

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FAKULTET TEHNIČKIH NAUKA

Maria I. Silađi

**TRANSFORMACIJA JAVNIH PROSTORA BANATSKIH
SELA U VOJVODINI OD XVIII DO XXI VEKA**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Novi Sad, 2015.

UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF TECHNICAL SCIENCES

Maria I. Silađi

**TRANSFORMATION OF PUBLIC SPACE IN SETTLEMENTS
OF BANAT REGION OF VOJVODINA BETWEEN 18TH AND
21ST CENTURY**

DOCTORAL DISSERTATION

Novi Sad, 2015.

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА

Редни број, РБР:	
Идентификациони број, ИБР:	
Тип документације, ТД:	монографска публикација
Тип записа, ТЗ:	текстуални штампани материјал
Врста рада, ВР:	докторска дисертација
Аутор, АУ:	Мариа И. Силађи
Ментор, МН:	Др Нађа Куртовић Фолић, редовни професор
Наслов рада, НР:	Трансформација јавних простора банатских села у Војводини од XVIII до XXI века
Језик публикације, ЈП:	српски
Језик извода, ЈИ:	српски/енглески
Земља публиковања, ЗП:	Република Србија
Уже географско подручје, УГП:	Аутономна Покрајина Војводина
Година, ГО:	2015.
Издавач, ИЗ:	ауторски репринт
Место и адреса, МА:	Факултет техничких наука, Трг Доситеја Обрадовића 6, 21000 Нови Сад
Физички опис рада, ФО: (поглавља/страна/ цитата/табела/слика/графика/прилога)	6 поглавља/359 страна/1001 цитата/281 слика/65 прилога
Научна област, НО:	Архитектура и урбанизам
Научна дисциплина, НД:	
Предметна одредница/Кључне речи, ПО:	сеоска насеља, туризам, јавни простори, сеоски трг, трансформација, Банат
УДК	
Чува се, ЧУ:	Библиотека Факултета техничких наука у Новом Саду
Важна напомена, ВН:	
Извод, ИЗ:	Истраживање је фокусирано на испитивање улоге центара села у сеоској заједници, развој и трансформацију сеоских јавних простора на подручју Баната у савременим границама Војводине, као и међузависности тих трансформација центара села и разних утицајних фактора, пре свега друштвених, политичких, културолошких, религијских и економских. Анализа обухвата време од XVIII до XXI века, унутар којег су дефинисана четири периода у којима се разматра трансформација простора по утврђеним тематским питањима: место у сеоској структури, облик, начин уливања улица, функција слободног простора, архитектонски оквир и просторни мобилијар јавних простора села.
Датум прихватања теме, ДП:	15. 07. 2013.
Датум одбране, ДО:	
Чланови комисије, КО:	Председник: Др Радомир Фолић, ФТН, УНС, емеритус Члан: Др Сретен Вујовић, ФФ, УБ, ред. проф. Члан: Др Милица Костреш, ФТН, УНС, доцент Члан: Др Викторија Алаџић, ГФ, УНС, доцент Члан, ментор: Др Нађа Куртовић Фолић, ФТН, УНС, ред. проф.
	Потпис ментора

KEY WORDS DOCUMENTATION

Accession number, ANO :		
Identification number, INO :		
Document type, DT :	monographic publication	
Type of record, TR :	textual printed document	
Contents code, CC :	PhD Thesis	
Author, AU :	Maria I. Silađi	
Mentor, MN :	PhD Nađa Kurtović Folić, Full Professor	
Title, TI :	TRANSFORMATION OF PUBLIC SPACE IN SETTLEMENTS OF BANAT REGION OF VOJVODINA BETWEEN 18 TH AND 21 ST CENTURY	
Language of text, LT :	Serbian	
Language of abstract, LA :	Serbian/English	
Country of publication, CP :	Republic of Serbia	
Locality of publication, LP :	Autonomous Province of Vojvodina	
Publication year, PY :	2015.	
Publisher, PB :	Autor's reprint	
Publication place, PP :	Faculty of Technical Sciences, Trg Dositeja Obradovića 6, 21000 Novi Sad	
Physical description, PD : (chapters/pages/ref./tables/pictures/graphs/appendixes)	6 chapters/359 pages/1001 references/281 pictures/65 appendixes	
Scientific field, SF :	Architecture and Urbanism	
Scientific discipline, SD :		
Subject/Key words, S/KW :	rural settlements, rural life, public space, village square, transformation, Banat	
UC		
Holding data, HD :	Library of the Faculty of Technical Sciences, Novi Sad	
Note, N :		
Abstract, AB :	The study is focused on examining the role of village centers in rural communities, the development and transformation of rural public space in Banat region of nowadays Vojvodina, as well as the interdependence of these transformations and various influencing factors: social, political, cultural, religious and economic. The analysis covers the period from 18 th to 21 st century in which four periods were defined, exploring the transformation of the space based on a predefined set of thematic issues: place in the village structure, its shape, the way streets are flowing through the space, function of free space, architectural framework and spatial street furniture in public space of villages.	
Accepted by the Scientific Board on, ASB :	15/07/2013.	
Defended on, DE :		
Defended Board, DB :		
President:	PhD Radomir Folić, FTN, UNS, emeritus	Menthor's sign
Member:	PhD Sreten Vujović, FF, UB, Full Professor	
Member:	PhD Milica Kostreš, FTN, UNS, Assist. Professor	
Member:	PhD Viktorija Aladžić, GF, UNS, Assist. Professor	
Member, Mentor:	PhD Nađa Kurtović Folić, FTN, UNS, Full Profess.	

TRANSFORMACIJA JAVNIH PROSTORA BANATSKIH SELA U VOJVODINI OD XVIII DO XXI
VEKA
SAŽETAK

Istraživanje je fokusirano na ispitivanje uloge centara sela u seoskoj zajednici, razvoj i transformaciju seoskih javnih prostora na području Banata u savremenim granicama Vojvodine, kao i međuzavisnosti tih transformacija centara sela i raznih uticajnih faktora, pre svega društvenih, političkih, kulturoloških, religijskih i ekonomskih. Analiza obuhvata vreme od XVIII do XXI veka, unutar kojeg su definisana četiri perioda u kojima se razmatra transformacija prostora po utvrđenim tematskim pitanjima: mesto u seoskoj strukturi, oblik, način ulivanja ulica, funkcija slobodnog prostora, arhitektonski okvir i mobilijar javnih prostora sela.

Glavni cilj istraživanja je utvrđivanje odlika i vrednosti javnih prostora sela i ukazivanje na međuzavisnost društveno političkih, ekonomskih, kulturoloških i drugih okolnosti, odnosno trenutne vladajuće ideologije sa jedne strane, i transformacije prostora sa druge strane. Rezultati istraživanja su pokazali da su ova mesta oduvek bila od presudnog značaja u životu seoske zajednice i da bi njihovo ponovno oživljavanje podiglo kvalitet života u ruralnim naseljima.

Na osnovu ovih istraživanja u daljem radu su utvrđeni tipovi javnih prostora po unapred definisanim kriterijumima. Ove analize ukazuju na neke zakonitosti koje su prouzrokovale transformacije seoskih trgova u odnosu na njihov oblik, arhitektonski okvir, a i korišćenje od strane seoske zajednice. Na osnovu prethodnih razmatranja, takođe se definiše strategija obnove i korišćenja njihovih potencijala.

Rezultati istraživanja označavaju doprinos rada u oblasti istorije arhitekture i rurizma Banata, kroz sistematizaciju javnih prostora i utvrđivanju nekih zakonitosti njihovih transformacija. Rezultati analize istovremeno predstavljaju polazišta budućih analiza kandidata, i svih ostalih autora koji će se baviti analizom javnih prostora s obzirom na to, da se brojni izvori i podaci ovde po prvi put objavljuju.

ključne reči: seoska naselja, rurizam, javni prostori, seoski trg, transformacija, Banat

naučna oblast: arhitektura i urbanizam

uža naučna oblast: istorija, nasleđe i zaštita

TRANSFORMATION OF PUBLIC SPACE IN SETTLEMENTS OF BANAT REGION OF VOJVODINA
BETWEEN 18TH AND 21ST CENTURY
SUMMARY

The study is focused on examining the role of village centers in rural communities, the development and transformation of rural public space in Banat region of nowadays Vojvodina, as well as the interdependence of these transformations and various influencing factors: social, political, cultural, religious and economic. The analysis covers the period from 18th to 21st century in which four periods were defined, exploring the transformation of the space based on a predefined set of thematic issues: place in the village structure, its shape, the way streets are flowing through the space, function of free space, architectural framework and spatial street furniture in public space of villages.

The main aim of the research is to determine the quality and value of public space in villages, and indicate the interdependence of socio-political, economic, cultural and other circumstances, i.e. the current ruling ideology on one hand, and transformation of space on the other. The research results have shown that these areas have always been of crucial importance in the life of rural communities and that their revival would raise the quality of life in rural settlements.

Based on this research, types of public space were identified according to the predetermined criteria. These analyzes suggest some principles that caused village squares to be transformed in terms of their shape, architectural framework, and use by the rural community. Based on the above considerations, the strategy for rehabilitation and use of their potentials has also been defined.

The research results indicate the contribution of this paper in the field of history of architecture and rural life in Banat region through systematization of public space and identification of some principles of their transformation. At the same time, the results of the analysis represent a starting point for future analyses to be conducted by candidates and all the other authors who will research public space, considering that a number of sources and data are published here for the first time.

Keywords: rural settlements, rural life, public space, village square, transformation, Banat

Field of study: architecture and urban planning

Specific scientific field: history, heritage and protection

Zahvaljujem se profesorki Nađi Kurtović Folić i mojoj porodici na neizmernoj podršci.

“Opšti uslovi u kojima jedan narod živi, predstavljaju osnovno merilo stepena kulturne razvijenosti.“ (Sentklarai Jene)

SADRŽAJ

I UVODNA RAZMATRANJA	1
I 1. Uvodna razmatranja	1
I 1.1. Problem i predmet istraživanja	1
I 1.2. Ciljevi istraživanja	5
I 1.3. Zadaci istraživanja	6
I 1.4. Polazne hipoteze	7
I 1.5. Primenjene naučne metode istraživanja	8
I 1.6. Postignuti rezultati i moguća primena rezultata	9
I 1.7. Kratak sadržaj rada po poglavljima	10
I 2. Pregled dosadašnjih istraživanja	12
II ISTORIJSKE I DRUŠTVENE PRILIKE NASTANKA, RAZVOJA I KORIŠĆENJA JAVNIH PROSTORA U SELIMA BANATA	14
II 1. Period pre habsburške vladavine	14
II 1.1. Mreža naselja i stanovništvo na teritoriji Banata od X do XVI veka	14
II 1.2. Mreža naselja i stanovništvo u Banatu za vreme Otomanskog carstva	18
II 2. XVIII vek – period evropeizacije južnih delova Habsburške monarhije	24
II 2.1. Mersijeve kolonizacije – spašavanje postojećih i nastanak novih naselja	26
II 2.2. Vreme Marije Terezije – uvođenje reda	32
II 2.3. Jozefinističke kolonizacije – nastavak uvežbanih pravila	39
II 3. XIX vek – mirno doba	44
II 4. Period između dva svetska rata – početak promena	49
II 5. Drugi svetski rat	53
II 6. Period nakon Drugog svetskog rata – novi vrednosni sistem	55
II 6.1. Posleratne godine – obnova države	56
II 6.2. Izgradnja socijalizma - novine na svakom polju života	60
II 7. Vreme tranzicije – gubljenje značaja javnih prostora	62
II 7.1. Od 1990. do 2000. godine – stagnacija banatskog sela	63
II 7.2. Nastavak tranzicije	65
III ANALIZA ODLIKA SEOSKIH JAVNIH PROSTORA U BANATU	66
III 1. Analiza javnih prostora u banatskim selima	66
III 1.1. Pojam sela i društveni značaj mesta okupljanja u analiziranim periodima	69
III 1.2. Uticaj moći na oblikovanje javnih prostora kroz vreme	79

III 1.3. Oblik javnog prostora i njegovo mesto u seoskoj strukturi, veza sa uličnom mrežom	82
III 1.4. Funkcije seoskih trgova, duh mesta i uticaj na njihov karakter	89
III 1.5. Arhitektonski okvir javnih prostora sela kroz vreme	100
III 1.6. Oprema javnih prostora sela u analiziranim periodima	138
III 2. Analiza javnih prostora seoskih naselja u području nekadašnjeg Tamiškog Banata	146
III 2.1. Okolnosti razvoja sela od Prvog svetskog rata do danas	146
III 2.2. Transformacije oblika i arhitekture javnih prostora sela	150
 IV TIPOLOGIJA JAVNIH PROSTORA SEOSKIH NASELJA SREDNJEG BANATA	157
IV 1. Definisanje granica analizirane teritorije	157
IV 2. Definisanje osnovnih kriterijuma tipološke analize	158
IV 3. Analiza naselja - Tabelarni prikaz analiziranih naselja	159
IV 3.1. Opština Nova Crnja	159
IV 3.2. Opština Novi Bečej	174
IV 3.3. Opština Sečanj	183
IV 3.4. Opština Zrenjanin	204
IV 3.5. Opština Žitište	253
IV 4. Definisanje tipova i podtipova javnih prostora na osnovu prethodnih istraživanja	282
IV 5. Rezultati tipološke analize – Tabelarni pregled	285
 V DEFINISANJE STRATEGIJE OBNOVE SEOSKIH JAVNIH PROSTORA U BANATU	289
V 1. Pregled regulative za formiranje i korišćenje javnih prostora sela od XVIII veka do 1990-ih godina	289
V 1.1. Doba Habsburgovaca	290
V 1.2. Doba Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije	292
V 1.3. Period socijalizma	294
V 1.4. Period tranzicije	296
V 2. Međunarodni akti	298
V 3. Postojeća zakonska regulativa u Srbiji	304
V 4. Formulisanje preporuka za obnovu fizičke i duhovne vrednosti javnih prostora	310
 VI ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	313
IZVORI I LITERATURA	318

I UVODNA RAZMATRANJA

I 1. UVODNA RAZMATRANJA

I 1.1. PROBLEM I PREDMET ISTRAŽIVANJA

Doktorska disertacija je usmerena ka istraživanju nastanka i transformacije seoskih naselja, pre svega njihovih javnih prostora na području Banata u periodu od XVIII do XXI veka, kao i definisanju strategije obnove i korišćenja njihovih potencijala. U ovom radu pod javnim prostorima u selima Banata podrazumeva se centar sela kao središte dinamičkih aktivnosti, koje na najbolji način odražavaju razvojne promene i definišu glavne tipološke karakteristike sela. Istraživanje je sprovedeno kroz analizu uticaja i posledica različitih faktora: društveno-političkih, kulturoloških, religijskih i ekonomskih. Oni su uticali na oblik, funkciju, značenje, simboliku i transformaciju javnih prostora od vremena njihovog nastanka do danas. Posebno je značajan period najvećih promena, od završetka Drugog svetskog rata do početka 1990-ih godina, jer upravo u tom periodu dolazi do ubrzanog nestajanja tradicionalnih vrednosti i stvaranja novih, što je u velikoj meri uticalo na promenu prostornih i arhitektonskih karakteristika ukupnog graditeljskog fonda javnih prostora u banatskim selima.

Istraživanje obuhvata vremenski okvir od XVIII do XXI veka. To je vreme završetka Austro-turskih ratova, odnosno od stabilizacije političke situacije u Habsburškoj monarhiji, kada je većina seoskih naselja Banata naseljena, pa do današnjih dana. Da bi se razumeo analizirani period, neophodno je sprovesti istraživanje istorijskih uslova koji su mu prethodili, kako sa stanovišta uticaja nasleđene srednjovekovne strukture naselja, tako i sa stanovišta posledice turske vladavine na ovim prostorima. Hronološka podela razvoja javnih prostora banatskih sela u velikoj meri odgovara opštoj periodizaciji istorije tog područja:

- period Monarhije Habsburgovaca 1699 (1718)–1918. (Habsburška monarhija – Habsburger Monarchie, Habsburg Monarchia/Austrijsko carstvo – Kaisertum Österreich/Austro-Ugarska monarhija – Österreichisch-ungarische Monarchie, Osztrák-Magyar Monarchia) – period Monarhije Habsburgovaca se deli na više etapa naseljavanja
- period Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. ;
- period Drugog svetskog rata 1941–1944.
- period Jugoslavije 1944–1991. (Demokratske Federativne Jugoslavije/Federativne Narodne Republike Jugoslavije/Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije) – u ovom periodu se uočavaju različiti pristupi u oblikovanju i organizaciji javnih prostora sela
- period tranzicije 1991– (Savezna Republika Jugoslavije/Državna zajednica Srbija i Crna Gora/Republika Srbija) – unutar perioda tranzicije se takođe primećuju drugačiji pristupi formiranju javnih prostora sela

Prostorni okvir istraživanja je Banat u savremenim granicama Vojvodine, što predstavlja istočni deo nekadašnje administrativne celine Tamiškog Banata (Temescher Banat, Temesi Bánság), danas teritorijalno podeljenog između tri države: Rumunije (România), Srbije i Mađarske (Magyar Köztársaság). Od vremena proterivanja Turaka pa do završetka Prvog svetskog rata teritorija Banata nije bila jedinstvena celina, nego je pripadala većim administrativno-političkim jedinicama koje su na ovoj teritoriji u više navrata menjane. Stoga je u cilju sagledavanja okolnosti koje su uticale na formiranje seoskih naselja neophodno analizirati šire područje, kako bi se u potpunosti sagledali različiti uticaji.

Prilikom istraživanja i sistematizacije javnih prostora obuhvaćena je geografska teritorija Banata u okvirima današnje Vojvodine, dok će pri detaljnijoj analizi, pri formiranju tipologije javnih prostora biti uključeni primeri sa administrativne teritorije okruga Srednji Banat.¹

Sela u Banatu su nastala planskim naseljavanjem stanovnika od strane austrijske vlasti posle proterivanja Turaka sa ovih prostora, posle Karlovačkog mira 1699. godine, a naročito nakon Požarevačkog mira 1718. godine. Kolonizacija se nastavljala sve do kraja XIX veka. Kroz burnu istoriju XX veka zabeleženi su novi talasi naseljavanja međutim, potpuno nova naselja nastala su samo početkom ovog veka, a kasnije kolonizacije su donele veće promene u etničkoj strukturi, dok su se naselja transformisala u zavisnosti od potrebe novog stanovništva. U ovom periodu od više od tri veka dolazilo je stanovništvo iz raznih krajeva Evrope, različite veroispovesti, nacionalnosti i kulture. Kao rezultat mešanja tih raznih uticaja, nastao je jedan etnički i kulturni mozaik koji se najviše ogleda u specifičnim oblicima

¹ Okrug Srednji Banat obuhvata pet opština – Opština Nova Crnja, Opština Novi Bečej, Opština Sečanj, Opština Zrenjanin, Opština Žitište, odnosno ukupno 53 seoskih naselja.

formiranja životnog prostora.

Javni prostor sela je oduvek bilo najznačajnije mesto banatskih seoskih naselja, koje nije nastalo spontano, nego je pažljivim ruralnim projektovanjem dobilo svoj položaj na raskrsnici dve glavne ulice, ili je zauzimalo jedan ceo blok u središtu sela. Na značaj ovog prostora je u velikoj meri uticalo to, što su tu bile sagrađene najvrednije građevine u naselju. Arhitektonski okvir glavnih trgova su najpre činili objekti kao što su crkva, škola, parohija i naravno, krčma. Sve ove zgrade, kao i centralni prostor sela, odnosno pretprostori tih građevina su imali bitnu društvenu i kulturološku ulogu u naselju. Osnovna funkcija glavnog trga je društvena pozornica na kojoj su se odvijali glavni događaji vezani za svakodnevni život i za specijalne rituale stanovništva.

Do sredine XX veka crkva je bila najdominantniji objekat u svim seoskim naseljima Banata i skoro sva dešavanja koja su se odvijala na trgu, na javnom prostoru, bila su vezana za crkvene običaje. U blizini crkve je bila krčma, mesto gde se odvijao društveni život i razmenjivale informacije, manifestovao osećaj zajedništva. Trgovina je takođe bila, a i danas je sastavni deo trgova i u urbanim i u ruralnim naseljima. Dok su u gradovima postojala posebna mesta za pijace, u selima se sve odvijalo na jednom jedinom trgu. Pijace su se održavale jednom nedeljno, a pored trgovačkog imale su i veliki društveni značaj: bile su mesta za druženje i razmenu informacija. Glavni trgovi su radnim danima imali funkciju tranzita, jer su ljudi boravili tu samo za vreme vršenja neophodnih, svakodневnih aktivnosti. Vremenom se na centralnom prostoru proširuje arhitektonski program izgradnjom zgrade opštine, pošte i lekarske ordinacije.

Nakon Prvog svetskog rata Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, nova država osnovana na južnom delu Austro-Ugarske monarhije, nastavlja kolonizaciju teritorije Banata koju je Austro-Ugarska tek pre par decenija prekinula. Međuratni period predstavlja mirno doba, seoska slika ostaje nepromenjena, korišćenje javnog prostora je zadržalo svoj kontinuitet. Jedina promena se javlja kod oblikovanja zgrade crkve, jer je nova država ipak pokušavala na neki način da se oslobodi nasleđa prethodnog režima.

Tokom Drugog svetskog rata analizirana teritorija je bila pod okupacijom nemačkih snaga, odnosno pod vladavinom lokalne nemačke manjine. Bez obzira na to, život se odvijao u normalnim tokovima, jer su ljudi koji su upravljali Banatom poticali iz lokalne sredine i poznavali su tradiciju ovog prostora. U ovom periodu poštovanje nemačkih kulturnih obrazaca nametnuto je uvođenjem nemačkog jezika kao zvaničnog. Ovakve promene se, ipak nisu odrazile na arhitekturu sela uopšteno, ni na graditeljski fond i fizičku strukturu javnih prostora naselja.

Od završetka Drugog svetskog rata zbile su se velike promene na javnim prostorima banatskih sela, a to su bili smišljeni koraci ka urbanizaciji sela, odnosno centralne zone naselja. Na javnom prostoru sela se najviše odslikavao sukob između tradicionalnog i novog.

Vladajuća Komunistička partija Jugoslavije, zatim Savez komunista Jugoslavije je odredila dva principa u preuređenju centralne zone seoskih naselja. Na osnovu raznih istraživanja sela krajem 1940-ih i početkom 1950-ih godina, bilo je preporučeno da nova arhitektura u selima bude vezana za prostor na kome se gradi, i za tradiciju čoveka za koga se gradi. Savetovano je takođe, da se zadrži razlika između seoske i gradske arhitekture. Međutim, u kasnijem periodu socijalizma se teži urbanizaciji sela kao i uniformisanju socijalističke arhitekture. Stavovi posleratnih arhitekata se polako zanemaruju, raskida se sa tradicijom i javni prostor sela sve više liči na surogat malog grada. Javni prostor sela je i dalje služio kao pozornica društvenih dešavanja, gde su programi bili vezani isključivo za ideje i zamisli Komunističke partije Jugoslavije, zatim Saveza komunista Jugoslavije, i na taj način je vlast pokušavala da prezentuje uspešno socijalističko selo. U pojedinim naseljima transformaciji je znatno doprinela i promena duha mesta, odnosno promena etničke strukture stanovništva.

Od početka 1990-ih godina, u doba tranzicije čovek više ne može da nađe svoje mesto na glavnom seoskom trgu. U svakom periodu drugačije se organizuje javni prostor sela, prostor društvenih i kulturnih događanja, a današnje oblikovanje označava nedostatak bilo kakvog kulturnog događaja, društvene aktivnosti i smišljenog oblikovanja arhitektonskog okvira javnog prostora. Otuđenost ovog mesta od čoveka, prilagođavanje mirujućem saobraćaju, preterano ozelenjavanje i nesklad graditeljskog omotača u znatnoj meri su uticali na to da ovaj nekada najvredniji seoski prostor ostane prazan i bude korišćen isključivo za neophodne aktivnosti, a sva društvena dešavanja nestanu sa njega.

U dosadašnjim naučnim radovima banatska seoska naselja od XVIII do XXI veka su uglavnom obrađivana sa etnološkog aspekta. Analizirana je nacionalna struktura stanovništva, istorijski razvoj, tradicionalno graditeljstvo, dok je veoma retko istraživana sama struktura sela, isto tako oblik i arhitektonski okvir, te društveno-kulturni značaj javnih prostora. Analizom društveno-političkog konteksta i njegovog uticaja na oblikovanje javnih prostora sela u Banatu, do sada se niko nije sistematski bavio.

Iz pomenutog razloga ovo istraživanje se fokusira na ulogu javnog prostora u seoskoj zajednici, na promenu te uloge u zavisnosti od političko-ideoloških shvatanja, kao i na ulogu međuzavisnosti zahteva, pre svega društva, vlasti i oblikovanja u pojedinim periodima. Najvažniji deo istraživanja odnosi se na utvrđivanje činjenice u kojoj meri su ti faktori uticali na promenu morfologije i arhitektonskog okvira banatskih seoskih javnih prostora.

Na osnovu ovih analiza moguće je prema specifičnostima oblika prostora, povezivanja ulica, programskog sadržaja i drugih parametara prepoznati određene tipološke odlike po kojima se javni prostori sela mogu svrstati u prepoznatljive tipove. Predlog strategije obnove i korišćenja javnih prostora formira se na osnovu interpretacije rezultata istraživanja.

I 1.2. CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Primarni cilj istraživanja jeste naučno argumentovano utvrđivanje odlika i vrednosti današnjih seoskih javnih prostora na osnovu različitih istorijskih, kulturnih, političkih, religijskih, privrednih i drugih uticajnih faktora koji su definisali nastanak i primarni karakter seoskog trga, tj. uticali na njegov nastanak, transformaciju oblika i arhitektonskog okvira, kao i načina korišćenja tokom prethodna tri veka.

U skladu sa osnovnim ciljem, a s obzirom na to da do sada ovi prostori nisu bili predmet značajnijeg analitičkog istraživanja, definisani su sledeći podciljevi:

- Utvrđivanje uloge i uticaja društvenog sistema, političkih faktora, materijalne i duhovne kulture i drugih okolnosti na proces nastanka, organizaciju i korišćenja seoskih javnih prostora u Banatu u periodu od XVIII veka do danas.
- Utvrđivanje fizičke strukture i arhitektonskog programa seoskih javnih prostora u Banatu u zavisnosti od različitih faktora od XVIII do XXI veka.
- Definisane osnovnih tipova seoskih javnih prostora administrativne teritorije Srednjeg Banata.
- Utvrđivanje preporuka za definisanje strategije obnove fizičkih i duhovnih vrednosti seoskih javnih prostora.

I 1.3. ZADACI ISTRAŽIVANJA

Prethodno definisani ciljevi i predmet istraživanja određuju sledeće zadatke:

- Istraživanje međuzavisnosti prostornog, društvenog, političkog, religijskog i kulturnog razvoja seoskih javnih prostora od njihovog nastanka, od XVIII veka do danas, kroz analizu različitih istorijskih zbivanja i ideoloških shvatanja. Ispitivanje uticaja promene načina života i formiranja novih kulturnih i društvenih kodova na korišćenje javnih prostora banatskih sela. Radi toga je neophodan i osvrt na vreme koje je prethodilo definisanom vremenskom okviru, to jest osvrt na seosku arhitekturu i strukturu naselja u kasnom srednjem veku i za vreme turske vladavine.
- Utvrđivanje karakteristika javnih prostora banatskih sela kroz istorijski razvoj u cilju definisanja određenih odlika sela i javnih prostora Banata.
- Utvrđivanje kriterijuma za tipološku analizu i analiza seoskih trgova na teritoriji koja obuhvata jedan deo definisanog prostornog okvira, tj. administrativnu teritoriju Srednji Banat, kao i tabelarno predstavljanje rezultata analiza.
- Analiza sadržaja i usklađenosti dokumenata zakonskih akata vezanih za planiranje, projektovanje i vrednovanje javnih prostora na osnovu kojih se definiše strategija njihove obnove.

I 1.4. POLAZNE HIPOTEZE

Na osnovu dosadašnjeg istraživanja ove teme od strane kandidata pošlo se od nekoliko pretpostavki:

- Javni prostori sela su od izuzetnog značaja za društveni život seoskog stanovništva. Tu su se formirala nepisana pravila, tzv. zakoni te sredine. Transformacijom kroz vreme, usled niza uticajnih faktora oni su od druge polovine XX veka marginalizovani.
- Gubljenjem svog značaja javni prostori su istovremeno izgubili i estetske karakteristike, jer se dotadašnja fizička struktura sela pretvorila u surogat malog grada, odnosno izgubljen je duh tradicionalnog sela.
- Kroz zakonsku regulativu u projektovanju ruralnih naselja određuje se strategija prostornog i ruralnog planiranja na osnovu kojeg je moguće uspostaviti tradicionalnu ulogu javnih prostora u seoskim naseljima. To podrazumeva promišljeno korišćenje svih društvenih potencijala i savremenih dostignuća nauke i tehnologije.

I 1.5. PRIMENJENE NAUČNE METODE ISTRAŽIVANJA

U istraživačkom procesu primenjeno je više naučnih metoda istraživanja kojima se proverava zasnovanost postavljenih naučnih hipoteza.

U prvoj fazi istraživanja je zastupljen istorijski metod koji obuhvata interpretaciju arhivske pisane i kartografske građe i drugih relevantnih izvora. Izvori su obogaćeni terenskim istraživanjem kandidata, izradom nove fotodokumentacije koja se odnosi na ažuriranje postojećih podataka.

Istorijski pregled je dopunjen analitičkim metodom, putem kojeg se utvrđuju svi relevantni podaci (karakteristike, performanse, indikatori). Na osnovu toga, metodom klasifikacije i indukcije su definisana opšta i teorijska saznanja o predmetu istraživanja. Sistematsko proučavanje javnih prostora koji mogu biti predstavnici određenog tipa, kao i onih koji su mogli imati uticaj na formiranje analiziranih ruralnih sredina, obavlja se pomoću sintetičkog istraživanja kao procesa stvaranja teorijskog znanja metodom od posebnog ka opštem, kao i deduktivnim metodom, uz primenu analize, sinteze, generalizacije i specifikacije, u cilju izvođenja posebnih zaključaka iz utvrđenih opštih sudova.

U sledećoj fazi istraživanja je korišćen komparativni metod i primenjuje se prilikom uporedne analize prostornog koncepta i arhitektonskog okvira javnih prostora u cilju definisanja osnovne koncepcije formiranja i transformacija istraživanih mesta.

Uporedna analiza javnih prostora sela Banata u različitim periodima podrazumeva utvrđivanje uzročno-posledične veze između zahteva vladajućeg sloja i društva kao i karakteristike istraživanih mesta, jer od ovih parametara najviše zavisi oblikovanje i arhitektonski okvir javnih prostora sela kroz analizirani vremenski period. Klasifikacija i sistematizacija istraživanih prostora je data kroz sagledavanje procesa njihove transformacije u zavisnosti od potrebe stanovništva i političkih principa koji su imali uticaj na korišćenje i na arhitektonski izgled javnih prostora.

U poslednjoj fazi rada je primenjena sinteza, to jest vrši se sumiranje i interpretacija svih prethodnih istraživanja. Rezultati su predstavljeni tekstualno i tabelarno. Ovakva metodološka strategija je korišćena kao osnova za donošenje određenih zaključaka koji se tiču provere naučnih hipoteza i postavljenih problema istraživanja.

U sumiranju rezultata istraživanja se sintetizuju dostignuća dosadašnjih istraživanja kao i zaključci predložene analize, a tekst je dokumentovan odgovarajućim grafičkim i fotografskim priložima, originalnom arhivskom i kartografskom građom kao i priložima koji su prikupljeni na terenu.

I 1.6. POSTIGNUTI REZULTATI I MOGUĆA PRIMENA REZULTATA

Istraživanje je koncipirano kao kritička analiza ruralnih prostora Banata, i predstavlja značajan doprinos u oblasti istorije arhitekture i rurizma tog prostora.

Naučna opravdanost istraživanja proističe iz nedovoljne istraženosti date oblasti kao i mogućnosti buduće široke primene rezultata u daljim istraživanjima, kao i u praksi. Veoma važan doprinos ovog istraživanja je interpretacija dostupnih izvora, pre svega arhivske građe, kartografskih izvora i obimne fotodokumentacije banatskih sela i njihovih javnih prostora.

Poseban doprinos rada je prevod i tumačenje izvora pisanih na nemačkom i na mađarskom jeziku, jer će na ovaj način ovi podaci moći da se koriste za dalja istraživanja.

Nova saznanja omogućuju realno vrednovanje javnih prostora koji predstavljaju – ili su predstavljali – najvrednija mesta banatskih sela i koji danas uglavnom nisu u funkciji okupljanja ljudi. Rezultati će se primeniti i kao baza podataka za buduća istraživanja u oblasti ruralne strukture, javnih prostora i arhitekture, a takođe će služiti kao model za istraživanje sličnih prostora.

Poseban značaj ovog istraživanja je u utvrđivanju nekontrolisane transformacije javnih prostora seoskih naselja i načina kako su oni izgubili svoje prvobitne karakteristike. Sve to omogućuje utvrđivanje prvobitnog koncepta javnih prostora i definiše proces sprečavanja nepromišljenog preoblikovanja.

Disertacija zato ima teorijski, historiografski i praktični doprinos u oblasti istorije arhitekture i savremenog rurizma. Primena rezultata je predstavljena kroz formiranje strategije i preporuka za obnovu javnih prostora sela u Banatu.

I 1.7. KRATAK SADRŽAJ RADA PO POGLAVLJIMA

Doktorska disertacija se sastoji od tri osnovne celine, a to su:

- Uvodna razmatranja
- Presentacija i interpretacija rezultata istraživanja
- Zaključna razmatranja.

U sklopu pojedinih poglavlja predviđeni su grafički prilozi, a na kraju rada podaci o izvorima, bibliografija i izvor ilustracija.

- Uvodna razmatranja se sastoje od istraživačkog okvira i dosadašnjih istraživanja u vezi sa analiziranom temom. Istraživački okvir sadrži obrazloženje izbora teme, objašnjenje predmeta i problema rada, definisanje ciljeva istraživanja, zadataka naučnog rada, polazne hipoteze, primenjene naučne metode istraživanja, postignute rezultate i moguću primenu rezultata istraživanja, kratak sadržaj po poglavljima i pregled dosadašnjih istraživanja.

- Druga celina doktorske disertacije Presentacija i interpretacija rezultata istraživanja je podeljena na tri dela, gde se javni prostori sela razmatraju sa više aspekata.

U prvom poglavlju se analiziraju istorijski uslovi koji su doveli do pojave i transformacije seoskih javnih prostora u Banatu. Na početku je razmatran period koji je prethodio XVIII veku - ponovno naseljavanje Banata, tj. mreža naselja na ovim prostorima u srednjem veku i za vreme turske vladavine. Zatim se analizirani vremenski interval od XVIII do XXI veka deli na manje vremenske jedinice, a to su: Monarhija Habsburgovaca, period između dva svetska rata, Drugi svetski rat, period nakon Drugog svetskog rata i najzad period tranzicije, u kojima je došlo do novih okolnosti koje su uticale na promene karakteristika javnih prostora. U svakom poglavlju je definisan prostorni okvir, teritorija kojoj je današnja geografska teritorija Banata pripadala, političke prilike, stav vladajućeg sloja prema naseljavanju ovih prostora, društvena struktura i stanovništvo Banata, značaj, identitet i duh mesta seoskog javnog prostora u analiziranom periodu.

Drugo poglavlje je posvećeno analizi karakteristika javnih prostora banatskih sela i sela u okruženju. Razmatra se uloga društvenih, političkih, kulturoloških, religijskih i drugih faktora u formiranju javnih prostora, kao i promene morfologije seoskog trga, arhitektonskog okvira i dešavanja na otvorenom kroz analizirano vreme. Posle utvrđenih osobenosti javnih seoskih prostora u Banatu sledi kratka analiza naselja u širem okruženju. Cilj te analize je definisanje sličnosti i razlika u poređenju sa našim primerima, odnosno istih okolnosti nastanka naselja, a različitih transformacija u zavisnosti pre svega od društvenih i političkih faktora.

Treće poglavlje doktorske disertacije je posvećeno definisanju osnovnih tipova i varijanti rešenja seoskih javnih prostora administrativne teritorije Srednjeg Banata i njihovo tabelarno predstavljanje po unapred utvrđenim kriterijumima. U ovom delu prvo se definiše prostorni okvir, a zatim kriterijumi tipolške analize kao što su poreklo naselja, poreklo imena naselja, administrativna i verska pripadnost, oblik i sadržaj javnog prostora, značajne građevine na seoskom trgu, ruralna oprema, itd. Prikazi će biti praćeni izvorima kartografske građe i fotodokumentacije, a takođe i grafičkim priložima i tabelarnim prikazima.

U četvrtom delu se definiše strategija obnove seoskih javnih prostora na osnovu pregleda regulativa koje se odnose na formiranje seoskih trgova od XVIII veka do danas, kao i pomoću međunarodnih dokumenata koji su povezani sa analiziranim prostorima. U ovom poglavlju je formirana strategija i principi oblikovanja seoskih javnih prostora na osnovu njihove fizičke strukture i duhovnih zakona.

- Zaključna razmatranja se odnose na sumiranje rezultata istraživanja i na kritičko sagledavanje postignutih rezultata doktorske disertacije na doprinos i nedostatke istraživanja, kao i na mogućnost korišćenja rezultata u praksi. Takođe, u ovom delu su predstavljeni mogući pravci daljih istraživanja date teme, kao i nerešeni problemi.

I 2. PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA

U dosadašnjim istraživanjima teritorija Banata je posmatrana iz različitih aspekata: istorijskih, kulturoloških, socijoloških, ređe i arhitektonskih. Sa temom razvoja i transformacije seoskih trgova u Banatu u zavisnosti od različitih uticajnih faktora međutim, još se niko nije sistematski bavio. Bez obzira na to, spomenuta prethodna istraživanja nam ipak daju podlogu za dalje razmatranje definisane teme.

O razvoju naselja u Banatu i o karakteristikama seoskih javnih prostora pisali su mnogi autori. Početkom XIX veka to su bili Janoš Lipski (Lipszky János), Lajoš Nađ (Nagy Lajos), Elek Fenješ (Fényes Elek). Tokom XIX stoleća se pojavljuju statističke analize naselja Ugarske ili celog Austrijskog carstva, koje nam služe kao polazni podaci. Zatim Lenart Bem (Böhm Lénárt) opisuje istorijski razvoj prostora Banata do 1850-ih godina sa analizom seoske strukture i elementima naselja, kao i etničke strukture ovog prostora. Jene Sentklarai (Szentkláray Jenő) po istim principima razmatra prostor Banata kao i Bem, ali je njegovo delo izdato nekoliko decenija kasnije. Početkom XX veka knjiga izdata pod uredništvom Šamua Borovskog (Borovszky Samu) analizira naselja, društveni, privredni i kulturološki kontekst razvoja Torontalske županije od praistorije do početka XX veka, istoriju naseljavanja i naselja. Nakon 1945. godine Šandor Balint (Bálint Sándor) u svom etnološkom delu piše o narodu ovih prostora, o kolonizaciji, običajima koji su bili vezani za pojedine prostore ili delove objekata. Dušan Popović se u svojim delima bavi i analizom uticaja i uloge Srba u banatskim selima. U novijim radovima Branislav Bukurov analizira razvoj, prirodne karakteristike, kao i etničku strukturu seoskih naselja u Banatu. Nikola Gaćeša u svojim

istraživanjima razmatra agrarne reforme i kolonizacije nakon Prvog i Drugog svetskog rata, dok se Milan Micić do sitnih detalja bavi nastankom naselja u periodu od 1920. do 1941. godine. Ovi istorijski procesi i događanja su nesumnjivo imali veliki uticaj i na karakter javnog prostora na području Srednjeg Banata, a i šire.

Najveći doprinos istraživanju strukture sela Vojvodine dao je Branislav Kojić, analizirajući nastanak i razvoj strukture naselja, prvenstveno u XVIII i u XIX veku. O transformaciji sela i njihovih prostora u drugoj polovini XX stoleća pisali su Đorđe Simonović i Marko Gostović tokom 1980-ih godina, a Vesna Đukić-Dojčinović se bavila seoskom kulturom, njenom transformacijom od tradicionalnog do savremenog sela. Tema magistarske teze Bojana Tepavčevića su trgovi u Vojvodini. Rad predstavlja osnovnu literaturu za dalje istraživanje date problematike, jer iako se on prvenstveno bavi trgovima gradskih naselja, kriterijumi analize javnih prostora su primenljivi i na naselja seoskog karaktera.

U pogledu istraživanja arhitektonskog okvira i repertoara ruralnog mobilijara javnih prostora sela najviše su doprineli saradnici Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Oni od samog osnivanja institucije, od kraja 1940-ih godina, konstantno analiziraju najvrednije objekte sela, a to su - izuzev etnoloških objekata - zgrade u centru, najčešće religijski objekti. To nam daje pregled transformacije pojedinih građevina u centrima naselja. Drugo, što je detaljno analizirano u svim naseljima je mobilijar na seoskom trgu, odnosno spomenici i spomen ploče palim borcima i herojima ratova, pre svega Drugog svetskog rata. Ovaj vid mobilijara javnih prostora međutim, nije konstantno proveravan, dokumentovan, već samo u 1950-im godinama.

U doktorskoj disertaciji prvenstveno na osnovu ovih radova, a i drugih primarnih, još neobrađenih, ali i sekundarnih izvora se analizira transformacija javnog prostora u selima Srednjeg Banata. Kriterijumi analize javnih prostora su definisani uz pomoć dosadašnjih istraživanja rurizma Banata od strane kandidata.

II ISTORIJSKE I DRUŠTVENE PRILIKE NASTANKA, RAZVOJA I KORIŠĆENJA JAVNIH PROSTORA U SELIMA BANATA

II 1. PERIOD PRE HABSBUŠKE VLADAVINE

II 1.1. MREŽA NASELJA I STANOVNIŠTVO NA TERITORIJI BANATA OD X DO XVI VEKA

Naseljavanje današnje teritorije Banata od strane mađarskih plemena krajem IX veka² je u velikoj meri promenilo stukturu ovog prostora i u pogledu stanovništva i mreže naseljenih mesta. Do sredine XVI veka, do dolaska Turaka, na ovom prostoru je stvorena jedna razvijena država po ugledu na zemlje Zapadne Evrope.

Prilikom dolaska Mađara na jugu Panonske nizije (Pannon-medence) su živeli slovenski narodi, ali su osvajači ubrzo ostvarili dominanciju. Međutim, cilj nije bio stvaranje jedne homogene države u kojoj bi živeli samo Mađari, nego su prepoznali vrednost multikulturalizma. To se odlikava već u *Opomenama (Intelmek)* koje je Ištvan I (I. István, Szent István) pisao svom sinu, Imreu (Szent Imre)³ tokom XI veka, a i kasnije kada je kralj Bela IV (IV. Béla) naseljavao narod Kumana (kunok) nakon tatarskih razaranja. Uprkos tome, sve do naseljavanja pre svega Srba, a i Rumuna od polovine XIV veka, Mađari su predstavljali većinu stanovništva. O njihovoj dominaciji svedoče i nazivi srednjovekovnih naselja.

Administrativna podela Ugarske (Magyar Királyság) je započeta još za vreme Ištvana I, kada je država bila podeljena na županije. Za vreme Arpadovića (Árpád-ház) današnja teritorija Banata je obuhvatala delove županija Čanad, Bodrog, Valko, Keve, Horom, Somljo, Arad, Krašo, Tamiš (Csanád, Bodrog, Valkó, Keve, Horom, Somlyó, Arad, Krassó, Temes). Ove županije su više puta menjale svoje teritorije, a pored postojećih nastale su i druge. U

² 896. godine

³ Grlica (ured.) 2009, 11, 07. 03. 2013.

http://www.puma.vojvodina.gov.rs/dokumenti/projekat/Kviz/Koliko_se_poznajemo_SR.pdf – Država sa jednim jezikom i jednim običajem je slaba i ranjiva. Zato ti sine naređujem, da pridošlice sa dobrim namerama podržavaš i ceniš, da bi kod tebe radije boravili, nego drugde stanovali.

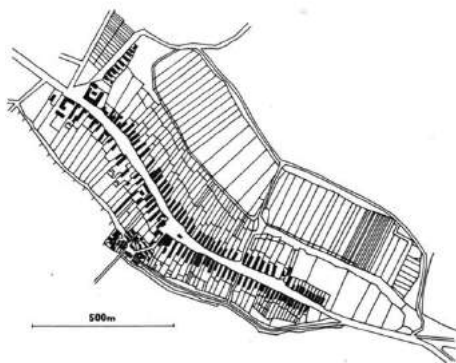

slučaju Banata je posebno interesantna Torontalska županija koju prvi izvori spominju 1326. godine.⁴

Mreža seoskih naselja je relativno brzo formirana nakon dolaska Mađara na teritoriju Karpatskog basena (Kárpát-medence). Na južnim delovima se međutim, uočava određeno kašnjenje u odnosu na zapad zemlje. Dok u IX i X veku grčki, persijski i arapski izvori opisuju Mađare kao narod koji živi u šatorima, drži krupnu stoku i radi obezbeđivanja hrane konstantno se seli sa jednog pašnjaka na drugi, razni zakoni iz XI i XII stoleća već nas informišu o postojanju sela i seoskih kuća. Prvi sloj mreže naselja srednjovekovne Ugarske je nastao transformisanjem nomadskih zimskih staništa.⁵ Ta mesta međutim, nisu bila sela u današnjem smislu reči, više su predstavljala manju grupu objekata u kojima je živelo nekoliko porodica među kojima je postojala rodbinska veza - jedno pleme. Položaj naseljenih mesta na početku je biran na osnovu plodnosti zemljišta u bližoj okolini i povoljnih uslova za

Slika 1: Selo zbijenog tipa

Slika 2: Linearno selo

poljoprivredu. Oto Frejsingi (Freisingi Ottó) ovako opisuje sela Ugarske 1147. godine: zato što su kuće u selima dosta lošeg kvaliteta od zemlje, trske, drveta i ređe od kamena, narod u letnjem i jesenjem periodu živi u šatorima.⁶ Na osnovu arheoloških nalaza je poznato i to, da su na analiziranom prostoru sve do druge polovine XIII stoleća bile prisutne zemunice, dok su nakon toga ljudi počeli graditi kuće od naboja na površini zemlje.⁷ Pre turskog doba na nekim delovima države se već javljaju dvodelne i trodelne kuće.⁸ Prva seoska naselja su bila uglavnom razuđenog tipa, ređe su se pojavila linearna sela duž nekog značajnijeg puta ili u vidu jedne ulice. U ovom drugom slučaju na središtu sela je uvek bio jedan široki prostor nepravilnog oblika – trg. Mesta pojedinih kuća su određivali prirodni uslovi. Mreža naselja je pretrpela velike promene u XIII veku, u periodu najezde Tatara, kada je većina sela bila uništena. Nakon toga, naseljeni Kumani su živeli pretežno nomadskim životom, pa je nova mreža stalnih

staništa sporo formirana.⁹

⁴ Kovách 1998, 6

⁵ Ortutay (ured.) 1979, 16. 05. 2014. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-40.html>

⁶ Gombos (ured.) 1912, 18. 05. 2014.

http://archive.org/stream/freisingiottkr00ottouoft/freisingiottkr00ottouoft_djvu.txt

⁷ Zemunice se kasnije ponovo koriste kao mesto stanovanja u tursko doba, pa sve do XVIII veka.

⁸ Szabó 1969, 41

U zakonima kralja Ištvana I, Lasla I (I. László, Szent László) i Kalmana (Könyves Kálmán) postoje delovi koji precizno pominju ne samo sela, nego i javne prostore, tj. javne građevine. Ovi zakoni se javljaju primanjem hrišćanstva, tj. novog društveno-kulturnog sistema, novog kulturnog obrasca. Ištván I je naredio da svakih deset sela treba da sagrade jednu crkvu i da obezbede dve parcele oko religijskog objekta za sveštenika. Na taj način je definisao prvi centar sela, a sa druge strane izgradnjom crkve je podsticao opstanak stalnih staništa. Odlazak na nedelju misu je takođe bilo obavezno. Zahvaljujući tome nije bio definisan samo arhitektonski okvir, nego i namena javnog prostora, jer je korišćenje trga za okupljanje pre mise bilo nezaobilazno.¹⁰ Laslo je 1092. godine zakonom definisao da sahranjivanje bude oko crkve. To je potvrdio i njegov nećak Kalman tokom prekretnice između XI i XII veka. Ove naredbe su prouzrokovale to, da je do turskih osvajanja u dve trećine seoskih naselja bila sagrađena crkva. Prilikom arheoloških iskopavanja je otkriveno nekoliko tipova seoskih crkava, što ukazuje na postojanje tipskih projekata,¹¹ kao što će to

Slika 3: Idealna rekonstrukcija ranog srednjovekovnog sela

biti slučaj i u kasnijim periodima. Groblje u okviru glavnog seoskog trga je bio novi sadržaj tog prostora koji se u nekim selima Ugarske zadržano sve do XVIII veka.¹² Sa crkvom je definisan i centar, središnji deo naselja oko kojeg se dalje formira selo linearno, ili putem manje grupe objekata oko centra.

U to vreme pored crkve i stana sveštenika, to jest parohije, moguće je da su postojale još neke građevine, kao što je kurija feudalca ili objekti javnih funkcija, to međutim, izvori ne spominju.¹³

Administrativne zgrade su postojale samo u gradovima, i to posle decentralizacije.¹⁴ U centrima sela, kao i u gradovima, u određenim intervalima se održavala pijaca ili vašar. Seoskim naseljima u to vreme sve do XVIII veka nije posebno dodeljivano pravo na održavanje pijaca, kao i na održavanje vašara, a to je bila jedna od kasnije uobičajenih funkcija javnog prostora.¹⁵

⁹ Máté 2011

¹⁰ Kristó 2002, 18. 05. 2014. <http://mek.oszk.hu/05000/05000/html/kristo017.html>

¹¹ Sabo 2010, 71 – Sabo Žombor sa jedne strane pretpostavlja da je postojala neka institucija pri biskupiji, koja je rukovodila izgradnjom crkava, a sa druge strane da je grupa zidara sa monahom obilazila naselja i po određenim pravilima gradila seoske crkve.

¹² „A keresztény eszme megjelenése a középkori magyar törvényhozásban”, 18. 05. 2014. <http://www.angelfire.com/zine/pantagrue/> – Jozef II je zabranio sahranjivanje pored crkve, to jest unutar naselja. Postoje međutim, izuzetci. U banatskom selu Mihajlovo (opština Zrenjanin) sahranjivanje je i dan danas neposredno pored crkvene parcele.

¹³ Szabó 1969, 144

¹⁴ Andraš II (II. András) je decentralizovao državu davajući veća prava plemićkom sloju. Administracija je takođe bila decentralizovana, i u današnjem banatskom selu Srpski Itebej, u srednjem veku Itebe (Itebő) je bilo jedno ovakvo administrativno sedište. Sudska vlast je isto bila decentralizovana međutim, iako je u nekom selu delovao sudija (szolgabíró), verovatno je stanovao u svojoj kući, čiji položaj nije bio definisan unutar sela.

¹⁵ Máté 2013 – Pijaca je često sastavni deo i današnjih seoskih trgova Banata.

Teritoriju Banata, odnosno današnje Vojvodine tokom srednjeg veka su opisivali razni putopisci sa istoka i zapada. Na osnovu ovih opisa se zaključuje, da bez obzira na to što je Ugarska sledila zapadne uzore, njeni južni i istočni delovi, odnosno periferija je sve do XIII veka više nalazila svoje interese na istoku, zato je oblikovanje ovdašnjih naselja, pre svega gradova, više ličilo na istočne uzore. Nasuprot razvijenoj strukturi mreže naselja u većini delova države, naročito na severnim i zapadnim krajevima, na osnovu opisa putopisca Idrisija (Idríszí) u XII veku južni prostori i jedno sremsko naselje još uvek su ličili na nomadsko.¹⁶ Drugi istoričari XIX veka, prema izvorima smatraju, da su u Banatu postojala bogata sela već početkom XII veka.¹⁷ Razaranja Tatara nisu mimoišla ni Banat, kada je uništena većina naselja. Francuski putopisac Brokier (Bertrandon de la Brocquiére) 1433. godine opisuje Banat kao najsavršeniju ravnicu koju je ikada video. Spominje da je na putu između Pančeva i Zrenjanina kod jednog sela prešao skelom reku, detaljnije opise o selima međutim, nije zabeležio. Dokumenti tog perioda, a i arheološki nalazi nam svedoče o tome, da je ravnica bila znatno manje naseljena od brdovitih teritorija. Dakle, Banat nije predstavljao gusto naseljeno područje.¹⁸ Do bržeg razvoja ovog prostora dolazi u XIV veku, kada je vladajuća kuća Anžu (Anjou) provela više vremena u Južnoj Ugarskoj, pre svega u Temišvaru. Dolazi do osnivanja novih sela u koja je naseljeno "vredno" stanovništvo.¹⁹ Ubrzo nakon toga, tokom XV veka granični pojas između Turaka i Zapadne Evrope predstavljao prostor od interesa, a i prostor stalnih sukoba i ratovanja, zbog čega je u prvom planu bila odbrana od neprijatelja, a ne privredni razvoj i razvoj mreže naselja.

Pre dolaska Turaka, odnosno do početka XVI veka današnja teritorija Banata je bilo jedno lepo i plodno područje. Beleške govore o gusto naseljenim selima sa lepim kućama i crkvama.²⁰ Tokom XVI stoleća turska razaranja, seljačka buna i unutrašnji sukobi u Ugarskoj su već u velikoj meri uništili izgrađenu strukturu naselja, a srednjovekovna sela i gradovi su i dalje transformisani. Danas iznad površine zemlje nema ni tragova srednjovekovnih seoskih naselja. Zato je otkrivanje strukture naselja, postojanje ili nepostojanje javnog prostora u tim mestima pre svega zadatak arheologa.

---

¹⁶ Kristó 2000, 18. 05. 2014. <http://mek.oszk.hu/05000/05000/html/kristo017.html>

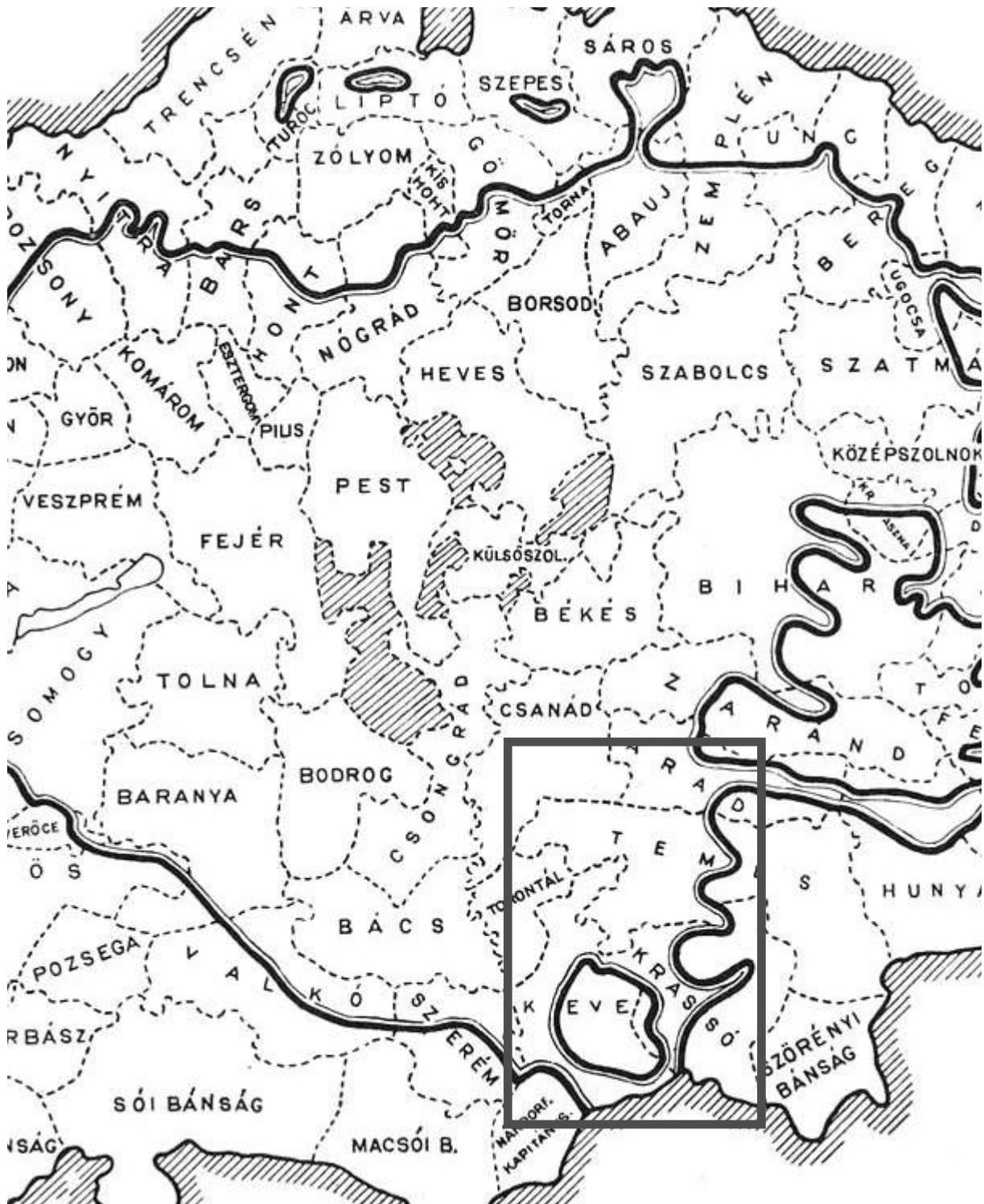
¹⁷ Böhm I 1867, 97 – prema Bárányi, 1845

¹⁸ Kristó 2000, 18. 05. 2014. <http://mek.oszk.hu/05000/05000/html/kristo017.html>

¹⁹ Böhm I 1867, 122

²⁰ Поповић (ured.) 1939, 298

ŽUPANIJE U SRENJEM VEKU NA MESTU BANATA U VOJVODINI

II 1.2. MREŽA NASELJA I STANOVNIŠTVO U BANATU ZA VREME OTOMANSKOG CARSTVA

Turska vladavina na južnim prostorima srednjovekovne Ugarske koja je trajala približno dva veka, započinje Mohačkom bitkom (Mohácsi csata) 29. avgusta 1526. godine, kada je turski sultan Sulejman (I. Süleyman) pobedio vojsku mađarskog kralja Lajoša II (II. Lajos). Ovaj čin je značajno promenio političku sliku Evrope. Ona se suočila sa približavanjem nevernika koji su posle Balkana dotakli i centralne delove starog kontinenta. Od tada, pa sve do Karlovačkog mira 1699. godine, trupe turskih sultana su predstavljale opasnost za celu Evropu, pre svega za Habsburšku monarhiju. Nakon Mohačke bitke, Turci su do sredine XVI veka postepeno osvajali sve važnije gradove Ugarske i učvrstili svoju moć. Mađarsko kraljevstvo posle toga, predstavljajući granični pojas između dve velike sile, bilo je podeljeno na tri dela. Zapadni deo je pripao Habsburgovcima, južni Turcima (Osmanlı İmparatorluğu), a istočni Kneževini Transilvanija (Erdélyi Fejedelemség), vazalnoj državi Otomanskog carstva.

U opisima zatečenog stanja sa početka XVIII veka na prostoru kasnijeg Tamiškog Banata se često spominje da su tu na različitim skrivenim mestima živeli samo starosedeci, to jest Srbi i Rumuni. Oni su činili najveći deo stanovništva za vreme turske vladavine.²¹ Ponovno naseljavanje srpskog naroda na prostor današnjeg Banata je započeto već u drugoj polovini XIV veka kada su mađarski kraljevi nameravali da osiguraju svoju državu od mogućih turskih napada, a sa druge strane Srbi su bežali sa već osvojenih krajeva od strane

---

²¹ Borovszky 1911, 411

Turaka. Nakon osvajanja dela Ugarske naseljavanje Srba je bilo još izražajnije, tako da je na prostoru današnjeg Banata ova nacija apsolutno dominirala već prilikom osvajanja Bečkerek (Großbetschkerek, Nagybecskerek, Veliki Bečkerek, danas Zrenjanin) 1551. godine i Temišvara (Temeschwar, Temesvár, danas Timișoara) 1552. Na karti ovih prostora izrađenoj 1577. godine, današnji Banat je obeležen kao Rascia, tj. država Srba.²² U narednim vekovima Turci naseljavaju Srbe sa ranije osvojenih krajeva. Iz popisa Čanadskog sandžaka (Çanad Sancak) iz istog perioda se takođe vidi, da su ovde živele pretežno srpske porodice.²³ Pored njih ovaj prostor su tokom XV, XVI i XVII stoleća naseljavali su još Rumuni, Slovaci, Hrvati.²⁴

Nakon osvajanja Temišvara uspostavljena je administrativna celina Temišvarski vilajet (Temeşvar Eyaleti) unutar kojeg su bile manje celine, sandžaci: temišvarski, čanadski, bečkerečki, čakovski, pančevački, novomoldavski i oršavski. Posmatrajući tadašnju mapu Čanadskog sandžaka koji je obuhvatao analizirani prostor, jasno se vidi da je to bilo veliko močvarno područje ispresecano pašnjacima, ostrvima i gredama na kojima su nastala mnogobrojna naselja i pustare. Nepostojanje puteva je bio uzrok što su putopisci iz turskog doba (1526-1718) često zaobilazili sadašnji Banat. Drugi razlog nedostatka značajnijeg broja putopisa o banatskim selima je taj, što su ona bila daleko od glavnih puteva. Ovakav prostor je međutim, odgovarao razvoju stočarstva, pre nego poljoprivrede, a pošto je uzgoj stoke pored trgovine bila jedna od najuspešnijih grana tadašnje privrede, stanovništvo Čanadskog sandžaka se takođe bavilo stočarstvom.²⁵

Početak turske vladavine su sela bila ta koja su prva stradala, što neki, pre svega zapadnoevropski putopisci takođe primećuju: ovi nekada plodni i lepi krajevi postali su neplodni, divlji, a često i neprohodni.²⁶ Tokom osvajanja novih teritorija Turci su često zapalili naselja koja su im se našla usput, i tako su nestala mnoga srednjovekovna sela.²⁷ Veliki deo stanovništva seoskih naselja sadašnje teritorije Banata je pobjegao u gradove, u kojima su živeli i muslimani²⁸ i gde je život bio bezbedniji, ili je počeo da se bavi stočarstvom, uglanom izvan naseljenih mesta, na pustarama. Manji broj stanovništva je živeo u selima, jer su bila prilično mala. Iz raznih tefera možemo saznati da širom osvojene Ugarske, pa i u Banatu, tursko stanovništvo nije živelo u seoskim naseljima. Pustošenje osvojene teritorije je prvenstveno izazvalo to, da su Turci ovde uspostavili vojnu upravu i vojna staništa, dok je građanski, to jest običan život bio samo u drugom planu. Poznato je takođe, da je suprotno

²² OSZK Térképtár 912 (439) 1577

²³ Káldy–Nagy 2000

²⁴ „A másfél évszázadnyi török uralom mérlege“ 12. 08. 2013.

http://mult-kor.hu/20010915_a_masfel_evszazadnyi_torok_uralom_merlege

²⁵ „Kereszt és félhold: A török kor Magyarországon“ 25. 07. 2014. <http://mek.oszk.hu/01800/01885/html/>

²⁶ Поповић (ured.) 1939, 298

²⁷ Borovszky 1911, 390

²⁸ Káldy–Nagy 2000, 9, 10 – Na teritoriji Čanadskog sandžaka u drugoj polovini XVI veka Turci su živeli jedino u gradovima Bečej (Novi Bečej) i Bečkerek (Zrenjanin).

od severne Ugarske, gde su Mađari i Turci živeli jedni pored drugih, na prostoru oko Temišvara Srbi i Turci su živeli zajedno. Ovo je bilo moguće, jer je veliki deo srpskog naroda bio naseljen na prostor Banata upravo od strane Turaka. Imali su zajedničke interese i poslovne poduhvate, o čemu svedoče dokumenti raznih parnica članova ove dve nacije.²⁹ Popis Čanadskog sandžaka 1567. i 1579. godine je urađen da bi carstvo imalo pregled naselja na svojoj teritoriji, kao i da bi se dobila informacija o raznim podacima koji podležu porezu. Popis je imao za cilj da utvrdi novu administrativnu celinu, da bi se i to u potpunosti uklopilo u veliko Otomansko carstvo. U dokumentu koji je nastao nakon osvajanja teritorije Banata je ubeleženo 259 naselja i pustara na prostoru Čanadskog sandžaka, a ta administrativna celina je približno obuhvatala današnji Severni i Srednji Banat. Zahvaljujući porezu na kapije može se saznati broj kuća u svakom pojedinačnom naselju i na pustarama, ako je tamo bilo stalno stanište pojedinih porodica. U selima je tada prosečno bilo od 20 do 30 kuća, tj. kapija.³⁰ Popis je dragocen dokument iz kojeg možemo upoznati svako selo na

Slika 4: Uništavanje sela u tursko doba

teritoriji sadašnjeg Banata koje je u tursko doba postojalo, iako ne obuhvata ceo period otomanske vladavine. Prekretnicu između XVI i XVII veka istoričar Behm (Böhm Lénárt) u XIX stoleću opisuje kao krvavo vreme, kada su se turska osvajanja i ratovi nastavljali. Mnoga naselja su stradala u požarima, plodne zemlje su uništene.³¹

Putopisi, bakrorezi i druga dokumenta svedoče o postojanju i o

izgledu seoskih naselja u doba turske vladavine na prostoru Banata. U opisima Evlije Čelebi (Evlīya Çelebi) nailazimo na pretežno idealizovan opis Banata tokom XVII veka. U svojim spisima spominje put od Bečeja (Novi Bečej) do Bečkereka gde je šest sati putovao kroz polja i bogata sela, dok putujući istočno od Bečkereka spominje samo polja i šume. Severno od Pančeva opisuje pejisaž i bujnu vegetaciju, kao i selo Seleuš. Između Temišvara i Vršca opisuje put kroz ravnice u trajanju od sedam sati. Sela u sadašnjoj Bačkoj i u Sremu takođe spominje kao bogata i plodna.³² Tokom turske vladavine sela Banata kao i ostalih delova nekadašnje Ugarske, su bila karakteristična manja seoska naselja. Broj stanovnika je iznosio najviše oko 140 glava.³³ Nasuprot opisu o bogatim selima veruje se, da se tursko selo

²⁹ Hegyi 1982, 77, 123, 189

³⁰ Káldy-Nagy 2000

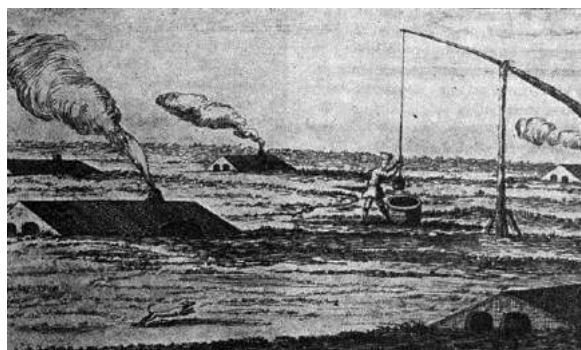
³¹ Böhm I 1867, 259

³² Čelebi 1973, 95, 353, 537, 540, 541

³³ „Encyklopedia Humana Hungarica“ 25. 07. 2014. <http://mek.oszk.hu/01800/01885/html/>

sastojalo od grupe zemunica, koliba ili bednih kuća. Svako je gradio sebi gde je hteo i kako je hteo, to jest sela su bila razbijenog tipa.³⁴ Arheolozi su otkrili jedan do sada nepoznati oblik staništa u tursko doba, a to su bila naselja na skrivenijim mestima pored srednjovekovnih staništa. Zbog bezbednosti celo selo je bilo preseljeno na novi prostor. U opisima naselja i stanovništva ova sela su često obeležena kao pustare, što ne znači da je prethodno mesto potpuno nestalo.³⁵

Unutar ovog perioda se razlikuju više tipova naselja, jer pisani i crtani izvori često se podudaraju. Putopisi govore o razbijenim tipovima naselja na području Vojvodine, opisujući pretežno sremska sela, gde ljudi žive ispod zemlje u zemunicama koje su razbacane na terenu bez tačno definisanog reda, bez ulica i parcela.³⁶ U Arhivu dvorske komore u Beču su sačuvani crteži naselja, koji pokazuju stanje južnih delova zemlje prilikom osvajanja od strane Turaka, tj. početkom XVIII veka.³⁷ Mape se odnose na Bačku i na Srem, ali se veruje da je bilo isto stanje i u Banatu koji je tek 1718. godine oslobođen. Na osnovu ovih izvora se

Slika 5: Zemunice u turskom periodu na području Vojvodine

utvrđuje, da su sela bila zbijenog tipa, spontano razvijena sa nepravilnom mrežom ulica, blokova i parcela. Ipak je moguće razlikovati dva karakteristična tipa: prvi je sa zrakastom mrežom ulica oko jednog centra, a drugi je sa izduženom mrežom ulica u dva relativno izražena pravca. Javni prostor sela je bio posebno obeležen i u ovo doba, i to jednim objektom za koji se pretpostavlja da je bila upravna zgrada gazdinstva čiju su zemlju seljaci obrađivali, ili je to bila zgrada kneza ili

drugog činovnika koji je upravljao selom. Tada ni crkva, ni škola, ni druga društvena zgrada nije postojala u selima, samo u gradovima. Ove funkcije su bile marginalizovane u manjim naseljima, vlast nije podsticala ovakve aktivnosti koje bi jačale kolektivnu svest. Branislav Kojić zaključuje da su u turskom periodu pored razbijenih tipova naselja sigurno postojala i zbijena, svakako u manjem broju, jer su turski feudalci na ovim mestima imali centre svojih imanja, čiflika. To dokazuje i obeležen centar naselja na postojećim mapama.³⁸ U beleškama putopisaca javni objekti i prostor oko javnih objekata nije posebno naglašen, zato se ne može sa sigurnošću tvrditi da je postojao i centar, a takođe je nepoznato, ako je i postojao, kakvu funkciju je imao. Stanje zabeleženo početkom XVIII veka ne prikazuje verno život u

³⁴ Поповић (ured.) 1939, 276

³⁵ Негуј 1982, 200

³⁶ Поповић (ured.) 1939, 277, 278 – Braun (Brown), engleski putopisac, 1669.; Kikle (Quiclet), francuski putopisac, 1658.

³⁷ Кojiћ 1961, 70

³⁸ Кojiћ 1961, 69-71

tursko doba, jer su osvajački ratovi krajem XVII stoleća između Habsburgovaca i Turaka u velikoj meri uništili i to što je ostalo za vreme Otomanskog carstva.

Jedan bakrorez sa početka XVII veka prikazuje jedno selo zbijenog tipa na severu današnje Mađarske, sa definisanom ulicom i uglednim objektima na kojima se ne odslikava bedno stanje države i stanovišta. Prikaz odgovara čak i današnjim opisima turskih sela, gde su kuće jednospratne, dole su životinje, a gore je deo za stanovanje. Spoljašnjem delu građevine nije posvećena pažnja, dok u unutrašnjosti dominiraju udobnost i čistoća. Drugi prikaz je jedna minijatura sa istog područja. Prikazano je zbijeno naselje sa jednom naglašenom ulicom koja vodi do većeg objekta, pretpostavlja se upravnog centra ili manjeg utvrđenja. Turski šatori oko sela ukazuju na to da je to bilo jedno tursko selo, gde su zajedno živeli Turci i drugi narodi, ili strogo kontrolisano naselje. Očigledno je da u srpskim selima na prostoru današnjeg Banata nije vladalo ovakvo stanje. Činjenica da je deo stanovništva živeo skriveno u zemunicama, ili van naseljenih mesta, a drugi deo u gradovima, onemogućava

Slika 6: Mađarsko selo u turskom periodu

postojanje bilo kakvog aktivnog društvenog života u selima. Početkom XVIII veka je najmračnije prikazano tursko doba i stanje koje su Turci ostavili iza sebe.³⁹ Usled nedostatka sistema za regulaciju vode, mnoga srednjovekovna sela su bila pod močvarnim površinama. Postojeća seoska naselja su bila razbacana i sa malim brojem stanovnika.⁴⁰ Ona su promenila svoj izgled, a javne građevine kao što su katoličke crkve, pošto su izgubile svoje funkcije, polako su propadale, a isto tako i

stanovništvo. Nije samo nestanak javnih namena, nego i drugačiji način života su isključivali aktivnosti na glavnom trgu naselja, ako je uopšte bio definisan ovaj prostor.

Veruje se da je skoro dvesta godina turske vladavine u velikoj meri uništilo dostignuća i tvorevine srednjeg veka na ovim prostorima. Razvijena srednjovekovna mreža naselja se pretežno transformisala, većina stanovništva je pobegla u druge delove nekada jedinstvene Ugarske koji nisu bili pod Turcima. Drugi su se skrivali u šumama, ispod zemlje ili su osnivali nova naselja na pustarama pored starih sela, na više skrivenim područjima. Uništavanju naselja i prostora Banata su najviše doprinele stalne borbe između vernika i nevernika, jer su granice Otomanskog carstva na ovom području konstantno menjane. Međutim, situacija na prostoru današnjeg Banata u Turskom carstvu ni izbliza nije bila toliko mračna, kao što su to u vreme Habsburške monarhije, a i kasnije pokušavali dokazati. Opise

³⁹ Iako su za tadašnji izgled naselja bili zaslužni i Habsburgovci i njihovi osvajački ratovi.

⁴⁰ Bodor 1908, 32

Evlije Čelebi iz XVII veka o bogatim naseljima i o lepoj prirodi na prostoru Banata potvrđuju i poreski spisi Čanadskog sandžaka sa kraja XVI stoleća, jer nam predstavljaju jedan, bez obzira na močvarna polja, prilično gusto naseljen kraj sa dosta stanovnika u selima. Neslaganje oko pozitivne i negativne ocene turskog perioda u Ugarskoj, kao i u Banatu je još uvek aktuelno. Najveći problem je u tome, što i za jedan i za drugi stav postoje dokazi, koji su često u suprotnosti, kao da je reč o sasvim drugim prostorima. Ipak, negativan stav je više poznat, jer kada su Habsburgovci početkom XVIII veka osvojili Banat, starosedeočima⁴¹ su doneli jedan takođe nepoznati svet, negirajući sve pozitivno što je ranije postojalo. Upravo je ovo negiranje i težnja ka uništavanju svakog nasleđa i svakog traga turskog perioda, kao i nedostatak starih mapa, onemogućava sagledavanje strukture seoskih naselja i njihovih javnih prostora na području Banata u to vreme.

---

⁴¹ Starosedeooci su bili Srbi i Rumuni.

KARTA ČANADSKOG SANDŽAKA

II 2. XVIII VEK – PERIOD EVROPEIZACIJE JUŽNIH DELOVA HABSBUŠKE MONARHIJE

Nastanak novih banatskih naselja i reorganizacija postojećih vezuje se za odlazak Turaka i za potrebu obezbeđivanja graničnog pojasa između Osmanskog carstva i Habsburške monarhije. Banat je u svakom pogledu bila specifična teritorija. Tu je 1718. godine osnovan Tamiški Banat koji je direktno pripadao Bečkom dvoru i funkcionisao je sve do 1779. godine, kada je ponovo uključen u ugarski županijski sistem. Administrativna podela je imala veliki uticaj na intenzitet kolonizacije, na raspored etničkih grupa, dok na način formiranja novih naselja nije uticala. Najveći talas naseljavanja je izvršen između 1750. i 1780. godine, što se može smatrati značajnim periodom, prekretnicom istorije banatskih sela.⁴² Kolonizacija ovog područja je imala prvenstveno ekonomski, politički i vojni karakter.⁴³ Vlast je raznovrsnim metodama pokušavala da navede stanovništvo različitih krajeva da se preseli u južni deo Habsburške monarhije. Sagrađene su im kuće, dobili su zemlju i ono što je bilo najprivlačnije - neko vreme su bili oslobođeni plaćanja poreza.⁴⁴ Ipak, mnogi naseljenici su bili razočarani okolnostima koje su vladale u Banatu. Jedna izreka nemačkih kolonista tokom XVIII veka je glasila: "Prvi nađe smrt, drugi nevolju, a tek treći hleb."⁴⁵

Veliki je broj novonastalih naselja tokom XVIII veka. Česta je bila situacija da su inženjeri premeravali već postojeća sela i dali su im pravilnu geometrijsku strukturu. Takođe, većina seoskih naselja Banata koja su masovno nestala u tursko doba, je imala

---

⁴² Kojić 1961, 70

⁴³ Mitrović 2004, 129

⁴⁴ Ministerium des Handels (ured.) 1849, 5

⁴⁵ "Die ersten fanden den Tod, die zweiten hatten die Not, und die dritten erst das Brot."

srednjovekovne korene. Zato su nova naselja dobila ponekad i novo ime, nevezano za srednjovekovni naziv.⁴⁶

U XVIII stoleću se razlikuju tri veća perioda naseljavanja koji su obeleženi od strane troje uticajnih ličnosti. Prvi se vezuje za ime grofa Mersija (Claudius Florimundus de Mercy) koji je od 1718. do 1740. godine bio upravnik Tamiškog Banata. Drugi period je vreme vladavine carica Marija Terezija (Maria Theresia) od 1744. do 1776. godine, a treći njenog sina cara Jozefa II (Joseph II.) od 1782. do 1787. godine.⁴⁷ Kolonizacije Nemci nazivaju kao prvo, drugo i treće naseljavanje Švaba.⁴⁸ U Mersijevo doba kolonizacije i reorganizacija naselja su tek počele, to je na neki način bio period tranzicije, dok je za vreme carice i cara stvorena struktura najvećeg broja danas postojećih banatskih sela. Stanovništvo Banata je kasnije, uprkos brojnih poteškoća, na ovaj period gledalo sa dozom romantizma, kao na jedno idilično doba, kada je nastao njihov novi svet: "Od pustinje je postao jedan rascvetali raj, iz močvara je nikao jedan novi svet."⁴⁹

---

⁴⁶ Imrédi Molnár 1958, 37

⁴⁷ U pojedinim izvorima postoje određena odstupanja u definisanju ovih perioda.

⁴⁸ Der erste, zweite und dritte Schwabenzug. Drei Schwabenzüge.

⁴⁹ "Aus einer Wüste ward ein blühend Eden, aus Sümpfen hob sich eine neue Welt." – Müller Guttenbrunn, Adam: Das Lied der Banater Schwaben.

II 2.1. MERSIJEVE KOLONIZACIJE – SPAŠAVANJE POSTOJEĆIH I NASTANAK NOVIH NASELJA

Nakon Karlovačkog mirovnog sporazuma 1699. godine, kada su Habsburgovci osvojili većinu teritorije srednjovekovne Ugarske, nisu imali velike interese za Banat, zato su

Slika 7: Karl VI

Slika 8: Klaudius Mersi

Slika 9: Eugen Savojski

tek 1715. godine napali Temišvar. Tri godine kasnije, 1718. sklopljen je Požarevački mir, nakon što je Eugen Savojski (Eugen von Savoya) 1716. godine osvojio nekadašnji Temišvarski vilajet i formirao na datom

prostoru Tamiški Banat po modelu austrijskih naslednih pokrajina.⁵⁰ Ovaj upravni sistem je bio nepoznat u Ugarskoj, zato je bilo pritisaka od strane mađarskih feudalaca na vlast Habsburške monarhije da vrati županijski sistem i na ovom delu države.⁵¹ Tamiškim Banatom je upravljala vojska, bio je pod upravom Dvorskog ratnog saveta sve do 1753. godine, kada je pao pod nadležnost bečke Dvorske komore.⁵²

Odlaskom Turaka ovde je ostala jedna opustošena teritorija sa močvarama i pustarama koju je Habsburška vlast nameravala da evropeizuje, tj. da na ovom prostoru ojača austrijski, nemački uticaj. Direktor direkcije za mapiranje, Jožef Subotič (Szubbotich

⁵⁰ Gyémánt 2004, 215-217 – prema Szentkláray 1879, 97 – Szentklarai piše da uprkos tome što je Požarevački mir sklopljen tek 1718. godine, najveći delovi teritorije kasnijeg Tamiškog Banatata su već od 1696. godine bile u vlasništvu cara Leopolda.

⁵¹ Županijski sistem u Tamiškom Banatu je vraćen 1779. godine.

⁵² Szentkláray 1879, 10

József) 1854. godine opisuje kako je izgledao prostor Banata nakon oslobođenja: "Ravnica je prekrivena smrdljivim barama i močvarama bogatim trskom. Jedva može da se nađe manja površina koja pruža životni prostor nomadskom stanovništvu koje stanuje u svojim jadnim zemljanim kolibama. Ljudsko oko retko može uočiti naseljena mesta, koja bi pomalo ličila na sela ili na gradove. Cela ravnica više liči na vodenu površinu koja je prekrivena ostrvima, nego na predeo koji je naseljavan od strane ljudi."⁵³

Prvi patent o naseljavanju Banata je doneo car Karl VI između 1722. i 1723. godine u Bratislavi,⁵⁴ jer tek su tada, posle Požarevačkog mira stvoreni uslovi za masovno naseljavanje stanovništva na prostoru tadašnjeg Tamiškog Banata. Njegova politika naseljavanja se zasnivala na pomoći feudalaca.⁵⁵ Ovaj period na ovom prostoru se ne vezuje za ime cara, nego za Mersija koji je bio prvi upravnik Tamiškog Banata. U vreme njegovog upravljanja je došlo do isušivanja močvara i regulacija reka radi dobijanja što veće površine plodne zemlje. Pre isušivanja močvara, a delimično i kasnije, Banat je pružao žalosnu sliku. Bio je izvoriste bolesti sa naseljima koja su bila u katastrofalnom stanju. Kada su Eugen Savojski i Mersi obilazili Banat konstatovali su, da su svugde vidiljivi tragovi razaranja, izgorela sela, siromašni podanici, naselja sa par koliba, neregulisane reke i ogromne pustare.⁵⁶ Stanovništvo nije imalo ni privredni ni duhovni život, uglavnom su vodili nomadski život i nisu imali potrebu za nekim napretkom. Ovu u svakom smislu neurednu teritoriju je trebalo Mersi da dovede u red, da je čuva od razaranja, obezbedi vojskom, da je naseljava nemačkim stanovništvom vernim državi, i da Banat unapredi tako da od njega ima velike koristi za Habsburšku monarhiju. Prvi korak Mersija je bilo taj što je radi lakšeg upravljanja podelio Banat na 11 manjih administrativnih celina. Svaka celina je imala svog upravnika koji se uglavnom nije razlikovao od širokih masa u pogledu obrazovanja. Teritoriji kasnije Torontalske županije su pripali delovi okruga Čanad (Csannader District), Bečkerek (Bethskereker District) i Pančevo (Panzowaer District), delom Temišvar (Temeschwarer District), Čakova (Csakovaer District) i Vršac (Werschezer District).⁵⁷

Iako još zvanično nije bio sklopljen mir između Austrije i Turaka, naseljavanje je započelo već 1716. godine nakon oslobođenja Temišvara. Pored Nemaca kojima su bili

⁵³ Imrédi Molnár 1958, 5

⁵⁴ Eberl et al. 1987, 115-138, 06. 06. 2014.

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/die_donauschwaben/pages/009_Quellen_zur_Impopulation.htm – Prvi patent o naseljavanju je doneo car Leopold I 1689. godine u Beču, još pre Karlovačkog mira (1699). To međutim, nije primenjivano na prostoru Banata, koji je oslobođen tek 1718. godine (Požarevački mir). Po ovom patentu doseljenici su dobijali niz privilegija, kao što su oslobađanje od poreza, niske cene nepokretnosti, besplatni građevinski materijal, i niz drugih povlastica radi unapređenja života, trgovine i industrije na južnim delovima Ugarske.

⁵⁵ Eberl et al. 1987, 115-138, 06. 06. 2014.

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/die_donauschwaben/pages/009_Quellen_zur_Impopulation.htm

⁵⁶ Szentkláray 1909, 12

⁵⁷ Borovszky 1911, 410 – Teritorija današnjeg Srednjeg Banata približno odgovara teritoriji tadašnjeg Bečkerečkog okruga.

namenjeni administrativni poslovi, došli su i grčki trgovci, zanatlije i ratni invalidi iz okolnih država. Oni su smešteni u gradove. Još nisu postojala nikakva pravila i kolonizacija nije bila pod strogom kontrolom kao u poslednjim etapama. Prvi zvanični period Mersijeve kolonizacije je bio započet već 1718. godine, a trajao je svega 6 godina. U tom intervalu su stigli prvi nemački naseljenici u Banat, uglavnom iz nemačkih kneževina. Sve akcije su bile pokretane iz Beča, a upravnik je samo bio izvršilac zadatka. Iz glavnog grada Habsburške monarhije naseljenici su lađom plovili do Pančeva, zatim putovali do Temišvara, pa svako do unapred određenog mesta stanovanja. Vlast je takođe pokušavala da odvikava lokalno stanovništvo od nomadskog života i da im obezbedi stalna staništa međutim, i tu se nailazilo na niz otpora. Veliki broj privilegija koje su kolonisti dobijali najviše je privlačio nemačke zanatlije iz oblasti Rajne⁵⁸ koji su bili oslobođeni plaćanja poreza čak do 15 godina.⁵⁹ Zbog tih masovnih naseljavanja sa nemačkih teritorija, 1724. godine pismenim putem su se pobunili neki ugledni stanovnici nemačkih kneževina.⁶⁰

Početak druge etape Mersijeve kolonizacije datira od 1724. godine i traje do 1726. godine. Naseljavanje se odvijalo u kontrolisanim tokovima, a grof je izradio i svoju strategiju, instrukcije o naseljavanju. Međutim, narod je bio isti, uglavnom su došli bez ikakve imovine da pronađu svoju sreću, pa ih je bilo jako teško dovesti u neki red. Godine 1726. je došlo do zastoja kolonizacije jer su nemačke kneževine prepoznale opasnost naseljavanja i zabranile regrutovanje ljudi sa njihovih prostora. Nakon ove zabrane, u poslednjim godinama Mersijevog života⁶¹ su naseljavani u većem broju Španci i Italijani. Ovi poslednji su često bili graditelji i zidari.⁶²

Treća etapa traje od 1727. do 1740. godine, iako je grof Mersi umro 1734.⁶³ godine. Nakon njegove smrti postoji zastoj u kolonizaciji, sve do 1737. godine, a posle toga dolaze i Bugari u Banat.⁶⁴

Bez obzira na veliki trud, naseljavanje je teklo bez određenog reda. Osnivana su nova naselja, a isto tako su preuređena i proširivana stara, gde su doseljeni uglavnom zemljoradnici i zanatlije. Plan upravnika je bio taj, da Nemce naseli na sever duž Moriša, na jug duž Dunava i duž osovine koja je spajala ove dve reke.⁶⁵ Prvi put je naseljen donji tok

⁵⁸ Szentkláray 1909, 32-36

⁵⁹ Szentkláray 1879, 251

⁶⁰ Eberl et al. 1987, 115-138, 06. 06. 2014.

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/die_donauschwabben/pages/009_Q_uellen_zur_Impopulation.htm – Stanovnici su se žalili, da se mnogi od emigranata vraćaju u rodno mesto, zato što obećanja Monarhije nisu uvek ispunjena, odnosno Banat ipak nije bio idealno mesto za naseljavanja kako su ga Habsburgovci predstavili.

⁶¹ 1729–1733.

⁶² Szentkláray 1909, 36-44

⁶³ Bodor 1914, 12 – Bodor navodi 1733. kao godinu smrti Mersija.

⁶⁴ Podela Mersijeve kolonizacije na manje periode je preuzeta od autora Sentklaraija (Szentkláray) i Bodora međutim, skoro svaki autor ima drugačije mišljenje o vremenskim granica pojedinih potperioda. Činjenica je, međutim, da ne postoji jasna granica između etapa unutar prvog perioda naseljavanja Banata.

⁶⁵ Bešlin 2006, 19

Dunava, tj. kasnija Vojna granica. Strogo je vođeno računa o tome da se ne mešaju starosedeoci, tj. Srbi i Rumuni sa Nemcima. U Mersijemom periodu pored Nemaca je naseljeno 11 nacionalnih grupa: Srbi, Rumuni, Hrvati, Mađari, Slovaci, Bugari, Italijani, Španci, Francuzi, Belgijanci i Luksemburžani.⁶⁶ Veruje se da je za vreme Mersija u Banat došlo od 30 do 35 hiljada novih stanovnika pored 50 hiljada ljudi, koji su ostali nakon Turaka.⁶⁷

Kultura stanovništva u prvom periodu naseljavanja je bila na veoma niskom nivou. Iako su jezuiti stigli u Banat već 1717. godine i teritorija Tamiškog Banata je 1723. godine postala deo Čanadske biskupije, a isto tako su postojale i pravoslavne biskupije na ovom prostoru, ljudi su živeli po starim paganskim običajima i pridržavali su se pravila praznoverja,⁶⁸ jer su starosedeoci tako čuvali svoje običaje.

Slika 10: Današnja teritorija Srednjeg Banata na Mersijevoj mapi

Zatečeno stanje nakon turske vladavine je zabeleženo u popisu iz 1717. godine. Prema njemu, u Bečkerečkom okrugu je bilo 24 naselja sa 574 kuća, od kojih je 100 bilo u sedištu, u Bečkereku. Spomenuta naselja su još Ečka sa 20 kuća, Orlovat sa 30, Botoš sa 40, Modoš (Módos, danas Jaša Tomić) sa 50 i u pančevačkom okrugu Boka sa 40 domova.⁶⁹ U svakom periodu naseljavanja je izvršeno premeravanje teritorije Tamiškog Banata, tako je bilo i u prvom periodu, između 1718–1725. godine. Ove mape su izdate već 1728. međutim, preciznost nije bila na visokom nivou.⁷⁰ Ipak, zahvaljujući njima, imamo predstavu o izgledu Mersijevih naselja. Grof Mersi je takođe izradio mapu Tamiškog Banata od 1723. do 1725. godine zajedno sa Eugenom

Savojskim, a mapa beleži postojeća naselja u tom periodu. Prema ovoj mapi, u Bečkerečkom okrugu je bilo 21 naseljenih i 55 nenaseljenih mesta.⁷¹ Pojedina sela koja su bila naseljena 1717. godine, do izrade Mersijeve mape su već opustošena. Analizirajući Mersijevu mapu, Behm (Böhm) daje spisak naseljenih i nenaseljenih mesta.⁷² Sentklarai ovaj

⁶⁶ Gyémánt 2004, 219-223

⁶⁷ Szentkláray 1909, 51

⁶⁸ Böhm II 1867, 31

⁶⁹ Borovszky 1911, 410, 411

⁷⁰ Imrédi Molnár 1958, 10

⁷¹ Borovszky 1911, 411

⁷² Böhm II 1867, 10 – Mersijeva mapa.

spisak smatra pogrešnim. On daje spisak postojećih naselja, kao i broj kuća u mestima. U današnjem Srednjem Banatu su to bila sledeća naselja koja možemo identifikovati i uporediti sa danas postojećim selima: nenaseljena – Peodra (Beodra, danas deo Novog Miloševa), Zersterreg (Čestereg), Torda, Idvarnak (Banatski Dvor), Jankait (Jankov most), Stenmihal (Mihajlovo), Torack (Torak), St. Cuurcz (Žitište), Tolovac (Topolovac), Czenta (Čenta), Kumani (Kumane), Tomaschfalva (Hetin), Posidova (Pustara Bozito, kasnije Nova Crnja), Tarrach (Taraš), naseljena – Idebei (Srpski Itebej), Pardan (Međa), Ellemir (Elemir), Aratacz (Aradac), Modosch (Jaša Tomić), Eczka (Ečka), Bodosch (Botoš), Orlowath (Orlovat), Neusina (Neuzina), Poka (Boka), Tomaschovitz (Tomaševac), Jor-Kovacz (Jarkovac). (Slika: Današnja teritorija Srednjeg Banata na Mersijevoj mapi)

U prvom periodu naseljavanja je nastao mali broj novih naselja, a kolonisti su bili pre svega naseljavani u već postojeća sela. Ukupno su naseljena 57 seoskih naselja u

Slika 11: Neuređeno naselje Boldor

Tamiškom Banatu⁷³ od kojih, prema uporednoj analizi, ni jedno nije u današnjem Srednjem Banatu. U Mersijevo doba su nastala, odnosno postojala naselja prelaznog tipa, između razbijenih iz turskog doba, i pravilnih u obliku spontano zbijenih iz doba Habsburgovaca, koja međutim, nisu nastala spontano, već planski. Ova naselja su bila skoro identična kao zbijena sela sa kraja turskog perioda.⁷⁴ Mersijeva zbijena naselja su još vidljiva na *Prvom vojnom premeru (Josephinische Landaufnahme)*,⁷⁵ a takođe na crtežima naselja *Kraljevske komorske*

direkcije za mapiranje (Königliche kameralische Mappierungs-Direction).⁷⁶ U ovim naseljima krive ulice su presecale teritoriju sela, podelivši ga na nepravilne blokove unutar kojih su bile grupisane kuće. Parcele su bile definisane, ali su bile različitih veličina i takođe nepravilnog oblika. U velikom broju naselja sahranjivanje je ostalo kao prateći sadržaj crkvene građevine. Javni prostor nije bio strateški oformljen u Mersijevo doba, trg je imao nepravilan oblik i uglavnom je samo crkva signalizirala da se radi o centru sela.

Mersijeve kolonizacije, odnosno prvi period naseljavanja Banata se završavaju ponovnim ratovima i razaranjima između Turaka i Habsburgovaca, što je dovelo do

⁷³ Szentkláray 1909, 44

⁷⁴ Kojić 1961, 71

⁷⁵ „The First Military Survey“ 10. 12. 2014.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556> – Prvi vojni premer Banata je urađen 1769–1772.

⁷⁶ MNL OL S1 – Ove mape su izrađene u periodu između 1769. i 1857. godine.

depopulacije ove teritorije koja je tako mukotrпно kolonizovana prethodnih decenija. Deo stanovništva je napustio Banat 1737–1739. godine, kad je ponovo pretila opasnost od Turaka i epidemije kuge, što je dodatno otežavalo uključivanje Banata u krvotok Habsburške monarhije. Nakon ovih neprilika, među nemačkim žiteljima je vladalo verovanje da Banat predstavlja groblje Nemaca.⁷⁷ Jedan broj naselja je takođe bio razoren u ratovima, 28 sela u južnom Banatu je bilo spaljeno u tom periodu. Na Mersijevoj mapi Tamiškog Banata se poljavljaju sela koja kasnije nisu spomenuta, ili su obeležena kao pustare.⁷⁸ Uprkos ovim neuspesima, ipak je pokrenut jedan proces oživljavanja južnih delova Monarhije Habsburgovaca, koji će se realizovati u predstojećim decenijama, tj. pretežno tokom XVIII veka.

---

⁷⁷ Böhm II 1867, 22

⁷⁸ Mersijeva mapa je upoređena sa opisima Franciska Griselinija iz 1776. godine – Grisselini 1967

DETALJ MERSIJEVE MAPE TAMIŠKOG BANATA POČETKOM XVIII VEKA

Slika 12: Carica Marija Terezija

II 2.2. VREME MARIJE TEREZIJE – UVOĐENJE REDA

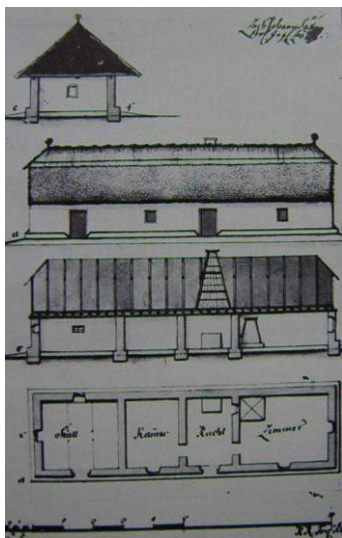
Do drugog velikog talasa naseljavanja koje je bilo isplanirano do sitnih detalja, i zbog toga bilo možda najuspešnije, došlo je za vreme Marije Terezije. Carici je bila važna dobrobit svojih podanika, zato je mnogo ulagala u ponovno naseljavanje zapuštenih delova njenog carstva. Pored privrednog stanja države, bilo joj je važno duhovno i zdravstveno stanje stanovnika.

Ipak, u prvoj etapi njenih kolonizacija nije sve bilo idealno i carica je koristila diskutabilne metode za naseljavanje. Nakon turskih razaranja i epidemije kuge tokom 1738–1740. godine, uprava Habsburške monarhije je smatrala da Banat nije moguće naseliti. Pokušaji grofa Mersija su bili uzaludni. Zato je odlučeno da na ovu teritoriju treba kolonizirati kriminalce da se poprave ili da zauvek nestanu usled veoma loših zdravstvenih okolnosti. Zločini za koje je kazna bila deportacija u Banat su bili ubistvo, krađa, bekstvo, švercovanje i požuda. Kriminalci su stigli brodom iz Beča u Pančevo, odatle su ih transportovali u Temišvar, gde su ih zatvorili, ili su ih prodali za sluge ili ostavili same na nekom napuštenom mestu. Zločinci su redovno dovođeni sve do 1770. godine, kada je ukinut ovaj vid kolonizacije.⁷⁹ Osnovni razlog ukidanja transportovanja kriminalaca u Banat je

⁷⁹ Gyémánt 2004, 221

bilo putovanje kasnijeg Jozefa II kroz ovu teritoriju. Tada je prepoznao negativan uticaj ovakvih ljudi na ostatak stanovništva Tamiškog Banata.⁸⁰

Početak i neometano odvijanje terezijanskih kolonizacija je otežavao rat oko nasljedstva,⁸¹ kao i sedmogodišnji rat.⁸² U ovom drugom periodu razlikujemo dva manja perioda naseljavanja: između ova dva rata, 1746–1752.⁸³ i nakon sedmogodišnjeg rata u intervalu između 1763. i 1772. godine.⁸⁴ Ipak, već su od 1740. godine stizali naseljenici u Banat.⁸⁵ Pored Nemaca u ovom periodu su došli i Srbi, Mađari, Grci i Bugari.⁸⁶ Za vreme

Slika 13: Tipski projekat kolonističke kuće

carice Marije Terezije su nastala brojna naselja na današnjoj teritoriji Srednjeg Banata i to: 1740. godine je osnovana Karlova⁸⁷ u čast cara Karla III, između 1752. i 1760. godine su nastala Arača,⁸⁸ Beodra,⁸⁹ Melenci i Taraš, a povećali su broj srpskog stanovništva Kumana, Čente, Perleza, Žitišta, Srpske Crnje i Torde.⁹⁰ Nakon 1764. godine su nastala naselja Farkašdin, Tomaševac, Botoš, a 1765. i 1767. godine su došli Rumuni u Klek, Jankaid, Ečku i Torak.⁹¹

Pre drugog potperioda naseljavanja carica Marija Terezija je izdala kolonizacioni patent 1759. godine u kom je regulisala naseljavanja,⁹² a njeni službenici su proputovali nemačke kneževine i pokušavali da siromašnije stanovništvo nagovore da se preseli u Banat. Kao posledica toga od 1763. godine se nemačko stanovništvo masovno doseljavalo i na

teritoriju kasnije Torontalske županije.⁹³ Iste godine je izdat carski dekret o naseljavanju, i time su u suštini počele prve uređene i do kraja isplanirane kolonizacije Banata koje su za vreme vladavine carice trajale do 1776. godine. Dekret je sadržao prava i obaveze kolonista i izgled kolonističkih naselja.⁹⁴ U ovom periodu naseljeno stanovništvo je dobilo kuće i bilo je 6 ili 10 godina oslobođeno od plaćanja poreza. U najvećem broju su došli Nemci međutim,

⁸⁰ Borovszky 1911, 418

⁸¹ Rat oko nasljedstva se odvijao u periodu od 1740. do 1748. godine.

⁸² Rat između Austrije, Francuske, Rusije, Švedske, Spanije i Saksonije sa jedne strane i Pruske, Velike Britanije i Portugalije sa druge strane se odvijao u periodu 1756-1763.

⁸³ Szentkláray 1879, 263 – Odnosno od 1750. godine, kada je Tamiški Banat pripao Dvorskoj komori. Nakon ovog talasa naseljavanja, 1753. godine na teritoriji Tamiškog Banata je bilo 574 naseljenih mesta.

⁸⁴ „Die ansiedlung der banater Schwaben“ 20. 07. 2014.

<http://www.kulturraum-banat.de/Banat/Ansiedlung/Ansiedlung.pdf>

⁸⁵ ÖS FH F 64 – Spisak banatskih kolonista.

⁸⁶ Böhm II 1867, 73

⁸⁷ Danas je deo naselja Novo Miloševo.

⁸⁸ Danas je deo naselja Novi Bečej.

⁸⁹ Danas je deo naselja Novo Miloševo.

⁹⁰ Borovszky 1911, 421 – Po Borovskom selo Torda je naseljeno 1773. godine.

⁹¹ Bodor 1914, 16, 18

⁹² Krauss 2003, 30

⁹³ Gyámánt 2004, 222

⁹⁴ Bodor 1914, 16

stigli su i Mađari,⁹⁵ Rumuni⁹⁶ i Francuzi. Na osnovu uredbe iz 1764. godine svaki okrug je imao svog kolonizacionog nadzornika koji je kontrolisao pravilno sprovođenje kolonizacije, davao savete naseljenom stanovništvu i kažnjavao ih u slučaju neprimerenog ponašanja. Godine 1766. je osnovan sazvet za kolonizaciju koji je nadgledao naseljavanja. Istovremeno je carica naredila da svako selo treba da ima sveštenika, učitelja, a svako drugo selo hirurga. Nakon putovanja kasnijeg cara Jozefa II kroz Banat, zaključio je da se jedina mogućnost za naseljavanje i ponovno oživljavanje Banata sastoji u tome, da se teritorija naseli nemačkim stanovništvom, jer su jedino oni vešti u racionalnom privređivanju.⁹⁷ Vlast je pokušala da svim narodima nametne nemački kulturni obrazac, naročito starosedecima, Srbima i Rumunima.⁹⁸

Sledeći dekret koji se odnosio na naseljavanje je izdat 1771. godine i u njemu je bilo definisano da naseljenici moraju putovati do novih staništa o svom trošku. Kao posledica toga kolonisti su stizali u Banat u znatno manjem broju i prema statistici iz 1775. godine u svakom naselju je bilo dosta praznih kuća.⁹⁹ Uprkos tome, od završetka sedmogodišnjeg rata do smrti carice, stanovništvo Banata se povećalo za 25 hiljada ljudi, a za ciljeve naseljavanja su potrošena ogromna sredstva.¹⁰⁰

U januaru 1772. godine carica je izdala *Glavne instrukcije o naseljavanju (Impopulation Haupt-Instruktions für das Banat)* i u tom aktu je odredila kako treba da izgleda jedno kolonističko naselje, a odredila je oblik, veličinu i položaj sela. Svako naselje se osnivalo na zdravom tlu, po mogućnosti na nekom uzvišenju i imalo je oblik pravougaonika, da bi seljaci lakše došli do svojih njiva. Novo naselje se osnivalo na mestu, gde kvalitet zemlje nije bio najbolji.¹⁰¹ Prvo se odmeravala glavna, zatim sporedne i poprečne ulice, i na kraju pravilan trg na sredini novog mesta.¹⁰² Širina glavne ulice je bila 18-20 klaftera,¹⁰³ dok su poprečne ulice imale širinu 6-8 klaftera. Sa obe strane ulice su bili rovovi.¹⁰⁴ Ove predimenzionisane proporcije kao i druge mere naselja, bili su u službi protivpožarne zaštite, pa su zbog toga postojali i bunari u svakoj ulici. Broj poprečnih ulica i broj ulica koje su bile paralelne sa glavnom ulicom je varirao u zavisnosti od veličine naselja, i sve to zbog toga da bi seljaci što brže stigli do svojih njiva. Izgled i dimenzije kolonističke kuće su takođe bili definisani u ovom dokumentu, kao i arhitektonski okvir javnog prostora sela.¹⁰⁵ Parcele su

⁹⁵ Godine 1776. je ponovo naseljeno selo Torda sa mađarskim stanovništvom iz okoline Segedina.

⁹⁶ Tada su naseljena u sledeća sela koja se danas nalaze u Srednjem Banatu: Klek, Torak, Ečka, Jankov Most, Sutjeska.

⁹⁷ Bodor 1914, 19

⁹⁸ Поповић 1990, 381

⁹⁹ Szentkláray 1879, 265-270

¹⁰⁰ Bodor 1908, 38

¹⁰¹ Ministerium des Handels (ured.) 1849, Beilage 31

¹⁰² Ministerium des Handels (ured.) 1849, Beilage 4

¹⁰³ Klafter = hvat = 1,896 metar

¹⁰⁴ Ministerium des Handels (ured.) 1849, Beilage 31

¹⁰⁵ Ministerium des Handels (ured.) 1849, Beilage 31

bile dugačke između 75 i 100 klaftera i 12 do 15 klaftera širine, dok je između kuća suseda bilo najmanje 9 klaftera. Predviđeno je da se trodelne kolonističke kuće grade od gline, naboja, ili u kombinaciji pletenice i naboja, i da budu numerisane. Tokom svog drugog putovanja 1773. godine Jozef II opisuje i kolonističke kuće. Ljudi su uglavnom živeli u jednodelnim kućama, a retko su imali još jednu prostoriju.¹⁰⁶

Tokom vladavine carice Marije Terezije na teritoriji Tamiškog Banata je više puta menjana administrativna podela. To je imalo prilično veliki uticaj na kolonizaciju, pre svega na koncentraciju stanovništva na određenim područjima, kao i na nacionalnu strukturu. Pomoriška i Potiska vojna granica (Tisza-Maros határörvidék) je ukinuta 1745. godine, i veliki broj stanovništva se preselio na teritoriju Banatske vojne granice (Bánáti határörvidék) osnovane 1741., a kasnije na teritoriju Kikindskog distrikta (Kikindai kerület) koji je nastao 1774. godine.¹⁰⁷ Banatska vojna granica je 1745. i 1746. godine podeljena na dva dela.¹⁰⁸ Teritorija Nemačko-banatske vojne granice je definisana prilikom trećeg putovanja kasnijeg Jozefa II, a 1778. godine u sklopu te teritorije je bilo nekoliko današnjih srednjobanatskih sela: Perlez, Orlovat, Botoš, Tomaševac, Banatska Dubica, Jarkovac, Čenta, Farkašdin.¹⁰⁹ Vojne granice su predstavljale posebna područja koja su pripadala direktno Carskom ministarstvu odbrane u Beču. Na vojne granice su uglavnom naseljavani Srbi i Rumuni, jer sem njih niko nije hteo da živi u susedstvu Turaka. Uprkos postojanju pravila, 1740-ih godina na teritoriji vojne granice nastala su sela od stanovnika pomenutih naroda bez ikakvog reda, građena po mogućnosti i običaju starosedelaca.¹¹⁰ Pored toga, politika Habsburgovaca u to vreme, 1760-ih i 1770-ih godina je bila ta, da na teritoriju između Arada, Segedina i Petrovaradina naseljavaju samo nemačko stanovništvo. Život na vojnoj granici se odvijao drugačije nego u ostalim delovima države. Ovde su stanovnici slobodno obrađivali zemlju, a za uzvrat su služili kao vojnici. Takođe su imali obavezu da učestvuju u građevinskim radovima finansirane od strane opštine ili države. Više porodica je stanovalo zajedno, a najstariji muškarac je bio glava porodice.¹¹¹ Do sledeće promene u administrativnom sistemu Tamiškog Banata dolazi 1779. godine kada je carica Marija Terezija ponovo uvela županijski sistem.¹¹² Vraćanje županijskog sistema nije bio lak zadatak, jer su granice županije konstantno menjane tokom srednjeg veka, a vojne granice nastale tokom XVIII veka su takođe oduzimale deo površine nekadašnjih županija na prostoru Banata.¹¹³ Osnovu županijskog sistema u istorijskoj Ugarskoj su činili feudalci koji su sa prostora Banata nestali

¹⁰⁶ Kulcsár 2004, 237

¹⁰⁷ Gyémánt 2004, 203

¹⁰⁸ Bak 2008, 116 – Tokom XVIII i XIX veka teritorije i imena vojnih granica u Banatu su više puta menjane.

¹⁰⁹ Borovszky 1911, 427

¹¹⁰ Поповић (ured.) 1940, 90, 91

¹¹¹ Böhm II 1867, 86-88

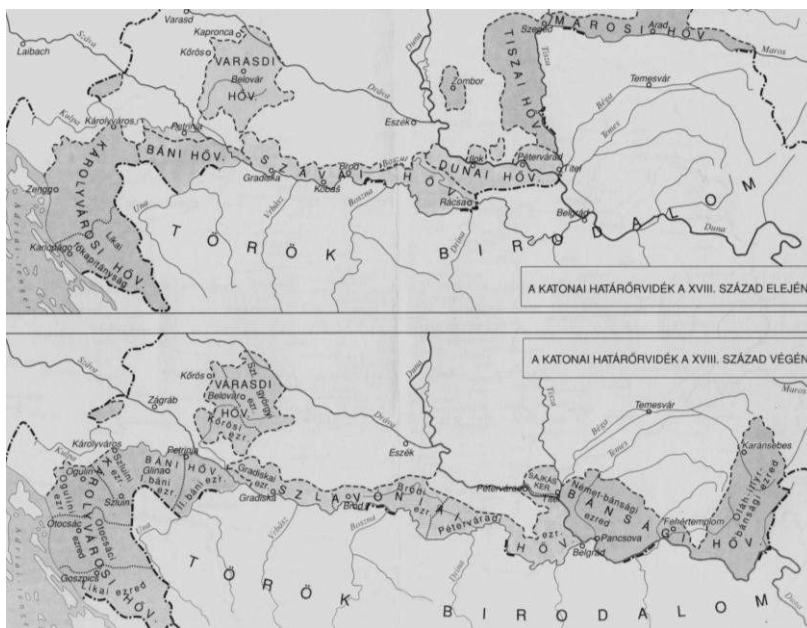
¹¹² Bodor 1908, 38 – Godine 1777. carica ovako piše o svojoj odluci zetu, odnosno princu Albertu: "Današnji dan je veliki dan Mađarske. Predmet Banata je rešen... Ja sam dobra mađarska žena; i jako sam zahvalna tom narodu. U ovom času mogu reći: Consummatum est, sada mogu mirno preminuti."

¹¹³ Szentkláray 1879, 57

tomom turske vladavine. Zato su veliki posedi na teritoriji južne Ugarske nakon 1779. godine prodati plemićkim porodicama različitih porekla koje su imale obavezu da naseljavaju površinu svojih poseda. Nova administrativna podela je imala neposredan uticaj na naseljavanje. Nakon kupovine imanja je nastalo niz novih naselja u sledećim periodima, to jest krajem XVIII i početkom XIX veka. Prvenstveni plan Marije Terezije i Jozefa II je bio da posede prodaju nemačkim feudalcima koji će doneti kulturu i kapital na područje Banata. Međutim, njima je ova ideja bila strana, zato su kupci uglavnom bili plemići i trgovci jermenskog, srpskog, hrvatskog, grčkog, a u manjem broju nemačkog i mađarskog porekla.¹¹⁴

Nakon prvog putovanja Jozefa II, prema carskoj uredbi iz 1769. godine, 33 inženjera je trebalo da uradi mapiranje privrednog stanja Tamiškog Banata. Nakon pregleda opšteg stanja započeta je izgradnja kanala, brana i prevodnica. U početku su mape bile samo vojnog i privrednog karaktera, dok su kasnije detaljno dokumentovani i naselja i pustare.¹¹⁵

Slika 14: Administrativna podela Banata – vojne granice

Razmera ovih crteža je bila 1:72000 i kasnije je služila kao osnova za prvi vojni premer koji je u Banatu započeo 1772. godine.¹¹⁶ Drugi korak je bio ne samo snimanje postojećeg stanja, nego i podela zemlje, preuređenje postojećih naselja i planiranje novih sela. U prvoj fazi premeravanja je preporuka bila, da treba dobiti što pravilnije forme i ne treba obraćati pažnju

na močvare i na rovove koji stoje na putu. Dva naselja su spojili pravolinijski, samo su prilikom većih prepreka ubacivali manje krivine.¹¹⁷ Nije samo raspored ulica bio unapred određen, nego i broj kuća u naselju.¹¹⁸ Bili su zanemareni odlici geografskog područja, duh mesta, a ortogonalna ulična mreža je bila preslikana na bilo kakvu konfiguraciju terena, da bi

¹¹⁴ Bodor 1914, 21

¹¹⁵ MNL OL S1 1769/1857

¹¹⁶ Kulcsár 2004, 233

¹¹⁷ Imrédi Molnár 1958, 11-23

¹¹⁸ Bárány 1845, 40

vlast Habsburške monarhije mogla da nadgleda novonastala naselja. Za razliku od geografskih prilika, uslovi saobraćaja su u većoj meri uzeti u obzir prilikom izgradnje naselja.

Slika 15: Selo Rekaš (Rekaş) na drugom vojnom premeru

Slika 16: Rekaş – pravilno selo na pokrenutom terenu

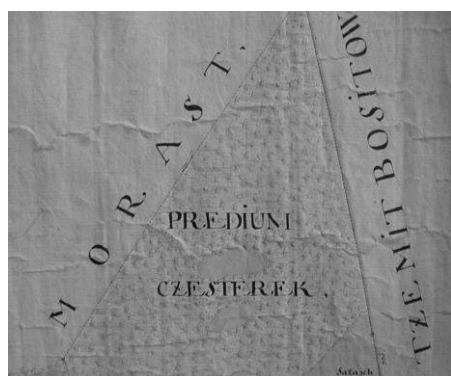
Nova sela su uglavnom nastala kod ukrštavanja dva značajnija, već postojeća pravca.¹¹⁹ Administracija Habsburške monarhije se trudila da planovi kolonizacionih naselja budu ujednačeni, pregledni, da bi se mogli lako kontrolisati. Zato su i stara naselja preuređena po novim principima. Princip organizacije banatskih sela odgovara shvatanju o idealnim gradovima u evropskom urbanizmu tokom XVIII veka,¹²⁰ a isto tako odslikava strogoću i disciplinu vojske i uprave Monarhije Habsburgovaca. Primer

ovakvog pristupa predstavlja naselje Rekaş (Recaş) u današnjem rumunskom delu Banata, gde je izgrađeno jedno sasvim pravilno selo sa jednakim blokovima i ulicama koje se ukrštaju pod pravim uglom, a sve to na neravnom, brdovitom terenu.

Počev od druge etape snimanja i premeravanja, od 1778. godine, inženjeri su dobili instrukcije da zadatke reše na najpraktičniji mogući

način. Pod tim se podrazumevalo da se prilikom podele budućeg poljoprivrednog zemljišta novim vlasnicima, kao i prilikom preuređenja uličnog sistema naselja i izlaznih puteva sela,

što više prilagođavaju uslovima terena, tj. prirodnim uslovima. Prvi korak je uvek bio podela atara, označavanje mesta sela, pa tek onda njegovo detaljnije uređenje. Direkcija mapiranja je strogo kontrolisala sve radove u cilju izbegavanja netačnosti. Dok su za vreme Tamiškog Banata ovi radovi vršeni od strane vojnih inženjera, nakon vraćanja županijskog sistema pretežno su bila angažovana civilna lica.¹²¹

Slika 17: Velike močvare na mestu nekadašnjeg srednjovekovnog naselja Čestereg

Uprkos jasno definisanim pravilima, kolonizacije ni za vreme Marije Terezije nisu donele očekivane rezultate. Na vojnim mapama iz tog

¹¹⁹ Букуров 1983, 115

¹²⁰ Којић 1961, 77

¹²¹ Imrédi Molnár 1958, 23

perioda se jasno vidi da su najveće teritorije Srednjeg Banata, iako su vršeni ozbiljni radovi na isušivanju močvara tokom 1770-ih godina, i u vreme carice Marije Terezije bila močvarna područja, naročito teritorija između današnje Kikinde i Zrenjanina.¹²² Dok su u svakom istorijskom periodu naselja nastala na geografsko pogodnim područjima, uglavnom pored vodenih tokova, tokom XVIII veka su geografski uslovi pretežno bili zanemareni. O tome i Jozef II govori u negativnom kontekstu, jer su po njegovom mišljenju za vreme vladavine njegove majke nastala nekvalitetna, ogromna sela sa neadekvatnim kućama za mali broj kolonista,¹²³ daleko od voda, šuma i dobijene zemlje.

---

¹²² Böhm II 1867, 87, 88

¹²³ U periodu od 1763. godine do smrti Marije Terezije naseljeno je 25 000 kolonista.

Slika 18: Jozef II

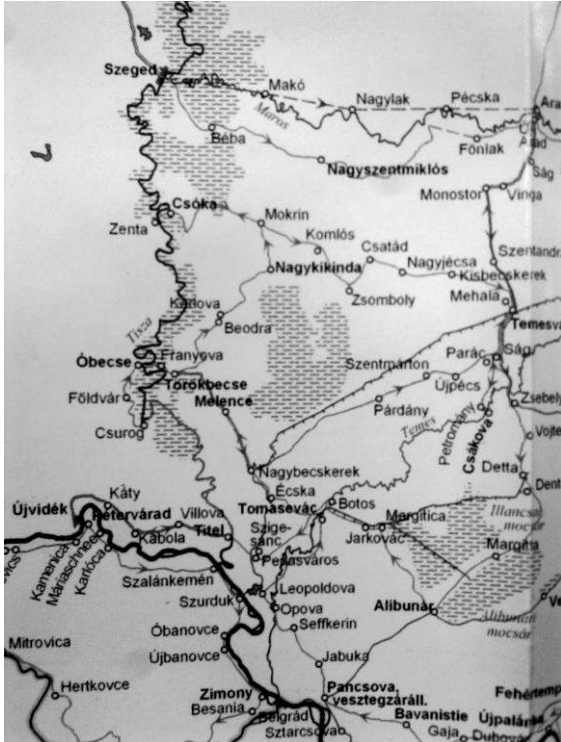
II 2.3. JOZEFINISTIČKE KOLONIZACIJE – NASTAVAK UVEŽBANIH PRAVILA

Treći period naseljavanja se odigrao za vreme cara Jozefa II koji je nastavio ono što je njegova majka započela. Za vreme vladavine Marije Terezije, Jozef II je tri puta posetio Tamiški Banat 1768., 1770. i 1773. godine.¹²⁴ S obzirom na tu činjenicu, on je i pre početka svojih kolonizacija bio svestan toga šta je potrebno području i narodu Banata. Pored toga što je savetovao caricu, kasnije kada je postao vladar, i sam je pokušao da oživi teritoriju na što brži i bolji način. Pokušavao je da rešava probleme primenjujući svoja iskustva sa terena.

Car Jozef II je prema naseljavanjima Banata u prethodnim periodima imao negativan stav, jer je smatrao da su ogromna sredstva koja su uložena u kolonizacije od strane Dvorske komore neadekvatno potrošena. Banat je prvi put posetio 1768. godine i hteo je da vidi pravo stanje na terenu, odnosno u kolikoj meri je realizovan program carice Marije Terezije. Zato je zabranio bilo kakve pripreme pre njegovog dolaska. U svojim beleškama je zabeležio geografske prilike i društvenu situaciju. Prilikom prvog putovanja je zaključio da je najbitnije rešiti saobraćaj na tom području, izgraditi puteve, jer je Banat bio skoro neprohodan zbog ogromnih močvara. Smatrao je da je nedostatak šuma u Banatu velika negativnost, a isto tako da su naselja na prilično velikim međusobnim rastojanjima. Od današnjih srednjobanatskih sela je posetio Tomaševac, Ečku, Novo Miloševo. Smatrao je da je Bečkerečki okrug, odnosno današnji Srednji Banat najplodniji u Tamiškom Banatu. U odnosu

¹²⁴ Szentkláray 1879, 202-221

na instrukcije carice o naseljavanju, 1773. godine prilikom trećeg putovanja Jozef II je uočio da su zbog velikog broja kolonista sela lošijeg kvaliteta i izgrađena na neodgovarajućem geografskom terenu, a kuće su bile - samo za izlog. Njegov opšti utisak je bio da su dobro smišljene ideje u veoma malom procentu realizovane na terenu.¹²⁵ Za vreme svoje vladavine

Slika 19: Detalj maršrute putovanja Jozefa II

je raznim reformama pokušao da promeni ovo stanje.

Za vreme cara Jozefa II, ali i neposredno pre smrti njegove majke dešavale su se promene koje su imale za cilj da podstiču naseljavanje Banata. Na osnovu carske uredbе iz 1778. godine, 1781–1782. godine je došlo do prodaje velikih površina komorskih imanja na teritoriji Banata, odnosno tada već na prostoru Tamiške i Torontalske županije. Licitacije za veće posede su održavane u Beču, a za manje u Temišvaru. Kupci su uglavnom bile one plemićke porodice koje su svoje plemstvo stekle zahvaljujući zaslugama glave porodice na vojnom polju, i to za vreme Marije Terezije.¹²⁶

Osim dužnosti da obrađuju kupljeno zemljište i da unaprede poljoprivredu, plemići su dobijali

i neke druge obaveze: da oživljavaju svoje imanje, da naseljavaju stanovništvo i da mu obezbede neophodne uslove za život. Prvi pokušaji takve vrste su bili upravo za vreme Jozefa II i njegovih kolonizacija.¹²⁷ O tome da su se javljale određene poteškoće prilikom naseljavanja svedoči i žalbeno pismo vlastelina Lazara¹²⁸ da ne može da primi nove doseljenike sa nemačkih teritorija, jer nije primio nadoknadu ni za novodoseljene Rumune koji su došli iz Transilvanije.¹²⁹ Ipak, iz ovog pisma se vidi da je država, iako je naredila vlasnicima imanja da brinu o svojim teritorijama, pokušavala da na svakom nivou ima uvid u poslove Carstva i novčano podrži razne delatnosti. Prodaja komorskih poseda se nastavlja

¹²⁵ Kulcsár 2004, 128, 232, 235, 237, 242, 244

¹²⁶ Bodor 1914, 21; Grlica 2009, 38; AV F 11 2129, 1788 – Licitacije se nastavljaju i u narednim godinama, npr. 1788. godine Tamiška komorska administracija objavljuje da će u decembru te godine održati licitaciju pustara Čestereg, Dvor, Toba i dr.

¹²⁷ Doseljenici na imanja su dobili određene olakšice, npr. bilo im je dozvoljeno da putuju na mesto kolonizacije bez putne isprave, dok su ostali kolonisti morali da imaju pasoše.

¹²⁸ Vlastelin Lazar je bio jedan od prvih plemića na teritoriji Banata.

¹²⁹ AV F 11 746, 1786

do 1790-ih godina. *Tamiška komorska administracija* je objavila da će u decembru 1788. godine održati licitaciju pustara Torda, Čestereg, Dvor, Toba i nekih drugih.¹³⁰

Edikt o verskoj toleranciji (Toleranzpatent) Jozefa II¹³¹ je omogućio određenu slobodu svih konfesija i imao je direktan uticaj i na kolonizaciju Banata. Nakon toga su stigli i kalvinisti u Banat koji su se na osnovu arhivskih dokumenata, doselili ovde sa svojom stokom. Dakle, doseljenici za vreme cara nisu više dobijali tolike povlastice kao što je to bio slučaj u prethodnim periodima. To znači da na ovu teritoriju nisu više stizali samo siromašni avanturisti, nego i osobe sa imovinom.¹³² Doseljenicima je bila zagarantovana verska sloboda, a i manjinska prava.¹³³

Prvi dekret cara Jozefa II o naseljavanju je izdat 1782. godine, nakon čega su počela intenzivnija naseljavanja, uglavnom Nemaca.¹³⁴ Slično *Glavnim instrukcijama* carice Marije Terezije, car je izdao *Glavne norme (Hauptnormale)* naseljavanja 1787., u kojima veoma detaljno reguliše svaki segment kolonizacije. Bez obzira na to što su ove uredbe rađene za Galiciju, gde su takođe vršene sistematizovane kolonizacije, primenjene su i na prostoru Banata. Instrukcije definišu između ostalog dimenzije ulica, parcela i kuća.¹³⁵

Najveći talas naseljavanja u Jozefovo doba je bio između 1782. i 1787. godine, kada su kolonisti uglavnom dolazili sa gornjeg toka Rajne.¹³⁶ Car je 1783. godine izdao dokument u kom je napisao šta čeka koloniste u Banatu. Po njegovim opisima u Banatu je bio raj i naseljenicima je obezbeđen savršen život.¹³⁷ Tokom 1787–1788. godine napravljen je spisak slobodnih zemljišnih površina na koje bi se moglo naseljavati stanovništvo, a isto tako urađen je pregled slobodnih mesta u već postojećim naseljima. Sastavljena je i lista predloženih kolonista.¹³⁸ Bilo je slučajeva da kolonisti nisu bili zadovoljni staništem, pa su tražili kompletno premeštanje sela na neko drugo mesto ili na neku još nenaseljenu pustaru.¹³⁹

Za vreme Jozefa II je takođe menjana administrativna podela Banata. On je 1785. godine osnovao Tamiški okrug u čiji sastav su ušle teritorije ranijeg Tamiškog Banata i današnje Bačke. Nova celina je bila podeljena na ravnicu i na planinski deo. Ova podela je bila važeća sam nekoliko godina, do njegove smrti, a nakon toga je ponovo vraćen županijski

¹³⁰ AV F11 2129, 1788

¹³¹ Edikt o verskoj toleranciji je izdat 1781. godine i pored katoličke religije dao je ograničenu slobodu ostalim konfesijama Monarhije, kao i veća prava Židovima. Jozef II je takođe ovim aktom proglasio nemački jezik kao zvanični, umesto latinskog.

¹³² AV F 11 1801, 1786

¹³³ AV F 11 598, 1784 – Slovacima, koji su naseljeni iz severnih županija u Pardanj, bila je garantovana sloboda vere, izgradnja škole i odvojenost od srpske zajednice.

¹³⁴ Sundhaussen 2009, 104

¹³⁵ Czoernig 1855, Beilagen

¹³⁶ Bodor 1908, 40

¹³⁷ Böhm II 1867, 153

¹³⁸ AV F 11 720, 1787, 32, 1788, 879, 1788

¹³⁹ AV F11 840, 1787 – Slovaci iz mesta Totkomloš (Tótkomlós) su tražili premeštaj na pustaru Torda. Molba im je odbijena.

sistem. Promena u administrativnoj podeli nije imala uticaj na kolonizacije.¹⁴⁰ Prema opisima 1784. i 1785. godine je sagrađeno 1215 novih kolonističkih kuća,¹⁴¹ što nije bio zanemarljiv broj, a do 1787. godine ukupno je došlo 38 hiljada ljudi u Banat. To su bili uglavnom Nemci, Slovaci, Bugari, Hrvati i Mađari.¹⁴² Uprkos strogim propisima koji se tiču formiranja naselja i izgradnje kuća, javljale su se određene poteškoće, pa su srezovi dostavljali izveštaj o stanju i rasporedu ulica i kuća u cilju sprečavanja neuređene izgradnje.¹⁴³ U ovom trećem periodu naseljavanja između ostalih nastala su sledeća sela: Aradac naseljen Slovacima, Ravni Topolovac i Jaša Tomić Nemcima, Lukino selo i Itebej Mađarima.

Transformaciju naselja, tj. postepeni prelazak na pravilnu strukturu jasno odslikavaju dva današnja srednjobanatska sela Novi Itebej i Srpski Itebej. Krajem 1770-ih i početkom 1780-ih godina Srpski Itebej je još bilo selo sa nepravilnom strukturom, sa već formiranim blokovima manje-više pravilnih oblika i sa naznačenim centrom naselja. U nekim blokovima kuće su bile postavljene na regulacionu liniju i samim tim su definisale ulicu, dok su na

Slika 20: Srpski i Novi Itebej u doba Jozefa II

drugim mestima bile grupisane unutar blokova. Groblje je bilo postavljeno van strukture sela. Nasuprot ovome, pored Srpskog Itebeja je planirano novo selo sa već pravilnim pravougaonim blokovima i sa upravnim ulicama. Na prvim nacrtima nije bilo tačno definisan javni prostor sela, a kasnije je formiran na raskrsnici dveju ulica.¹⁴⁴

Jozefinski katastar, odnosno prvi vojni premer Habsburške monarhije je urađen

delimično za vreme carice Marije Terezije, a delimično za vreme cara Jozefa II koji je bio glavnih inicijator radova. O Tamiškom Banatu, postojećim i planiranim naseljima je postojalo niz planova,¹⁴⁵ dok ostatak države nije bio adekvatno mapiran. Mape *prvog premera* su rađene u razmeri 1:28 800 prvenstveno za vojne potrebe nakon sedmogodišnjeg rata i dokumenovale su mrežu naselja, reljef, vode, granice i sadržale su imenski registar naselja širom Monarhije Habsburgovaca u periodu od 1760. do 1780. godine. Premeravanje su

¹⁴⁰ Szentkláray 1879, 63

¹⁴¹ Böhm II 1867, 151-152, 157-158, 165

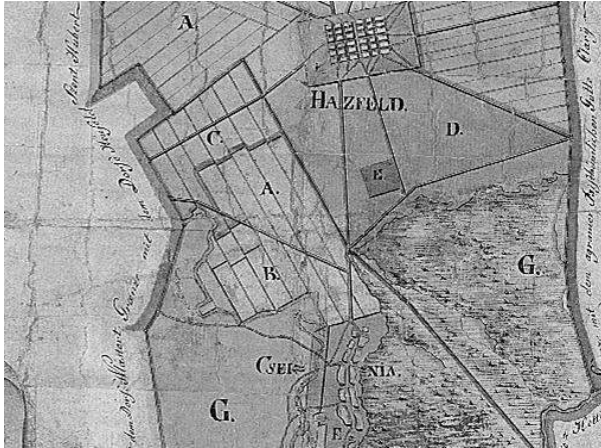
¹⁴² Bodor 1908, 59

¹⁴³ AV F 11 408, 1787

¹⁴⁴ MNL OL S1 0234: 2, 3, 4, 7

¹⁴⁵ MNL OL S1

izvršili vojni inženjeri, školovani na bečkim akademijama i koristili su princip merenja na bazi trouglova. Mape za Tamiški Banat su urađene prve. Krajem 1760-ih godina na mapama je zabeleženo privredno stanje Banata. U intervalu od 1769. do 1772. godine je urađeno 208

Slika 21: Zombolj i Srpska Crnja – uredjeno i neuredjeno naselje krajem XVIII veka

topografskih mapa u boji za Tamiški Banat.¹⁴⁶ Iako su ove mape rađene za vojničke potrebe i za konstruisanje drugih mapa manjih razmera, daju nam najbolji generalni pregled sela Tamiškog Banata i uređenja čitave teritorije.

Celokupnu vladavinu cara Jozefa II su obeležile radikalne reforme, a ujedno je to bilo vreme početka razvoja Torontalske županije, Banata. Gradili su se putevi, mostovi, crkve i škole. U ovom talasu naseljavanja su uglavnom doselili u Banat nemačke zemljoradnike sa područja

gornje Rajne. Uprkos tome što bi Nemci dobili do tada najviše povlastica ako bi se doselili u Banat, u trećem periodu su stigli u relativno malom broju, bila im je privlačnija Galicija, gde je takođe vršena kolonizacija. To se dešavalo i pored toga što je kolonizacija Nemaca tokom Jozefa II bila veoma pažljivo pripremljena, najbolje do tada i kolonisti su dobijali najveće povlastice. Međutim, u narodu je još uvek živelo uverenje da je Banat groblje Nemaca.

¹⁴⁶ Kovács 2002

II 3. XIX VEK – MIRNO DOBA

Mada ne u tolikim razmerama kao tokom XVIII veka, kolonizacija se nastavljala za vreme Leopolda II¹⁴⁷ i početkom XIX veka za vreme Franca I (Franz I.),¹⁴⁸ jer je bio visok procenat mortaliteta među do tada naseljenim stanovništvom, naročito do 1750-ih godine. Razlog se može tražiti u lošim higijenskim uslovima. Pored toga, mnogi su napustili svoje domove zbog neadekvatnih uslova za život. U poslednjoj deceniji XVIII veka samo u Tamiškoj županiji bilo je puno praznih parcela: 250 celih, 600 poluparcela, 1030 četvrtina, a 660 osmina.¹⁴⁹ Ove prazne parcele su popunjavali novim stanovnicima, ali uglavnom su naseljeni Nemci koji su već bili stanovnici Banata. Samo jedan mali procenat ih je došlo sa nemačkih teritorija. Vodili su računa o tome da u jednom selu ne mešaju više veroispovesti i više naroda.

Kao i u XVIII veku, Nemci su i dalje bili na prvom mestu prilikom kolonizacije i imali su određene povlastice međutim, daleko manje nego u prošlosti. Car Franc I je pored Nemaca kolonizirao i francusko stanovništvo koje je bilo u bekstvu zbog Francuskih revolucionarnih ratova i Napoleonovkih ratova.¹⁵⁰ Na početku akcenat je bio stavljen na naseljavanje slobodnih parcela u selima, a kasnije su osnivana i nova naselja.¹⁵¹ Kuću i zemlju su dobili samo u zajam, a ne kao poklon, i naravno da su imućniji bili dobrodošli, oni kojima nije bila potrebna finansijska pomoć.

Između 1820. i 1840. godine još Franc I, a kasnije i austrijski car Ferdinand I¹⁵² su nastavili kolonizaciju. Broj naselja i stanovništvo već postojećih sela je rastao sve do Mađarske revolucije 1848–1849. godine. Broj novih kolonista je bio značajan, zato su 1829.

¹⁴⁷ 1790–1792

¹⁴⁸ Franc II je u periodu 1792–1806. godine vladao kao poslednji car Zapadnog rimskog carstva, a nakon toga Franc I do 1835. kao prvi car Austrijskog carstva.

¹⁴⁹ Bodor 1908, 60 – Kolonistima su tokom XVIII veka unutar naselja delili cele parcele, polovine, četvrtine i osmine parcela.

¹⁵⁰ Francuski revolucionarni ratovi: 1792–1802. Napoleonski ratovi 1803–1815.

¹⁵¹ Bodor 1908, 43

¹⁵² 1835–1848

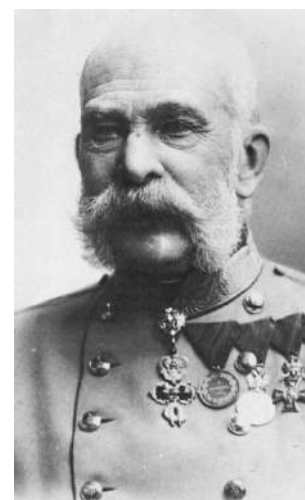
godine zabranili ulazak novih doseljenika u zemlju. Za vreme Franca I i Ferdinanda I su nastala, ili su proširivana između ostalog i sela u današnjem Srednjem Banatu: Žitište i Klek su naseljeni Nemcima, nakon što se rumunsko stanovništvo iselio iz svojih domova. U Bočar, Elemir i Lazarfeld su takođe stigli Nemci, u Banatski Dvor Nemci i Mađari, dok su Bugari prešli u drugi deo naselja. Banatski Despotovac i Čestereg su naseljeni Nemcima, Melenci i Nova Crnja Mađarima, Sečanj i Molin¹⁵³ takođe Nemcima, Radojevo, Boka i Neuzina Hrvatima.¹⁵⁴ U 1840-im godinama osnovano je nekoliko sela u koja su naseljeni baštovani, to jest proizvođači duvana uglavnom Mađari, a u manjem broju Nemci i Slovaci. U to vreme su kolonizacije bile toliko uspešne, da nije više bilo mesta za nove doseljenike, zato su naseljavanje dozvolili samo onima koji su kod sebe imali 300 srebrnih forinti. Često su naselili novu etničku grupu u već postojeće naselje. U ovakvim prilikama naselja su često podeljena na gornji i donji deo ili npr. na srpski i nemački.¹⁵⁵

Slika 22: Car Franc

Slika 23: Car Ferdinand

Slika 24: Car Franc Jozef

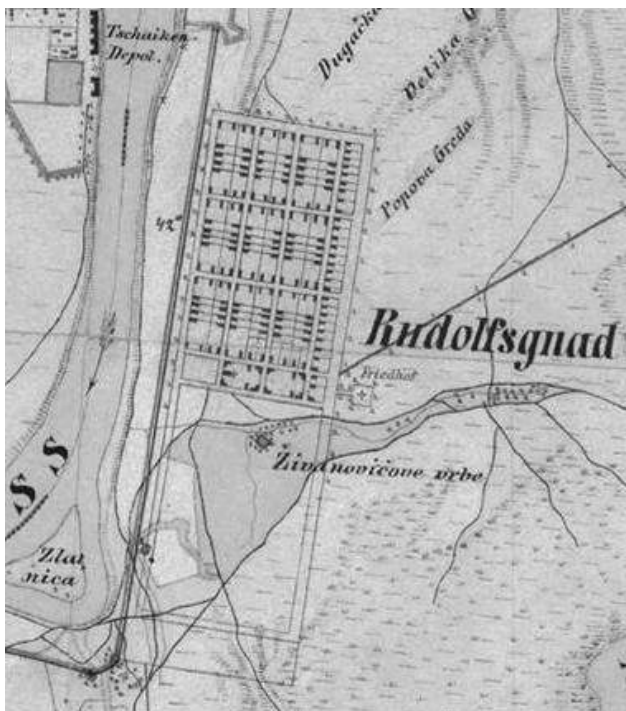
Prilikom popisa stanovništva nekadašnje teritorije Tamiškog Banata 1857. godine tu je bilo 748 sela i preko milion stanovnika, ali su se kolonizacije ipak nastavljale. Poslednji pokušaj povećanja broja stanovnika je bio za vreme cara Franca Jozefa. Godine 1858. je objavio svoj zakon o naseljavanju u kom je obećao 15 godina oslobođanja od obaveze plaćanja poreza i još mnogo povlastica, ali je istovremeno imao i puno zahteva. Ponovo su obratili pažnju na to da u jednom naselju bude prisutno stanovništvo iste veroispovesti i jedne nacionalnosti. Kolonisti međutim nisu dolazili, pošto su zahteve cara smatrali prestrogim. U tom periodu je u oblasti vojne granice osnovano samo jedno selo, Coronini, a ljudi su stizali samo iz okolnih naselja, a ne iz inostranstva. Godine 1866. nakon što su

¹⁵³ Molin (Mollidorf; Mollifalva) je naselje koje je po zvaničnim podacima usled visokih podzemnih voda potpuno nestalo sa banatske ravnice krajem 1950-ih godina.

¹⁵⁴ Bodor 1914, 26

¹⁵⁵ Ova dva dela naselja su uglavnom spojena tokom XX veka, nakon Prvog ili Drugog svetskog rata.

1865. nemačke porodice iz Ečke i Lukićeva dobile dozvolu, nastaje novo naselje na teritoriji vojne granice - Knićanin.¹⁵⁶ Nakon osnivanja Austro-Ugarske monarhije počinje novi talas naseljavanja, uglavnom mađarskog stanovništva koje je stizalo sa južnih krajeva današnje Mađarske. Novi kolonisti bili su od 3 do 6 godina oslobođeni od plaćanja poreza. Ove

Slika 25: Knićanin na drugom vojnom premeru

povlastice su spomenute i u zakonima iz 1868. i 1875. godine. (Slika: Knićanin na drugom vojnom premeru)

Tokom poslednjeg talasa naseljavanja 1890-ih godina osnovano je nekoliko, uglavnom mađarskih sela, na primer u Srednjem Banatu Belo Blato, Hetin, Mužlja. Kolonizacije su bile kontrolisane od strane mađarske vlade, a ne iz Beča, kao što je to bio ranije slučaj. Do ovih poslednjih kolonizacija Monarhije Habsburgovaca je pre svega došlo zbog agrarne krize širom Evrope koja se u Austro-Ugarskoj javlja u 1880-im godinama, jer su na ovaj način hteli da povećaju broj radne snage na prostoru, gde je zemlja bila najplodnija u celoj državi. Sa druge strane vlada

Mađarske je htela da poveća broj mađarskog stanovništva, da Nemci i ostale nacionalnosti imaju veću konkurenciju.¹⁵⁷ Na osnovu 5. člana zakona iz 1894. godine, naseljavanje je potpalo pod nadležnost Ministarstva poljoprivrede, a uslovi osnivanja novih naselja su bili tačno definisani.¹⁵⁸ Naseljeno je isključivo stanovništvo koje se bavilo zemljoradnjom, a prvo su kolonizovani Sekelji iz Bukovine na jug Banata. Pravo na kolonizaciju, odnosno za osnivanje novih i povećanje postojećih naselja su imali država, opštine i plemići koji su posedovali imanja, odnosno veći zemljišni posed. Prilikom osnivanja naselja prvi korak je bilo obeležavanje ulične matrice, a posle toga mesta javnih građevina, tj. javnog prostora¹⁵⁹

Za vreme Franca Jozefa došlo je do daljih administrativnih promena na analiziranoj teritoriji. Nakon Mađarske revolucije 1848–1849. godine Banat postaje deo Srpskog Vojvodstva i Tamiškog Banata (Serbische Woiwodschaft und Temeser Banat; Szerb

¹⁵⁶ Borovszky 1911, 445

¹⁵⁷ László és László 2009, 280

¹⁵⁸ Bodor 1908, 60, 61

¹⁵⁹ László és László 2009, 281-283, „1894. évi V törvény” 14. 09. 2014.

<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=6529>

vajdaság és a Temesi bánság) sve do ukidanja ove administrativne celine, do 1860. godine. Banatska vojna granica je 1873. godine¹⁶⁰ spojena sa Torontalskom županijom. Takođe su oduzete povlastice Kikindskog distrikta. Kao posledica toga srezovi Kikinda, Melenci i Mokrin su pripojeni teritoriji Torontalske županije 1876. godine. Torontal je sačuvao ovu teritoriju sve do završetka Prvog svetskog rata.¹⁶¹

Slika 26: Mužlja (danas deo Zrenjanina) na mapi sa početka XX veka

Kao i naseljavanje, premeravanje i premeštanje postojećih sela se takođe nastavlja i tokom XIX veka. Radovi su ubrzani 1805. godine, kada je vlast potencirala preuređenje opština zbog boljih životnih uslova, kao i zbog bezbednosti. Direkcija mapiranja je poslala kružno pismo sa osnovnim instrukcijama inženjerima koji su radili na terenu. Bilo je preporučeno da se na osnovu terena odredi da li će biti kvadratnog ili pravougaonog oblika. Međutim, vodilo se računa i o tome da se u svakoj prilici ulice ukrštaju pod pravim uglom. Prilikom

preuređenja naselja javni prostor sela i okolne javne građevine je trebalo da budu polazna tačka.¹⁶² Dobar primer kasnijeg premeravanja sela je naselje Čestereg koje je nastalo 1792. godine i imalo je nepravilnu strukturu, a preuređeno je 1828. godine kada je došlo do promene etničke strukture stanovništva, umesto Mađara su došli Nemci iz okolnih naselja.¹⁶³

U XIX veku je izvršeno *drugo i treće premeravanje Monarhije Habsburgovaca*,¹⁶⁴ po istom principu kao i prvo, ali uz veću preciznost, zahvaljujući razvoju odeređenih tehnika. Uređenje kartica *drugog premera* po naređenju Franca I je započeto 1806. godine. Osnovane su razne geodetske institucije, u kojima su bili angažovani vojni inženjeri. Premeravanje Mađarske zajedno sa ranijim Tamiškim Banatom je rađeno u periodu od 1819. do 1869. godine. Teritorija Torontalske županije je premeravana na kraju ovog intervala. Razmera je bila 1:28 800. *Drugi premer* je do njegovog završetka već zastareo, sa jedne strane zato, što su radovi sporo napredovali, a sa druge strane, što su metode geodezije postale znatno razvijenije nego na početku XIX veka. Zbog toga se javlja potreba da se uradi

¹⁶⁰ Bak 2008, 117 – Godine 1838. Banatska vojna granica je podeljana na tri dela, sa sedištimama u Pančevu, Beloj Crkvi i Karansebešu; AV F 422 – Neki delovi Vojne granice su već 1871. godine vraćeni županiji.

¹⁶¹ Gyémánt 2004, 203

¹⁶² Imrédi Molnár 1958, 40-49

¹⁶³ MNL FML XIII. 5. 15. d. 9.

¹⁶⁴ „The Second Military Survey“ 10. 12. 2014.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

„The Third Military Survey“ 10. 12. 2014. http://mapire.eu/en/map/hkf_75e/?zoom=5&lat=46.71155&lon=18.14058

treći premer, za koji je Franc Jozef već 1869. godine izdao naređenje. Ove mape su već bile ujednačene na teritoriji cele Austro-Ugarske monarhije, a razmera nasuprot prvom i drugom premeru, bila je 1:25 000.¹⁶⁵ Premer Ugarske zajedno sa Torontalskom županijom je izvršen između 1872. i 1884. godine. S obzirom na to da su ove mape rađene za potrebe vojske Monarhije Habsburgovaca, u periodu izrade i korišćenja u prvobitne svrhe, sve do Prvog svetskog rata nisu bile dostupne.¹⁶⁶

Poduhvat osnivanja planski nastalih panonskih tipova naselja je bio jedinstven u ovakvim razmerama u Evropi i bio je značajan zbog ekonomskih i vojničko-političkih interesa Habsburške monarhije. Uprkos strogoći sistema uređenja Monarhije Habsburgovaca, ljudi su naizgled bili zadovoljni svojim životima, unapred određenim pravilima i ritmom svakodnevnice. Seoskom stanovništvu su bili potrebni ovakvi putokazi, da bi se što brže i što bolje uklopilo u novu, multietničku sredinu. Krajem XIX i početkom XX veka na prostoru nekadašnjeg Tamiškog Banata živeli su u najvećem broju Rumuni, Srbi, Nemci, Mađari, a u manjem broju Bugari, Slovaci, Česi, Hrvati i Romi, dok su Francuzi, Španci i Italijani koji su uglavnom stizali tokom XVIII veka, pretežno već bili asimilovani.¹⁶⁷

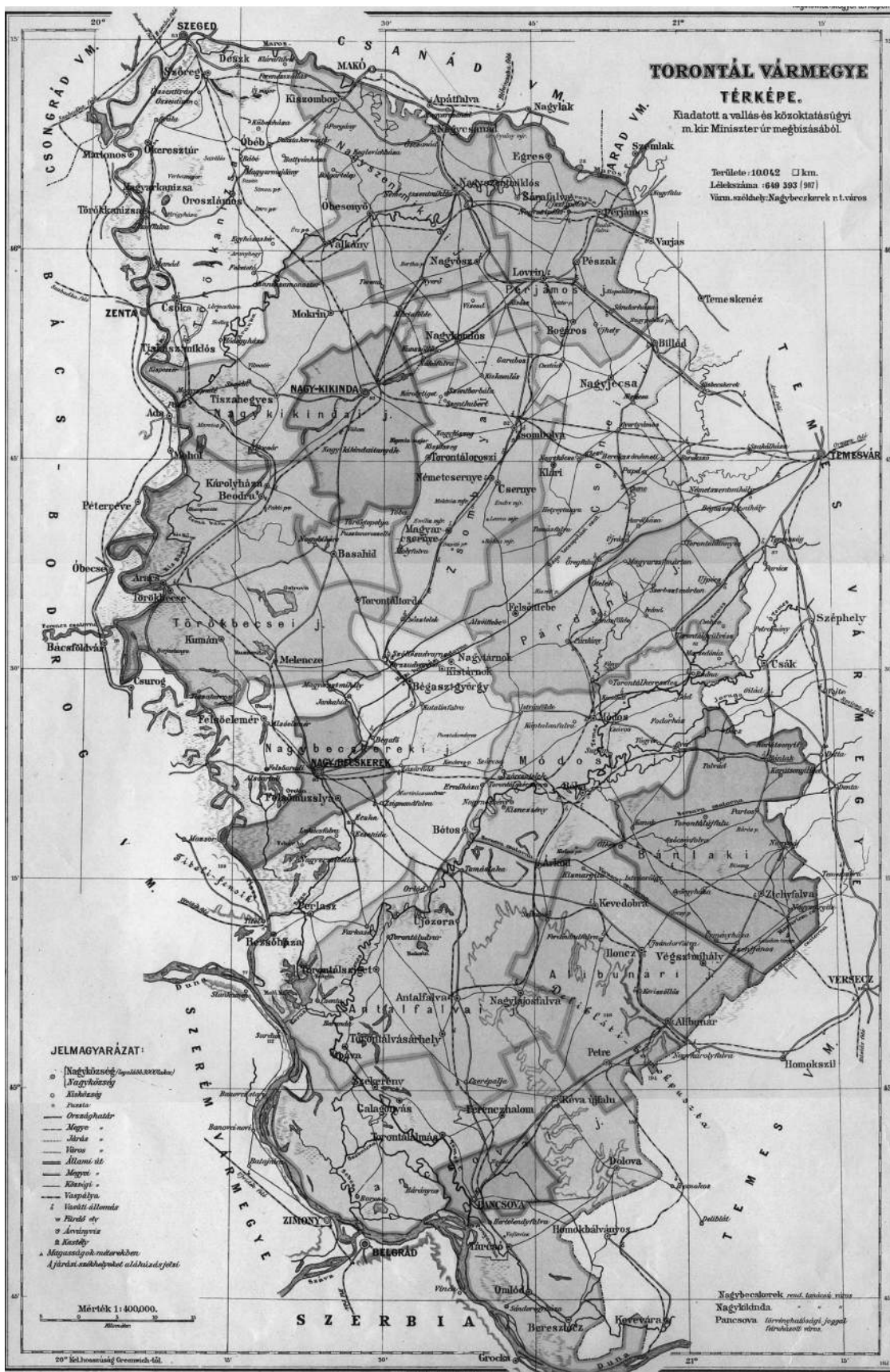
---

¹⁶⁵ Kovács 2002 – Između 1869 i 1885. godine su još uvek koristili razmeru 1:28 800, a nakon toga su prešli na 1:25 000. Metar kao merna jedinica u Ugarskoj je korišćen od 1871. godine.

¹⁶⁶ Treći premer je već krajem XIX veka postao javni.

¹⁶⁷ Bodor 1908, 67

SREZOVI U TORONTALSKOJ ŽUPANIJI KRAJEM XIX VEKA

II 4. PERIOD IZMEĐU DVA SVETSKA RATA – POČETAK PROMENA

Nakon Prvog svetskog rata došlo je do preokreta u istorijskom razvoju prostora nekadašnje Austro-Ugarske monarhije, pa tako i Banata koji je postao deo Kraljevine Srba Hrvata i Solovenaca (Kraljevina SHS). Život u novoj parlamentarnoj monarhiji je teško započeo, između ostalog i zbog razlike u kulturi i u političkoj tradiciji takozvanih starosedelaca i onih, koji su doseljeni iz raznih krajeva novoformirane države. Javlja se isti problem kao u prethodnom režimu, a to je multinacionalnost. Čak ni među jugoslovenskim narodima nije bilo savršene harmonije, svi su gledali svoje interese i osećali su se ugroženim od drugih nacija.

Prva velika reforma nove države je bila *agrarna reforma* koja je započeta 1919. godine, za čije sprovođenje je bio zadužen Agrarni pravni odsek.¹⁶⁸ Međutim, reforma nije sprovedena do kraja, i bila su zahvaćena uglavnom samo imanja feudalaca. Najveći feudalni posedi su postali državno vlasništvo,¹⁶⁹ i već tu prepoznamo marksističku ideju da privatno vlasništvo treba da pređe u društveno, to jest u vlasništvo ljudi koji do tada nisu imali zemlju. Kraljevina SHS nastavlja kolonizaciju teritorije Banata. Naseljavali su postojeća naselja i osnivala su nova sela uglavnom na veleposedima feudalaca koji su posle rata prešli u državno vlasništvo. Stanovnici novoosnovanih sela su bili dobrovoljci rata iz raznih krajeva nove države. Oni su bili glavni interesenti agrarne reforme i najčešće su dobijali zemlju u zakup, zatim osnivali agrarne zajednice unutar kojih su rešavali zajedničke interese. Posle

---

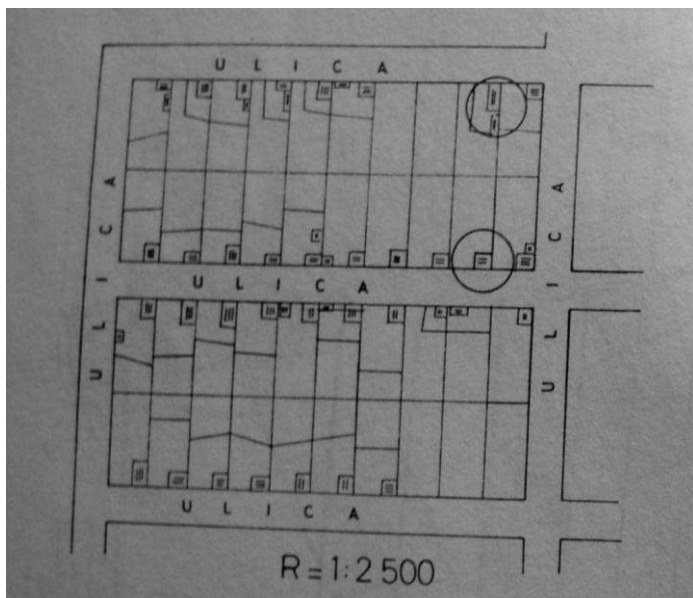
¹⁶⁸ AV F 126 V

¹⁶⁹ Grlica (ured.) 2009, 93, 07. 03. 2013.

http://www.puma.vojvodina.gov.rs/dokumenti/projekat/Kviz/Koliko_se_poznajemo_SR.pdf

nekoliko godina naseljenici su imali mogućnost da pod veoma povoljnim uslovima kupe korišćenu zemlju. Pored ovih zajednica su funkcionisale i zemljoradničke zadruge međutim one su bile udruženja privatnika koji su se dobrovoljno učlanili, a pri tom su zadržali svoju privatnu svojinu.¹⁷⁰

U Banatu su između dva svetska rata nastala 30 kolonističkih naselja,¹⁷¹ i to po instrukcijama koje su izdate 1920. godine: „Pravilo je da selo bude grupisano, pojedini placevi (kućišta) iznose obično 2500 m. Selo mora biti tako smešteno da se lako dolazi do vode... Valja nastojati da selo leži uz postojeći drum ili put.“¹⁷² Ova nova naselja su predstavljala sredstvo Kraljevine SHS za realizaciju državnih i nacionalnih ciljeva, tj. u suštini je primenjen metod koji je korišćen i u prethodnom periodu. Sredinom 1922. godine održan je sastanak za šefove županijskih ureda u Ministarstvu za agrarnu reformu, a tema je bila

Slika 27: Novi Žednik u Bačkoj – naselje osnovano tokom prve agrarne reforme

osnivanje novih naselja. Najvažniji zadaci su bili: podizanje zgrada kolonistima, zatim određivanje mesta za podizanje najvažnijih objekata sela, tj. arhitektonskog okvira javnog prostora. Rađeni su i planovi idealnih naselja tog perioda koji međutim, nisu realizovani.¹⁷³

Godine 1933. i 1934. naseljavanja su privedena kraju. Interesantno je posmatrati stav vlasti države u oblikovanju novih sela. Sa jedne strane je htela da se oslobodi pravila Austro-Ugarske monarhije, da stvori nove vrednosti, a sa druge strane zbog nestabilnih

unutrašnjih i spoljašnjih odnosa vlast države je u tom opštem haosu odlučila da ipak sledi smernice nekadašnje Monarhije Habsburgovaca. Struktura sela je formirana po ortogonalnoj šemi, kuće su bile najčešće trodelne na brazdi, a u centru naselja je bio trg, najvredniji prostor.

¹⁷⁰ Malović 2008, 222

¹⁷¹ Grlica (ured.) 2009. 106, 07. 03. 2013.

http://www.puma.vojvodina.gov.rs/dokumenti/projekat/Kviz/Koliko_se_poznajemo_SR.pdf – 16 naselja i 14 kolonija uz stara naselja; U današnjem Srednjem Banatu su nastala sledeća naselja: Aleksandrovo, Banatski Dušanovac (danas je u sklopu naselja Banatski Dvor), Banatsko Karađorđevo, Banatsko Višnjićevo, Stajićevo, Vojvoda Bojović (danas je u sklopu Srpske Crnje), Vojvoda Stepa.

¹⁷² Gostović 1989, 64 – Agrarna reforma II, Zbirka zakona Ministarstva poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije.

¹⁷³ Симоновић и Рибар 1993, 131, 132 – Urbanistički plan Jana Dubavija za novo seosko naselje iz 1929. godine.

Period između dva svetska rata u velikoj meri karakteriše statičnost seoske slike i oblikovanja narodnog graditeljstva, i sve se radi po uhodanim pravilima. U novim naseljima je ponekad prisutno presađivanje tradicije, odnosno „prenošenje“ seoskih kuća od strane kolonista na novo tlo.¹⁷⁴ Javlja se još jedna novina, koja je promenila uličnu sliku u tom periodu, a to je pojava preke kuće u masovnijem broju. Ove građevine se prvi put javljaju na prekretnici XIX i XX veka, a njihova primena u svim naseljima posle rata označavao neposredni kontakt sa gradom. Pored toga preke kuće su bile simboli jednog višeg staleža. U banatskom selu između dva svetska rata dolazi do isticanja jednog sloja imućnijih seljaka, naročito Nemaca, i to zahvaljujući nezavršenoj *agrarnoj reformi*. Istovremeno dolazi do osiromašenja većine stanovnika i to će dovesti do delimičnog devastiranja tradicionalne seoske arhitekture koja će postati simbol siromaštva i zaostalosti nakon Drugog svetskog rata.

Javni prostor sela se takođe transformisao primenom novih načina oblikovanja građevina, pre svega crkava, što se može uočiti i kod novoformiranih sokolskih domova i rekonstrukcija pojedinih objekata, najčešće zgrada opštine.

Administrativna podela na teritoriji Banata je više puta menjana u ovom relativno malom periodu međutim, ove podele nisu imale nikakav uticaj na tok kolonizacije, ni na formiranje prostora sela. Prvi je bio prelazni period i obuhvatao je proces raspadanja Austro-Ugarske i formiranje nove države, Kraljevine SHS. Na teritoriji današnje Vojvodine su zadržane županije koje su bile dalje izdvojene na okruge, srezove i opštine međutim, do 1921. godine stalno je menjana obuhvaćena teritorija. Te godine su doneli odluku da će Kraljevinu SHS podeliti u 33 oblasti, ali je ta odluka teško zaživela. Nekoliko godina kasnije, 1927. je započeto ukidanje županija, odnosno srezova i opština, i uvođenje isključivo sistema oblasti. Banat, odnosno najveći deo ranije Torontalske i jedan deo Tamiške županije je pripao Beogradskoj oblasti sa sedištem u Beogradu. Sledeći period počinje od 1929. godine promenom administrativno-teritorijalnog sistema, podelom zemlje na devet banovina, gde je Banat postao deo Dunavske banovine i ostao u njenom sastavu do 1941. godine.¹⁷⁵

Građevinski zakon iz 1931. godine predviđa da svako naselje treba da ima svoj regulacioni plan¹⁷⁶ međutim, verovatno prvenstveno zbog teške ekonomske situacije, ti planovi nisu urađeni, nego su se i dalje koristile katastarske mape rađene krajem XIX veka ili početkom XX stoleća, a regulacioni planovi za novoosnovana sela su nastali tek nakon Drugog svetskog rata.

Unutrašnji nemiri u Kraljevini Jugoslaviji su nastavljeni i u 30-im godinama XX veka, najviše zbog ekonomskih teškoća, a u slučaju Banata i zbog jačanja uticaja nemačke

¹⁷⁴ Мицић а 2013, 41 – U selo Aleksandrovo je preneti kuća brvnara iz Like.

¹⁷⁵ Aladžić 2007, 120-123

¹⁷⁶ Обрадовић 1938

manjine. Iako je veleposed likvidiran posle Prvog svetskog rata, pripadnici nemačke nacije su posedovali sve veće površine zemlje. Ponovno bogaćenje Nemaca možemo smatrati kao poslednji procvat ovog naroda u Banatu. Ove predratne okolnosti na neki način najavljuju tragediju ove nacije nakon rata, što će u velikoj meri uticati i na transformaciju sela. Nationalsocijalističke ideologije Nemačke, to jest Trećeg rajha (Drittes Reich)¹⁷⁷ su već početkom 1930-ih godina stigle do banatskih Švaba koje su svoj uticaj pokušavale da ojačaju preko Kulturbunda (Schwäbisch-Deutscher Kulturbund),¹⁷⁸ a krajnji cilj je bio uspostavljanje nemačke autonomije na prostoru Kraljevine Jugoslavije. Ova ideja je međutim, podelila Nemce ovih prostora. Jedan deo nije podržavao ideje nationalsocijalizma, sve do 1939. godine, a nakon toga je postala dominantna ideja u krugu Nemaca u Banatu, a od 1941. godine 90% Nemaca današnje Vojvodine je bio član Kulturbunda.¹⁷⁹

Uprkos pokušajima za pokretanjem života, odnosno funkcionisanjem države, Kraljevina SHS je postala mesto sukoba među ljudima koji su pripadali različitim narodima i različitim društvenim staležima. Zbog toga, i zbog jačanja demokratskih težnji kralj Aleksandar je uveo diktaturu 1929. godine i zabranio je funkcionisanje partija u državi. Funkcionisanje Komunističke partije Jugoslavije je zabranjeno još ranije, 1921. godine, jer je bila popularna u krugu naroda i ugrožavala je interese buržoazije, predstavljala najveću opasnost za taj društveni sloj. Međutim, Partija je tajno nastavila svoj rad i čekala priliku da se ponovo pojavi na političkoj sceni, na samom početku Drugog svetskog rata.¹⁸⁰

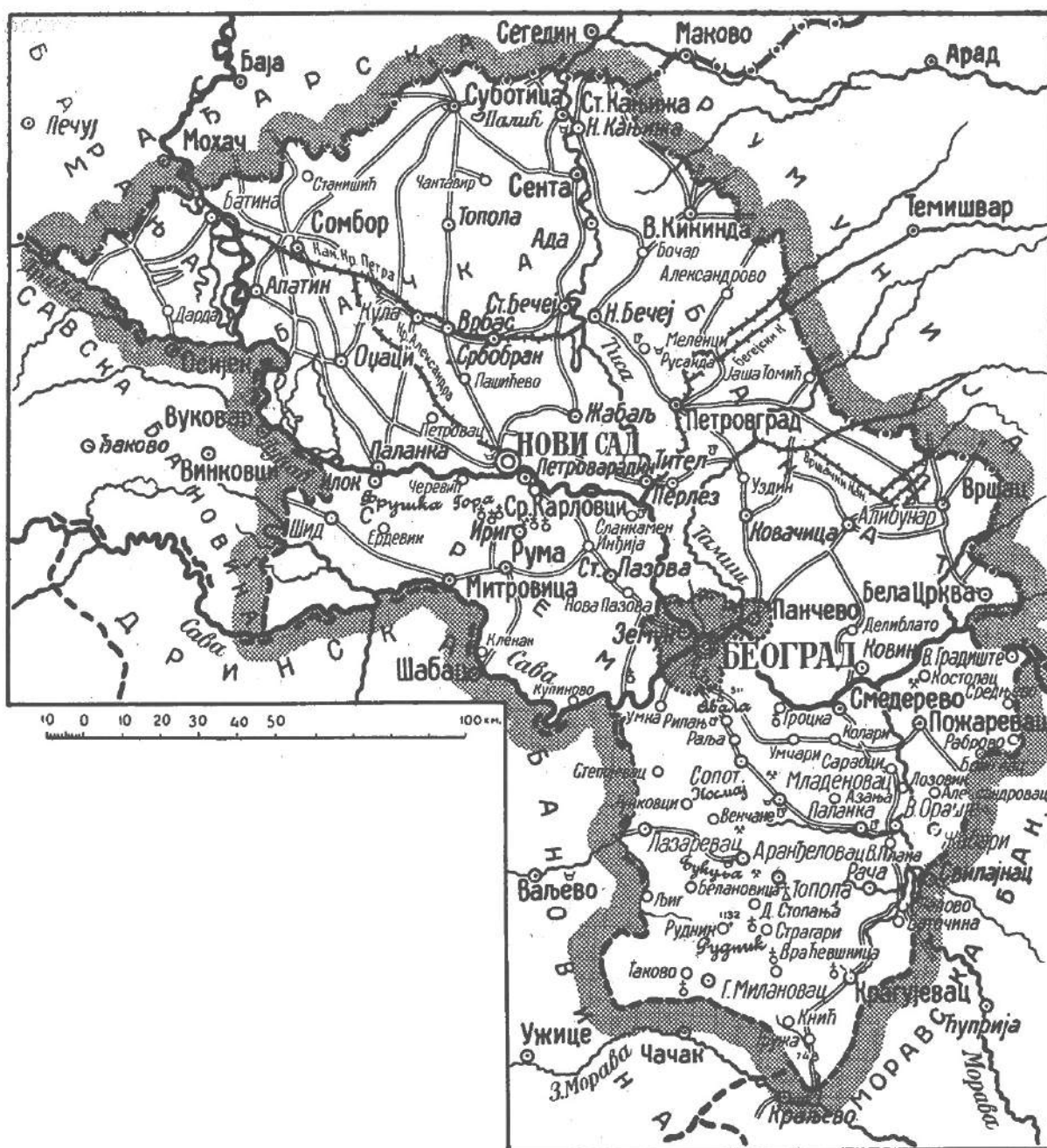
¹⁷⁷ 1933–1945.

¹⁷⁸ Švapsko-nemački kulturni savez.

¹⁷⁹ Jagnjetov 1991, 2. str.

¹⁸⁰ „Beleške – Kraljevina SHS“ 04. 05. 2014. <http://beleske.com/kraljevina-shs/>

BANAT U SKLOPU DUNAVSKE BANOVINE

Slika 28: Teritorija Banata pod nemačkom okupacijom

II 5. DRUGI SVETSKI RAT

Nakon nemačke agresije u aprilu 1941. godine država jugoslovena je razbijena na tri banovine, zatim na više okupacionih područja, a Banat je postao jedan od 14 okruga. U njemu je uspostavljena unutrašnja civilna uprava okupacione vlasti sa sedištem u današnjem Zrenjaninu (Großbetschkerek), gde su Nemci upravljali po ideologiji nacionalsocijalizma, u svemu sledeći instrukcije Trećeg Rajha i lokalnog Kulturbunda.¹⁸¹ Oni su imali u rukama građansku i policijsku vlast. Vlast je bila dosta složena i stalno se razvijala, ali je uvek bila u rukama Nemaca. Banat je ostao deo okupirane Srbije, iako su i Rumunija i Mađarska zahtevale ovu teritoriju. Uživao je

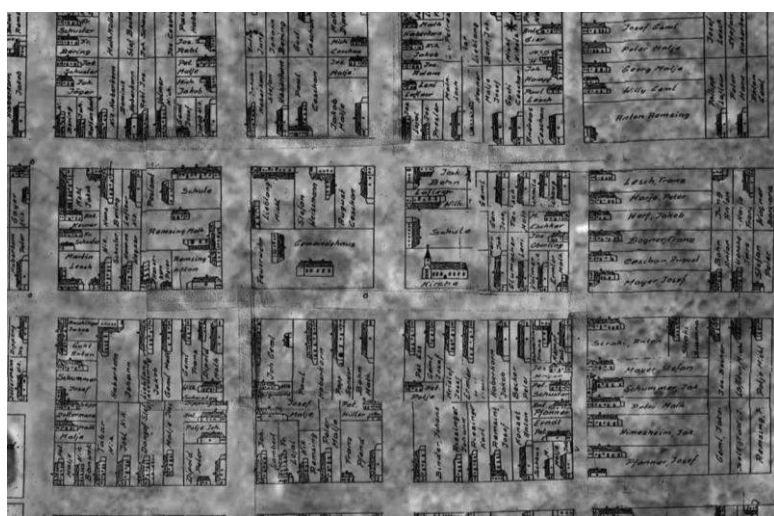
neku vrstu autonomije u odnosu na ostatak Srbije.¹⁸² Partizani, njihovi simpatizeri, kao i jevrejska i romaska populacija su doživeli nacistički teror. Krajnji cilj je bio eliminisanje ovih

¹⁸¹ Končar 2009, 210

¹⁸² Janjetović 2012, 99

grupa, što je u velikoj meri i realizovano, naročito kada je reč o Jevrejima. Istraživanje ovog istorijskog perioda znatno otežava činjenica, da je većina dokumenata, odnosno dokaza uništena tokom 1944. godine.

Ova događanja nisu u velikoj meri uticali na promenu nacionalne strukture stanovništva banatskih sela, jer su Jevreji koji su bili najmasovnije žrtve, uglavnom stanovali u gradovima gde su se bavili trgovinom, a nisu bili stanovnici seoskih naselja.¹⁸³ Planovi vođa nemačke manjine o masovnom iseljenju srpskog, kao podređenog stanovništva, nisu doneli očekivane rezultate. Administrativna podela je zadržana, Banat je ostao u granicama koje su definisane nakon Prvog svetskog rata. Ova teritorija je i dalje zadržala podelu na srezove i na opštine.

Slika 29: Molidorf – mapa crtana po sećanju nekadašnjih nemačkih stanovnika

Tokom Drugog svetskog rata nisu vršena premeravanja naselja, niti su rađeni novi planovi za preuređenje prostora naselja. Međutim, nemačko stanovništvo koje je bilo primorano da posle rata napusti Banat, na osnovu sećanja je u drugoj polovini XX veka rekonstruisalo život na ovoj teritoriji. Koristili su između ostalog i amaterske crteže naselja i kuća koji nam

prikazuju stanje seoskih naselja upravo tokom Drugog svetskog rata.

U daljim analizama javnih prostora sela, vreme Drugog svetskog rata neće uvek predstavljati posebnu celinu koja će biti istraživana. Razlog tome leži u činjenici što se u tom periodu nisu događale značajnije promene koje se odnose na centar naselja, niti na celokupnu ruralnu strukturu i arhitekturu. Taj period karakteriše jedna vrsta stagnacije u menjanju glavnog prostora sela u odnosu na njegovu fizičku strukturu i arhitektonski okvir. Kod izvesnog broja objekata nastavljani su građevinski radovi koji su započeti još pre rata, ali se na njima jasno mogu uočiti uticaji prethodne epohe.

¹⁸³ Ивковић 1967, 375 – Daje spisak Jevreja u naseljima Banata, na osnovu statistike iz 1931. godine.

II 6. PERIOD NAKON DRUGOG SVETSKOG RATA – NOVI VREDNOSNI SISTEM

Komunisti su već 1941. godine prepoznali da je ovo pravo vreme da nešto učine za radničku klasu i za narod Jugoslavije, a takođe su prepoznali i to, da će na ovakav način moći da preuzmu vlast. Aktivno učestvovanje u ratu i formiranje raznih komunističkih organizacija i partizanskih odreda tokom rata su doneli rezultate. Komunistička partija Jugoslavije je postala odlučujuća sila nakon Drugog svetskog rata i njena dominacija je trajala sve do 1990-ih godina. Za to vreme je uspela da u potpunosti reorganizuje svaku granu života i da u velikoj meri uništi ostatke Monarhije Habsburgovaca, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije, odnosno prethodnih režima.

Komunistička partija Jugoslavije je promenila celokupni vrednosni sistem, pa tako i opšte poimanja sela, života i rada u seoskim naseljima. Ove promene su prouzrokovale i transformaciju životnog prostora naselja i na nivou ruralne strukture i u slučaju samih građevina naselja. Znatnu podršku u ovim reorganizacijama je pružala i ponovna promena nacionalne strukture stanovništva Banata, što se odrazilo na političke, demografske, privredne i socijalne prilike na ovim prostorima.

II 6.1. POSLERATNE GODINE – OBNOVA DRŽAVE

Nakon oslobođenja 1944. godine Komunistička partija Jugoslavije je učvrstila svoju moć, promenila je celo državno uređenje i uvela je jednopartijski sistem. Od tog datuma je sve funkcionisalo po njenim pravilima. Ciljevi Komunističke partije Jugoslavije posle rata nisu bili samo da obnovi privredni život, nego je u velikoj meri htela da utiče i na oblast kulture,¹⁸⁴ to jest nastojala je da preuzme kontrolu i nad privatnim životom stanovništva u cilju sveobuhvatnog preobražaja. Federativna Narodna Republika Jugoslavije je osnovana 29. novembra 1945. godine, a samim tim je ukinut monarhijski sistem u Jugoslaviji. Banat je postao deo Autonomne pokrajine Vojvodine.

Privremena narodna skupština je u avgustu 1945. donela *Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji*,¹⁸⁵ i pomoću tog zakona, prateći tendencije drugih sistema pokušavala je da promeni nacionalnu strukturu Banata, odnosno Vojvodine i da transformiše prostor po svojim zahtevima. Takođe na osnovu ovog *Zakona* je veleposednicima i bogatim seljacima oduzeta sva zemlja preko 30 hektara, a crkvi preko 10 hektara. Oduzetu zemlju su dobili siromašni seljaci, tj. bezemljaši, a veliki broj kolonista, boraca Narodnooslobodilačke vojske su takođe dobili zemlju.¹⁸⁶ Država je raznim merama, kao što su konfiskacija, agrarna reforma, kolonizacija i nacionalizacija, oduzela imovinu privatnih lica i sve to je postalo državna svojina. Ove mere su regulisane, tj. podržavane od strane državnog aparata i realizovane su između 1945. i 1948. godine, kao integralni delovi nove državne ideologije.¹⁸⁷ *Zakon o agrarnoj reformi i o unutrašnjoj kolonizaciji* određivao je maksimum zemljišnog poseda i preko toga zemlja se oduzimala zajedno sa eventualnim objektima na datoj površini, bez bilo kakve nadoknade vlasnicima. Zakon je bio opštevažeći međutim određeni maksimum je varirao od slučaja do slučaja. Prilikom druge regulacije privatnih poseda vlast više nije bila

---

¹⁸⁴ Kasaš 2007, 289

¹⁸⁵ *Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji* (Službeni Glasnik NRS, 5/48; 11/49; 34/56)

¹⁸⁶ Aladžić 2007, 176

¹⁸⁷ AJ F 97

toliko „velikodušna“ i privatnicima je ostavila samo 10 do 15 hektara zemlje.¹⁸⁸ Zemljišni fond agrarne reforme se sastojao od oduzete zemlje Nemaca i narodnih neprijatelja tj. feudalaca, ako je prelazila maksimum. Godine 1946. je donet *Zakon o nacionalizaciji* usled čega su do 1948. godine sva privredna preduzeća u Jugoslaviji postala državna svojina. *Prvi petogodišnji plan* Jugoslavije je izrađen za period od 1947. do 1951. godine, a imao je sledeće osnovne ciljeve: likvidiranje privredne i tehničke zaostalosti, jačanje ekonomske i odbrambene snage zemlje, učvršćivanje i razvijanje socijalističkog sektora narodne privrede, uspostavljanje novih odnosa u proizvodnji i podizanje opšteg standarda radnika. Uslov za ostvarivanje ciljeva je pre svega bila industrijalizacija države.¹⁸⁹

Nakon Drugog svetskog rata je započet novi talas naseljavanja stanovništva na prostor cele Vojvodine, tako i Banata. Primarni cilj kolonizacije, kao u svakom prethodnom periodu, bila je promena nacionalne strukture stanovništva, odnosno povećanje broja jugoslovenskih žitelja. Demografska slika se ponovo iz osnova promenila. Prilikom naseljavanja je primenjen princip presađivanja: svi stanovnici jednog sela se zajednički preseljavaju na novi teren, uz obrazloženje da će se tako brže uklopiti u novi prostor i brže socijalizovati. Kolonisti su uglavnom naseljeni u nekadašnja nemačka sela, jer su Nemci nakon Drugog svetskog rata u velikom broju bili primorani da napuste svoje domove. AVNOJ¹⁹⁰ je doneo odluku 21. novembra 1944. godine¹⁹¹ o iseljenju nemačke manjine sa prostora današnje Vojvodine, o oduzimanju njihove celokupne imovine i brisanju svakog traga koji bi svedoči o njihovom nekadašnjem životu na ovim prostorima.¹⁹² Većina stanovništva koja nije uspela da pobegne, uglavnom starih lica, žena i dece, smeštena je u koncentracione logore. Na teritoriji Vojvodine je postojalo više od 40 logora u kojima je likvidacija Nemaca trajala od jeseni 1944. do proleća 1948. godine. Dva najveća logora u Banatu u kojima je najveći broj ljudi stradao, bili su u mestu Kničanin (Rudolfsgnad) i Molin (Molydorf). Nemačkom stanovništvu je dodeljena kolektivna, neprimerena i necivilizovana kazna, bez obzira na to ko je od njih bio kriv, a ko nije.¹⁹³

Doseljenici koji su upućeni u Vojvodinu, putovali su besplatno do svojih odredišta, dobili su kuće za stanovanje, domaće životinje, najmanje 10 hektara zemlje i sve što je bilo potrebno za novi život.¹⁹⁴ Sve ove pokretnosti i nepokretnosti su bile oduzete od iseljenog nemačkog stanovništva. Kolonizacija je bila značajna u realizaciji novog društvenog uređenja i u sprovođenju socijalističkih ideologija.¹⁹⁵ Već 1945. godine novine „Slobodna Vojvodina“

¹⁸⁸ W. Hoffman 1959, 571

¹⁸⁹ Aladžić 2007, 178

¹⁹⁰ Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije.

¹⁹¹ „Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države“ 23. 04. 2013. <http://www.propisi.com/zakon-o-krivicnim-delima-protiv-naroda-i-drave.html>

¹⁹² „Neki podaci o Nemcima u Vojvodini“ 09. 12. 2012. http://www.dvstimme.org.rs/donauschwaben_yu.htm

¹⁹³ Končar 2009, 216

¹⁹⁴ Bajić 2009, 346

¹⁹⁵ Ideologija je sistem odnosa i vrednosti koji se potvrđuju nekim pravilima.

obaveštavaju čitaoce o tome da će u narednom periodu doći 50 000 novih kolonista sa područja Srbije, Bosne i Crne Gore.¹⁹⁶ U posleratnom periodu¹⁹⁷ je doseljeno preko 200 hiljada pojedinaca, a po propisu iz 1961. godine 46% tadašnjeg stanovništva Vojvodine je došlo iz drugih krajeva. Pored *druge agrarne reforme* i *nacionalizacija* je imala cilj da što više privatne imovine pređe u društvenu svojinu, da se celokupna privreda razvija u korist države, a ne u korist pojedinca.¹⁹⁸

U Banatu kolonizacije su bile koncentrisane u trouglu naselja Zrenjanin, Jaša Tomić i Kikinda, tj. u istoimenim srezovima. Bosansko-hercegovački kolonisti su naseljeni u 29 naselja na spomenutoj teritoriji.¹⁹⁹ *Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji* je donet 1945. godine, a poslovi na tom polju su pretežno završeni do kraja 1946. godine, a Glavna komisija za naseljavanje boraca u Vojvodinu ukinuta je 1948.²⁰⁰ Naseljavanje je bilo do detalja isplanirano, regulisano i zabeleženo, isto kao u XVIII veku. Naseljenici su bili obavezni da u tačno određenim intervalima šalju izveštaj o opštim uslovima života, a u tim izveštajima se spominje i popravka kuća, škola i zdravstvenih ustanova, tj. i promene na zgradama koje su činile arhitektonski okvir javnih prostora.²⁰¹

Već 1945. godine je osnovano Građevinsko-tehničko odeljenje na prostoru Autonomne Pokrajine Vojvodine, a u njegovom sklopu Odsek za naselja i zgrade, koji je između ostalog bio zadužen za izradu regulacionih planova naselja.²⁰² Međutim, ova dokumentacija koja bi dala pregled stanja naselja, nije urađena. Takođe, u okviru Glavne komisije je 1945. godine osnovan Katastarski odsek, koji je bio zadužen za premeravanje zemlje, odnosno upoređivali su stanje na terenu i mape izrađene krajem XIX veka. Geometri su nailazili na velike kontradikcije, jer nije sve što je nastalo u međuratnom periodu bilo ubeleženo na starim mapama.²⁰³ Nije se međutim, naišlo na podatak da li je Katastarski odsek izvršio premeravanje teritorije Vojvodine.

Godine 1946. doneta je odluka o osnivanju 14 novih kolonističkih naselja u Vojvodini, pretežno u Bačkoj, ali i na teritoriji današnjeg Srednjeg Banata, u blizini naselja Novi Itebej, Bašaid i Novi Bečej. Planovi za ova sela najbolje odslikavaju predstavu vlasti o idealnom socijalističkom selu. Koncept crteža je bio u duhu planskih naselja, pravilne ulice koje se seku pod pravim uglom i pravilni, pravougaoni blokovi. Položaj kuća na parceli je pomen

¹⁹⁶ Várady 2012, 146

¹⁹⁷ Pretežno od 1945. do 1948. godine.

¹⁹⁸ „Svetosavlje – Hronologija oduzimanja imovine od crkava i verskih zajednica“ 02. 05. 2014. <http://www.svetosavlje.org/biblioteka/zakoni/objasnjenje-uz-zakon-o-restituciji.htm> – *Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća iz 1946. sa novelom 1948. godine. Zakon o nacionalizaciji najmanjih zgrada i građevinskog zemljišta iz 1958. godine.*

¹⁹⁹ Radovanović 2010, 154

²⁰⁰ AV F 187

²⁰¹ AV F 184

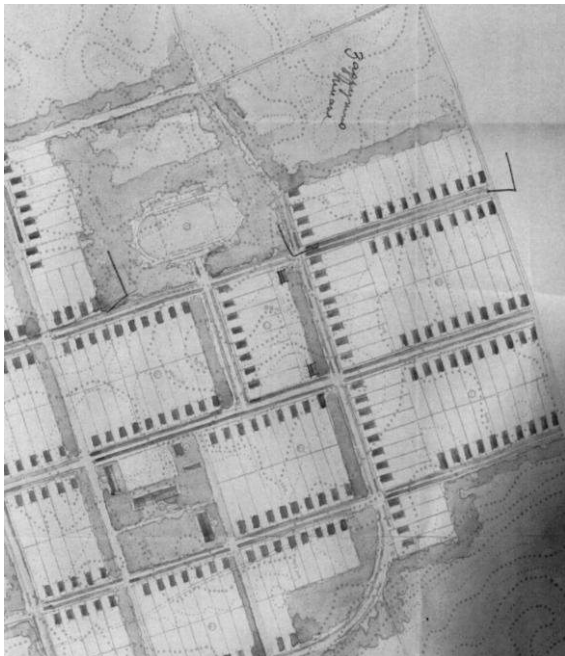
²⁰² AV F 187

²⁰³ AV F 184

od regulacione linije, a javni prostor je znatno veći nego što je bio u tradicionalnom selu i u međuratnom periodu.²⁰⁴

Granicu prelaska iz jednog vrednosnog sistema u drugi predstavljali su završetak Drugog svetskog rata i jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. i 1949. godine.²⁰⁵ To je takođe imalo uticaj na celokupno funkcionisanje države i društva. Iako je Tito raskrstio sa Staljinom i dalje je zadržao osnovne principe staljinizma i prema njima je upravljao. Tako je nastao *titoizam* u Jugoslaviji. Zajedno sa tim je uvedeno *radničko samoupravljanje* 1948. godine, a dve godine kasnije donet je *Zakon o predaji privrednih preduzeća*²⁰⁶ na upravu radnim kolektivima, nakon čega je ovaj sistem činio osnov unutrašnje politike države. Pored toga, imao je uticaj i na svakodnevni život stanovništva.

Banat je 1945. godine postao deo Vojvodine zadržavši svoju teritoriju koja je

Slika 30: Plan novog naselja nakon Drugog svetskog rata

definisana nakon Prvog svetskog rata. I dalje je bio podeljen na manje celine, na srezove, kao u prethodnom periodu.²⁰⁷ Na kolonizacije nakon Drugog svetskog rata više su uticali sam geografski položaj Banata i njegova plodna zemlja, nego administrativna podela, ali nema sumnje da je Vojvodina bila ciljna teritorija najmasovnijih kolonizacija u tom periodu.

Prvi period preobražaja čitave države kao i sela je bio jako važan u uspostavljanju socijalističkog modela života. Međutim, većina seoskog stanovništva Banata je to doživela kao tragediju, kao da je uništen jedan čitav svet, a kolonizacije i deportacije su još dodatno otežavale situaciju. Ove promene su imale dugoročne posledice na prostor koji su

obuhvatale. Iako su doseljenici bili glavni interesenti *druge agrarne reforme*, takođe su predstavljali sredstvo države za postizanje viših ciljeva, kao što je to bio slučaj u svakom istorijskom periodu.

²⁰⁴ AV F 187

²⁰⁵ Nikolić 2005, 1

²⁰⁶ Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva (Službeni list FNRJ broj 43/50)

²⁰⁷ Bukurov 1957, 16

II 6.2. IZGRADNJA SOCIJALIZMA – NOVINE NA SVAKOM POLJU ŽIVOTA

Nakon prvih posleratnih godina nastavila se izgradnja socijalizma na svakom polju života, odnosno transformisanje države po novim principima. Državna ideologija se osnivala na marksističkoj teoriji koja je istoriju tumačila kroz sukob raznih društvenih klasa, i smatrala je da je društvene probleme moguće rešiti jedino stvaranjem besklasnog društva zvanog komunizam. Politička elita u Jugoslaviji je prvo pokušala da na osnovu sovjetskog modela stvori socijalizam koji predstavlja prelaznu fazu između kapitalizma i komunizma i u toj fazi dolazi do postepenog ukidanja privatnog vlasništva.²⁰⁸

Osnivanje poljoprivrednih zadruga (Seljačka radna zadruga, Poljoprivredna zadruga) je upravo tome doprinelo, jer su seljaci postali radnici u kolektivnom poljoprivrednom gazdinstvu. Pored toga, zadruge su onemogućavale opstanak malih seljačkih gazdinstava u ekonomskom smislu i time su sprečavale ponovnu kapitalizaciju sela.²⁰⁹ Četiri godine nakon oslobođenja je donet *Zakon o zemljoradničkim zadrugama* koji je zadrugu definisao kao ekonomsku organizaciju u koju se radno seljaštvo udružuje radi unapređenja poljoprivredne proizvodnje, podizanja svog životnog standarda i izgradnje socijalizma na selu. Ova definicija je kasnije dokazana skoro u svim selima Banata. Zadruge su najviše doprinele izgradnji socijalizma na selu, jer su osim brojnih zadataka imale misiju da jačaju duh zajedništva među seoskim stanovništvom. Po primenjenoj marksističkoj teoriji privatni seljački posed trebalo je da pređe u kolektivni da bi se ukinula emocionalna vezanost između poseda i vlasnika. Isto tako se smatralo da su sitna gazdinstva simboli kapitalističkog načina privređivanja.²¹⁰ Ovaj prelaz nije uvek išao lako i dobrovoljno, kao što je to Komunistička partija Jugoslavije očekivala.²¹¹ Međutim, posle realizacije ove teorije veoma mali broj poljoprivrednika je ostao

²⁰⁸ „Marxists Internet Archive – Beginners Guide to Marxism“ 20. 10. 2014.
<http://www.marxists.org/subject/students/index.htm>

²⁰⁹ Avsec 2005, 85

²¹⁰ Dobrivojević, 2011, 143

²¹¹ Đukić- Dojčinović 1997, 23

van tih zadruga i nastavio svoj rad na sopstvenom gazdinstvu. Krajem 1950-ih godina čak 70% poljoprivrednika se uključio u rad zemljoradničke zadruge.²¹² Kao posledica toga nestaje tradicionalni način života, javljaju se aktivnosti i zanimanja van porodice, što je upravo i bio cilj nove vlasti. Organizovanje zemljoradničkih zadruga je simbolizovalo uspeh novog načina privređivanja, tj. upravljanja državnom svojinom.²¹³ Seljačke radne zadruge su bile nosioci sistema radničkog samoupravljanja u selima Banata.

Kolonizacije su bile završene u prvom periodu nakon Drugog svetskog rata, dok se transformacija naselja nastavljala, što se najviše odražavalo na javnom prostoru sela. Tome je doprinela i nova administrativna podela. Od 1963. godine država je preimenovana u Socijalističku federativnu republiku Jugoslavije, u čijem sastavu je Vojvodina ostala do 1991. godine. Na osnovu *Opšteg zakona o uređenju opština i srezova* utvrđena je nova administrativno-komunalna podela na opštine²¹⁴ i srezove.²¹⁵ Glavni trgovi naselja koji su postali centri novih opština su se znatno brže razvijali, i na njima je nastalo veći broj objekata izgrađenih po socijalističkom ukusu, tj. pre svega u stilu socijalističkog realizma. U tom periodu, početkom 1960-ih godina rađeni su planovi za uređenje seoskih naselja širom Banata. Oni su imali za cilj da poboljšaju kvalitet života na selu, npr. higijenske uslove. Preoblikovanje je započeto upravo na javnom prostoru. Istovremeno, tokom 1960-ih godina su urađene katastarske mape za većinu banatskih sela, ali često su doradivani već postojeći premeri.

Period socijalizma doneo je potpuni preobražaj seoskih naselja. Strogim zakonima i pravilima su pokrenute reforme seoskog društva, a istovremeno i seoskih prostora koje će koristiti novo, prevaspitano stanovništvo. Ovi pokušaji su u velikoj meri uspešni, i socijalističko selo je postiglo svoj vrhunac u 1970-im godinama i početkom 1980-ih, dok se tokom jugoslovenske krize preispitivaju socijalističke vrednosti i dolazi do raspada ideološkog shvatanja koje je vladalo od završetka Drugog svetskog rata.

---

²¹² Hoffman 1959, 566

²¹³ Agrarna reforma i kolonizacija su stvorili uslove za formiranje zemljoredničkih zadruga, jer su doseljenici nemajući iskustva u zemljoradnji, rado postajali članovi zemljoradničkih zadruga, dok su starosedeoci uglavnom ceo proces posmatrali sa određene distance.

²¹⁴ Komuna je osnovna političko-teritorijalna organizacija samoupravljanja.

²¹⁵ Aladžić 2007, 181

TERITORIJA VOJVODINE U SOCIJALISTIČKOM PERIODU

II 7. VREME TRANZICIJE – GUBLJENJE ZNAČAJA JAVNIH PROSTORA

Novi period u razvoju banatskih sela počinje 1991. godine i traje i dan danas. Kao što je u socijalizmu reorganizacija poljoprivrede, odnosno kolektivizacija zemlje bila jedna od osnovnih generatora preobražaja života na selu, tako su ponovne promene u poljoprivredi za vreme tranzicije takođe iz korena promenile opšte okolnosti u seoskim naseljima. Analizirani period može se podeliti na dva vremenska intervala. Prvi karakteriše stagnacija u razvoju seoskih naselja, a drugi preoblikovanje prostora po nekim nedovoljno jasnim i nedovoljno definisanim kriterijumima. Iako neadekvatna istraženost ovog perioda i mala vremenska distanca, odnosno činjenica da je tranzicija još uvek u toku, onemogućavaju generalni pregled društvenih i prostornih dešavanja u banatskim selima za vreme tranzicije, neke opšte karakteristike se međutim, ipak mogu odrediti.

II 7.1. OD 1991. DO 2000. GODINE – STAGNACIJA BANATSKOG SELA

Početak postsocijalističkog perioda u banatskim selima karakteriše traženje identiteta, pokušaj oslobađanja od socijalističkih principa. Negativna konotacija socijalizma, kritički stav prema njegovom celokupnom stvaralaštvu, tako i prema graditeljskom nasleđu je bila uopštena pojava tokom 1990-ih godina. Ljudi su se zbog ratova i teških životnih prilika razočarali u prethodni režim, verovali su da je on doneo niz nevolja seljacima i zbog toga su se okretali ka drugim oblicima življenja. Počeli su da kritikuju, a polako i da napuštaju sve što je bilo vezano za socijalizam. Između ostalog, polako su se gasile poljoprivredne zadruge, simboli socijalističke poljoprivrede. Usled ovih promena, pre svega javni prostori sela često su napušteni, devastirani ili transformisani.

Otuđenost stanovništva je bila opšta pojava i uticala je na korišćenje zajedničkih prostora sela. Nova naseljavanja, odnosno dolazak izbeglica iz drugih republika raspadnute Jugoslavije (Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, zatim Savezna Republika Jugoslavija), pretežno ljudi srpske nacionalnosti iz Hrvatske (Republika Hrvatska) u prvoj polovini 1990-ih, još više su pojačali osećaj otuđenosti i uticali na izbegavanje mesta javnog okupljanja. Prema istraživačima, imigracije u celoj Vojvodini u ovom periodu su bile približno istog obima kao nakon Drugog svetskog rata²¹⁶ međutim, stanovništvo je naseljavano uglavnom u gradove, a u manjem broju u sela. Usled povećanja broja stanovnika u nekoliko banatskih sela izgrađene su kuće, odnosno novi, mikro delovi naselja za izbeglice, najčešće van centralne zone, i zbog toga ne utiču na vizuelni doživljaj trga. Nove porodične ili

---

²¹⁶ Penev 2006, 78

višeoporodične kuće nisu bile potrebne u selima gde je usled emigracije veliki broj građevina bio napušten i namenjen za prodaju. Izgradnju novih zgrada moguće je uporediti sa pojavom kolektivnog stanovanja u centrima naselja u periodu socijalizma.

Slika 31: Mikro naselje izbeglica u Banatskom Karađorđevu

Administrativna podela na teritoriji Srednjeg Banata je menjana i u periodu tranzicije, odnosno analizirani prostor je pripadao različitim većim celinama, državama. „Od 1992. godine Vojvodina ima status Autonomne pokrajine, a Banat je deo pokrajine, u okviru novoformirane Savezne Republike Jugoslavije, 2003. godine transformisane u državnu zajednicu Srbija i Crna Gora. Međutim, samo tri godine kasnije Srbija postaje samostalna

Republika, čiji je Vojvodina autonomni deo do danas.“²¹⁷

Objašnjenje tendencija korišćenja, odnosno opustošenja javnih prostora sela u 1990-im godinama treba tražiti u tadašnjim egzistencijalnim problemima i uopšteno u duhu tog vremena. Nasuprot prethodnim vremenima, u 1990-im godinama su pojedinačne vrednosti postajale značajnije od društvenih, što je onemogućavalo ponovno oživljavanje duhovnih vrednosti seoskih trgova. Administrativna podela nije imala direktan uticaj na korišćenje trga i na naseljavanje.

Zakonom je predviđena i izrada urbanističkih planova, međutim na tom polju ništa se nije dešavalo. Nije postojao aktuelni premer seoskih naselja, nego su korišćene ranije izrađene katastarske mape i druga, zastarela planska dokumenta.

U ovoj deceniji banatska sela su prošla kroz težak period i u društvenom i u ekonomskom smislu i nasuprot relativno dugom intervalu od 10 godina, stanovništvo nije bilo spremno za postsocijalističke transformacije koje su sledile u narednom periodu i ponovo su promenile odnose na selu, a samim tim i korišćenje prostora.

²¹⁷ Туфегџић 2014, 49

II 7.2. NASTAVAK TRANZICIJE

U banatskom selu nakon jednodecenijske stagnacije javljaju se pokušaji kreiranja novog vrednosnog sistema koji se sa jedne strane oslanjaju na tradiciju, a istovremeno se oseća veliki uticaj masovnih trendova. Za razliku od socijalističkih evropskih zemalja kod kojih je tranzicioni proces započet 1990-ih godina, efektivna tranzicija u ekonomskom smislu u Srbiji bila je moguća tek od 2000. godine, nakon normalizacije političkih i ekonomskih uslova.²¹⁸ Upravo u tom periodu dolazi do pokušaja ponovnog oživljavanja društvenog života banatskih sela i njihovih javnih prostora.

Dok je u doba socijalizma jedan od ciljeva vlasti bio da ukine razliku između grada i sela, u vremenima tranzicije te razlike su u još većoj meri izražene. Selo je potpuno zaostalo u odnosu na grad, bez obzira na to da informacije putem savremenih medija lako dolaze i do manjih sredina. Problemi u poljoprivredi su u celosti ostali nerešeni. U opštoj privredi početkom 2000-ih godina je započeta intenzivna tranzicija, odnosno preduzeća su prešla u privatne ruke. Međutim, nakon nekoliko godina mnoga preduzeća bivaju postepeno uništavana i većina njih odlazi pod stečaj.²¹⁹

Migracioni proces i dalje se nastavlja u banatskim selima, a poslednje godine karakteriše masovni porast romskog stanovništva u većini analiziranih sela, kao i postepeni pad broja starosedelaca.²²⁰ Ova tendencija se odlikava i na seoskim prostorima. Dok je ranije, još za vreme Marije Terizije romsko stanovništvo dobijalo parcele na krajevima naselja, danas njihove kuće mogu biti u bilo kom delu sela, čak i u centru. Osim vizuelnog

---

²¹⁸ Туђеџић 2014, 50

²¹⁹ Primeri –Fabrika šećera “Banačanka” u Novoj Crnji; Pogon hemijske industrije “Biser” u selu Kumane.

²²⁰ Ovde se misli na stanovništvo kolonizovano tokom Monarhije Habsburgovaca, Kraljevine SHS, a i nakon Drugog svetskog rata.

identiteta, oni utiču i na korišćenje trga, jer na otvorenim prostorima provode znatno duže vreme od ostalih meštana.²²¹

Po aktuelnoj administrativnoj podeli Banat se nalazi u Vojvodnini, u Republici Srbiji. Teritorija Banata je podeljena na tri manje celine, Severni Banat, Srednji Banat i Južni Banat, a unutar tih celina na opštine. Opšti razvoj sela, korišćenje i oblikovanje javnih prostora u velikoj meri zavise od uprave opštine, a i od lokalne samouprave sela, tj. administrativna podela ima indirektni uticaj na unapređenje prostora i graditeljskog fonda naselja. Ovaj pristup - učestvovanje lokalnih samouprava u razvoju opština ili sela, podržava i uprava Evropske unije. Po njenim shvatanjima lokalne samouprave treba da daju odgovor na zahteve građana, da budu koordinatori promena što bi se svakako odlikovalo i na javnom prostoru sela.²²²

U poslednjim godinama su izrađeni mnogi planovi generalne regulacije seoskih naselja Banata međutim, prethodno nije izvršen premer teritorije, već se i dalje koriste stare, delimično dopunjene karte koje daju pogrešnu sliku postojećeg stanja sela.²²³

U prethodnim godinama oseća se ponovo buđenje banatskog sela, želja ka kvalitetnijem življenju. Nedostaje međutim, jedna sveobuhvatna strategija razvoja, u kojoj bi bili tačno definisani ciljevi razvoja, između ostalog i oblikovanje prostora u cilju čuvanja onog što je specifično, što karakteriše banatska sela, tj. bogatstvo različitosti. U strategijama ruralnog razvoja glavne teme su unapređenje ekonomije, poljoprivrede i prirodnih resursa međutim, društvo kao temelj svih promena, ne predstavlja predmet posebnog interesovanja.²²⁴

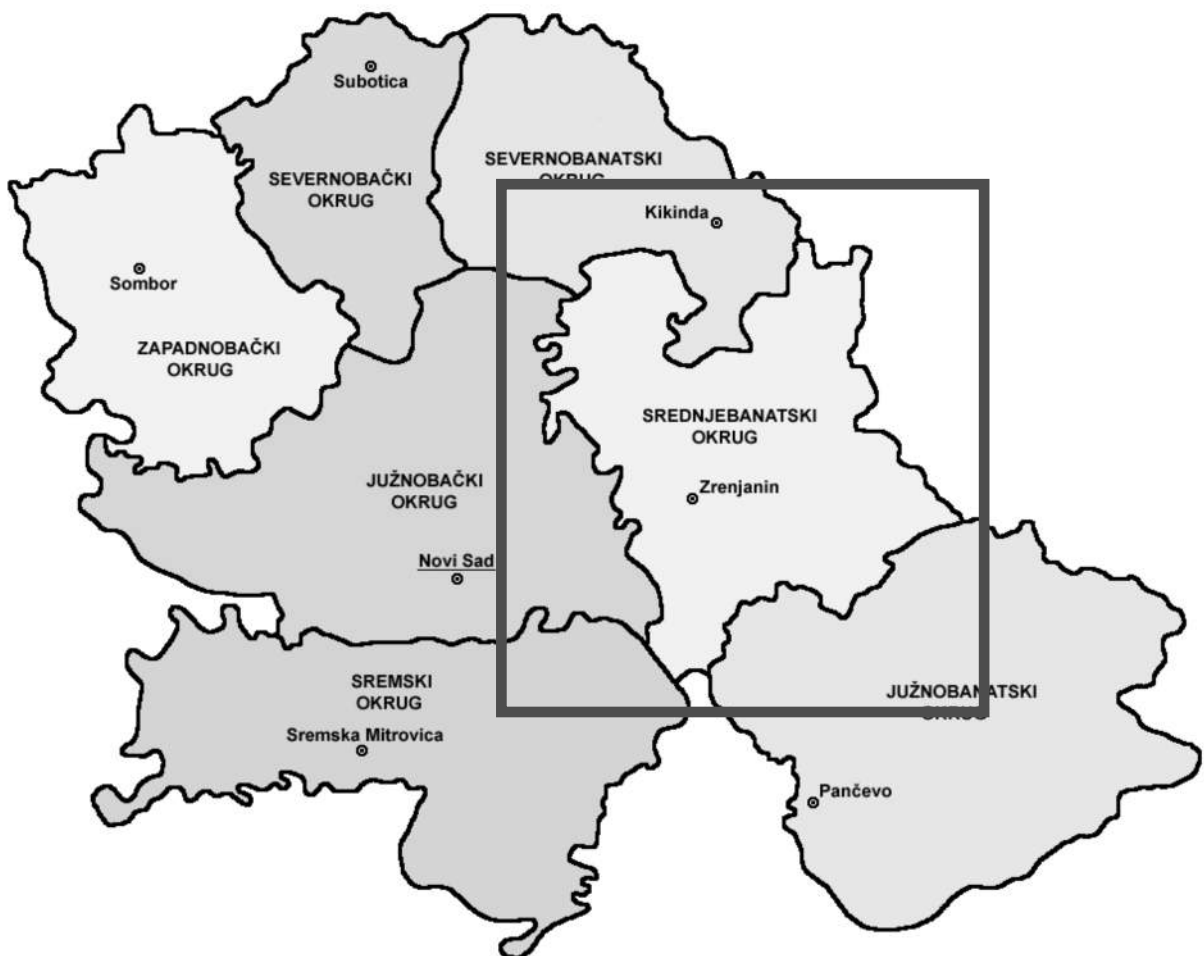
²²¹ Gecse 2007, 110

²²² Karavidić 2008, 10

²²³ „Plan generalne regulacije naselja Nova Crnja –nacrt plana–, Novi Sad, Zavod za urbanizam Vojvodine, 2013.“ 03. 03. 2014. <http://www.sonovacrnja.org.rs/index.php/cir/default-mini-baner/2-category-all/202-2013-06-05-07-46-44>

²²⁴ „Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede: Plan strategije ruralnog razvoja 2009-2013“ 12. 11. 2013. http://spos.info/images/uploaded/file/Plan%20strategije%20ruralnog%20razvoja%202009-2013_.pdf

OKRUG SREDNJI BANAT NA TERITORIJI VOJVODINE

III ANALIZA ODLIKE SEOSKIH JAVNIH PROSTORA U BANATU

III 1. ANALIZA JAVNIH PROSTORA U BANATSKIM SELIMA

Ortogonalna šema ulica i geometrijski trгови banatskih sela su rezultat racionalnog planiranja a isto tako i težnje za kvalitetnijem življenjem, za idealnim prostorom.²²⁵ Jedan od ciljeva prilikom projektovanja naselja je bio da se postigne diferencirano rešenje koje je po pravilu dolazilo do izražaja u centralnim delovima naselja,²²⁶ koji su odstupali veličinom i pravilnim oblikom od ostalih delova naselja.

Javni prostor označava čovekovu spoljnu sredinu, jedan urbani enterijer, urbanu sobu²²⁷ koja je u velikoj meri odgovorna za raspoloženje njegovih stanovnika. Trg predstavlja odnos između otvorenog prostora, objekata koji ga okružuju i nebeskog svoda,²²⁸ a nije definisan samo fizičkim karakteristikama, već i simboličnim. Javni prostori sela i njihove okolne građevine su menjale svoje oblike kroz vreme i samim tim se menjao i doživljaj prostora. Zahvaljujući simboličnom značenju trga, njegov nadređeni položaj u seoskoj strukturi i društvu je ipak ostao nepromenljiv kroz čitav razmatrani period.

„Centar u seoskom naselju okuplja društveno-uslužne i druge objekte i funkcije, i obrazuje manje slobodne površine za zborište ljudi.”²²⁹ U *Mađarskom etnografskom leksikonu (Magyar Néprajzi Lexikon)* seoski centar je definisan kao središnji prostor naselja, gde je bila crkva, mesto okupljanja ljudi, ovde se održavao buč,²³⁰ a najčešće i pijaca. Ovde su bile najvažnije građevine sela: crkva, škola, parohija, opštinska zgrada i kuće intelektualaca i bogatih stanovnika, zanatlija, trgovaca i imućnih zemljoradnika.²³¹ Glavni trg i okolne parcele su najčešće bili, a i danas jesu u vlasništvu opštine, sreza, županije, države,

²²⁵ Тепавчевић 2008, 20

²²⁶ Којић 1961, 76

²²⁷ Zite 1967, 30

²²⁸ Тепавчевић 2008, 5

²²⁹ Gostović 1989, 81

²³⁰ Buč je slava sveca crkve u katoličkoj veri, tog dana celo selo slavi i održava se vašar na glavnom trgu.

²³¹ Ortutay (ured.) 1979, 32, 16. 05. 2014. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-40.html>

dok su tokom XIX veka najvredniji prostori sela često bili svojina plemića na čijem imanju se naselje nalazilo, a neretko i posed crkvene opštine.²³²

U ovom poglavlju javni prostori sela, odnosno glavni trg se analizira sa različitih aspekata. Najvažnija karakteristika trgova je njihova fizička struktura koja podrazumeva oblik, veličinu, raspored ulica i arhitektonski okvir. U pogledu oblika trga u banatskim selima nema puno varijanti. Trgovi uglavnom imaju pravilnu geometrijsku formu, dok su u poslednje vreme javne funkcije najčešće raspoređene duž glavne saobraćajnice, a trg ima oblik izduženog pravougona. Veličinu trga određuje broj stanovnika, ali i visina okolnih objekata tj. najuticajniji element fizičke strukture trga, arhitektonski okvir. Oblik trgova se najčešće prilagođava postojećem uličnom sistemu. Pravci ulivanja ulica određuju glavne pravce kretanja na trgu i određuju neke vizure. Pored fizičke strukture isto toliko je važan i društveni značaj seoskih javnih prostora, tj. rituali koji su vezani za trg, način korišćenja, elementi prostora koji nose u sebi simbolično značenje, kao i razni uticaji koji određuju izgled i funkcionisanje javnih prostora sela.

Osim raznih uticajnih faktora koji su odredili karakter trga, važno je uvek definisati u kom periodu je došlo do primene neke zakonitosti, do nekih promena, do određenog načina formiranja trga i arhitektonskog okvira, do načina korišćenja javnog prostora, do uticaja spoljašnjih faktora na korišćenje i oblikovanje trga. U daljoj analizi se razmatra glavni trg u sledećim periodima:

- tradicionalno selo – od Požarevačkog mira do Prvog svetskog rata;
- selo između dva svetska rata – odnosno od 1918. do 1945. godine;
- u nekim analizama selo u Drugom svetskom ratu – od 1941. do 1944. godine;
- socijalističko selo – od 1945. do 1991. godine;
- period tranzicije – od 1991. do savremenog sela;

---

²³² MNL FML XIII. 5. registrator

III 1.1. POJAM SELA, DRUŠTVENI I KULTURNI ZNAČAJ MESTA OKUPLJANJA U ANALIZIRANIM PERIODIMA

Gradovi su oduvek bili centri kulturnih dešavanja, oni su imali svoj mit, svoju priču, svoje poznate ljude, svoj ubrzani ritam, dok su sela uglavnom simbolizovala mir, harmoniju, dosadu i usporenost. Nasuprot gradovima, u ruralnim sredinama nisu bili karakteristični organizovani javni spektakli. Velika kulturna dešavanja na otvorenim pozornicama sela, tj. na javnim prostorima su se odvijala spontano i uglavnom su bila vezana za trgovinu i crkvene običaje, a kasnije za nove ideologije. Ipak, male sredine imaju svoje kvalitete i kroz vekove su izgradile svoju prepoznatljivu kulturu koja se ogleda u tradiciji, u običajima i u posebnim odnosima unutar zajednice. Aktivnosti na otvorenom prostoru su oduvek imale društvenu funkciju, funkciju socijalizacije u seoskom okruženju, što je doprinelo jačanju svesti o zajedništvu i izgradnji identiteta.

U periodu nastanka većine banatskih sela, u XVIII, pa i u XIX veku kolektivna svest je bila još izraženija nego danas, kada je prisutna sve češća pojava otuđenosti ljudi i nezainteresovanost za društvena i kulturna dešavanja. Seljaci su imali svoju drevnu, od predaka nasleđenu tradiciju koju su negovali tokom čitavog života. Građanstvo²³³ je imalo određeni nivo obrazovanja, radnička klasa međutim, nije imala ni tradiciju, ni posebno izraženu kulturu. Imala je samo jedan cilj - da eliminiše sopstvene korene i postane deo građanstva. Ovo shvatanje, odnosno različito poimanje sela i društveni značaj javnog

---

²³³ U selima tkz. građanskoj klasi su pripadali sveštenik, lekar, učitelj, sudija, beležnik, itd.

prostora u zavisnosti od aktuelne uloge pojedinca u društvu, možemo pratiti kroz čitav analizirani period, odnosno od XVIII veka do danas.

Niz promena na svakom polju života u poslednje dve decenije, nastalih usled društvenih, političkih, kulturoloških, religijskih, ekonomskih uticajnih faktora, u velikoj meri je doprinelo tome da stare vrednosti, tradicionalne, a i socijalističke budu zanemarene, zaboravljene i zamenjene. Zbog toga je jedan od najvećih zadataka trenutne kulturne i društvene politike sela vraćanje harmonije, ravnoteže između nasleđenog i savremenog.

Tradicionalno selo

Seoski način života je oduvek bio vezan za plodnu zemlju koja je okruživala naselje. Specifičnost seoskog naselja daje upravo ta bliskost prirodi. Glavni zadatak stanovništva je bila obrada te zemlje i proizvodnja hrane. Najveći procenat stanovništva bavio se zemljoradnjom. Bili su tu još i trgovci i zanatlije koji su takođe učestvovali u unapređivanju procesa proizvodnje hrane. Bavljenje zemljoradnjom u seoskim sredinama nije predstavljalo samo zanimanje koje služi za zarađivanje hleba, nego je označavalo jedan životni stil, životnu funkciju, način razmišljanja, način oblačenja i ishrane, ponašanja i verovanja, običaja, to jest celu životnu kulturu. Seljak je zapravo neprestano, u svakom trenutku svog života nesvesno stvarao kulturu, jer je kultura sve što čovek stvori u svom razvoju.²³⁴ „Seoska kultura je donosila celinu saznanja i vrednosti koju je usvajao svaki pripadnik seoske zajednice.“²³⁵

U odnosu na gradsko, seosko stanovništvo se razlikovalo po veličini, po izraženijoj formi kolektivne svesti, po manjim razlikama u društvenim položajima, po manjim mogućnostima u izboru zanimanja i po znatno manjoj pokretljivosti stanovništva. Za seoski život su bile karakteristične neke zakonitosti, rituali i običaji koji su se prenosili sa generacije na generaciju i primenjivali na svim poljima svakodnevnog života. Od stanovništva se očekivalo određeno ponašanje u raznim životnim situacijama. Svaki korak pojedinca je bio praćen od strane zajednice i sledilo je strogo kažnjavanje u slučaju odstupanja od opštevažećih pravila.

Način društvenog života, uz manje izmene je bio skoro isti od nastanka naselja, od druge polovine XVIII veka, do sredine XX veka. Religioznost, vera je bila najveća sila koja je u to vreme objedinjavala zajednicu. Verski praznici i priprema za te praznike su bili jako značajni. Religija je imala specifičnu ulogu u tradicionalnom banatskom selu, jer je određivala norme ponašanja, običaje, oblačenje i porodični život stanovništva. Istovremeno je predstavljala i čvrsti oslonac ruralne populacije. Crkva je uticala pre svega na intelektualni

²³⁴ Стојанов 1986, 14

²³⁵ Đukić–Dojčinović 1996, 54

život, jer skoro sve škole su bile u vlasništvu crkve i nastava je tekla u skladu sa religijskim normama. Forsirajući svoj pogled na svet, crkva je pokušavala da kulturnu tradiciju koja se spontano razvijala decenijama i vekovima, promeni po svojim zahtevima.

Pored religije, drugo važno obeležje seoskog stanovništva je bilo praznoverje. Za velike praznike su bili vezani neki običaji koje je crkva diktirala, ali i običaji koji su predstavljali praznoverje, a pri tom su bili isto toliko učestali.²³⁶

Porodica je bila osnova seoskog društva, seoskog života i polazište kulturne tradicije. Glavne karakteristike i najvrednije stvari porodice, a i celog naselja su bili tradicija i konzervativnost.²³⁷ Član društva se u porodici prvi put susreće sa običajima, tradicijom i smislom seoskog življenja. Naučivši da sve to primenjuje u svom životu, on ostaje veran porodici i ruralnom društvu, sve dok ne dođe u kontakt sa spoljašnjim svetom.

Odsečenost seoskih naselja od sveta i njihova izolovanost dale su posebnost kulturi i tradiciji sela u prošlosti, u kojima su razvijeni sopstveni običaji i sopstvene norme ponašanja, uz strogo poštovanje državnih i verskih pravila. Tradicionalna kultura, koju je seosko društvo neprestano stvaralo, bila je statična upravo zbog zatvorenosti naselja.²³⁸ Svi ovi elementi, segmenti svakodnevnog života, čine taj prepoznatljivi i specifični kulturni identitet sela, koji se pre svega oslanja na tradiciju datog prostora i na autentičnost. „Za seoski identitet moglo bi se reći da je to poistovećivanje s ukupnim ugođajem života i rada na selu, u seoskoj sredini.“²³⁹

Tokom analize kulturološke i društvene funkcije seoskih javnih prostora i njihovog značaja na posmatranim teritorijama Banata je neophodno uključiti pojam identiteta,²⁴⁰ što se u ovom konkretnom slučaju, pre svega odnosi na način druženja i na primenu običaja vezanih upravo za istraživane javne prostore seoskih sredina. Takođe je relevantno analizirati i to, u kolikoj meri su ovi fenomeni uticali na oblikovanje i na transformaciju prostora.

²³⁶ Tátrai és Karácsony Molnár 1997; Босић 1996

²³⁷ Стојанов 1986, 20

²³⁸ Izolovanost seoskih naselja u prošlosti je bila posledica nedovoljne povezanosti datih naselja sa okolnim gradovima zbog nerazvijenosti sredstava komunikacije. Uticaji grada, gradskog života i kulture se primećuju u banatskim selima u drugoj polovini XIX veka, pojavom i širenjem železničkog saobraćaja.

²³⁹ Ružić i Medica 2011, 482-483 – Seoski identitet čine sledeći elementi: način rada i veštine na selu, način pripreme hrane i prehrana na selu, način odevanja na selu, način govora i teme razgovora na selu, vrednosti tradicijske seoske prakse, način zabave, odmora i hobija na selu, običaji, tradicionalna arhitektura, prirodna okolina.

²⁴⁰ Szabó 2007, 20. 02. 2015. <http://www.kisebbsegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/357.pdf> – Identitet je moguće definisati i kao odnos između pojedinca i društva, ili društva i nekog prostora. Jedna od funkcija identiteta je da stvara pozitivno vrednovanje društva, i sa tim poboljša psihološko stanje pojedinca. Sociološki identitet i identitet nekog mesta označava fenomen, kada pojedinac postaje svestan da pripada nekoj društvenoj zajednici ili se oseća kod kuće u nekom prostoru. Problemi u definisanju identiteta pojedinca se javljaju tada kada usled društvenih i drugih prilika i promena, nove generacije nisu u mogućnosti da presade nasleđeni model identiteta.

Selo između dva svetska rata

U Banatu se razlikuju dva tipa naselja između dva svetska rata. Sa jedne strane to su ona sela koja su već postojala i imala pravilnu strukturu - tradicionalna sela; a drugi tip predstavljaju novonastale kolonije koje su vremenom prerasle u nova sela. U ovim selima različitog tipa postoji drugačiji pristup poimanju sela, društvenih i kulturnih obrazaca i različit način traganja za identitetom. Dok se kultura tradicionalnog sela i dalje razvija po sličnim principima, bez suštinskih razlika u odnosu na prethodni period, novonastala sela imaju zadatak da uspostave vezu sa novim prostorom, sa okruženjem, da se prilagođavaju a istovremeno da izgrade svoju sopstvenu kulturu i zajednicu, oslanjajući se na opšta pravila Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije.

U novonastalim naseljima prve kulturne institucije su bile škole međutim, i one su izgrađene nekoliko godina nakon kolonizacije. Taj period karakteriše kulturni šok usled brojnih promena prouzrokovanih naseljavanjem. Nakon dolaska učitelja, uglavnom iz drugih sredina, moderna kultura je posredstvom ovih intelektualaca polako ušla u nove kolonije i pojavljuju se prvi elementi građanstva, a to su pokušaji oponašanja nekih navika a često i arhitektonskih elemenata.²⁴¹ Prilagođavanje novoj lokaciji i upoznavanje datog mesta i njegove tradicije, u znatnoj meri je povećao sukob između kolonista i starosedeoca koji su veoma teško prihvatili novo stanovništvo. Kolonisti su takođe imali međusobne probleme, jer su uglavnom naseljeni iz različitih područja, stoga na početku nisu formirali homogenu društvenu zajednicu. Formiranje javnog prostora i njegovog arhitektonskog okvira je bilo jedan od ključnih zadataka, jer su stanovnici na ovaj način pokušavali da definišu svoj identitet.

Društveni život stanovništva odvijao se i na slobodnim prostorima u selu ili oko sela. U 20-im godinama XX veka sport postaje važna aktivnost i ulazi u svakodnevni život sela. Ovaj potez predstavlja težnju ka približavanju gradu, a isto tako i težnju ka modernizaciji. U to vreme nastaju fudbalska igrališta, najčešće na periferijama naselja, a ponekad i na javnom prostoru. U selu Aleksandrovo školska parcela je ustupljena za fudbalsko igralište.²⁴² Prilikom utakmica selo se okupljalo na igralištu. Ovakvi događaji okupljali su sve generacije. Većina gledalaca nije išla zbog sporta, već zbog druženja, šetnje, ili pokazivanja nove garderobe. Kulturni, sportski i društveni život u novonastalim naseljima su karakterisala sokolska društva koja su često do početka Drugog svetskog rata dobijala svoje domove u okviru javnog prostora sela. Osnivač ovih organizacija je pre svega bila elita sela, najčešće učitelj i sveštenik.

---

²⁴¹ Мицић б 2013, 379, 398

²⁴² Мицић б 2013, 379, 450

Raspad Austro-Ugarske monarhije je u novoj državi ubrzao težnju za nacionalnim identitetom i kod manjina, naročito kod nemačkog stanovništva. Kod njih ta potreba nikada nije bila definisana, jer su dolazili iz različitih nemačkih kneževina tokom XVIII i XIX veka. Nagli razvoj privrednog i kulturnog života Nemaca se vezuje za međuratni period, kada se osnivaju nove nemačke škole, razvija se štamparstvo i osniva se Kulturbund koji je imao za cilj negovanje i razvoj nemačkog obrazovanja i kulture.²⁴³ Na početku Kraljevina SHS i Kraljevina Jugoslavija nisu sprečavale njihovo delovanje, zatim su više puta zabranile rad Kulturbunda tokom većih i manjih vremenskih intervala.

Period između dva svetska rata karakteriše traganje za identitetom, pokušaj definisanja nacionalnih interesa i ciljeva, prihvatanje novih naselja i stanovnika od strane starosedelaca, a takođe pokušaj prilagođavanja i obezbeđivanja životnih uslova novog stanovništva. Veliki rat, seobe i razne druge okolnosti su razbile tradicionalne moralne principe, što je posebno bilo izraženo u kolonizovanim naseljima. Javlja se i pokušaj modernizacije seoske kulture u svim naseljima, naročito u 1930-im godinama, putem sportskih i kulturnih dešavanja i osnivanje društava, kao što su pozorište, plesne i čitalačke grupe, itd.²⁴⁴ Pod ovakvim kulturnim i društvenim okolnostima je banatsko selo dočekalo Drugi svetski rat, nakon kojeg se ponovo suočava sa promenama koje će biti znatno radikalnije.

Drugi svetski rat

Drugi svetski rat u banatskim selima karakteriše apsolutna dominacija nemačke nacije i njihove kulture, odnosno vrednosnog sistema, koji je u velikoj meri već uspostavljen između dva rata. Preuzimajući upravu svakog naselja na teritoriji Banata, pokušavali su da i u kulturnom smislu kontrolišu stanovništvo, a istovremeno ostale nacije su u njihovim očima bile podređene. Pored srpskog drugi zvaničan jezik je postao nemački, jer je teritorija bila pod nemačkom okupacijom, ali je još uvek bila u okvirima Srbije. Po jednom, tada tajnom popisu koju su organizovali sami Nemci 1941. godine, broj Nemaca u Banatu je iznosio 128 919.²⁴⁵

²⁴³ Nikolić 1996, 30. 05. 2014.

<http://www.drustvosns.org/nemacka%20manjina/stefanovics/Goran%20Nikolic,%20Nemci%20u%20Vojvodini%20izmedju%20dva%20svetska%20rata.pdf>

²⁴⁴ Мицић b 2013, 415, 452

²⁴⁵ Janjetović 2012, 99

Period Drugog svetskog rata na kulturnom polju je obeležen daljim radom Kulturbunda koji nije bio samo kulturni savez Nemaca ovih prostora, nego je bio odgovoran kako za društveni i kulturni, tako i za privredni razvoj predstavnika ove nacije. Početkom, pa i tokom čitavog rata odlučujuća većina nemačke manjine je učestvovala u radu ove organizacije.

Slika 32: Crkva u polurušenom stanju u Sutjesci

Krajem Drugog svetskog rata, od kraja 1944. godine i u godinama nakon rata dolazi do iseljenja nemačkog stanovništva Banata. Taj potez je, zajedno sa kasnijim kolonizacijama imao značajan uticaj na kulturni preobražaj ovih prostora, jer je došlo do prekida uticaja jedne nacije, koja je više od dva stoleća dominirala u Banatu. To je takođe imalo jak uticaj na transformaciju javnih prostora, pre svega u naseljima gde su do tada živeli Nemci, jer se više nije vodilo računa o njihovom graditeljskom nasleđu.

Nemačko stanovništvo je prvobitno bilo sakupljeno u logorima širom Banata, gde su mnogi preminuli, ili su deportovani u Rusiju, dok je nakon rata jedan deo vraćen u Nemačku.²⁴⁶

Socijalističko selo

Kao i u svim granama života, veliki preokret u seoskoj kulturi i društvenom životu se javlja od druge polovine XX veka što je imalo uticaj i na samo korišćenje javnih prostora sela. Transformacije na privrednom polju su prouzrokovale kulturni preobražaj. Pojavljuju se radio i televizor u seoskim porodicama, pomoću kojih stanovništvo sela upoznaje kulturu ne samo najbližeg grada, nego i kulturu drugih država, čime im se otvaraju pogledi na svet. I u ruralnim sredinama se pojavljuju automobili koji obezbeđuju jednostavniju vezu pojedinca sa gradom i sa kulturom grada, te se na taj način povećava mobilnost seoskog stanovništva. Najveća novina je pojava slobodnog vremena, koje se javlja kao posledica pretvaranja seljaka u radnike, što je bilo nepoznato u tradicionalnom društvu.²⁴⁷ Sve te novine koje su konačno stigle do sela, omogućile su da seljaci shvate da spoljašnji svet nije više nedostižan. Zato, ponajpre mlada generacija svesno pokušava da postane deo tog drugog sveta.

²⁴⁶ Várady 2012, 50 – Nemačke izbeglice iz Rumunije su masovno bežale kroz Banat u Nemačku u septembru 1944. godine, jer su se bojale deportacije za Rusiju.

²⁴⁷ Šuvar 2005, 899

Upravo u tom posleratnom periodu pod uticajem države se javlja novi ideološki i vrednosni sistem koji je imao veoma kritički stav prema prošlosti i prema tradicionalnim vrednostima. U novom sistemu je vladalo mišljenje da je tradicionalna kultura sela zastarela i da usporava razvoj, socijalističku modernizaciju zemlje i da je u ruralnim sredinama potrebno primeniti druge životne i kulturne obrasce koji promovišu nove ideologije, podržavaju vlast i približavaju seosku i gradsku sredinu, tj. urbanizuju selo. Prvi korak ka približavanju grada i sela je predstavljalo pretvaranje dotadašnjih seljaka u radnike-seljake ili obične radnike, kao što su bili proleter i u gradovima. Time je ujednačavana publika urbane i ruralne kulture. Radnik je postao temelj nove državne ideologije i postepeno je preuzeo mesto seljaka i u seoskoj društvenoj zajednici. Radnici su na nivou preduzeća ili na lokalnom nivou imali određenu vrstu demokratije, što je nazvano radničkim samoupravljanjem, socijalističkim samoupravljanjem, a i država je imala za cilj da ih integriše u privredno-politička zbivanja.²⁴⁸ Međutim, ovu težnju nisu uspjeli u potpunosti da realizuju u seoskim sredinama, jer je seljak najčešće postao pasivan član društva, zbog naglih promena u svom životu. Ostao je van Komunističke partije Jugoslavije, zatim Saveza komunista Jugoslavije, van političkog života.²⁴⁹

Posle Drugog svetskog rata potpuno je marginalizovan društveni uticaj crkve. Ona više nije imala nikakvu ulogu u životu zajednice, dok je njen materijalni položaj takođe znatno smanjen usled konfiskacije. Tadašnja vlast je očigledno prihvatila Marksovu teoriju, da je „religija izraz bede i protest protiv bede“,²⁵⁰ a pošto je vlast htela da stvori jednu uspešnu, razvijenu državu, a ne bednu, u toj državi religija nije imala mesta. Sa druge strane pomenuti filozof smatra, da je „religija opijum za narod“,²⁵¹ tj. ima moć da utiče na ljude i da manipuliše njima nudeći mogućnost izlaska iz stvarnosti. Ona zamagljuje oči vernika, pruža beg iz svakodnevnice, pa ju je trebalo marginalizovati. Na religiju posle Drugog svetskog rata nije više gledano kao na podršku vladajućem sloju, nego pre kao na konkurenciju. Stavljanje religije u drugi plan izazvalo je niz promena u kulturi življenja, svakako u korist Partije. Ona je u potpunosti zanemarila crkvu, videvši u veri svog ideološkog protivnika koji je cenio tradiciju i koji je u prošlosti bio u stanju da utiče na masu ljudi. Država i crkva su postale potpuno odvojene, crkva više nije predstavljala podršku državi. Ljudi koji su i dalje živeli po starim principima vere, bili su nepoželjni i sumnjivi u novoj državi. Crkva je bez velikih otpora prihvatila svoju novu ulogu, kako katolička, tako i pravoslavna. Međutim, Katolička crkva je ipak imala određene prednosti, jer je iza nje stajao Vatikan.²⁵²

²⁴⁸ „Titoizam i sukob u bivšoj Jugoslaviji“ 04.06. 2014.

<http://www.sozialismus.net/content/view/847/205/>

²⁴⁹ Đukić–Dojčinović 1997, 31

²⁵⁰ „Religion ist Ausdruck des wirklichen Elendes und in einem der Protest gegen das wirkliche Elend.“

²⁵¹ „Religion ist das Opium des Volkes.“

²⁵² Várady 2012, 153 – Bili su organizovani protesti protiv eksproprijacije crkvenog poseda i negativnog položaja pre svega katoličke crkve kao institucije, međutim Tito je u oktobru 1945. godine izrazio svoj stav protiv religije.

Slobodno vreme koje je nedostatkom verskih obaveza ostalo neiskorišćeno, ispunjava se raznim aktivnostima koje su bile vezane za novu ideologiju. Uvode se socijalističke proslave prilikom kojih se okuplja stanovništvo, najčešće upravo na glavnim trgovima. Osnivaju se poljoprivredne zadruge u selima, gde do sada nije bilo kolektivnog rada, ili je bilo u manjim razmerama.²⁵³ U dvorištima ovih zadruga su se okupljali seljaci naselja zbog poslovnih interesa. U prvim decenijama socijalističke idile kulturna dešavanja koja su okupljala seoske meštane bila su veoma česta, jer su masovni mediji kao što su radio, a naročito kasnije televizija, bili slabo dostupni najvećem broju domaćinstava. U domovima kulture su bile organizovane školske priredbe za razne praznike, književne večeri, predstave lokalnih i gostujućih kulturnih društava, pevačke večeri i sl.

Stavljanje tradicionalnih vrednosti u drugi plan i promovisanje urbane kulture je teško donosilo rezultate. Nove socijalističke ustanove kulture u selima nisu odmah mogle da zainteresuju seljaka za kulturu nove vrste, a velike, zaista značajne gradske institucije kulture seoskom stanovništvu bile su i dalje nedostupne i nerazumljive.²⁵⁴ Dobro smišljena politika nove vlasti da izjednači stanovništvo sela i grada, da silom nametne selu već gotov kulturni i životni obrazac, nije prihvaćena bez rezerve i problema. Na neki način je izazvala kontra efekat, okretanje ljudi u još većoj meri ka tradiciji, ili njihovo potpuno isključivanje iz društvenih aktivnosti. Starije generacije su htele da sačuvaju svoje stare običaje i navike, jer su u tome videli mogućnost svoje odbrane od socijalističkih novina. Kod mladih je bio sasvim drugi slučaj i u suštini oni su predstavljali pravu ciljnu grupu novog ideološkog vaspitanja. Oni su u novom načinu života videli beg od seljaštva i sa zadovoljstvom su se uklapali u novi model.

U ovom periodu arhitekti su aktivno uključeni u proces preobražaja sela, odnosno u stvaranje kvalitetnog životnog i radnog okvira za seljake, koji će nositi sva obeležja zadružnog sela. Prvi korak ka tom cilju je bilo formiranje javnog prostora sela, tj. izgradnja zadružnih domova, zadružnih zgrada i drugih društvenih građevina zbog širenja nove kulture, kao i zajedništva. Formiranje centra i izgradnja objekata je bio uslov za kulturno i privredno uzdizanje sela.²⁵⁵

Selo nije uspelo da sačuva svoju autentičnost, socijalističke ideje su ubrzo zamenile tradicionalna shvatanja i seljak je ostao na pola puta između grada i sela. Više nije živeo po običajima, po tradiciji, a nije ni postao ravnopravan član socijalističkog društva, koji u potpunosti prihvata novu ideologiju. Socijalističke ideje su se širile zahvaljujući televiziji i njenim programima. U njima se prezentovao idealan život u idealnoj državi, ali seljaka nisu u očekivanoj meri ubedili. Veliki deo seoskog stanovništva ostao je posmatrač, pasivan član

²⁵³ Kojić 1961, 75 – Seljačke zadruge se pojavljuju već između dva svetska rata, naročito u naseljima koja su nastala u tom periodu.

²⁵⁴ Đukić–Dojčinović 1997, 27

²⁵⁵ Kojić 1950, 66

društva, koji je koliko je to bilo moguće, živeo svoj život po ranijim običajima, ali sve to izolovano, na seljačkoj parceli, u svom domaćinstvu.

Selo u tranziciji

Raspad socijalističkog sistema prouzrokovao je neku vrstu šoka, stagnacije, kada je stanovništvo izvesno vreme ostalo bez čvrste strategije daljeg razvoja u kulturnim i društvenim pitanjima. Od početka 1990-ih godina jugoslovenska kriza, ratno stanje i raspad države imali su veliki uticaj na sve grane života: na društvene aktivnosti, stanje u kulturi na nivou cele države, a to se odnosi i na ruralne sredine. To se naravno odrazilo i na korišćenje javnih prostora. U seoskom društvu se i danas primećuje određena hijerarhija stanovništva, kao i u tradicionalnom selu pre socijalizma. Svako zna svoj položaj u društvu i između različitih grupa retko dolazi do druženja. Većina zemljoradničkih zadruga je prestala sa radom i to je dodatno uticalo na gubljenje osećaja zajedništva na selu. Usled pre svega privrednih, ali i niz drugih faktora do 1990-ih godina selo je u potpunosti izgubilo sposobnost samoodrživosti i u svemu se oslanjalo na usluge grada.

Raspadom jednog čvrstog ideološkog sistema, ljudi su morali ponovo da traže svoje mesto u društvu, što je dovelo do velikog uticaja i širenja masovne kulture. Korene ove deformisane masovne kulture treba tražiti još u socijalizmu, jer su nju, ustvari stvorili seljaci koji su napuštanjem sela i prelazom u gradove posle Drugog svetskog rata samo delimično prihvatili urbani način života, i ostali su negde između grada i sela. Tako su stvorili poseban kulturni model koji se ubrzo širio prvo u urbanoj, pa zatim i u ruralnoj sredini.²⁵⁶ Izbeglice su bili pasivni članovi društva sela Banata tokom 1990-ih godina, nisu se uklopile u život zajednice, a to je bilo uzrokovano nizom okolnosti, kao što su npr. ekonomska situacija i tradicija.

Nestankom socijalističkog režima, crkva je ponovo postala deo u svakodnevnom životu međutim, nije imala istu ulogu kao u prošlosti. Stanovništvo koje nije vaspitano u religijskom duhu teško je moglo prihvatiti zakone crkve i život prema tim zakonima. Stalno opadanje seoskog stanovništva i depresija onih koji su ostali, a i zabrane okupljanja su takođe doveli do depopulacije između ostalog i seoskih trgova. Ova stagnacija i na kulturološkom polju je sa jedne strane proizilazila iz teških životnih prilika, a sa druge strane uzrok je bio još nedefinisan novi kulturni model koji će povezati socijalističko i moderno selo, odnosno selo u tranziciji.

Uprkos teškim vremenima, u poslednjim godinama oseća se određena vrsta poboljšanja u raspoloženju i volji za životom seoskog stanovništva, iako je migracija i dan

²⁵⁶ Đukić–Dojčinović 1997, 7-29

danas izražena. Vera postaje sve važnija, ali ne u tom smislu kao u tradicionalnom selu. Najveći porodični praznici su vezani za tradiciju, tj. za religiju međutim, religioznost nije ponovo postala deo svakodnevnice, već pre svega jedna vrsta izloga, koji ljudi pokazuju ostalim stanovnicima sela.

Posle dugog perioda u banatskom selu se ponovo javljaju neke aktivnosti. Seoski turizam koja igra značajnu ulogu u kulturnoj politici sela, postaje sve aktuelniji. Posetiocima se međutim, prezentuje samo segment tradicionalnog sela, tradicionalni život na seoskoj parceli sa svim pratećim elementima koji dočaravaju nepostojeću idilu. Međutim, izbegava se prikazivanje onih delova seoskog gazdinstva koji su dograđivani, i na kojima se vide tragovi kasnijih perioda. Kao što se u opštoj istoriji srednji vek često, iako neopravdano, smatra mračnim, tako se, na osnovu istraživanja i socijalizam u svesti seoske populacije u Banatu uglavnom još uvek označava kao mračno doba, a tradicionalno selo je idealizovano. Selo je uopšte uzevši, mnogo napredovalo u posleratnim decenijama. Tada su nastale sve danas postojeće savremene institucije, značajno je olakšan rad savremenom mehanizacijom, ustrojen je moderan život na selu. Stanovnici ipak smatraju da je to bio period uništavanja tradicionalnih vrednosti za koje su još i danas sentimentalno vezani. To se pre svega odnosi na javne prostore sela, na centralne zone, koje su u većini naselja potpuno transformisane nakon Drugog svetskog rata. Sećanje na svesno uništavanje tragova života iz perioda pod Austro-Ugarskom monarhijom, i za vreme Kraljevine Jugoslavije, na potpunu reorganizaciju i strogu kontrolu života od strane Komunističke partije Jugoslavije, zatim Saveza komunista Jugoslavije, na patnje zbog oduzimanja zemlje i stoke neposredno posle Drugog svetskog rata, još uvek izaziva odbojnost u ljudima, naročito u krugu starijih koji su bili svedoci, savremenici tog vremena. S druge strane, često se zaboravlja na to, da su i prethodne vlasti postupale na sličan način, samo što je vremenaska distanca koja igra značajnu ulogu u vrednovanju stvari, dovela do iluzije ulepšavanja tadašnjeg života i prošlosti.

Savremena kultura sela se sve više okreće ka prošlosti i tradiciji, prilagođavajući ovu tradiciju savremenom životu, savremenim potrebama. Stvoren je jedan novi kulturni model koji čini mešavina tradicionalne i masovne kulture. Ovaj novi model se svodi na oponašanje raznih kulturnih obrazaca u pokušaju kreiranja novog. U tom pokušaju se trgu vraćaju neke tradicionalne funkcije međutim, nije moguće eliminisati neželjene tragove propalih decenija.

III 1.2. UTICAJ MOĆI NA OBLIKOVANJE JAVNIH PROSTORA KROZ VREME

Arhitektura je još od davnih vremena, od pojave velikih civilizacija bila u službi vodećih društvenih slojeva, u službi politike, predstavljala njeno sredstvo za postizanje određenih ciljeva, pre svega za konstruisanje i za manifestovanje moći. Građena sredina takođe predstavlja način posmatranja sveta i kulturoloških shvatanja. Ona je ogledalo jednog vremena, jednog društva ili jedne vlasti. Sve to nije odlika samo velikih gradova, nego karakteriše i male sredine kao što su sela u kojima su međutim ovi uticaji vidljivi u znatno manjem stepenu.

Kao teorijska osnova analize transformacije banatskih naselja, njihovih javnih prostora i utvrđivanja sličnosti Habsburške monarhije i socijalističke vlasti²⁵⁷ u koncipiranju moći, prvenstveno je poslužila teorija moći Mišel Fukoa (Michael Foucault), kao i teorija prostora Henri Lefevra (Henri Lefebvre). U ovom slučaju su uzeti u obzir samo oni delovi njihovih teorija, odnosno diskursa koji direktno utiču na predmet istraživanja, tj. kod kojih možemo povući paralelu između shvatanja Fukoa i Lefevra i događanja u banatskim selima, pre svega na javnim prostorima tokom njihovog razvoja od XVIII do XXI veka.

U svojoj teoriji Fuko naglašava važnost moći koja ima i pozitivnu i negativnu stranu,²⁵⁸ na svakom polju života, jer je u stvarnosti moć po osnovi produktivna.²⁵⁹ To prepoznamo i prilikom nastanka banatskih naselja i njihovog građevinskog fonda, kao i prilikom transformacije tog nasleđa u socijalističko doba. To je bila produktivnost moći. Moć treba da

²⁵⁷ Predstavljaju dva najuticajnija perioda unutar pomatranog vremenskog razdoblja, to jest od XVIII veka do danas.

²⁵⁸ Foucault 1982, 24. 10. 2012. http://www.copyriot.com/diskus/3_99/7.htm

²⁵⁹ Hofmann 2003, 30. 10. 2012. http://www.architektursalon-kassel.de/Martin_Hofmann.pdf

bude produktivna, da stvara, da bude vidljiva, ali istovremeno i neopservabilna, jer će se na ovaj način podrazumevati sama po sebi.²⁶⁰ Tako je bilo u oba posmatrana perioda, ljudi su prihvatili prisustvo i delovanje moći, jer su sa jedne strane smatrali da je to prirodno, a sa druge zato što nisu imali izbora. U oba perioda ljudi su pokazivali otpor prvenstveno protiv novina, a ne direktno protiv vlasti i moći.

Fuko takođe potencira i međusobnu zavisnost znanja i moći, tj. da filozofi, predstavnici znanja imaju značajnu ulogu u kreiranju prostora i vremena. Analizirajući međusobne odnose, filozof dolazi do zaključka da je znanje podređeno moći, moć obavezuje znanje da služi njene interese, nameće mu razne ideologije, sadržaje i prepreke. Međutim, moć ne može da funkcioniše bez proizvodnje i preraspodele znanja.²⁶¹ Do zaključka, da moć sve više dolazi u prvi plan, a znanje u drugi, došlo se 1970-ih godina, kada je u istočnoj Evropi uveliko vladao socijalizam i njegova teorija je ubrzo bila dokazana, jer su u tom periodu znanje, ali i svaki drugi segment života bili podređeni vlasti, tj. moći. Između ostalog i arhitektonsko stvaralaštvo, jer su arhitekti sledili tadašnja shvatanja države o potrebi za prostorom i oblikovanjem. Tako je bilo i za vreme Habsburgovaca.

Po mišljenju Fukoa, podela prostora je isto jedno od sredstava moći koja pokušava da podeli prostor na što manje celine, kako bi svako imao svoje mesto i kako bi bilo omogućće kontrolisanje svakog čoveka. Ove karakteristike moći se prepoznaju u oba posmatrana perioda, iako je Fuko to definisao kao karakteristiku moderne moći.²⁶² Samo oblikovanje prostora takođe ima funkciju posmatranja i kontrolisanja mase ljudi. Znajući to, postavlja se pitanje šta bi drugo moglo biti uzrok pravilne strukture naselja Monarhije Habsburgovaca i unapred određen položaj objekata unutar sela, nego želja za preglednošću, želja za kontrolisanjem stanovništva.

Lefevre smatra, da prostor može da ima odlučujuću funkciju u uspostavljanju sveukupnosti, jedne logike, jednog sistema, što isto možemo dokazati na ortogonalnoj šemi banatskih sela, gde samo oblikovanje prostora ima odlučujuću ulogu u jednoj strategiji, u ideologiji vlasti. Po njemu je prostor društveni proizvod i politički instrument, odnosno sredstvo moći, kako ga je Fuko već definisao. Lefevre tvdi da prostor može da bude posrednik, tj. da tumači jednu ideologiju širim društvenim slojevima. „Takav prostor se popunjava odlukama vlasti, s tim što postoji određena proizvoljnost. Ako postane instrument, on može da deluje na naselja koja su postojala u prethodnom periodu, to jest na istorijska naselja.“²⁶³ U periodu posle Drugog svetskog rata prostor je isto tako bio instrument moći, kao i u prethodnim vremenima, samo su estetska shvatanja bila različita. Zato je nova vlast delovala na istorijski prostor, odnosno transformisala ga, prilagođavala novoj ideologiji.

²⁶⁰ Zétényi 2005, 30. 10. 2010. <http://jesz.ajk.elte.hu/zetenyi24.html>

²⁶¹ Kiss 1994, 46-51

²⁶² Kiss 1994, 50

²⁶³ Lefevre 1980, 574

Arhitektonski prostor obuhvata različite interese koji su ujedinjeni posredstvom države. Glavni trgovi banatskih naselja obuhvataju razne interese i razne funkcije. Na njima su se nalazile između ostalog crkva, škola i krčma. Svaka od tih građevina je imala svoju namenu, ali ipak su bile objedinjene preko vlasti, preko volje vladara koji je naredio njihovu izgradnju, odnosno sadržaj datog prostora. Korišćenje i popularnost jednog prostora ili zgrade zavisi od toga kakav je odnos društva prema toj teritoriji, instituciji. Ovu pretpostavku potvrđuje uloga religije pre i nakon Drugog svetskog rata. Religija, njeni objekti i rituali su bili popularni, skoro obavezni, dok su predstavljali podršku vladajućeg sloja, a čim su postali ideološki protivnici režima, njihova uloga je marginalizovana.²⁶⁴

Prostor jeste instrument vlasti, ali istovremeno je i društveni proizvod, gde se odvija neka društvena aktivnost. U slučaju banatskih sela i njihovih centralnih trgova se može reći, da je stanovništvo prihvatilo unapred zadati prostor i obogatilo ga svojim sadržajima, pre svega kulturnim i nekim neophodnim aktivnostima. To je uočljivo u oba posmatrana perioda. Osim prostora, drugo važno sredstvo moći po Fukou je pitanje vremena. To se koristilo i u Monarhiji Habsburgovaca i u socijalizmu, samo na različite načine. Dok u Habsburškoj monarhiji, a posle u Austro-Ugarskoj monarhiji nije postojalo slobodno vreme, jer je seljak u svakom momentu imao šta da radi, u socijalizmu radnik imao svoje slobodno vreme, ali postojala je smišljena strategija političke moći o tome, sa kojim aktivnostima će čovek popuniti to vreme. Time je vlast usmerila njegovo razmišljanje, njegovu kulturu, a pojedinac je i dalje bio kontrolisan u svakom trenutku.²⁶⁵ Dakle, prostor i vreme su sredstva moći, sa jedne strane za njihovo manifestovanje, a sa druge strane da bi prostor, društvo i svaki pojedinac mogli da se nadgledaju.

Poučno i interesantno je posmatrati kako se teorije filozofa mogu primenjivati i dokazivati čak i u ovim malim sredinama kao što su banatska sela i njihovi javni prostori. I ruralne sredine karakteriše dominacija vlasti, volje moći, isto tako i snažan uticaj oblikovanja prostora na svakodnevni život stanovništva. U svakom državnom sistemu vlast proverava svoja shvatanja polazeći od najmanjih zajednica, od sela. Upravo takvo shvatanje možemo pratiti u slučaju banatskih naselja u doba Monarhije Habsburgovaca i socijalizma, ponekad i u periodu Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije.

---

²⁶⁴ Lefevre 1980, 570-581

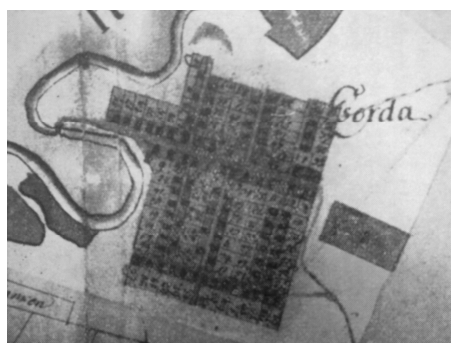
²⁶⁵ Kiss 1994, 50

II 1.3. OBLIK JAVNOG PROSTORA I NJEGOVO MESTO U SEOSKOJ STRUKTURI, VEZA SA ULIČNOM MREŽOM

Značaj javnih prostora se ne odslikava samo u njihovom privilegovanom mestu u seoskom društvu, nego i položajem, najčešće centralnim u samoj strukturi naselja. To verno ilustruje činjenica da je prilikom nastanka ili preuređenja sela u XVIII i XIX veku, centar

Slika 33: Čorda – selo pre uređenja

Slika 34: Čorda posle uređenja – crkva kao polazište premeravanja

starog naselja definisan javnim objektima koje je trebalo zadržati, predstavljao polazište za premeravanje, što znači da je sve bilo prilagođeno trgu, kao glavnom prostoru naselja.²⁶⁶ Postoje primeri, kada su dva ili više naselja objedinjena tokom istorijskog razvoja, a u tim slučajevima danas se pojavljuje više trgova u sklopu jednog naselja i svaki zauzima centralni položaj u svom delu naselja.

Javni prostor sela jeste bio, a i dan danas je ujedno i trg i ulica, a to, da li je bio prvenstveno trg ili ulica, određivale su trenutne funkcije koje su se odvijale na tom prostoru. Međutim, činjenica da većina seoskih trgova nikada nije imala posebno ime,²⁶⁷ usmerava nas ka tome, da je to ipak bila ili je vremenom postala ulica sa proširenjem, deo ulice sa javnim funkcijama, iako su trgovi uglavnom bili projektovani sa ostalim delovima naselja. Javni prostor je od polovine XX veka sve više dobijao ulični karakter, jer su novi programi zahtevali proširenje strogog centra naselja.

²⁶⁶ Imrédi Molnár 1958, 49 – Po preporuci kao položiste su uzimale crkva i škola, odnosno druge zgrade od čvrstog materijala. Primer: Srpski Itebej; Srska Crnja – u ovim naseljima crkva je služila kao početna tačka prilikom preuređenja sela.

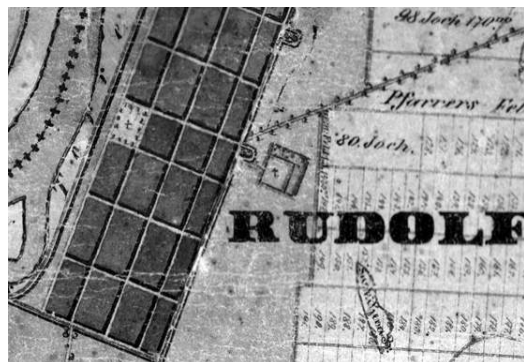
²⁶⁷ Jozef II je ovaj prostor nazivao pijačnim prostorom, dok danas u Srednjem Banatu u malom broju naselja javnih prostor ima posebno ime.

Oblik javnog prostora je najčešće bio unapred definisan pravilnom geometrijskom formom. Međutim, razne funkcije, pre svega saobraćaj i transformacija okolnih građevina, često su uticali na promene oblika trga tokom čitavog posmatranog perioda njegovog razvoja. Tako je osnovna geometrijska forma većine javnih prostora banatskih sela transformisana u složeni oblik. Zbog te pravilnosti, kao i zbog rasporeda i spratnosti arhitektonskog okvira intimnost javnih prostora je izgubljen, dok se pojačava osećaj otvorenosti.²⁶⁸

Način ulivanja ulica u trg, odnosno mesto susreta ulice i trga, kod većine banatskih seoskih trgova je bilo unapred definisano u svakom periodu, jer oblik trga se savršeno uklapao u pravilnu uličnu strukturu. Ulična matrica je prilagođena obliku i položaju trga i on je predstavljao ključ stroge geometrizovane forme.²⁶⁹ Dok vizure trga iz karakterističnih uličnih pravaca predstavljaju značajan segment analize javnih prostora, s obzirom na geometrizaciju banatskih sela, ovaj fenomen nije odlučujući. Ipak, kada govorimo o trgovima koji zauzimaju ceo blok, a pojedine građevine se nalaze na sredini trga, vizure su ipak prisutne.

Tradicionalno selo

U tradicionalnom selu trgovi su bili proširene površine u centru naselja, uglavnom planirane, a često u sklopu saobraćajnice. U velikom broju banatskih sela postoji specijalno oformljen trg, a u ostalima se nalazi na raskrsnici dveju ulica. Po pravilu ovaj prostor zauzima od 3% do 5% ukupne površine sela.²⁷⁰ Prilikom nastanka naselja u periodu pre Prvog svetskog rata jedan od kriterijuma planiranja bio je uslov da dimenzije sela budu što veće, kako bi se smanjio broj potrebnih javnih građevina, tj. glavnih trgova.

Slika 35: Javni prostor u selu Knićanin

Prilikom osnivanja i premeravanja naselja prirodni faktor je skoro u potpunosti bio isključen, zanemaren, tako i prilikom određivanja mesta trga u seoskoj strukturi. Javni prostor je najčešće zauzimao geometrijsku sredinu naselja, tako što je prvenstveno određeno mesto trga na najvišoj tački, a oko toga je formirano selo.²⁷¹ Ipak, nailazi se na nekoliko izuzetaka u naseljima koja su nastala uz vodene saobraćajnice, jer u ovim slučajevima centar sela je ekscentrično

²⁶⁸ Тепавчевић 2008, 21

²⁶⁹ Тепавчевић 2008, 22

²⁷⁰ Којић 1961, 75

²⁷¹ Ministerium des Handels (ured.) 1849, Beilagen 7 – Trgovi su uvek bili na prirodnim uzvišenjima, koja su bila ređe plavljena.

postavljen u odnosu na celokupnu strukturu sela i gravitira ka reci.

U doba osnivanja naselja parcele su imale iste dimenzije, ipak par parcela koje su zaokruživale seoski trg imale su specifičnu namenu. U 1770-im godinama kada se carica Marija Terezija zalagala između ostalog i za razvoj školstva u Banatu, kao podsticaj učiteljima podelila im je duple parcele u centru naselja²⁷² koje je bilo ujedno i geometrijsko središte sela. Ovim parcelama je definisan oblik javnog prostora.

Po glavnim normama naseljavanja cara Jozefa II trg je trebao da ima pravilnu strukturu, tj. oblik.²⁷³ U *Zakonu o naseljavanju* iz 1894. godine se spominje, da kolonizator treba da obezbedi 5% ukupne površine naselja u javne svrhe, između ostalog i glavni trg.²⁷⁴ Trgovi u banatskim naseljima, nastalim tokom XVIII i XIX veka zaista imaju strogo geometrijsku formu. Ako se naselje sastoji od identičnih blokova, koji predstavljaju osnovni modul sela, oblik trga se ne izdvaja iz te savršene kompozicije, nego takođe zauzima jedan blok.²⁷⁵ U tim slučajevima trg najčešće ima oblik pravougaonika. Nekad ima elipsastu ili

Slika 36: Javni prostor savršeno se uklapa u seosku matricu – Molin

složenu osnovu, naročito u južnim prostorima Banata, dok je u Srednjem Banatu rasprostranjen pravougaoni oblik trga. Transformacija osnovne geometrijske forme trga je započeta već u ovom prvom periodu, pre svega usled izgradnje novih javnih zgrada. U slučajevima kada je javni prostor činio jedan blok, građevine su pretežno podizane po obodu trga, okruživale su prostor, dok je uglavnom crkva zauzimala centralni položaj trga. Bilo je međutim, i izuzetaka, gde su i ostale javne zgrade podignute na slobodnom prostoru trga, transformišući oblik centra sela.²⁷⁶

Slika 37: Kružni trg i kružni oblika naselja – Šarlotenburg

Kada trg predstavlja jedan blok seoske matrice, ulice se zrakasto ulivaju u trg u slučaju elipsaste i kružne forme. A ukoliko ima oblik pravougaonika, ulice dodiruju trg, a glavni pešački i kolski saobraćaj se odvija po obodu trga, a ne preko njega. U slučaju preuređenja već postojećih naselja, položaj trga, odnosno javnih objekata je takođe odredio i način ulivanja ulica. Ulice su bile usmerene ka javnim

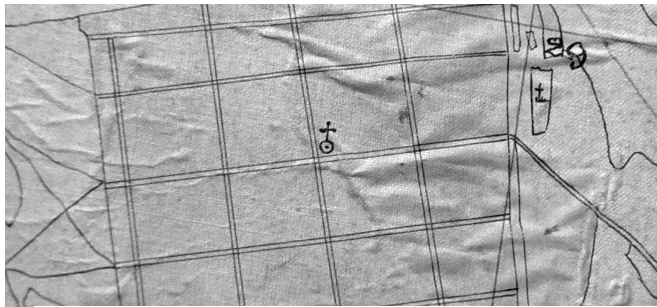
²⁷² Böhm II 1867, 142

²⁷³ Czoernig 1855, Beilagen 31

²⁷⁴ „1894. évi 5. törvénycikk“ 02.09.2014. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=6529>

²⁷⁵ Silađi 2011, 246

²⁷⁶ Npr. u srednjobanatskom selu Molin.

Slika 38: Seoski trg u Kumanu na raskrsnici dve ulice

objektima, da bi se dobila vizura ka dominantama.²⁷⁷ Mesta okupljanja su često na raskrsnicama saobraćajnica. Slobodna površina ovako je podeljena na četiri manje celine, a saobraćajnice presecaju trg. U vreme nastanka naselja putevi ni izbliza nisu bili toliko prometni kao danas, pa se trg doživljavalo kao jedna celina.

Selo između dva svetska rata

Naselja koja su nastala nakon Prvog svetskog rata u oblikovnom smislu su se oslanjala na prethodne primere datog prostora, tj. koristili su iste principe formiranja sela i delova naselja kao što je to bio slučaj kod tradicionalnog sela. Prirodni faktori su i ovde u velikoj meri zanemareni, trudilo se međutim, da središte sela bude na najvišoj mogućoj tački, a to je najčešće bilo u centru ranijih majura veleposednika.

Kod analiziranih srednjobanatskih primera trgovi se nalaze približno na geometrijskom središtu naselja i imaju kvadratni ili pravougaoni oblik, površine od 3% do 5% ukupne površine naselja. Ovi javni prostori se najčešće nalaze na raskrsnici dveju glavnih

ulica koje ih presecaju međutim, u međuratnom periodu to nije predstavljalo negativan faktor, s obzirom na slab intenzitet motornog saobraćaja i trg je činio jedan jedinstveni prostor.

Slika 39: Plan idealnog sela iz 1929. godine

Nasuprot ovim realizovanim primerima, sačuvan je idealni plan kolonističkog sela, odnosno segmenta sela iz međuratnog perioda, koji već tačno definiše seoski trg, okolne objekte i slobodnan prostor oko i između njih. Plan predviđa da javni prostor ima kvadratnu osnovu, da zauzima jedan ceo blok i da bude drugačijeg oblika i dimenzija od ostalih blokova oko njega. Ulice ne presecaju trg nego ga okružuju, što

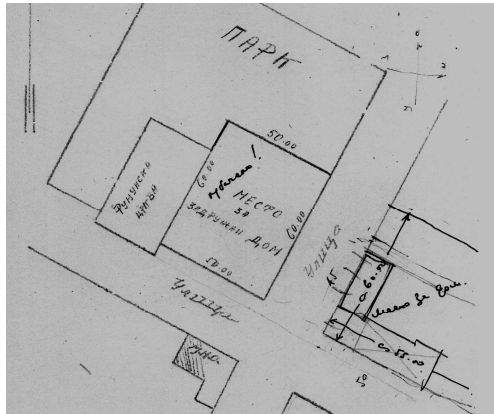
omogućuje neometano odvijanje funkcija na slobodnom prostoru. Radi se samo o prikazu centralne zone naselja, zbog toga ne postoje podaci o tome gde se trg nalazi u celokupnoj seoskoj strukturi.²⁷⁸

²⁷⁷ Imrédi Molnár 1958, 49

²⁷⁸ Симоновић и Рибар 1993, 131, 132

Socijalističko selo

U već postojećim banatskim selima položaj trga i način ulivanja ulica je ostao isti. Stanje neposredno posle Drugog svetskog rata, to jest tadašnji oblik naselja ilustruju planovi centralne zone sela, gde je najvažnije bilo postavljanje novih elemenata arhitektonskog okvira, a zajedno sa tim je određena i osnovni oblik prostora. Izgradnja novih objekata i rušenje zgrada iz ranijih epoha u tradicionalnim selima su sve više promenili osnovni oblik trga. Uglavnom su sačuvani planovi trgova koji se nalaze na raskrnici dveju ulica.²⁷⁹ Karakteristično je da se u ovim naseljima pojavom novih sadržaja izdužuje javni prostor i dobija oblik izduženog pravouganka, oko kojeg su raspoređene stare i nove namene centra sela, tj. proširen je prostor javnih sadržaja. Takođe je uobičajeno, da se slobodan prostor na uglovima ulica, koji je u suštini u ranijim periodima činio osnovnu formu trga, polako

Slika 40: Plan centra naselja nakon Drugog svetskog rata u selu Lokve

izgrađuje, a slobodna površina je svedena na minimum i često je ograničena samo na saobraćajnicu. Postoji niz primera, kada nove zgrade nisu poštovala regulaciju trga i građevinska i regulaciona linija su se često odvajale. Samim tim su kreirane nove dimenzije prostora, a u nekim slučajevima trg je postao još više otvoren, bez tačno definisane vertikalne i horizontalne regulacije. Tom osećaju je nakon Drugog svetskog rata još više doprinelo i rušenje crkava u pojedinim selima. Zelene površine i mirujući saobraćaj su takođe doveli do određenih promena koji se tiču oblika, a i kretanja na trgu.

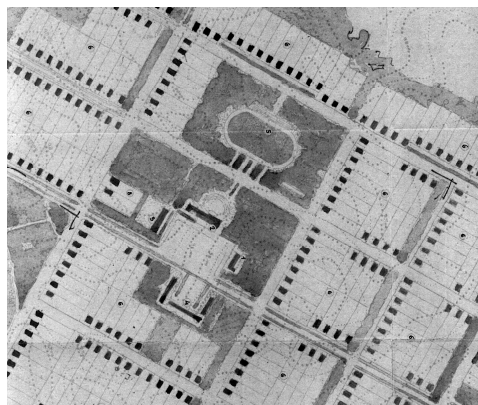

Slika 41: Uređenje seoskog parka u radnim akcijama u 1960-im godinama

Javni prostor u odnosu na tradicionalno selo nije menjao svoj položaj, tako su i ulice koje su se ulivale u trg, ostale na istom mestu. Međutim, povećani intenzitet saobraćaja je ipak prouzrokovao značajne promene, a to podrazumeva i promene u doživljavanju prostora. U slučajevima kada je površina javnog prostora bila presečena saobraćajnicama, povećavanjem broja motornih vozila njegovi delovi su postali potpuno razdvojeni u fizičkom smislu. Građevine su često

²⁷⁹ AV F 238 4

izgubile svoje preprostore i na takav način je znatno smanjen kvalitet prostora. Trg je u suštini nestao, ostala je samo ulica sa javnim sadržajima.²⁸⁰ Novoobrazovane zelene površine, seoski parkovi su takođe znatno promenili osnovni oblik slobodnog prostora trga.

Slika 42: Javni prostor na planog novog naselja nakon Drugog svetskog rata

Sačuvani planovi novoosnovanih sela u Vojvodini nakon Drugog svetskog rata definišu svaki segment organizacije prostora naselja, pa i glavnih trgova. U Banatu su bila planirana tri nova sela međutim, nisu realizovana. Javni prostori su i dalje locirani približno na sredini naselja, ali nisu zauzimali strogi geometrijski centar. Njihovo mesto je retko bilo planirano na raskrsnici dveju ulica, nego su zauzimali jedan ceo blok, ili više blokova. Bili su znatno većih dimenzija, nego trgovi u već postojećim naseljima, a njihov oblik je bio daleko složeniji od osnovne geometrijske forme. Zgrade seoskog trga nisu obrazovale jednu kompaktnu celinu, rastojanje između građevina je bilo veliko i stvoren je jedan fluidan prostor. Deo glavnog trga je bio ozelenjen, nastao je seoski park koji je kasnije izgubio svoju osnovnu funkciju i često se koristio za izvođenje sportskih aktivnosti i rekreaciju. Intimnost, zatvorenost trgova su u ovom slučaju bili u potpunosti zanemareni.

S obzirom na to da su novoplanirani javni prostori retko bili na raskrsnicama, ulice su ređe presecale trgove. Uglavnom su ih samo dodirivale, što znači da se motorni i pešački saobraćaj odvijao po obodu trgova.²⁸¹

Slika 43: Urbanistički plan rekonstrukcije naselja

Tokom 1960-ih godina su rađeni urbanistički planovi rekonstrukcije seoskih naselja, koji su predvideli modernizaciju tradicionalnog sela, pre svega trga po socijalističkim idejama. Na ovim planovima zona javnih sadržaja, odnosno centar naselja znatno je povećan u odnosu na prethodne periode razvoja naselja međutim, ove funkcije i dalje ostaju u geometrijskom središtu sela. Oblik trga umesto dotadašnjeg jednostavnog oblika, sada odražava jednu složenu geometrijsku formu. Samim tim se menja i način ulivanja ulica, pogotovo zbog nastanka novih uličnih pravaca koji se ulivaju u trg ili ga presecaju. Tranzitna saobraćajnica koja često preseca trg banatskih sela, često je predviđena kao granica između dve funkcionalne zone naselja: javnih sadržaja i višeporodičnog stanovanja.²⁸²

²⁸⁰ Silađi 2011, 50

²⁸¹ AV F 187

Selo u tranziciji

U poslednjim decenijama oblik i doživljaj javnog prostora sela, zajedno sa drugim karakteristikama se polako transformiše. Centralni položaj je i dalje sačuvan međutim, usled graditeljskih delatnosti i vraćanja nekih starih funkcija, oblik prostora se menja. Zahvaljujući promenama u socijalizmu, povećanjem površine centra sela danas imamo jedan relativno

Slika 44: Pijaca u Novoj Crnji – vraćena stara funkcija

Slika 45: Nove saobraćajne površine

velik, nedefinisan prostor, uglavnom linearni trg sa javnim namenama, a takođe sa neiskorišćenim objektima i površinama. Mirujući saobraćaj i u vreme tranzicije predstavlja sve

veći problem i prouzrokuje promenu oblika javnog prostora, jer su sve veće površine u centru namenjene za tu svrhu.

Slika 46: Centar sela u Žitištu

Slika 47: Centar sela u Kleku

U naseljima, u kojima je trg nastao na raskrsnici dveju ulica, geometrijski oblik je frekventnim saobraćajnicama podeljen na dva ili više delova, i ne čini jednu

jedinstvenu celinu. To naročito predstavlja problem u selima kroz koja prolazi međunarodni put.

III 1.4. FUNKCIJE SEOSKIH TRGOVA, DUH MESTA I UTICAJ NA NJIHOV KARAKTER

Mesta okupljanja uvek predstavljaju važne prostore u životu jedne zajednice, doprinose izgradnji kolektivne svesti stanovništva i to je veoma važno za pojedinca kao društvenu ličnost. Socijalni, društveni aspekt trga je njegova najvažnija funkcija i od početka je prisutna. Trg predstavlja mesto susreta, raskrnicu puteva, a takođe i mesto trgovine. Razlikuju se dva osnovna tipa načina okupljanja na javnim prostorima u seoskim naseljima: jedan tip koji je vezan za zanimanje, rad i poslovni život stanovništva, kao što su pijaca, vašarište, autobuska stanica, škola, radna mesta, dvorište poljoprivredne zadruge, itd.; a drugi tip su aktivnosti koje su vezane za zabavu i odmor stanovništva, a takva mesta su: prostori oko česama, groblja, pretprostor crkve, pretprostor krčme, pretprostor doma kulture, fudbalsko igralište i drugi.²⁸³

Javni prostori banatskih sela kroz analizirani period, od XVIII do XXI veka, su uvek imali određene funkcije. U nekom vremenskom intervalu je namena trga bila tačno definisana moralnim ili državnim zakonima, preporukama dok se u drugom sve odvijalo spontano.²⁸⁴ Ponekad je namena trga uticala na opšti razvoj sela, na jačanje kolektivne svesti, dok je u nekim periodima njegovo korišćenje svedeno na neophodne aktivnosti. Iako je otvoreni prostor takođe imao neke namene, korišćenje trga u svako razmatrano doba je pretežno bilo

²⁸³ Gel, 2010 – Ova podela delimično odgovara tipovima aktivnosti na otvorenom na osnovu podele autora Jan Gela: a) neophodne aktivnosti, b) aktivnosti po izboru, c) društvene aktivnosti; U seoskim prostorima uglavnom ne postoje aktivnosti po izboru, Zato je ovde primenjena podela na dva tipa.

²⁸⁴ Npr. u tradicionalnom selu rituali vezani za crkvu su važili kao moralni zakoni, dok su pijačni dani bili zakonom definisani. U doba socijalizma, okupljanje na javnom prostoru je bilo planirano, a prisustvovanje svečanostima je bilo preporučljivo, tj. najčešće obavezno.

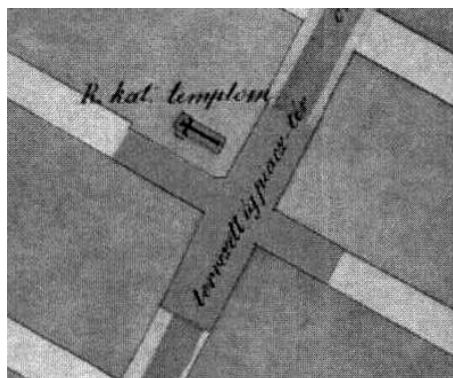
vezano za funkcije okolnih zgrada trga. Zato se funkcije trgova mogu podeliti u dve grupe: namena slobodnog prostora i namena objekata koji formiraju arhitektonski omotač, odnosno njihovih pretprostora.²⁸⁵

Dok je u gradovima svaki trg imao posebnu namenu, postojali su crkveni trgovi, prostori za trgovinu, za profane funkcije itd., u selima je najčešće formiran jedan javni prostor koji je objedinio sve potrebne javne namene seoske zajednice. Zato se funkcije seoskih trgova menjaju u zavisnosti od trenutnih potreba, doba dana, dana u nedelji, godišnjeg doba i zavisno od toga predstavljaju trgove društvenog centra, pijačne trgove, saobraćajne trgove, trgove sa parkovskim površinama, a u odnosu na arhitektonski okvir: crkvene trgove, reprezentativne trgove i stambene trgove.²⁸⁶

Tradicionalno selo

U tradicionalnom selu nije bila tačno definisana namena slobodnog prostora. To su pre svega određivali moralni zakoni zajednice, kao i postojeći arhitektonski okvir trgova, tj. funkcije produženog prostora objekata, odnosno njihovih pretprostora.

Zakonom iz 1782. godine je zabranjeno sahranjivanje oko crkve, što označava nestanak jedne tradicionalne funkcije koja je od srednjeg veka bila prisutna u selima na ovoj teritoriji.²⁸⁷ U naseljima međutim, koja su nastala tokom XVIII i nisu imala srednjevekovne

Slika 48: Javni prostor sela označen kao pijačni trg

Slika 49: Vašar na glavnom trgu u Debeljači

korene, groblje je po planovima smešteno van granice sela.

Trgovanje i pijaca predstavljali su sastavni deo javnih prostora sela već od srednjeg veka, a i ranije. U svojim *Instrukcijama* Jozef II glavni trg naselja naziva pijačnim trgom, što već

tačno označava jednu od najvažnijih funkcija datog prostora. Na mapama iz XIX veka, centar naselja se često obeležava kao pijačni trg i u slučajevima, kada pijaca ili vašar određenog mesta nisu bili poznati u širem regionu.²⁸⁸ U *Zakonu o naseljavanju* iz 1894. godine se

²⁸⁵ Тепавчевић 2008, 69

²⁸⁶ Тепавчевић 2008, 70, 73 – Autor, kao i mnogi drugi autori koriste ovu kategorizaciju funkcija slobodnog prostora i arhitektonskog okvira, i ova podela je u velikoj meri primenljiva kod javnih prostora banatskih sela.

²⁸⁷ AV F 11 150, 1782.

²⁸⁸ Tokom XIX veka, ali i ranije, pojedina mesta su bila poznata po svojim vašarima, u Banatu su najpoznatiji vašari bili u selima Bašaid i Debeljača.

pominje da za javne funkcije, a to podrazumeva i pijacu, treba obezbediti besplatne parcele, što takođe potvrđuje važnost ove namene trga.²⁸⁹ Pijaca se uglavnom održavala jednom nedeljno, omogućavala snabdevanje stanovništva prehrambenim proizvodima, a osim te uloge označavala je i mesto druženja. Dok su se na prostoru ispred crkve i krčme okupljali muškarci, na pijacama su bile uglavnom žene srednje generacije.

U XIX veku u posedovnim listovima određenih parcela u selu koje su bile u vlasništvu plemićkih porodica, javni prostor sela se često naziva crkvenim trgom.²⁹⁰ To sa jedne strane označava važnost religijskog objekta, a sa druge strane ukazuje i na namenu centralnog trga, tj. da se koristi za prikazivanje običaja i rituala koji su vezani za crkvu. Na ovim okupljanjima je bilo prisutno celo stanovništvo, jer je religija imala moć da pokreće čitavo selo. Pre i posle nedeljne i praznične mise stanovništvo, uglavnom muškarci, se okupljalo ispred crkve, gde se razgovaralo o prošlonedeljnim događajima. Ovi razgovori nisu trajali više od pola sata. Okupljanje oko i ispred škole takođe možemo smatrati kao deo religijskih rituala, jer je škola u tradicionalnom selu najčešće bila u rukama crkve. Javni prostor je pogotovo prilikom velikih religijskih praznika bio u potpunosti pretvoren u sakralni prostor.²⁹¹ U blizini crkve je bila krčma ispred koje su se uveče ili vikendom sastajale male grupe muškaraca.

Drugi razlog okupljanja na glavnim trgovima bio je prilikom odlaska po vodu. Česme su bili česti elementi glavnih trgova seoskih naselja. Vremenom se povećava broj česmi i pojavljuju se u svim ulicama naselja.²⁹² Bez obzira na njihov položaj ovi elementi ostaju

Slika 50: Crkveni rituali na javnom prostoru - procedura sahrane u Lazarevu

Slika 51: Krčma na javnom prostoru sela u Perlezu

generatori društvenih okupljanja.

Glavni trgovi su bili prazni radnim danima, osim za vreme sređivanja javnih poslova. U

produžetku ovih trgova je često bio korzo, gde su se šetali mladi u određenim vremenskim terminima. Aktivnost se pojavila krajem XIX veka kao imitacija gradskog života. Od početka XX veka, kada su u selima osnivana vatrogasna društva, negde je vatrogasna stanica ušla u

²⁸⁹ „1894. évi 5. törvénycikk“ 02.09.2014. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=6529>

²⁹⁰ MNL FML XIII. 5. registrator

²⁹¹ Gecse 2007, 108

²⁹² Marija Terezija u *Glavnim instrukcijama o naseljavanju* („Impopulations Haupt-Instruction für das Banat“) već određuje da u svakoj ulici treba da postoje par zajedničkih česmi.

sklop trga i javni prostor je korišćen za vežbe dobrovoljnih vatrogasaca. Ove aktivnosti su se najčešće održavale nedeljom pre mise.

Na samo korišćenje seoskih javnih prostora je uticala i izgradnja saobraćajne infrastrukture krajem XIX veka. Usled toga su se dešavale neke promene u strukturi naselja, ali u većini slučaja novi putevi su se prilagodili postojećoj matrici. U ovo vreme je došlo do prvih kontakata sela i grada, seosko stanovništvo je upoznalo gradski život. Dok je pruga uglavnom izgrađena van naselja, popločan put koji je spajao gradove je obično presecao ili doticao glavne seoske trgove. To je prouzrokovalo transformacije, ali ne u smislu pomeranja regulacije, nego više u smislu korišćenja prostora koji je tad postao frekventniji, jer su se pored pešaka pojavile i kočije.²⁹³

Selo između dva svetska rata

Između dva svetska rata glavne funkcije seoskih trgova su i dalje bile vezane za trgovinu i za religijske običaje. Prilikom nastanka novih kolonija, funkcije zgrada u centru sela

Slika 52: Igra Rumuna na glavnom trgu u Ečkoj

su uvek bile naglašene, a često se ističe i to, da je trg namenjen za seosku pijacu.²⁹⁴ To potvrđuje nastavak tradicionalnih funkcija i određuje osnovnu namenu javnog prostora. Pijace su posećivali i muškarci i žene, ali ženama je to često bio jedini odlazak u centar tokom nedelje, jer su druge neophodne aktivnosti uglavnom obavljali muškarci. Kulturna

događanja, negovanje i prezentacija tradicije, takođe nisu bila retka dešavanja na seoskom trgu.

Korišćenje javnog prostora sela odnosno druženje uopšteno, zajednički život i zajednički rad su bili važni faktori u socijalizaciji stanovnika novih kolonija. Osim pijace okupljali su se na crkvenoj porti, na fudbalskim terenima, oko škole i sokolskog doma, tj. na pretprostorima javnih građevina, na javnom prostoru sela. Odlazak po vodu je i u ovom periodu predstavljao generator okupljanja pre svega žena sa sela. Vežbe vatrogasnih društava se i dalje održavaju na seoskom trgu, još masovnije u odnosu na tradicionalno selo,

²⁹³ Силађи 2010, 273

²⁹⁴ Мицић b 2013, 153

jer međuratni period karakteriše osnivanje dobrovoljnih vatrogasnih društava po selima Banata.

Na planu idealnog sela iz 1929. godine²⁹⁵ je uređen i slobodan prostor trga, i najavljene su neke funkcije tog prostora koje su bile nepoznate u tradicionalnom selu, a ostale su uglavnom nepoznate i u međuratnom periodu. To je bilo igralište za decu i omladinu, tj. prostor okupljanja za decu i za mlade u cilju njihovog dužeg zadržavanja u centru sela. Ova funkcija je bila predviđena i u nekoliko kolonija nasatlih nakon Prvog svetskog rata.²⁹⁶ Drugi neobični sadržaj je bio bazen za kupanje neposredno pored crkve. Ta namena je predviđena takođe zbog pružanja zabave i mogućnosti dužeg zadržavanja stanovništva sela na tim prostorima, što na neki način već izražava težnju ka približavanju sela i grada, odnosno navikama u gradskim sredinama.

Drugi svetski rat

U najvećem broju analiziranih karakteristika seoskih trgova, ovaj period se ne razlikuje od prethodnog. Međutim, što se funkcije tiče pored do tada prisutnih javlja se novina u oblasti namene trga za vreme okupacije Banata od strane Nemaca, takozvanih Folksdojčera (Volksdeutscher). Zabranjena je jedna do tada uobičajenih funkcija javnih prostora, ona koja je vezana za religiju, a isto tako i zabrana određenim nacionalnim grupama u korišćenju pojedinih namena trga.

Slika 53: Vešanje za vreme rata u Pančevu

Od 1941. godine jevrejskom stanovništvu je bila ograničena poseta pijace, korišćenje trotoara i poseta lokala, odnosno krčmama. Znači, bilo im je zabranjeno, pored drugih zabrana, sve što je na neki način bilo vezano za funkcije javnog prostora.²⁹⁷

Početak okupacije privremena vlast je od 1941. do 1944. u nekim selima Banata sakupljala srpsko stanovništvo na javnom prostoru sela, gde su im saopštavane naredbe o iseljenju ili o prinudnom radu.²⁹⁸ Nove funkcije javnih prostora bile su i streljanje, a još češće vešanje neprijatelja, pretežno Srba. Planirano je da to predstavlja pravi spektakl na javnim prostorima, a služilo je i za to da vlast pokaže svoju moć i da zastraši stanovništvo. Ova dešavanja su u nekim slučajevima zamenjivala misu, jer su vešala bila postavljena ispred crkve, a proces se odvijao često za

²⁹⁵ Симоновић и Рибар 1993, 131, 132

²⁹⁶ Мицић б, 2013, 365

²⁹⁷ Ивковић 1967, 379

²⁹⁸ Popov 1992, 13 – Autor navodi primer Banatskog Karlovca.

vreme nedeljne mise i to uglavnom u selima sa pretežno pravoslavnim stanovništvom.²⁹⁹ Nasuprot ovoj tendenciji Jevreji su uglavnom bili streljani van naseljenih mesta ili blizu seoskog groblja.

Bilo je slučajeva da su okupatori blokirali pojedina sela i tražili protivničke vojnike. Pre nego što su pregledali svaku pojedinačnu kuću stanovništvu je bilo naređeno da se okupi na teritoriji pijace.³⁰⁰ Tako je prostor trgovine dobio sasvim jednu novu, neuobičajenu funkciju.

Nasuprot verovanju da je socijalistička vlast zabranjivala sve verske rituale na otvorenom, to je učinjeno još za vreme nemačke okupacije, kada su bile zabranjene mimohodi oko crkve, tj. na javnim prostorima sela.³⁰¹ Zabrana je zadržana i u narednoj epohi, sve do 1990-ih godina.

Prilikom oslobođenja srednjobanatskih sela, odnosno prilikom ulaska Crvene armije, stanovnicima je bilo naređeno da predaju sav vojni materijal: oružje, municiju, bicikle, motorna vozila, konjsku opremu. Mesto za taj čin je naječešće bio javni prostor sela, odnosno deo ispred zgrade opštine.³⁰²

Sve ove funkcije javnih prostora za vreme Drugog svetskog rata su bile privremene, često su se dešavale samo jednom tokom posmatranog perioda međutim, imale su veliki psihološki uticaj na stanovništvo sela.

Socijalističko selo

Slika 54: Slovakinje u selu Selenča u Bačkoj, 1965. godine

Uprkos brojnim kontrastima i negativnoj oceni u oblikovanju javnog prostora sela u doba socijalizma, trg je jedino u ovom periodu imao planirane aktivnosti, smišljenu strategiju, a ne spontane ili urođene kao u prethodnim periodima. To je takođe bila smišljena i strogo kontrolisana taktika države u cilju jačanja zajedništva i kontrolisanja ljudi.

Umesto starih kulturnih spektakla su došli novi. Socijalističke proslave su postale novi vidovi zabave koje je socijalistička vlast mogla da

²⁹⁹ Popov 1992, 185-188 – Autor navodi primere vešanja u srednjobanatskim selima Perlez i Melenci.

Гађеуа 2003, 281 – Nasuprot prethodnom slučaju, kada su Nemci i Srbi bili neprijatelji, Akiku Šimizu u svom doktoratu oslanjajući se na jedan dokument iz 1941. godine, ima stav, da su se tada ove dve nacije dobro saradivale.

Končar 2009, 213 – Najviše smrtnih slučajeva je bilo u selima Alibunar, Mokrin, Bašaid – tu međutim, nije potvrđeno da li su ova dešavanja bila locirana na seoski trg. Ovim prilikama je stradalo pretežno jevrejsko, a ne srpsko stanovništvo.

³⁰⁰ Popov 1992, 13 – Autor navodi primer Banatskog Karađorđeva.

³⁰¹ Várady 2012, 107

³⁰² Radovanović 2010, 92

kontroliše. Ove partijske proslave su često bile na dan nekog hrišćanskog praznika, koji su na selu slavili i pre rata. To je bila smišljena taktika Partije, da bi skrenuli pažnju sa tradicionalnih crkvenih običaja. Prilikom tih organizacija je korišćena dekoracija i oprema koja je simbolizovala novu vlast i često bila nesrazmerno velika, čiji je cilj bio naglašavanje veličine socijalističkih ideja i partijske moći. Međutim, u manjem broju naselja, naročito u selima, gde je živela manjina, crkveni običaji su u nekoj meri sačuvani, naročito u krugu starijih žena, koje su preko manifestacija, tj. okupljanja posle nedeljne mise iskazivale svoju nacionalnu i versku pripadnost, oslanjajući se na tradiciju od pre Drugog svetskog rata.

Tradicionalno okupljanje pre nedeljne mise je u socijalizmu premešteno pred kulturne domove, gde su održavani kulturno-umetnički programi prilikom novih proslava ili su bili prikazivani novi filmovi, kao elementi masovne kulture. Međutim, tu nisu prisustvovali svi slojevi seoskog društva, već je pretežno bila prisutna omladina i u manjem broju muška populacija. Prilikom takvih okupljanja je najvažnije bilo druženje, osećaj zajedništva, a kulturni program je bio u drugom planu.

Slika 55: U socijalizmu izmeštena, danas napuštena pijaca u Novoj Crnji

Pijaca, kao najstarija namena seoskih javnih prostora, često je izmeštena sa trga i održavala se na manje atraktivnim mestima naselja. (Slika: U socijalizmu izmeštena, danas napuštena pijaca u Novoj Crnji)

Jedna od najvećih manifestacija na javnim prostorima koja je imala zadatak da širi ideološke poruke, bila je organizovana povodom praznika rada u čast radničke klase i dobila je ime Prvomajska parada. Od 1945. godine 1. Maj postaje državni praznik³⁰³ To je bila jedna od prvih socijalističkih proslava, a bilo je preporučeno učestvovanje celog sela. Radnička klasa je

bila najbrojnija u Jugoslaviji i Partija je težila ka tome, da celokupno stanovništvo pretvori u radnike, tj. da ih izjednači. Svi trikovi javnih manifestacija³⁰⁴ su preuzeti od Sovjetskog Saveza (Союз Советских Социалистических Республик). Cilj ovog spektakla je bio da putem dramatizacije izazove osećaj zajedništva i širi ideologiju Partije. U selima se ovaj događaj slavio znatno skromnije nego u gradovima, ali je imao istu nameru i poruku. Organizovana je prvomajska parada na glavnom trgu i na ulicama, održavani su govori članova Komunističke partije Jugoslavije, zatim Saveza komunista Jugoslavije, tj. elite sela, a uveče je bilo druženje oko logorske vatre.

³⁰³ Várady 2012, 116

³⁰⁴ Dekoracija, muzika, govor, oblačenje, ponašanje.

Slika 56: Dan mladosti – Nova Crnja

Slika 57: Dan mladosti – Banatski Despotovac

Druga velika socijalistička manifestacija je organizovana za rođendan vođe naroda, Josipa Broza Tita, 25-og maja. Polaganje zakletve nove generacije pionira, nade naroda je obeležilo taj datum. Svečanost za Dan mladosti je uglavnom bila vezana za škole ili za domove kulture, gde se okupljalo celo stanovništvo sela i slavilo se po novim pravilima, nalik na velike manifestacije u Beogradu.

U periodu posle Drugog svetskog rata nastala su nova mesta okupljanja, gde je promovisana ideja o zajedničkom radu i uopšte o zajedništvu. Tako centralni trg sela više nije bilo jedino mesto okupljanja i zabavljanja seoskog stanovništva. Pojavljuju se sportsko-rekreativni centri, pre svega fudbalska igrališta, kao i centri poljoprivrednih zadruga.³⁰⁵ Ova mesta nisu uvek distancirana, već često čine jedan fluidan prostor, seriju trgova. Shvatanje o povećanju broja javnih prostora i sa tim i obogaćivanje ponude koje se tiču njihovih funkcija, tj. jačanje duha zajedništva jasno odslikavaju projekti novih naselja, kao i planovi za preuređenje postojećih sela.³⁰⁶

U ovoj epohi usled povećanja broja motornih vozila dolazi do asfaltiranja puteva između naselja. Najveći procenat centralnih prostora je presečen tada već prilično frekventnim saobraćajnicama, ili im je oduzet jedan deo i na ovaj način prostor trga je često podeljen na dva ili više dela. Pojedine građevine su izgubile svoj pretprostor i sa time je promenjena i funkcija glavnih trgova, jer više nisu činili jedan jedinstveni prostor. Taj problem su uvideli i tadašnji stručnjaci, ali nisu uspeali da ga reše.³⁰⁷ Bilo je predviđeno da se jedan deo trga gde bi se okupljali ljudi poploča, da se postave klupe i podignu spomenici borcima ratova. Od sredine XX veka povećavanjem broja automobila, mirujući saobraćaj je na žalost postao konstantan sadržaj glavnih trgova sela i zauzeo je veliki deo do tada slobodne

³⁰⁵ Којић 1973, 191

³⁰⁶ AV F187 468

³⁰⁷ Симоновић и Рибар 1993, 256

površine, ili površine gde su srušeni neki objekti, najčešće crkve. Ove promene u socijalističkom periodu nisu smatrane kao negativne, jer automobili su bili jedan od simbola razvoja države, a parkirani automobili na javnom prostoru sela su, pored ostalih elemenata trga dočaravali utisak gradske sredine.

U planovima novih naselja nakon Drugog svetskog rata javnim prostorima je poklonjena velika pažnja. Oblikovanje centralnog prostora, gde je slobodna površina bila namenjena raznim društvenim aktivnostima, bila je definisana već i u samim opisima planova.³⁰⁸ U planovima rekonstrukcije naselja je takođe predviđena funkcija trga putem projektovanja sportskih terena, parkova i prostora za pijacu.³⁰⁹

Suprotno od pretpostavke da su u socijalizmu izgubljene duhovne vrednosti javnih prostora sela, istraživanje je ukazalo na to, da su duhovne vrednosti postojale. Razlika je bila u tome što su to bile novokreirane duhovne vrednosti koje nisu nastavljale tradiciju, a to bi pre svega podrazumevalo dalje negovanje religijskih običaja. To bi bilo u suprotnosti sa socijalističkim shvatanjima. Umesto religije ljudi su poštovali socijalističku ideologiju, umesto Boga maršala Jugoslavije, Tita koji je izgradio svoj kult ličnosti.

Selo u tranziciji

U prvim godinama tranzicije trg karakteriše jedna vrsta stagnacije u pogledu na njegovu funkciju. Namena javnog prostora se svela na neophodne aktivnosti, dok se umesto tradicionalnih i socijalističkih proslava nisu pojavile druge aktivnosti. U nedosatku moći tradicije i strogih pravila vlasti koji bi generisali društvena dešavanja, u prvom periodu tranzicije seoski trgovi su ostali prazni.

Slika 58: Parking prostori u selima

Krčma i prostor ispred krčme više nisu imali nikakvu ulogu. Pojavom medijskih sredstava taj prostor nije više predstavljao izvor informacija u seoskom društvu. Međutim, mladi su se pre večernjih izlazaka u kafanu ili u diskoteku, okupljali na trgu ili oko klupa na javnom prostoru u letnjem periodu. Nestankom brojnih funkcija objekata na trgovima, a to se u nekim selima odnosi na mesta za zabavu, a u drugim na prodavnice, okupljanje na javnom prostoru ispred tih građevina je takođe nestalo. Ovakvo socijalno stanje stanovništva je

prouzrokovalo i depopularizaciju pijaca na javnim prostorima, nakon čega su ljudi izgubili

³⁰⁸ AV F187 479

³⁰⁹ Janjetov 1960

naviku za takvom vrstom okupljanja. Religija, iako više nije bila zabranjivana, nije se odmah vratila u svakodnevni život, a običaji vezani za nju i dalje su ostali u crkvenim okvirima. Nasuprot teškim vremenima, broj automobila se i dalje povećavao i dodatne površine javnih prostora morale su biti pretvorene u mesta za mirujući saobraćaj. Ova funkcija trgova je i danas najrasprostranjenija.

Pre nekoliko godina međutim, u takozvanom drugom periodu tranzicije, javni prostor sela ponovo oživljava. Funkcije su i dalje pretežno vezane za neophodne aktivnosti, ali pojavom starih funkcija, kao što su pre svega prodavnice, rezultira time, da se na trgu uvek zadržavala manja ili veća grupa ljudi. To u velikoj meri podstiče socijalizaciju seoskog društva. Obnova pijaca u velikom broju seoskih naselja Banata takođe omogućuje oživljavanje jedne stare tradicije i pruža novu priliku za korišćenje javnih prostora. U demokratskom društvu se gubi osećaj pripadnosti nekoj zajednici, jer ljudi više nemaju motivaciju za organizovanje aktivnosti na otvorenom, niti za spontano kolektivno druženje. Vlast ne podstiče zajedništvo, ne pruža podršku narodu kako je on to navikao, što dovodi do izolovanosti stanovništva.

Dečije igralište danas predstavlja uobičajeni element, odnosno funkciju javnih prostora banatskih sela. Najčešće se nalazi u sklopu seoskog parka međutim, prilično retko se koristi u skladu sa svojom namenom. U pojedinim naseljima dečije igralište je postojalo i za vreme socijalizma, ali je karakteristično za period tranzicije.

Tokom istraživanja je uočeno da različite nacionalne grupe različito koriste javni prostor. Romsko stanovništvo mnogo više vremena provodi na otvorenim mestima, tako i na seoskom trgu. Sastaju se male grupe ljudi nezavisno od godišnjeg doba i od doba dana. Za

Slika 59: Slava sela u Srpskom Itebeju

Slika 60: Mimohod oko crkve prilikom verskog praznika u Novoj Crnji

njih je karakteristično da su veoma aktivni u korišćenju javnih prostora, dok su u njihovom oblikovanju pasivni.³¹⁰

U poslednjim godinama ponovo se održavaju mimohodi oko crkve koji su

vezani za verske običaje. Isto tako, javljaju se i organizovane aktivnosti koje su uglavnom vezane za tradiciju sela međutim, najčešće liče na negovanje masovne kulture, tj. tradicija je prilagođena današnjem diskutabilnom ukusu.

³¹⁰ Gecse 2007, 110

Svaki period drugačije organizuje najvredniji prostor sela, prostor društvenih i kulturnih događanja, a današnje oblikovanje označava nestanak bilo kakvog kulturnog spektakla i društvene aktivnosti. Otuđenost ovog prostora od čoveka, prilagođavanje mirujućem saobraćaju, preterano ozelenjavanje i nesklad arhitektonskog okvira u znatnoj meri su uticali na to da ovaj nekada najvredniji seoski prostor ostane prazan i bude korišćen samo za neophodne aktivnosti, a sva kulturna dešavanja nestanu sa njega.

III 1.5. ARHITEKTONSKI OKVIR JAVNIH PROSTORA SELA KROZ VREME

Javni, centralni prostor sela je kroz istoriju uvek imao poseban značaj, posebnu ulogu u životu seoskog društva, a ne samo zato što se nalazio najčešće na sredini naselja, nego su tu bili objekti i funkcije po kojima su ljudi identifikovali taj prostor. Stanovništvo nije doživljavalo da je prostor izuzetan, zbog njegove pravilno projektovane strukture. Objekti su mu isticali značaj, tj. obikovanje i funkcija građevina oko glavnog trga u svakom analiziranom periodu. U slučaju banatskih sela trгови su formirani pre svega da bi naglasili značaj okolnih javnih zgrada, najvrednijih javnih objekata naselja. Značajnu ulogu je igrala i funkcija forme arhitektonskog okvira u celukupnom poimanju trga, koja je uvek predstavljala ogledalo trenutne vladajuće ideologije. Prenosila je određene poruke vlasti, jer forma nije samo pozadina društvenih okolnosti i drugih faktora, nego čini njihov sastavni deo.³¹¹

Osnovna funkcija glavnog trga je da stvori pretprostor svom arhitektonskom okviru i da omogući odvijanje procesa koji su na neki način bili vezani za okolne objekte, ređe za slobodne površine trga. Mesto pojedinih sadržaja na trgu nije bilo strogo određeno, jer nam analize mapa iz različitih perioda prikazuju kako se menja položaj nekih objekata u okviru javnog prostora sela. Pomenimo primer povećanog gabarita pojedinih građevina, što u nekim slučajevima može prouzrokovati promenu oblika trga i doživljaj prostora.

Arhitektonski okvir seoskih trgova se razlikuje u zavisnosti od istorijskog perioda, a takođe i od položaja sela u hijerarhijskom sistemu, ali zajedničko im je to da građevine pretežno imaju društveno uslužni karakter. U tradicionalnim selima osnovni arhitektonski okvir predstavljaju crkva, škola, upravna zgrada, krčma i prodavnica. Nakon Drugog svetskog rata skoro u svakom selu Banata izgrađeni su dom kulture, zdravstvena stanica i višespratnice za kolektivno stanovanje u okviru trga. Danas ove zgrade predstavljaju osnovni arhitektonski okvir trga, dok arhitektonski omotač javnih prostora naselja, koja su opštinski centri čine objekti koji su po svojoj funkciji namenjeni zadovoljavanju potreba cele opštine, tj. društvenom i ekonomskom razvoju zemlje i stanovništva. U takve se ubrajaju skupština opštine, opštinski sud sa upravnim zgradama, socijalna služba, dom zdravlja ili ambulanta,

---

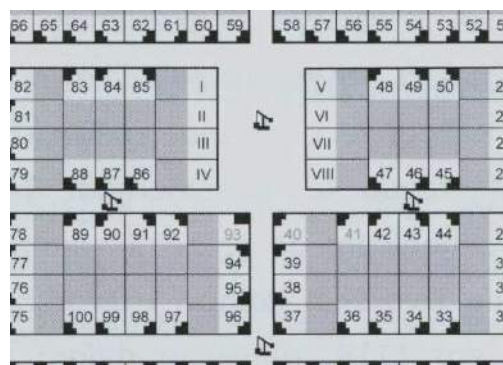
³¹¹ Tamáska 2011, 8 – Prema mišljenju teoretičara Istvána Hajnala (Hajnal István) materijalne forme ne možemo smatrati pozadinom društvenih pojava, nego su oni sastavni delovi društvenih događanja.

objekti kulture i prosvete, pošta, banka, hotel, itd. U selima koja nisu centri nove opštine najznačajnija uslužna građevina na glavnom trgu je mesna zajednica. Ova zgrada predstavlja administrativno-upravnu celinu sela, ima društvenu i ekonomsku funkciju.³¹²

Sam trg i karakter trga nije moguće posmatrati i analizirati bez građevina koje ga okružuju koje ga definišu i u velikoj meri određuju njegovu namenu i ambijent, zbog čega se ljudi osećaju, ili ne osećaju prijatno u datom okruženju. Zbog ove važne činjenice je bitno da ti objekti budu projektovani tako, da imaju zajedničke oblikovne karakteristike, da ljudi više vremena provode među tim zgradama. Sa tradicijom ne bi trebalo raskinuti, zato prilikom ponovnog oblikovanja arhitektonskog okvira, potrebno je primeniti stare karakteristike objekata banatskih naselja.³¹³ To naravno ne znači preslikavanje istih elemenata i detalja, nego njihovu savremenu interpretaciju na takav način da to ne pređe u kič. Osim izgleda, isto tako veoma je važna i funkcija objekata oko trga, jer od toga zavisi koliko vremena će ljudi provesti na tom prostoru.³¹⁴

Danas ne možemo pričati o ujednačenom stilu arhitektonskog omotača, o ujednačenom ritmu fasadnog platna seoskih trgova. Iako su ove građevine bile jednostavne, u doba nastanka naselja su imale nešto zajedničko, nešto prepoznatljivo. Ovo jedinstvo je u velikom broju naselja sačuvano do druge polovine XX veka, a nakon toga je modernizacija uništila dotadašnji sklad i odnose objekata.

Tradicionalno selo

Slika 61: Obeležene parcele oko glavnog trga – Kačarevo

Na početku XVIII veka struktura celog naselja, ni javni prostor i njegov arhitektonski okvir nije bio adekvatno definisan. „Nekih lepših zgrada od čvrstog materijala nije ni postojalo. Ne samo seljački stanovi, nego su i crkve, još u prvoj polovini XVIII veka izgledale veoma bedno.“³¹⁵ U Banatu su takve prilike vladale još 1756. godine, dok su u narednom periodu podignute religijske zgrade od čvrstog materijala. Pored toga, u to vreme najznačajniji javni objekat je bila zgrada opštine. Prilikom osnivanja novih naselja ili

³¹² Silađi 2011, 260

³¹³ Куртовић-Фолић 1984, 105

³¹⁴ Силађи 2010, 274

³¹⁵ Поповић (ured.) 1940, 91

preuređenja postojećih, namena parcela oko javnog prostora je najčešće bila obeležena na planovima. Npr. na planu Kačareva (Franzfeld) parcele oko trga su predviđene za potrebe opštine, kao i za trgovinu.³¹⁶

Za vreme carice Marije Terezije javni trg je zauzimao najviši položaj sela, jer je bilo preporučeno da najvredniji javni objekti budu sagrađeni na neplavnom području, da bi njihov vek trajanja bio što duži, pre svega zbog finansijskih aspekata. Kod određivanja veličine trga su kriterijumi bili slični. Sela je trebalo da budu što veća, da bi se smanjio broj javnih zgrada, iz takođe ekonomskog faktora.³¹⁷

Krajem 1770-ih godina upravnik Banata, baron Jozef Brigido (báró Brigido József) je otvorio *Zavod za građevine*,³¹⁸ koji je između ostalog nadgledao građevine i određivao popravke na njima.³¹⁹ Ova dužnost se verovatno pre svega odnosila na javne objekte, tj. na arhitektonski okvir javnih prostora sela. Od kraja XVIII veka imućnije porodice, pre svega plemići i bogatiji seljaci imali su veliki uticaj na formiranje arhitekture naselja, tako i na transformaciju i modernizaciju glavnih trgova. Ipak, arhitektonski okvir feudalnih i komornih naselja, naročito nemačkih, nije bio na istom nivou. Dok su u komornim naseljima prilikom dolaska stanovništva često već bili izgrađeni molitveni dom i škola, a pop i učitelj su stizali zajedno sa kolonistama, u feudalnim naseljima ove zgrade su u proseku sagrađene 30 godina nakon dolaska doseljenika.³²⁰

Za formiranje arhitektonskog omotača trga pozivani su arhitekti iz okolnih gradova. Oni su projektovali u provincijalnoj, svedenijoj varijanti dominantnih zapadnoevropskih stilova. Međutim, to nije bila arhitektura koja govori, već su razne namene često imale isto oblikovanje.³²¹ Ovo delovanje se ispoljavalo ne samo u profanoj arhitekturi, nego i u religijskoj. Takođe, crkvena institucija, naročito katolička, imala je značajnu svetovnu moć: posedovala je ogromne posede, koristila seljake kao besplatne radnike, tražila je pare za svoje usluge za venčanja, krštenja, sahrane, i zbog toga je njen kapital predstavljao čitavo bogatstvo koje se moglo uporediti sa moći feudalaca.

Religijski objekti

U tradicionalnom selu je religijska zgrada bila ona građevina koja je u najvećoj meri bila odgovorna za karakter i atmosferu središnjeg područja sela, jer ona je svojim dimenzijama određivala, a u nekim naseljima i danas određuje, odnos između izgrađenog i

³¹⁶ Kraus 2012, 114

³¹⁷ Ministerium des Handels (ured.) 1849, Beilagen 28

³¹⁸ Bauamt

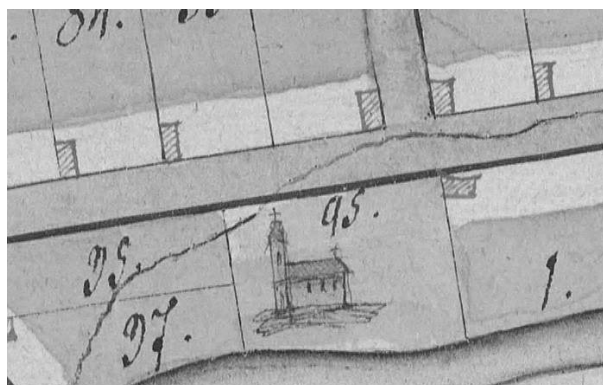
³¹⁹ Bárány 1845, 42

³²⁰ Kalapis 1994, 39

³²¹ „Hungaricana – Képeslapok“ 01. 02. 2015. <http://postcards.arcanum.hu/hu/> – Zgrada opštine u mestu Jarkovac je veoma slično oblikovana kao gostionica u Krajišniku i u Žitištu. Ove građevine su prikazane na razglednicama sa početka XX veka.

neizgrađenog dela trga. Svojom naglašenom vertikalom pokušavala je da objedini zemlju i nebeski svod, što je od velikog simboličnog značaja. U tradicionalnom selu religijski objekat je svakako predstavljao vizuelni reper, prostornu dominantu. Crkva svojim dominantnim položajem, visinom i širinom delimično zatvara trg, čini ga intimnim prostorom, dok se kod ostalih objekata sa manjim spratnim visinama ne oseća da je to zatvoreni prostor. Intimnost prostora se teže postiže i religijska zgrada ima teži zadatak u slučaju kada je trg nastao na raskrsnici dveju ulica, jer su u tom slučaju saobraćajnice presecale ruralni enterijer.

U ovom periodu religija je imala posebnu moć u društvu, zahvaljujući velikoj podršci vladajućeg sloja. Iako je Tamiški Banat tek 1723. godine pripojen Čanadskoj biskupiji, a Temišvar je postao sedište 1724.godine,³²² Eugen Savojski je već ranije angažovao jezuite, koji su bili odgovorni za duhovno stanje stanovništva Banata. Princ Eugen Savojski je smatrao da je religioznost strogo povezana sa moralnošću, sa društvenim vrlinama i vernošću prema vladaru i državi. Po jednom opisu iz tog perioda nakon proterivanja Turaka džamije su širom Banata pretvorene u hrišćanske crkve, gde su jezuiti počeli svoj rad.³²³ O tome međutim, nema materijalnih dokaza. Turski hramovi, ako su i postojali, verovatno su uništeni u prvim decenijama XVIII veka.³²⁴ Tokom XVIII veka, a pretežno sve do Prvog

Slika 62: Skica crkve na mapi naselja Božor

svetskog rata, katolička vera je bila dominantna u celoj Habsburškoj monarhiji. Nasuprot tome, na teritoriji Tamiškog Banata su bile dve srpsko-pravoslavne biskupije, temišvarska i karanšebeška (Caransebeș).³²⁵ Pripadnici reformatorske crkve se naseljavaju relativno rano, 1734. godine, nakon što je Karl VI to dozvolio izdavanjem akta *Rezolucio Karolina sekunda (Resolutio Carolina secunda)*.³²⁶

U tom prvom periodu, početkom XVIII veka Srbi i Rumuni nisu bili religiozni, dok u kasnijim decenijama pravoslavna vera postaje važno sredstvo za definisanje nacionalnog identiteta.

Na *Mersijevoj mapi* kod pojedinih naselja je obeležena crkva ili molitveni dom, što označava početak formiranja glavnih prostora sela. Za vreme grofa Mersija je nastalo 39

³²² Bodor 1908, 34

³²³ Bárány 1845, 34

³²⁴ Po popisima stanovništva Banata u turskom periodu, Turci su živeli u manjem broju na teritoriji današnjeg Srednjeg Banata, i uglavnom su stanovali u gradovima, zato se pretpostavlja da u selima nisu ni podizali džamije.

³²⁵ Szentkláray 1879, 187 – Za vreme Marije Terezije (1740–1780) su bile takođe dve biskupije, Temišvarska i Karanšebeška, stim, da je sedište Karanšebeškog biskupa bilo u Vršcu.

³²⁶ Ovom aktom car dozvoljava osnivanje četiri verska okruga.

katoličkih parohija,³²⁷ tj. na glavnom prostoru trga se pojavljuju prve javne građevine, crkva i parohija.³²⁸ Moć katoličke crkve odslikava i činjenica, da je u intervalu od 1730. do 1739. deo poreza od vašara i krčama pripadao crkvi.³²⁹

Carica Marija Terezija je takođe podržavala katoličku religiju, zalagala se za to da povećanjem broja stanovnika poveća i broj parohija. Naredila je ponovnu izgradnju uništenih crkava za vreme turskog perioda, od čvrstog materijala.³³⁰ U *Dekretu o naseljavanju* 1766. godine carica insistira da svako selo ima po jednog sveštenika, a ujedno je potsticala izgradnju crkava, nakon toga u svakom selu je izgrađena crkva.³³¹ U svom aktu o *Impopulaciji* 1772. godine određuje mesto crkve na javnom prostoru sela, a isto tako preporučuje se, da dimenzije verskih objekata budu veće od trenutne potrebe stanovništva, za slučaj porasta broja stanovnika.³³² Car Jozef II je to kontrolisao i takođe se zalagao, da svako selo ima sveštenika i crkvu.³³³ U *Glavnim normama kolonizacije* 1787. godine naglašava se da crkva i parohija treba da budu na javnom prostoru.³³⁴

Kupovinom komorskih imanja plemići Banata su imali obavezu, između ostalog, i da izgrade crkvu u kolonizovanom naselju. To je po patronskom pravu bila obaveza vlastelina,³³⁵ crkvu su međutim, uvek gradili meštani. Samo je materijal bio obezbeđen od strane plemićke porodice. Čanadski biskup je 1782. godine izdao spisak naselja gde treba izgraditi crkvu i osnovati parohiju, a u tom periodu takođe mnoge parohije podnose molbu za građenje ili obnovu religijskih zgrada. Crkve, kako katoličke, tako i pravoslavne do druge polovine XVIII veka su uglavnom građene od trošnog materijala, dok u kasnijim dozvolama jedan od uslova je bio da religijski objekat bude sagrađen od čvrstog materijala.³³⁶

Izdavanje *Edikta o verskoj toleranciji* nije odmah izbrisalo granice između katoličke i drugih religija, jer su ovi potonji i nakon 1781. godine bili obavezni da traže dozvolu od županijeske vlasti za izgradnju svojih crkava i škola. Kraj ove tendencije je došao 1787. godine izdavanjem carske uredbe o slobodnom građenju pravoslavnih i protestantskih hramova.³³⁷ Istovremeno, *Edikt o verskoj toleranciji* je ozbiljno ugrozio privedigovani položaj katoličke crkve u Habsburškoj monarhiji. Međutim, taj period je veoma brzo prošao. Posle smrti cara i dalje se tolerišu druge religije, ali Katolička crkva ponovo stiče svoju prvobitnu snagu. Ipak se primećuje približavanje dve najjače religije, religije Istoka i Zapada u XVIII i u

³²⁷ Bodor 1908, 34 – Godine 1733. je bilo 21 katoličkih župa u Banatu.

³²⁸ Szentkláray 1909, 79

³²⁹ Szentkláray 1879, 187

³³⁰ Szentkláray 1879, 186

³³¹ Bodor 1914, 19

³³² Ministerium des Handels (ured.) 1849, Beilagen 15

³³³ Böhm II 1867, 157

³³⁴ Czoernig 1855, Beilagen 31

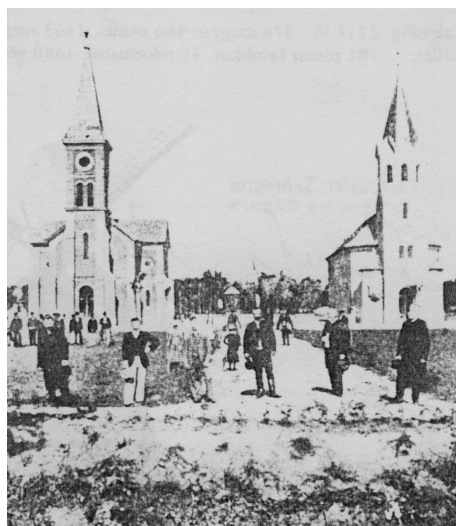
³³⁵ AV F 11 83, 1786 – Gradsko namesničko veće obavezuje vlastelina Novog Bečeja da po uzoru na plemića Nako započne izgradnju katoličke crkve i parohijskog doma.

³³⁶ AV F 11 150, 1782

³³⁷ AV F 11 844, 1787

XIX veku.³³⁸ „Austrijska carevina je Srbima obezbeđivala mnoge crkveno-narodne i crkveno-školske privilegije, kao naknadu za njihovu značajnu ulogu u čuvanju granica carevine od turskih najezdi. Istovremeno je nastojala da spreči širenje pravoslavlja u Vojvodini i podsticala pritisak Katoličke crkve na Srbe da se pounijate, odnosno da pređu u katoličanstvo.“³³⁹ Razlike između katoličke i pravoslavne vere međutim, ni u kom pogledu nisu uočljive u odnosu na raskoš i veličinu crkava. Nije redak ni takav slučaj da dimenzije pravoslavnih religijskih objekata nadmašuju katoličke, jer pravoslavna religija je bila sredstvo, pomoć vladajućeg sloja da se srpsko društvo objedini oko neke ideje, da sačuva svoju tradiciju, da dobije neke privilegije u sastavu Monarhije Habsburgovaca.

Pored značaja religije, oblikovanje crkvenih zgrada je takođe zauzimalo tačno definisano mesto u seoskoj arhitekturi. Funkcija arhitektonske forme proizilazi iz društvenih odnosa. Funkcija samog izgleda crkava je bila da izazivaju strahopoštovanje vernika, da

Slika 63: Crkve raznih konfesija na javnom prostoru u Vojlovici

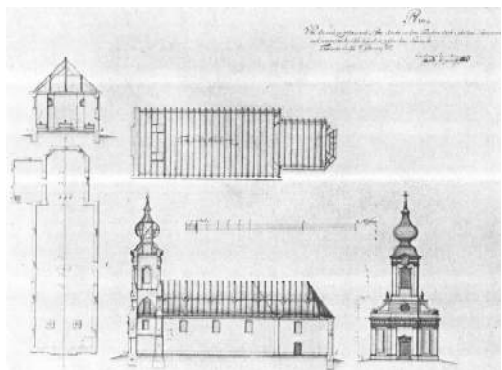
simbolizuje veličinu i besprekornu moć religije nad društvom, a stanovništvo je u potpunosti razumelo te poruke crkvene zgrade. Dimenzije religijskih zgrada su do sredine XX veka bile ogromne u odnosu na proporcije seoskih kuća. Objekti seljaka su bili skromni, gradili su ih sami vlasnici ili seoski majstori, a crkve su građene od strane gradskih arhitekata toga vremena i nisu se mnogo razlikovale u oblikovanju i dimenzijama od crkvenih objekata u gradovima. Dok su porodične kuće građene od trošnog materijala, uglavnom od naboja sve do XX veka, crkve su bile već od kraja XVIII veka sagrađene od čvrstog materijala, uglavnom od opeke.

Do početka XX veka stilovi seoskih crkava su bili vezani za zapadnoevropske tendencije, bez obzira na versku pripadnost. Omiljeniji je bio barokni i klasicistički stil i objekti sagrađeni u tom duhu su danas u najvećem broju sačuvani u banatskim naseljima. Ovaj pristup nije karakterisao samo katoličke crkve, nego dolazi do barokizacije i srpske umetnosti sredinom XVIII veka na teritoriji Habsburške monarhije i pored toga što je srpsko stanovništvo imalo određenu težnju da se poveže sa tradicijom južnih krajeva Srbije. Sve seoske crkve Banata u XVIII i XIX veku su bile sagrađene u baroknom i klasicističkom stilu ili su predstavljale mešavine ova dva stila. Razlozi su bili praktične prirode: da bi u svakom momentu postojala mogućnost da se zgrade različitih konfesija pretvore u katoličke crkve. Objekti su podužnog plana, jednobrodni sa

³³⁸ Јовановић 2000, 11

³³⁹ Lazić i Čanadžić (ured.) 2000, 14

dominantnom zapadnom fasadom ili zvonikom koji može da bude u sklopu naosa ili jednom stranom prislonjom uz glavni brod crkve. Širina hrama je jednaka visini svoda, a dužina odgovara visini zvonika. To su neke uobičajene proporcije crkvenih zgrada, gde je širina broda obično jedna trećina dužine.

Slika 64: Projekat crkve iz XVIII veka u mestu Sakalhaza (Săcălaz)

Slika 65: Evangelistička crkva u Belom Blatu

Krajem XIX veka se pojavljuju i razni romantični i neo stilovi, secesija koji preovladavaju među katoličkim crkvama. Najčešće se javlja neogotika, čije korene treba tražiti u Engleskoj, Francuskoj i Nemačkoj, a manje u nacionalnoj tradiciji naroda koji su

živeli u Banatu. Primer secesijske crkve je religijski objekat u Belom Blatu, izgrađen između 1901. i 1902. godine, a projektovana je od strane poznatih budimpeštanskih arhitekata, Zoltana Balinta (Bálint Zoltán) i Lajoša Jambora (Jámbor Lajos).

Školske zgrade

Škole u tradicionalnom selu su pretežno bile u vlasništvu crkve, koja je kontrolisala njihov rad, a često u nekoj meri i arhitekturu same građevine.³⁴⁰ Školstvo je u Banatu tokom XVIII veka bilo u prilično lošem položaju, dok XIX i početkom XX veka se znatno poboljšava situacija na tom polju. U tradicionalnom selu školstvo, tj. obrazovanje je bilo od ključnog značaja za opšti razvoj društva, ali sa druge strane sredstvo za jačanje austrijskog uticaja na svakom delu Habsburške monarhije.

U drugoj polovini XVIII veka su već postojala jasna pravila formiranja javnih prostora sela. U dekretu iz 1766. godine carica je naložila da svako selo treba da ima učitelja,³⁴¹ a isto tako da od tog datuma svako postojeće selo dobije i školsku zgradu. U *Glavnim instrukcijama o impopulaciji* Marija Terezija definiše arhitektonski okvir glavnog trga u naseljima: „U sredini sela treba da budu crkva, parohija, škola i krčma.“ Po naređenju carice, zgrada škole je bila podignuta odmah prilikom premeravanja sela. Ista zgrada je početkom razvoja sela istovremeno funkcionisala i kao crkva, odnosno bogomolja.³⁴² Uprkos naređenjima tokom 1770-ih godina školstvo u Banatu je bilo u veoma lošem položaju. U

³⁴⁰ Szentkláray 1909, 79-93

³⁴¹ Svako drugo selo je imalo hirurga.

³⁴² Böhm II 1867, 103

postojećim naseljima bio je jako mali broj učenika, školskih objekata i učitelja takođe,³⁴³ tj. arhitektonski okvir javnih prostora sela još nije bio formiran. U to vreme nastava se često odvijala u nekoj kući blizu centra sela koja se ni u čemu nije razlikovala od običnih porodičnih zgrada. Godine 1774. carica je pokušala da uvede reforme školstva, izdavanjem zakona *Racio Edukacionis (Ratio Educationis)*.³⁴⁴ Kasnije, 1787. godine Jozef II takođe insistira da

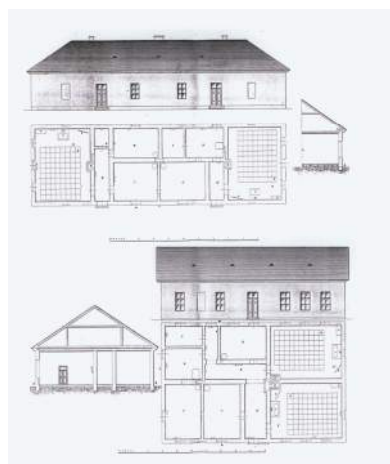

Slika 66: Škola sa tornjem, izgrađena početkom XIX veka u današnjem Novom Miloševu (Karlova)

škola i stan učitelja treba da budu na glavnom trgu.³⁴⁵ U ovom periodu, pa sve do prve polovine XIX veka sem samog položaja škole često nisu imale posebna obeležja javnih objekata. Međutim, u selima gde su prve škole služile i kao bogomolje, namenu objekta označavao je mali toranj.

Car Franz Jozef u svojoj uredbi o naseljavanju izdatoj 1858. godine naglašava da će u određenim naseljima

kolonisti samo u tom slučaju dobiti povlastice, ukoliko budu vodili računa o školi i o crkvi i održavali ih.³⁴⁶ Od druge polovine XIX veka su postojali tipski projekti rađeni na osnovu

Slika 67: Tipski projekat škole sa početka XIX veka

preporuka o sadržaju školskih objekata. Dok je kod crkava bilo naređeno da grade veće, nego što su bile tadašnje trenutne potrebe stanovništva, za izgradnju škola nisu donošene takve odluke. Tek 1897. godine u *Dekretu ministra obrazovanja* se spominje da prilikom izgradnje škola i izbora parcela treba unapred voditi računa o mogućim proširivanjima objekta. Zato parcela treba da bude velika i otvorena sa svih strana. Takođe se preporučuje da škola bude u centru naselja u neposrednoj blizini crkve i da bude lako pristupačna svim đacima.³⁴⁷ Zbog ovih, ranije nedefinisanih pravila, u toku XIX veka u većini sela je sagrađeno više školskih objekata u okviru centra i samim

³⁴³ Borovszky 1911, 427 – U Karlovu (Novo Miloševu) je 1778. godine bila škola i učitelj, ali objekat nije bio opremljen. U Tarašu iste godine nije bilo ni škole, ni učitelja, ni učenika. U Kumanu je bilo učitelja koji je međutim, pobjegao, a u Melencima je bilo samo jednog đaka;

Atanacković-Jeličić 2006, 80 – Na teritoriji današnjeg Srednjeg Banata 1772. godine su postojale pravoslavne škole u sledećim naseljima: Elemir, Novo Miloševu (Beodra), Itebej, Pardanj (Međa), Modoš (Jaša Tomić), Ečka, Neuzina, Boka, Tomaševac, Jarkovac, Orlovat.

³⁴⁴ Atanacković-Jeličić 2006, 20

³⁴⁵ Czoernig 1855, Beilagen 31

³⁴⁶ Böhm II 1867, 395 – Osim ove stavke u uredbi se ne spominje rurizam i arhitektura sela.

³⁴⁷ Kőrösi és Szabó (ured.) 1912, 71

tim se promenila i horizontalna regulacija javnih prostora, tj. sam oblik javnog prostora.³⁴⁸

U spomenutom kružnom pismu, dekretu sa kraja XIX veka su definisani i osnovni parametri samih objekata, kao i položaj zgrada na parceli, a preporučuje se i to da građevina ne bude sagrađena direktno na građevinskoj liniji. Prostorije u školama su tačno bile određene, u zavisnosti od toga koliko učionica je imao određeni objekat. U školama sa jednom učionicom je trebalo sagraditi i hol ili hodnik i toalet. Osim toga preporučeno je da postoji svlačionica i kupatilo. U zgradama sa više učionica ove prostorije su umnožavane, a dodata je i jedna multifunkcionalna sala, kombinacija zbornice i biblioteke. Stanovi učitelja su takođe bili u sklopu školske zgrade.³⁴⁹

Generalno gledano, škole u tradicionalnom selu nisu nosile posebna obeležja što se tiče oblikovanja, nije im poklonjena tolika pažnja kao crkvama i zgradama uprave. Fasade škola su najčešće bile bez dekoracija, ili sa minimalnom dekoracijom koncentrisanom oko prozora. Davale su utisak porodične kuće, kuće koja je dužom stranom okrenuta prema ulici, jer njihove dimenzije često nisu ni bile veće od stanova imućnih stanovnika sela. Osim estetske, često nisu zadovoljavale ni higijenske zahteve. Građene su najčešće od trošnog materijala, naboja ili ćerpiča, tek krajem XIX veka se u nekim selima grade škole od čvrstog materijala.

U tradicionalnom selu „škola i crkva su bile osnovne institucije okupljanja i aktiviranja stanovništva, jedine koje su nudile kulturne i duhovne sadržaje.“³⁵⁰

Upravne zgrade

Slika 68: Zgrada opštine bez posebnih obeležja u Glogonju

Upravne zgrade, odnosno zgrade opštine u tradicionalnom selu su bile osnovni elementi arhitektonskog okvira, iako ih ne spominjaju uvek u raznim propisima za formiranje omotača trga. U nekim selima često su te upravne zgrade bile prve građevine javnog karaktera, pre nego što su se izgradile crkve i škole.³⁵¹

Sam naziv zgrada optine ili opštinska kuća označava da se radi o kući opštine, zato su ove zgrade izgledale kao

³⁴⁸ Силађи 2010, 275

³⁴⁹ Kőrösi és Szabó (ured.) 1912, 31

³⁵⁰ Драгичевић–Шешић 1991, 45

³⁵¹ AŽNC – U letopisu župe u Novoj Crnjoj se spominje da su se do izgradnje škole-kapele stanovnici molili kod krsta, postavljenog ispred opštinske kuće.

kuće imućnijeg sloja stanovništva sela, tj. bile su preke kuće dužom stranom okrenute prema javnom prostoru. Pretpostavlja se da slično školama ni ove građevine nisu bile posebno dekorisane, a o tome svedoče i stare fotografije.

Krajem XIX veka su već rasprostranjene stilski oblikovane zgrade opštine po banatskim selima. Najčešće je ulična fasada dekorisana elementima eklektike, koncentrisani oko prozorskih otvora i ulaznih vrata. Osnovni koncept je i dalje preka kuća, ali su u to vreme već angažovani arhitekti iz okolnih gradova za projektovanje objekta uprave,³⁵² što ukazuje na to, da se nije radilo o tipskim projektima međutim, neke smernice su sigurno bile zadate. Na prekretnici XIX i XX veka u današnjim srednjebanatskim selima je prilično bio rasprostranjen tip koji ispred ulaznog dela ima edikulu, timpanon sa stubovima.

Zgrade ostalih namena

Slika69: Vojna zgrada u Boki

Najvredniji prostor tradicionalnog sela su najčešće zauzimale zgrade javnih namena, a porodične kuće seoskih intelektualaca ili imućnijeg stanovnika su se takođe nalazile na trgu. Ove dve funkcije, stanovanje i javni sadržaji, su često bili u istoj građevini. Stanovanje u centru je bilo pitanje prestiža u prošlim vremenima. Porodične kuće oko trga su bile rezervisane za ljude koji su imali ugled u selu, tj. za sveštenika, učitelja, lekara i za porodice imućnijih

poljoprivrednika. Osim spomenutih građevina bili su tu još stan oficira u graničarskom selu, tj. u selima vojne granice postojala je i zgrada za stražu.³⁵³

Slika 70: Kuća beležnika na seoskom trgu

Nakon što je grof Mersi podelio Banat na manje administrativne celine u svakom selu je postavio jednog sudiju, takozvanog kneza, a u pojedinim, verovatno većim selima višeg sudiju, oberkneza.³⁵⁴ Sudije su u većini slučajeva stanovali u centru naselja, tj. njihova kuća je takođe činila deo arhitektonskog okvira javnog prostora. To je i u kasnijim periodima ostalo tako. Postoji mogućnost, da je sudijina kuća tokom XVIII veka služila i kao zgrada uprave, a kasnije

je došlo do odvajanja ove dve funkcije.

³⁵² AŽNC – Objekat opštine u Novoj Crnji je projektovao arhitekta iz Segedina 1898. godine.

³⁵³ Böhm II 1867, 378

³⁵⁴ Bárány 1845, 35

Prema uredbi iz 1766. godine, svako drugo selo je imalo svog lekara, a pretpostavlja se da je već tada kuća lekara bila na javnom prostoru sela. U *Glavnim instrukcijama* 1772. godine takođe se spominje ova profesija. U svakom većem naselju je bio hirurg koji je radio poslove lekara i u okolnim selima. Istovremeno, u većim naseljima je bila preporučena izgradnja bolnice, a to je verovatno bila manja ambulanta u okviru lekareve kuće.³⁵⁵ Oblikovanje ovih zgrada se izdvajalo od ostalih stambenih objekata sela, jer su predstavljale tip građanske arhitekture na selu, a njihova dekoracija je bila provincijska varijanta vladajućeg stila u zapadnoevropskoj arhitekturi.

U drugoj polovini vladavine carice Marije Terezije, od 1770-ih godina premeravanje

Slika 71: Hotel u Sutjeski početkom XX veka

svakog sela je počelo postavljanjem krčme na budućem glavnom mestu trga. U tom objektu je bio i smeštaj vojnih inženjera koji su radili na terenu. Takođe je bilo određeno kakve prostorije treba da ima jedna ovakva gostiona. Car Jozef II je isto smatrao da je važno da sela imaju krčmu sa prenoćištem, pogotovo ako su naselja na velikim razdaljinama, ne spominje se međutim, gde treba da bude sagrađen ovaj objekat. Ipak se pretpostavlja,

da je njegovo mesto uvek bilo na prostoru trga. Od 1781. godine, kada su velika komorska imanja Banata prodata feudalcima, oni su preuzeli kontrolu nad točenjem alkoholnog pića u selima, tj. kafane su bile u njihovom vlasništvu.³⁵⁶ Krčme su najčešće bile postavljene na raskrsnici i imale su fasade na dve ulice. Početkom XX veka, neke krčme prerastaju u hotele,

tj. dobijaju naziv hotela, dok je smeštaj u takvim objektima moguć već od XVIII stoleća.

Slika 72: Krčma u sklopu javnog prostora u Krajšniku

Po oblikovanju krčme u XVIII veku nisu se puno razlikovale od seoskih kuća na brazdu, a do kraja XIX i početkom XX veka sve su više ličile na građanske kuće i bile su dekorisane u eklektičkom stilu. Bilo je takođe karakteristično postavljanje timpanona ispred glavnog ulaza javnih objekata, ili objekata od značaja, a to se odnosilo i na krčme.

³⁵⁵ Böhm II 1867, 103

³⁵⁶ MNL FML XIII. 5. 5. d. 3/1-2 – Testament Janoša Čekonjića – Janoš Čekonjić u svom testamentu spominje da su krčme u selima Nova Crnja, Srpska Crnja, Nemačka Crnja (danas je deo Srpske Crnje) i Čestereg bile u vlasništvu plemićke porodice.

AV F 419 – U Beodri (danas deo Novog Miloševa) krčma je bila u vlasništvu plemićke porodice Karačonji.

Prodavnica mešovite robe je postojala u svakom naselju. Oblikovanje je bilo slično kao kod krčme, tj. na početku je izgledala kao obična seoska zgrada, a kasnije kao preka kuća. Često su postavljene na uglu dveju ulica, kao da su spojene dve porodične kuće dužom stranom okrenute prema ulicama.

Slika 73: Prodavnica u sklopu javnog prostora u Jaša Tomiću

Ove osnovne namene arhitektonskog okvira trga u tradicionalnom selu su ponekad obogaćene drugim funkcijama. Najčešće je zadržan ovaj osnovni repertoar i nisu menjani ni sadržaj, ni oblikovanje zgrada oko trga do Prvog svetskog rata, a u nekim slučajevima ni do Drugog svetskog rata.

Selo između dva svetska rata

Između dva svetska rata novonastale kolonije, kasnije naselja su takođe bila planirana, kao što je to bio slučaj i u prethodnom periodu, stoga se vodilo računa i o javnim objektima, njihovom mestu i oblikovanju. U centru naselja su bile određene parcele za školu, opštinsku zgradu, crkvu sa parohijom,³⁵⁷ kao i sokolski dom. Samim tim je definisan i osnovni arhitektonski okvir tih sela, koji se ne razlikuje mnogo od funkcionalnog sadržaja arhitektonskog okvira tradicionalnog sela. U ovom periodu *Građevinska direkcija* u Novom Sadu je bila zadužena za izradu projekata javnih zgrada i u seoskim naseljima.³⁵⁸ U početku razvoja ovih kolonija za javne funkcije često su korišćeni objekti koji su već bili na datom terenu, najčešće zgrade majura oko kojih su formirana nova sela. Građevine su imale uglavnom iste funkcije i na majurima koji su bili poljoprivredno-upravni centri imanja feudalaca. To su bila mala naselja, u kojima su takođe postojale javne funkcije, kao što je npr. škola.³⁵⁹ Novi arhitektonski okvir u kolonističkim naseljima je formiran uglavnom tokom 1930-ih godina, kada su kolonije postale samostalne katastarske opštine. Ove investicije je pretežno finansirala jugoslovenska država, a smatralo se da su gradnjom javnih objekata isticali svoju istorijsku ulogu koju im je namenila Kraljevina SHS, zatim Kraljevina Jugoslavija.³⁶⁰

Urbanistički plan idealnog sela Jana Dubavija iz 1929. godine predviđa sledeće sadržaje međuratnog modernog sela: crkva, škola, zadružna zgrada i radnički stanovi. Uprkos većini uobičajenih namena na javnom prostoru plan se može smatrati vizionarskim,

³⁵⁷ Мицић b 2013, 145

³⁵⁸ AV 126 V 351

³⁵⁹ Szilágyi i Tufegdžić a 2014, 140-144; Мицић b 2013, 365. str.

³⁶⁰ Мицић b 2013, 419. str.

jer stanovanje širih masa, radnika tj. radničke elite u sklopu seoskog centra, pojaviće se tek nakon Drugog svetskog rata.³⁶¹

U periodu između dva svetska rata se polako transformišu estetske karakteristike glavnog seoskog trga, tj. njegovog arhitektonskog okvira, iako se oblikovanje javnih građevina uglavnom oslanja na tradiciju prethodne epohe. Na osnovu *Građevinskog pravilnika* opštinama je dato pravo da vode računa o spoljašnjem izgledu građevina: „da budu u skladu sa okolinom, da odgovaraju nameni, i da ostavljaju lep utisak. Opština sama određuje način uređenja odnosno arhitektonske obrade pojedinih delova naselja,“ tako i centralne zone, a to znači da je odluka o izgledu arhitektonskog okvira bila u rukama rukovodstva svake opštine.³⁶² U selima, nastalih tokom XVIII i XIX veka u ovom periodu se ne javljaju velike graditeljske aktivnosti. Pored sadržaja, koji je imao i javni prostor tradicionalnog sela, vremenom se javljaju novi³⁶³ koji obogaćuju ponudu centra naselja, a sa druge strane imaju i simbolički značaj. Prvi put najavljuju promene ne samo u oblikovanju javnog prostora, nego u sveukupnom životu seoskog stanovništva.

Religijski objekti

Slika 74: Katolička crkva u Radojevu)

Pravoslavna vera postaje jedna od državnih religija Kraljevine SHS, posle Kraljevine Jugoslavije, između dva svetska rata i sa time dobija sve privilegije koje je do tada imala samo Katolička crkva. Osnivanjem naselja na oduzetim imanjima feudalaca i naseljavanjem jugoslovenskog stanovništva u ta sela povećava se broj pravoslavnih vernika. Katolička religija je sačuvala svoju snagu u najvećoj mogućoj meri, a to je obezbeđeno *Ugovorom o konkordatu* Kraljevine Jugoslavije sa Vatikanom.³⁶⁴ Pravoslavna i katolička religija postaju ravnopravne, prvi put u istoriji Banata.³⁶⁵

³⁶¹ Симоновић и Рибар 1993, 131, 132 – Urbanistički plan Jana Dubavija za novo seosko naselje iz 1929. godine.

³⁶² Службене новине Краљевине Југославије 02. 07. 1933.

³⁶³ Npr. sokolski dom.

³⁶⁴ Lazić i Čanadžić (ured.) 2000, 15

³⁶⁵ Павковић 1998, 253

Slika 75: Evangelistička crkva u Ostojićevo

Religija je ostala važan faktor i u ovoj istorijskoj epohi što se odlikava i na graditeljskoj aktivnosti. Obnavljaju se rimokatoličke crkve, a graditeljska delatnost nije posebno izražena. Kao primer može se navesti crkva u Radojevu, izgrađena 1930. godine,³⁶⁶ u neogotskom stilu.³⁶⁷ Ova crkva se nekada nalazila na javnom prostoru hrvatskog dela naselja međutim, danas je na periferiji i nema nikakvu ulogu u formiranju centra sela. Crkva u stilu modernizma, dominantnog stilskog pravca tog perioda, izgrađena je 1929. godine u Ostojićevo od strane arhitekta Jana Dubovia (Jan Dubovi).³⁶⁸ Nasuprot modernom oblikvanju evangelističke crkve, zgrada je zadržala tradicionalni koncept, podužni plan i naglašenu vertikalu.

Sa druge strane u naseljima koja su nastala u 1920-im godinama XX veka, ređe i u tradicionalnim selima, pojavljuje se novi oblik najdominantnijeg objekta, crkve. To se uočava pretežno u selima koja su nastala nakon Prvog svetskog rata. Bogomolje su prvenstveno bile u zgradama veleposednika, ili u porodičnim kućama, a posle toga se grade nove crkvene

Slika 76: Crkva u Vojvoda Stepi krajem 1930-ih godina

zgrade.³⁶⁹ Barokne i klasicističke crkve su predstavljale simbole Habsburškog carstva, neku vrstu obaveze od koje je narod nakon Velikog rata pokušao da se oslobodi.³⁷⁰ Novi stil crkava se oslanja na srpsku srednjovekovnu tradiciju i koristi principe vizantijske i moravske škole³⁷¹ međutim, elementi prošlosti se stavljaju u savremeni kontekst, jer su te crkve neretko projektovane od strane poznatih arhitekata tog vremena.³⁷² „Ta arhitektura mogla je bar prividno da istakne razlike u odnosu na susedne arhitektonske izraze i da posredno ispolji

nacionalni subjekt.“³⁷³ Umesto dotadašnjeg podužnog plana crkve najčešće imaju centralni plan i dominacija zvonika je zamenjena dominacijom kupole ili kubeta, kao vizantijskog

³⁶⁶ Erős 1993, 297

³⁶⁷ AZB – Kutija Nova Crnja – U ovoj zbirci se čuvaju planovi crkve u Radojevu iz 1920-ih godina.

³⁶⁸ Mitrović 2010, 210

³⁶⁹ Мицић б 2013, 404

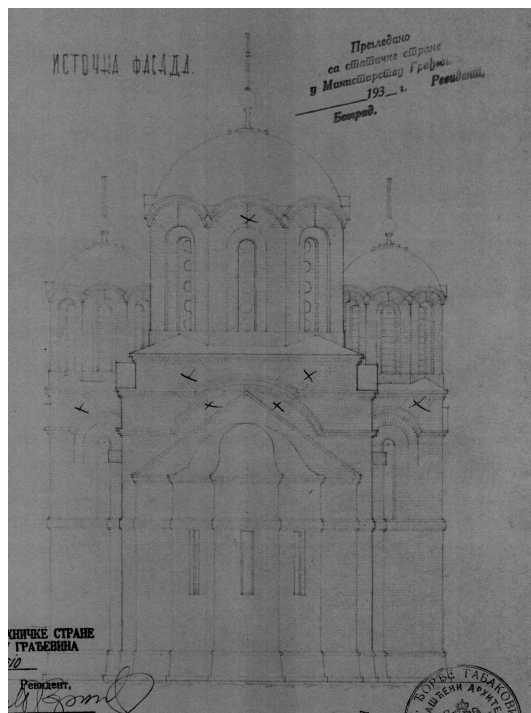
³⁷⁰ Za ovakvu reakciju ljudi postoje primeri u istoriji, kao npr. uništavanje dvoraca i drugih simbola kraljevske moći za vreme francuske revolucije.

³⁷¹ Silađi 2011, 262

³⁷² Npr. Đorđe Tabaković, Dragiša Brašovan

³⁷³ Шкаламера 1969, 194

elementa. Međutim, arhitekti su dobro poznavali i tradiciju ovih prostora, zato nisu u potpunosti odbacili podužni plan i naglašeni zvonik, nego su pokušavali da kombinuju tradiciju naseljenog naroda i tradiciju datog prostora.³⁷⁴ Projekat crkve u Stajićevu Đorđa Tabakovića odslikava ovu tendenciju.

Slika 77: Projekat crkve u Stajićevu

Nova država je tražila svoje korene i to se jasno odslikava na oblikovanju crkve. Vidi se da su oslobođenjem od pritiska i zahteva Habsburške monarhije, arhitekti slobodnije kombinovali stilove i time su izražavali političke, društvene, etničke i druge promene na prostoru Banata.³⁷⁵ Verske građevine su ipak podizane pretežno u srednjevekovnom duhu i bile su znatno niže od crkava zapadnoevropskih stilova, tako da je vertikalna regulacija javnih prostora već u startu bila znatno manja, a objekat često nije imao moć, da definiše ceo trg, kao što je to bio slučaj u tradicionalnom selu.

Školske zgrade

U periodu između dva svetska rata se ne uočava značajna graditeljska aktivnost na polju školskih zgrada u selima Banata. U već postojećim naseljima školski objekti nastali u predhodnoj epohi se i dalje koriste, a na samom oblikovanju nisu uočljive neke veće promene. Novonastala sela su međutim, imala potrebe za obrazovanjem, tj. za podizanjem građevina ove namene. U prvom periodu škole koje su se nalazile na majurima, ali i drugi objekti ovih poljoprivrednih centara su služili u svrhu novih škola, jer su oni već svakako bili u centrima novih naselja koja su najčešće formirana oko majura veleposednika. Nove škole u novonastalim naseljima su izgrađene pretežno tokom 1930-ih godina, većinom od čvrstog materijala, a pored ovih objekata su često korišćene i porodične kuće u centralnim zonama sela za izvođenje nastave.³⁷⁶

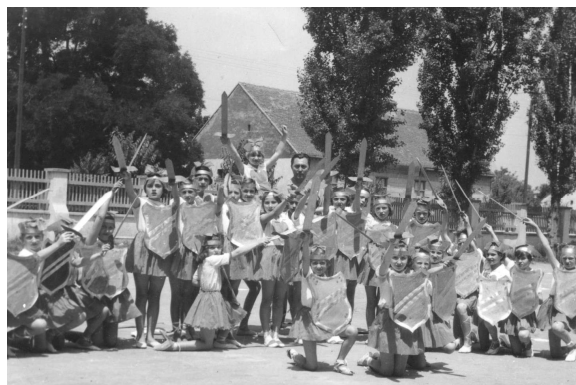
Nova administrativna podela zemlje na banovine 1929. godine donosi red u više sektora, pa tako i u prosveti. Ministar prosvete je *Uredbom* propisao odredbe o podizanju školskih zgrada i učiteljskih stanova, o uređenju školskih vrtova, dok se banovinski školski odbor starao o podizanju novih narodnih škola gde ih još nije bilo i o proširenju postojećih

³⁷⁴ Mitrović 2010, 205

³⁷⁵ Мицић б 2013, 409

³⁷⁶ Мицић б 2013, 379

školskih zgrada. Jedan od opštih problema u međuratnom periodu je bio nedostatak učionica za kvalitetno izvođenje nastave.³⁷⁷ U nekim naseljima je pored odobrenja za izgradnju škole,

Slika 78: Školsko dvorište u sklopu javnog prostora

bilo određeno i to, koliko učionica i učiteljskih stanova treba da ima dati objekat. Ponekad su škole imale velike sale za priredbe i to u slučaju kada sokolsko društvo nije bilo u mogućnosti da izgradi svoj dom.³⁷⁸ U ovo vreme bila je veoma važno uređenje školskog dvorišta i školskog vrta. Iako stare građevine škole nisu imale ove elemente, prostor je obrazovan kao deo seoskog trga, promenivši njegov oblik.

Arhitektura i prostorna organizacija seoskih škola u međuratnom periodu nije se oslanjala na aktuelni stil, modernizam, nego su školski objekti građeni po istim principima kao i pre Prvog svetskog rata. U istoj zgradi je bila i učionica i stan učitelja, a građevine su bile jednostavnog oblika, lišene dekoracije koja se jedino mogla pojaviti oko prozorskih otvora.

Upravne zgrade

Dok se za vreme Monarhije Habsburgovaca u raznim instrukcijama ne spominje podizanje zgrade opštine, u međuratnom periodu to postaje jedan od ključnih objekata i pojavljuje se u zvaničnim uputstvima za oblikovanje naselja. U zaključcima savetovanja održanog početkom 1920-ih godina u *Ministarstvu za agrarnu reformu*, spominje se, da je jedan od najvažnijih koraka prilikom osnivanja novih naselja taj, da se vodi računa o mestu škole, zgrade opštine i crkve, kao i o podizanju drugih javnih objekata.³⁷⁹

Opštine koje su uglavnom finansirale izgradnju zgrade opštine su podnosile zahtev i tražile odobrenje od nadležnih organa. Opštinske zgrade su sagrađene i popravljane kako u starim, tako i u novim naseljima i to u prilično velikom broju.³⁸⁰ U postojećim selima je uglavnom zadržana stara zgrada opštine, dužom stranom okrenuta prema ulici, sa dekoracijom u eklektičnim stilovima koja je konstantno održavana.

U novim naseljima opštinske zgrade su bile simboli identiteta stanovništva, predstavljale su mesto društvenog života, žižnu tačku. Oblikovanje zgrade opštine ni u novoosnovanim selima ne krije posebne arhitektonske vrednosti, najčešće je to i dalje preka

³⁷⁷ Atanacković–Jeličić 2006, 262-267

³⁷⁸ AV 126 V 351 – Primer selo Banatsko Karađorđevo.

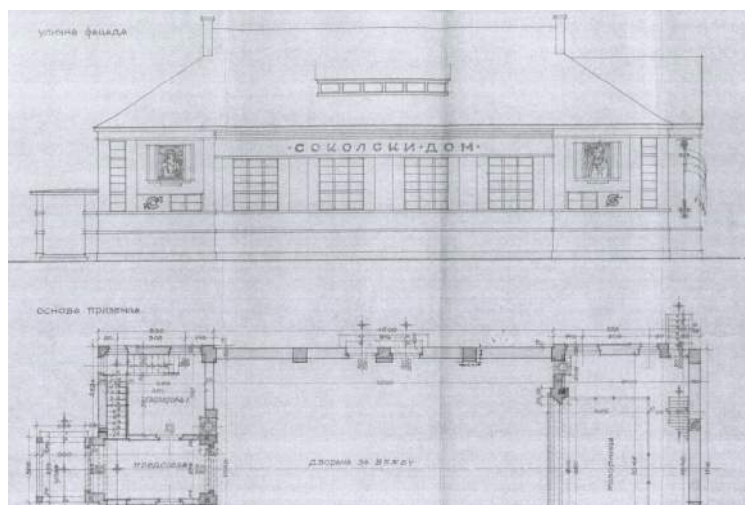
³⁷⁹ Мицић а 2013, 36

³⁸⁰ AV 126 V 351

kuća od čvrstog materijala, bez puno elemenata dekoracije na uličnoj fasadi. Bez obzira na to, izdvajale su se od ostalih zgrada naselja.³⁸¹

Sokolski domovi

Sokolski domovi predstavljaju novi sadržaj javnog prostora u banatskim selima u međuratnom periodu i često zauzimaju privilegovana mesta u neposrednoj blizini opštinske kuće. Ideja je krenula iz Češke, a posle su je preuzeli i drugi slovenski narodi. Sokolsko društvo je prvenstveno bilo zaduženo za fizičku kulturu stanovništva, ali je imalo i nacionalni i patriotski karakter, naročito izražen kod Slovena. Kulturna politika Kraljevine SHS, zatim Kraljevine Jugoslavije u međuratnom periodu je između ostalog i kroz ideju sokolstva pokušavala da stvori novi tip jugoslovenske kulture,³⁸² odnosno da jača nacionalni identitet, po ugledu na Kulturbund u naseljima sa nemačkim stanovništvom. Sokolski domovi su pretežno izgrađeni u selima koja su nastala nakon Prvog svetskog rata. Koliko im je pridavan značaj pokazuje i to, da je *Kraljevska uprava* 1933. godine izdala *Uredbu o podizanju sokoljskih domova*. Ako je u jednom selu postojalo više društava, onda je trebalo da oni zajedno izgrade dom, pod imenom „Jugoslovenski narodni dom“.³⁸³

Slika 79: Projekat sokolskog doma u Đali

Zgrade sokolskih društava su masovno građene u Banatu, a kroz arhitektonsko oblikovanje se oslanjaju na srpsku srednjovekovnu arhitekturu, kao i pravoslavni religijski objekti, uz korišćenje folklornih motiva, pre svega lučnih formi. Međutim, to nije bio jedini pristup. Sačuvani plan sokolskog doma u selu Đala svedoči o tome, da se kod projektovanja ove građevine

kao stil, pojavljuje modernizam. U 1930-im godinama postojeća sokolska društva manjih naselja masovno su podnosila zahtev za izgradnju sokolskih domova, a projekti su uglavnom rađeni od strane gradskih arhitekata, često novosadskih. *Kraljevska uprava* je insistirala da ovi objekti budu sagrađeni od trajnog materijala, jer ih je smatrala ključnim u izgradnji

³⁸¹ Мицић b 2013, 370

³⁸² „Zavod za zaštitu spomenika kulture Zrenjanin – Sokolski dom“ 16. 12. 2014.

<http://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra/spomenici-kulture/zrenjanin-sokolski-dom>

³⁸³ Службене новине Краљевине Југославије 02. 09. 1933.

identiteta. Bili su to prizemni ili jednospratni objekti. Funkcionalna šema nije bila komplikovana, na prizemlju su imali salu za vežbe sa pozornicom i garderobe, a na spratu ili u potkrovlju su bile kancelarije.³⁸⁴

Sokolske domove možemo smatrati pretečama domova kulture u koje su nakon Drugog svetskog rata često, bez velikih teškoća pretvoreni, jer su sokolski domovi imali pozornicu, jednu od najvažnijih elemenata kasnijih domova kulture. U pojedinim selima crkvene opštine su podizale domove kulture, odnosno „zgrade za kulturne i prosvetne priredbe.“³⁸⁵

Zgrade ostalih namena

Osim gore navedenih najvažnijih, odnosno najuticajnijih zgrada koje su činile osnovu arhitektonskog okvira centralnih javnih prostora banatskih sela u međuratnom periodu, javlja se nekoliko pratećih sadržaja, kao što su krčma koja je bila često nazvana opštinskom gostionicom, objekti prvih seljačkih zadruga, prodavnice, ambulante i stanovi elite sela, učitelja, sveštenika, beležnika, lekara. Stan beležnika, tkz. ćate, je bilo popularno mesto okupljanja seoske elite, sastojao se od dve sobe sa ulične strane, ostave, kuhinje, predsoblja, štale i svinjca.³⁸⁶ Krčma je i u ovom periodu bilo omiljeno mesto okupljanja muškaraca na selu, tu se razgovaralo, sklapali su se ugovori i zabavljalo se. U ovim zgradama su održavane i igranke za omladinu, naročito u posebnoj sali, a u sklopu nekih gostiona je postojala i kuglana u to vreme. U selu je postojalo više kafana, ali na trgu je svakako bila bar jedna.³⁸⁷ Trgovačke radnje su bila svakodnevna mesta okupljanja seoskog stanovništva, pre svega zbog druženja, a i zbog kupovine.³⁸⁸ Ove namene nisu bile od posebnog značaja u oblikovnom smislu, i nisu uticale na karakter i doživljaj prostora.

Drugi svetski rat

Tokom Drugog svetskog rata pauzirala je graditeljska aktivnost skoro u svim ruralnim naseljima Banata. Neke delatnosti koje su započete krajem prethodne epohe, ili u godini nemačke okupacije, završene su u ovom periodu ili neposredno pre njega. Dakle, promene na javnom prostoru se konstatuju i za vreme Drugog svetskog rata. U većini sela arhitektonski okvir je uglavnom ostao nepromenljiv, što se tiče programa i oblikovnih

³⁸⁴ AV F 126 V 350

³⁸⁵ AV F 126 V 350 – Primer crkvene opštine Mali Torak, danas je u sklopu naselja Torak (Begejci).

³⁸⁶ AV F 126 V 350

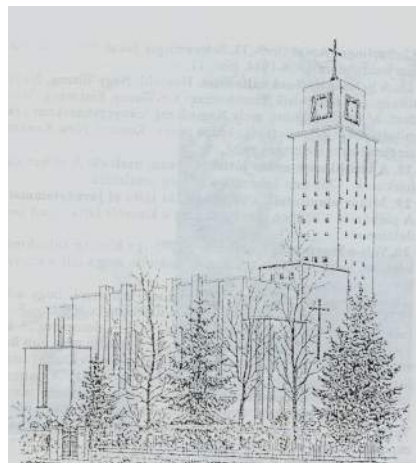
³⁸⁷ Мицић b 2013, 455 – Neki meštani Banatskog Karađorđeva su se bunili protiv toga da kafana bude pored crkve i škole.

³⁸⁸ Мицић b 2013, 458

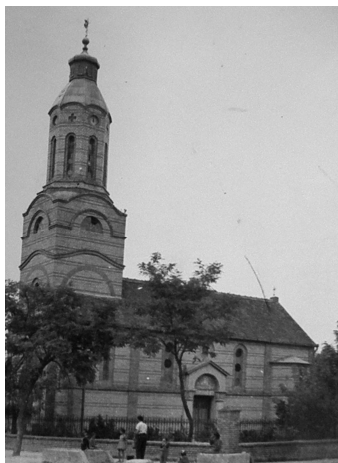
karakteristika, a u pojedinim selima gde se javlja nova forma starog sadržaja, to odslikava težnju ka modernizaciji.

Religijski objekti

U analiziranim naseljima Srednjeg Banata je registrovana jedna crkva koja je izgrađena neposredno pre početka rata, odnosno 1940. godine.³⁸⁹ U Severnom Banatu je takođe postojao jedan religijski objekat podignut iste godine.³⁹⁰ Radi se o različitim konfesijama, što ukazuje na to, da su i katolička i pravoslavna religija imale potrebe za modernizacijom, pošto ove građevine u velikoj meri odstupaju od tradicionalnog načina gradnje, tj. oblikovanja i teže ka modernim oblicima. Ipak su uočljive određene razlike: dok je Katolička crkva u potpunosti prihvatila principe stila modernizam, Pravoslavna crkva je pokušavala preispita tradicionalne oblike i tehnike i kombinuje na jedan drugi način.

Slika 80: Nekadašnja katolička crkva u Mastortu

Slika 81: Pravoslavna crkva u Šurjanu

Katolička crkva u Mastortu (danas Novi Kozarci) izgrađena je uoči rata, 1940. godine, i u potpunosti odslikava težnju ka modernizaciji arhitektonskog jezika koja je bila prisutna između dva svetska rata. Dok je ovaj pristup oblikovanju uglavnom bilo karakterističan za profanu arhitekturu na ovim prostorima, arhitekta Ferenc Vajda (Vajda Ferenc) ga

primenjuje i prilikom projektovanja katoličkog hrama. Od tradicionalnih elemenata je presađen toranj, odnosno naglašena vertikala modernog oblikovanja. Nasuprot ovom primeru, arhitekta pravoslavne crkve u Šurjanu kombinuje tradiciju prostora, tj. koristi podužni plan sa naznačenim zvonikom, uz spoljašnju obradu fasade koja je sledila vizantijske uzore. Ne uočava se težnja ka centralnom planu, niti ka korišćenju kupole kao dominantnog elementa.

³⁸⁹ U naselju Šurjan.

³⁹⁰ U današnjem naselju Novi Kozarci, ranije Mastort.

Pošto je tokom Drugog svetkog rata bilo progonjeno uglavnom jevrejsko, ali i pravoslavno stanovništvo, njihove vere su takođe smatrane nepotrebnim, a religijske zgrade su korišćene kao privremeni zatvori.³⁹¹

Socijalističko selo

Nasuprot shvatanjima koja su dominirala između dva svetska rata, u ovom periodu više nije bio cilj da novonastali objekti budu u skladu sa okolinom i sa običajima, nego dolazi do raskida sa tradicijom, a novi vrednosni sistem se uočava pre svega na građevinama centralne zone sela. Eliminisanjem religije se javlja potreba da se zameni crkva, dotadašnje kulturno čvorište, nekim drugim sadržajem koji će okupiti stanovništvo. Nova politika države je zahtevala građenje niz novih sadržaja na javnim prostorima sela, zadružnih domova, domova kulture, hotela, banaka, domova zdravlja, biblioteka i drugih ustanova u svakom socijalističkom naselju, pa tako i u selima. Svi ovi objekti su nastali da bi pomoću njih angažovali seosko stanovništvo da bude aktivan član društva. Održavanje javnih nastupa i priredbi je premešteno u nove zgrade kulture koje su svoje mesto pronašle na glavnom trgu i na neki način zamenile nekadašnju ulogu crkve, odnosno religije.

Nakon Drugog svetskog rata i dolaskom kolonista u nekoliko banatskih naselja, odnosno prilikom raspodele kuća jedan broj boljih kuća u centru naselja je ostavljen za zajedničke potrebe.³⁹² Međutim, po programu za uređenje naselja početkom 1950-ih godina društveni objekti seoskog naselja kao što su škola, administrativno upravna zgrada, zdravstveni dom, zadružni dom, prodavnica i drugi, trebalo je da izgledaju slično kao što su oni u gradovima, kako bi svojom arhitekturom uneli neku novinu u selo. Stručnjaci su smatrali da većina javnih građevina socijalističkog sela koje su predstavljale novi program, nema odgovarajuće arhitektonsko nasleđe, zato je oblikovanje ovih objekata moralo biti slobodnije.³⁹³ Javlja se niz novih arhitektonskih tema, koje predstavljaju ogledalo novih društvenih okolnosti i novih pristupa oblikovanju, dok često postoji težnja ka jednostavnim formama, bez karakterističnih elemenata. U posleratnim godinama projekti za javne zgrade su masovno izrađivani u *Projektnom zavodu Autonomne Pokrajine Vojvodine*, a nadležni organi sela su podnosili zahteve za izradu projekata tih građevina.³⁹⁴

Interesantno je posmatrati i ideološku poruku primene materijala prilikom izgradnje novih objekata u pojedinim naseljima, kada su često reciklirali građevinski materijal srušene

³⁹¹ Popov 1992, 19 – Autor navodi primer Banatskog Novog Sela.

³⁹² Radovanović 2010, 158

³⁹³ Kojić 1950, 67-72

³⁹⁴ AV F 289 17/51

crkve ili objekata imanja nekih veleposednika, tj. na temeljima starog, izgrađen je jedan novi svet.³⁹⁵

U godinama neposredno nakon rata su rađeni planovi za osnivanje novih naselja, i oni verno ilustruju predstavu vlasti o idealnim selima. Oko otvorenog prostora, centra su bile javne građevine kao što je škola sa učiteljskim stanovima u svojoj blizini, mesni narodni odbor, zadružna prodavnica, ponekad zdravstvena stanica i dom kulture, odnosno zadružni dom. Za svaki tip zgrade je izrađen tipski projekat, a bilo je predviđeno da se ove građevine grade od čvrstog materijala, prvenstveno od opeke.³⁹⁶

Od 1960-ih godina su radjeni planovi urbanističkih rekonstrukcija sela, i na tim crtežima je takođe naznačeno, kakve sadržaje treba da ima jedno socijalističko selo. Centralna zona naselja koje je postalo centar nove opštine, bila je predviđena za sledeće namene: narodni odbor, poštu, banku, sreski sud, zavod za socijalno osiguranje, prodavnice i kancelarije privrednog preduzeća, prostorije društveno političkih organizacija, školu, dom kulture, dom narodnog zdravlja, servise i uslužne radionice, prodavnice, hotel sa restoranom, železničku stanicu.³⁹⁷

Slika 82: Razglednica Mokrina iz perioda socijalizma

U prvim posleratnim decenijama graditeljstvo Jugoslavije prolazilo je kroz složen proces traženja arhitektonskog izraza, jer su bili приметni uticaji sovjetskih modela, principa internacionalnog stila, bauhausa i moderne. Nakon političkog raskida Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom arhitekti se sve više udaljavaju od principa socrealizma, naročito posle Dubrovačkog savetovanja 1950. godine, nakon čega je prisutna jedna vrsta slobodnijeg oblikovanja u krugu jugoslovenskih arhitekata.

U 1970-im godinama javlja se arhitektonski pluralizam i građevine širom Jugoslavije dobijaju nove oblike. Autori stvaraju i pod uticajem postmoderne, a sa druge strane izlaze sa novim originalnim rešenjima. Arhitekti obraćaju pažnju na izbor materijala, a na tom polju diminiraju opeka, beton i staklo i ovi materijali često određuju i estetski karakter zgrade.³⁹⁸ Do sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka skoro u svakom naselju širom zemlje nastaju arhitektonska dela savremenih oblika, a u slučaju banatskih sela su to najčešće domovi kulture i škole. „Osma decenija graditeljski je

³⁹⁵ Ljudi su govorili da je u banatskom selu Toba, material za izgradnju zadružnog doma doneli sa imanja veleposednika Antona Šena (Schön Anton), koji se nalazio u blizini. Verovatno ovo nije bio jedini slučaj.

³⁹⁶ AV F 187 89

³⁹⁷ Janjetov 1960

³⁹⁸ Mitrović 2010, 234, 277

obeležila celokupan jugoslovenski prostor koji je živeo u iluzijama materijalnog prosperiteta.³⁹⁹ Primena materijala kao što je opeka koja ima dugu tradiciju na ovim prostorima, trebalo je da poveže tradicionalno lokalno i savremeno. Međutim, taj cilj nije uvek postignut, sa jedne strane zato što su u prethodnim periodima građevine od opeke uvek bile malterisane, a sa druge strane fasade od opeke u socijalističkom periodu ipak nisu bile toliko česte u banatskim selima.

Sve ove promene su imale za cilj da urbanizuju selo, da ujednače ponudu sela i grada, prvenstveno što se tiče javnih funkcija, jer su ovi sadržaji bili znatno siromašniji u selima.⁴⁰⁰ Nova arhitekture je bila strana u selima Banata, jer u većini seoskih naselja nije bilo prelaznog perioda, stilovi kao što su akademizam i modernizam, karakteristični za međuratno doba, često nisu stizali do manjih sredina. Zgrade društvenog karaktera su uglavnom predstavljale novi program na selu, čija je arhitektura komponovana po opštim principima i izdvajala se iz sredine tadašnjeg sela.⁴⁰¹ Socijalistička vlast i arhitektura ovog perioda su donele novine i u hijerarhiji javnih objekata, što se ispoljavalo u isključivanju religije iz svakodnevnog života, u nekorišćenju, ili u još gorem slučaju rušenju crkve, u uništavanju objekata koji su podsećali na prošlost, u građenju savremenih domova kulture, opštinskih zgrada, škola i drugih javnih građevina.⁴⁰² Iako pojedini autori⁴⁰³ smatraju da arhitektura Jugoslavije, pa i Vojvodine u doba socijalizma nije predstavljala sredstvo politike i bila je oslobođena ideoloških poruka, u seoskom društvu je ipak označavala novi vrednosni sistem i imala je simbolično značenje, jer svojim oblikovanjem i proporcijama u osnovama je promenila dotadašnji ambijent javnih prostora sela.

Religijski objekti

Posle Drugog svetskog rata, dolaskom socijalističke vlasti koja je imala drugačiji pogled na svet nestaje dominacija religije, samim tim i crkvenih objekata. Javlja se niz pokušaja i intervencija da se crkvene građevine marginalizuju. Transformacija okolnog prostora crkava, uvođenje aktivnog i mirujućeg saobraćaja, građenje višespratnih objekata i preterano ozelenjavanje trga su uništili doživljaj celog prostora, pa i same crkve. Nestala je usmerenost pogleda prema najvećoj zgradi, vizure su zatvorene. Ove manje i veće intervencije tačno su odslikavale shvatanje tadašnje vlasti koja se ograđivala od religije i to ne samo psihički nego i fizički, upravo na glavnim seoskim trgovima. Građevine koje nemaju svoj pretprostor koji priprema posetioca na nešto značajno, gube svoj istaknuti položaj i svoj

³⁹⁹ Štraus 1991, 39-144

⁴⁰⁰ Kurtović–Folić, 1999, 178-181. str.

⁴⁰¹ Симоновић и Рибар 1993, 135 – U knjizi je iznešeno mišljenje Branislava Kojića: Kojić 1950

⁴⁰² Silađi 2011, 271

⁴⁰³ Nrp. Mitrović 2010

značaj. Upravo se to desilo sa seoskim crkvama u drugoj polovini XX veka. Postale su izolovane, potpuno se promenio njihov doživljaj i vrednovanje, iako su ostale na istom mestu. Tu spada još jedan važan aspekt, društveni faktor. Ako se stanovništvo ograđuje od nekog prostora, ne posećuje ga, nema više interesovanja za dato mesto okupljanja, onda nestaje dominacija tog prostora, u ovom slučaju trga, a istovremeno i objekata koji ga okružuju. Bez pažnje društva kome je sve to namenjeno, bez cirkulisanja života, gubi se smisao određenih zgrada, a ponekad i celog centralnog seoskog prostora. Ovaj potez jasno označava suprotne stavove države i religije, da više nema nikakve saradnje između ove dve institucije. Naprotiv, dolazi do skretanja pažnje sa religije.

U mnogim banatskim selima posle Drugog svetskog rata dolazi prvo do prenamene,⁴⁰⁴ a posle i do rušenja crkvenih građevina, zbog tadašnjeg ideološkog shvatanja. Na teritoriji Banata u drugoj polovi 1940-te i u 1950-im godinama srušeno je 20 katoličkih crkava, pre svega u nekadašnjim nemačkim naseljima.⁴⁰⁵ To je bilo uništavanje

Slika 83: Centar sela u Krajišniku

materijalnih ostataka Monarhije Habsburgovaca i Kraljevine SHS, zatim Kraljevine Jugoslavije, ili iskazivanje potpune pobede nad nemačkim stanovništvom⁴⁰⁶ i dominaciju nad ideološkim protivnikom, religijom. Ovim potezom su javni prostori tih sela, a i cela naselja izgubila svoje osnovno obeležje. U potpunosti je bio uništen njihov dotadašnji identitet, znatno je poremećena horizontalna i vertikalna regulacija. Nestankom dominante prostora trgovi su izgubili njihovo osnovno obeležje, a trg više nije bio jedna definisana celina. Na mestu srušenih crkava su podizane partijske zgrade po socijalističkom ukusu ili su te površine ozelenjene.⁴⁰⁷ (Slika: Centar sela u Krajišniku)

Školske zgrade

Nakon Drugog svetskog rata javlja se potreba za masovnim obrazovanjem, više ne samo u gradovima, nego i u selima. S obzirom na to da se teži ujednačavanju ponude grada i sela, izražena je izgradnja školskih zgrada u ovom periodu, pa sve do 1980-ih godina. *Velika reforma školstva u Jugoslaviji* je započeta 1950-ih godina, a 1958. je donet novi zakon

⁴⁰⁴ Erős 1993, 256 – Npr. crkva u Mastortu (danas Novi Kozarci) nakon Drugog svetskog rata je jedno vreme korišćena kao svlačionica lokalnog fudbalskog kluba.

⁴⁰⁵ Rauški 2001, 39 – Na teritoriji Srednjeg Banata je srušeno 10 katoličkih crkava. Jedna u naselju Molin, koje je potpuno uništeno u 1960-im godinama.

⁴⁰⁶ Várady 2012, 86 – Do januara 1945. godine su već uglavnom svi oni Nemci pobjegli, koji su učestvovali u vlasti tokom rata i izvršili razne zločine, a ostao je samo običan narod i snosio posledice osвете nad nemačkim narodom.

⁴⁰⁷ Силађи 2010, 271

kojim osmogodišnje obrazovanje postaje obavezno, što uslovljava i masovnu izgradnju novih školskih objekata.⁴⁰⁸

Slika 84: Novi objekat škole u Lazarevu

Slika 85: Novi objekat škole u Tomaševcu

Arhitekti školskih zgrada u tom periodu teže ka univerzalnim rešenjima, prilikom projektovanja prate stilove u arhitekturi Jugoslavije. U periodu socijalizma su takođe urađeni

tipski projekti školskih zgrada od strane poznatih arhitekata tog perioda i primenjivani su i u banatskim selima. Osim funkcionalne šeme, menja se i arhitektonsko oblikovanje škola. U ovom periodu školski objekti dobijaju karakter administrativnih zgrada.⁴⁰⁹ Funkcionalna šema odgovara novim zahtevima, gde su grupisane funkcionalne celine spojene složenim sistemom komunikacija. Pojavljuju se dodatni sadržaji i to, pored povećanja broja učionica prouzrokuje i veće dimenzije samih objekata.

Položaj objekta na samoj parceli se takođe menja u posleratnom periodu i jedan od uzroka pored novog koncepta formiranja objekta je bio povećanje intenziteta saobraćaja. S obzirom na to da su saobraćajnice često presecale javni prostor, gde je uglavnom bila školska zgrada, one su se pomerale sa regulacione linije ka unutrašnjosti parcele, promenivši ceo doživljaj kao i dotadašnji oblik trga.

U pojedinim selima Banata škole se premeštaju iz centralne javne zone ka perifernim delovima sela, gde su povoljniji uslovi za formiranje kompleksne namene i pratećih programa, tj. na raspolaganju je veći broj parcela i ne postoji ograničenje prostora.⁴¹⁰ Ovako je nestala jedna od osnovnih namena javnih prostora, prisutna još od XVIII veka. Nestao je odlučujući arhitektonski okvir seoskih javnih prostora, pre svega u funkcionalnom, a ne u oblikovnom smislu. Jedan od mogućih objašnjenja je to, da je premeštanje škole bio je jedan od pokušaja eliminisanja tradicije.

⁴⁰⁸ Atanacković–Jeličić 2006, 296

⁴⁰⁹ Atanacković–Jeličić 2006, 471

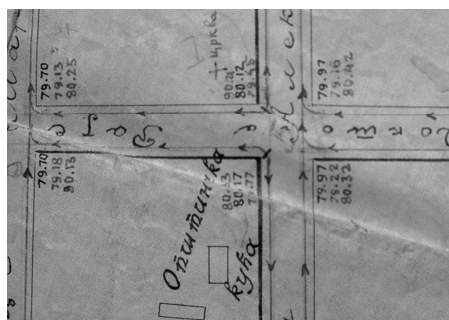
⁴¹⁰ Primeri: Mihajlovo i Hetin.

Socijalizam je doneo novine između ostalog i u administrativnoj podeli, što je uticalo na razvoj pojedinih sela, a i na oblikovanje arhitektonskog okvira javnih prostora. Sela, koja su bili centri nove opštine, znatno brže su se razvijala i arhitektonski okvir je bio bogatiji.

Slika 86: Zgrada opštine u Žitištu

U novim opštinskim centrima zgrada stare opštine postala je nova opštinska kuća, sve dok nije izgrađena nova upravna zgrada, odnosno zgrada skupštine opštine. Takođe je bilo slučajeva kada je postojeći objekat prilagođen novoj funkciji uz zadržavanje spoljnog izgleda.⁴¹¹ Novoprojektovani objekti su se uklapali u novoformiran socijalistički arhitektonski okvir seoskih trgova, dok su zgrade koje su adaptirane i dalje su čuvale duh prošlosti.

Slika 87: Plan elektrifikacije—javni prostor sa zgradom opštine u Molinu

U seoskim naseljima nižeg ranga je rukovodstvo sela posle rata dobilo nazive: mesni narodni odbor, a nazvano je još i mesnim zajednicama, ili mesnim kancelarijama. U većini slučajeva su korišćene stare zgrade opštine koje su delimično sačuvale svoj prvobitni izgled, pa su vremenom transformisane, ili su izgrađeni novi objekti, vrlo jednostavni u oblikovnom smislu, bez dekoracije i bez posebnih obeležja. Značaj zgrade opštine u hijerarhiji javnih objekata u tom periodu prikazuje plan

elektrifikacije naselja, gde je opštinska kuća jedino označena zgrada seoskog trga.

Zadružni domovi - Domovi kulture

Stavljanje tradicionalnih vrednosti u drugi plan i promovisanje urbane kulture nakon Drugog svetskog rata sporo je donosilo rezultate. U većini slučajeva ustanove kulture koje su već u selima postojale i pre Drugog svetskog rata, nisu mogle da zainteresuju seljaka za neku drugačiju kulturu.⁴¹² U banatskim selima prve pozorišne i bioskopske sale su bile formirane najčešće u krčmama ili u prostorijama vatrogasnih domova. Nakon Drugog svetskog rata još uvek su uglavnom ugostiteljski objekti bili mesta u kojima su se odvijala

⁴¹¹ Analizirajući Srednji Banat, konstatovano je da su u sedištima opština Nova Crnja i Žitište podignute nove upravne zgrade, dok je u Sečnju za tu funkciju prilagođen objekat sa početka XX veka. Sedišta ostale dve opštine su u gradovima Zrenjanin i Novi Bečej, zato ona ne predstavljaju predmet razmatranja.

⁴¹² Đukić-Dojčinović 1997, 7-29

kuturna zbivanja. Ona su se odvijala paralelno sa osnovnom funkcijom zgrade, a ponekad su ugostiteljski ili neki drugi objekti bili konfiskovani i u potpunosti namenjeni kulturnim

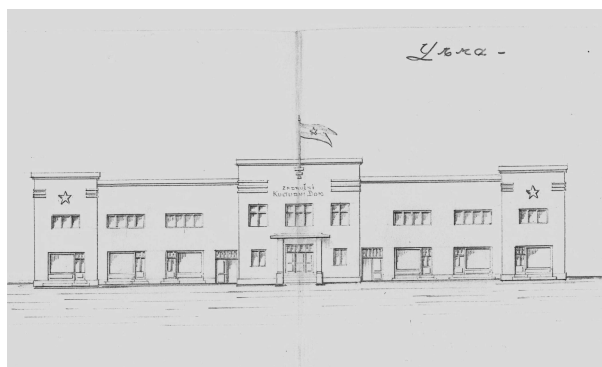

Slika 88: Seoski bioskop u prostorijama krčme u Novoj Crnji

programima. Ubrzo posle Drugog svetskog rata, u godinama obnove, državna vlast se opredelila za plansko rešavanje ovog problema tako što je insistirano na izgradnji novih ustanova kulture u selima, gde god je postojala materijalna mogućnost za to.

Nove građevine su podizane u centrima naselja, ponekad su prazne parcele nekadašnjih crkava iskorišćene za izgradnju novih objekata koji su bili u službi Komunističke partije Jugoslavije, zatim

Saveza komunista Jugoslavije, tj. u službi naroda. Bili su simboli jedne ideologije, kao što su bile i crkve u svoje vreme.⁴¹³ Projekti domova kulture bili su rađeni u raznim arhitektonskim biroima širom države. U njihovoj posleratnoj izgradnji je učestvovalo i *Društvo inženjera i tehničara Narodne Republike Srbije*, tako što su u okviru dobrovoljnog rada članovi društva napravili skice i projekte za zadružne, odnosno domove kulture. U početku je formirano osam osnovnih tipova sa tipskim projekatima domova kulture, u zavisnosti od broja stanovnika i od

Slika 89: Tipiski projekat zadružnog doma u Uljmi

ekonomskog stanja sela.⁴¹⁴ U nekim slučajevima, zgrade su se sastojale od dva dela, jedan deo je bio namenjen za kulturne potrebe, a drugi za potrebe lokalne poljoprivredne zadruge, jer je ona bila nosilac socijalnog preobražaja sela. Na početku su se arhitekti trudili da projektuju što jednostavnija rešenja, u duhu prvih posleratnih preporuka o poštovanju okruženja,⁴¹⁵ a delimično i zato jer su se

bojali da seljaci koji pružaju dobrovoljnu radnu snagu neće biti vešti da na adekvatan način realizuju projekat. Već prvi uspesi u izvođenju objekata ohrabрили su projektante u tome da u narednom periodu izrade i složenije planove.⁴¹⁶

⁴¹³ Pojedini primeri srednjobanatskih naselja gde su domovi kulture izgrađeni na mestu srušene crkve su: Klek, Ravni Topolovac, Čestereg.

⁴¹⁴ AV F 238 4 – Neposredno nakon Drugog svetskog rata bila je planirana izgradnja domova u sledećim naseljima današnjeg Srednjeg Banata: Čenta, Ečka, Farkašdin, Klek, Miloševo, Perlez, Srpski Itebej, Toba, Tomaševac, Torak, Žitište.

⁴¹⁵ Dok su se arhitekti širom Jugoslavije, a tako i u vojvođanskim gradovima oslanjali na zapadnoevropske uzore, objekti u selima u posleratnim decenijama su građeni u nekoj meri uz poštovanje tradicije.

⁴¹⁶ Macura 1948, 27-42

Uloga domova kulture kao pozornice kulturnih dešavanja u širenju ruralne, tj. urbane kulture, kao i nove ideologije bila je nezaobilazna. Novi hramovi kulture sagrađeni u drugoj polovini XX veka, za vreme posleratne obnove, naročito od kraja 1940-ih do kraja 1960-ih godina, bili su u službi uniformisanja naselja u kulturnom pogledu širom Demokratske Federativne Jugoslavije, kasnije SFRJ. Oni su bili ponos skoro svakog sela, a takođe su simbolizovali pobjedu novog ideloškog sistema i opšti razvoj društva. Njihova izgradnja predstavljala je jednu od najvećih masovnih akcija u to vreme i bila je jedan od preduslova za pravilno funkcionisanje zadružnog sela.⁴¹⁷ Na početku tempo izgradnje nije bio zadovoljavajući, jer je trebalo da se sredstva obezbede pretežno od zadružnih organizacija i mesnih sreskih narodnih odbora. Država ih je smatrala subjektima za manifestaciju svoje moći i uspešnu transformaciju seoske svesti za koju je bila zaslužna Komunistička partija Jugoslavije, zatim Savez komunista Jugoslavije. Između ostalog i veličina građevina je trebalo da potvrdi njihovu simboličnu ulogu, pa su domovi kulture uglavnom bili preteranog volumena i neusaglašeni sa dimenzijama fizičkog okruženja. Često su prelazili i 1000 kvadratnih metara korisne površine, što je omogućavalo da se uvrste u supertipove.⁴¹⁸ U tom preuveličavanju može se tražiti paralela sa crkvama jer su i one bile naglašeno monumentalne u svoje vreme.⁴¹⁹ Nasuprot religijskim objektima koji su predstavljali vertikalne ose trgova, domovi kulture su isticali horizontalnu dimenziju prostora. Socijalistička vlast se, verovatno takođe nadala da će obezbeđivanjem adekvatnih uslova za život na selu, pretvaranjem sela u male gradove, povećati dotadašnju populaciju seoskih naselja.⁴²⁰ Do toga međutim, nije došlo, jer je usled ubrzane industrijalizacije veliki broj mlade populacije otišao u gradove, pa je time selo izgubilo potencijalne korisnike nove socijalističke kulture, a predimenzionisani domovi kulture i dalje su čekali svoju masovnu publiku.

Izgradnja domova kulture nije se zaustavljala ni u poslednjoj deceniji socijalizma, u 1980-im godinama. Mesne zajednice pojedinih sela su tek tada uspele da sakupe potreban novac za izgradnju, delom putem uvođenja raznih lokalnih poreza, a delom pomoću donacije države. Stanovnici sela su i tada, kao i u prethodnim decenijama, svojim dobrovoljnim radom učestvovali u izgradnji.⁴²¹

Zgrade domova kulture bile su građene u duhu perioda nakon Drugog svetskog rata i trebalo je da isticu veličinu i uspeh socijalističke vlasti, tj. nove ideologije. Na taj način su ove građevine imale važan zadatak u socijalizmu. Sama arhitektura objekta je simbolizovala jedno vreme, jednu ideologiju, bila je spomenik pobjede Partije, a pri tom su nastala izuzetno kvalitetna arhitektonska rešenja, projektovana od strane uspešnih arhitekata tog perioda.

⁴¹⁷ Macura 1948, 27-42

⁴¹⁸ AV F 238 4

⁴¹⁹ U *Glavnin instrukcijama o naseljavanju* („Impopulations Haupt-Instruction für das Banat“) Marija Terezija je definisala da crkva treba da bude veća od trenutne potrebe stanovništva.

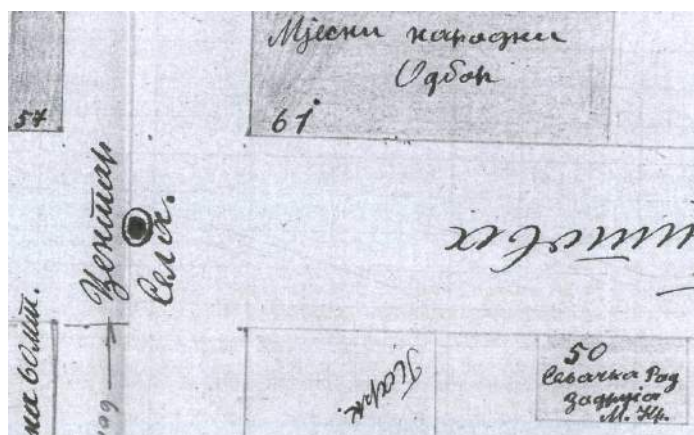
⁴²⁰ Kurtović Folić 1999, 178-181

⁴²¹ Primeri naselja gde je dom kulture izgrađen 1980-im godinama: Torda, Sutjeska, Vojvoda Stepa.

Zadatak doma i njegovih manifestacija je bio taj, da ubedi stanovništvo u vrednosti novog sistema, da pomoću raznih manifestacija obeća socijalističku idilu i omogući kulturno uzdizanje naroda, pre svega omladine.⁴²²

Seljačke radne zadruge

Nakon Drugog svetskog rata u većini banatskih sela su osnovane seljačke radne zadruge. One su predstavljale ključne organizacije koje su najviše doprinele socijalnom preobražaju sela, jer su raznovrsnom delatnošću obogaćivale i unapređivale život u selu. U

Slika 90: Situacija javnog prostora sela sa označenom mestom seljačke radne zadruge – Čestereg

selima su izgrađene zadrugne zgrade, često u sklopu postojećeg ili proširenog javnog prostora naselja, tj. samim položajem je naglašen njihov značaj u seoskom društvu, i funkcionisanju cele države. U nekim slučajevima uprava zadruge je bila smeštena u zadrugnim domovima.

Na oblikovanje građevina seljačkih zadruga nije obraćana posebna pažnja. To su bile preke kuće različitih dimenzija bez

dekorativnih elemenata, a za izgradnju je korišćen materijal koji je bio na raspolaganju. U ovim objektima, koji svojim spoljašnjim izgledom nisu odslikavali značaj samih institucija, smeštena je uprava, dok su uslužni objekti bili u dvorištu zgrade ili na drugoj lokaciji, van javnog prostora.

Danas ove zgrade više ne obavljaju svoje prvobitne funkcije, stoje napuštene u centrima naselja⁴²³ ili su korišćene u druge svrhe, kao sedišta raznih udruženja.⁴²⁴

Zgrade kolektivnog stanovanja

Jedan u nizu novih programa koji se javljaju na seoskom trgu je kolektivno stanovanje. Pojava višeporodičnog stanovanja u sastavu glavnog trga banatskih naselja je posledica urbanizacije sela u drugoj polovini XX veka. Tada je ovaj način uređenja seoskog centra smatran adekvatnim i bitnim u razvoju socijalističkog sela, tj. u težnji ujednačavanja

⁴²² Silađi and Kurtović Folić 2013, 605

⁴²³ Npr. Nova Crnja, Radojevo.

⁴²⁴ Npr. u selu Aleksandrovo objekat nekadašnje seljačke radne zadruge je korišćen za potrebe udruženja penzionera.

grada i sela. Međutim, bilo je sasvim nelogično građenje višespratnih objekata u selima, gde ništa ne ograničava širenje naselja, a pored toga, po statistikama u 1960-im i 1970-im godinama dolazi do smanjenja broja stanovnika u mnogim banatskim seoskim naseljima⁴²⁵ i samim tim i do povećanja broja praznih kuća.

Na izgradnju objekata kolektivnog stanovanja je uticala još jedna važna činjenica: vlast je htela da stvori kvalitetan životni prostor za seosku elitu, čiji je broj znatno povećan u odnosu na tradicionalno naselje.⁴²⁶ Soliteri, kako su ove zgrade često nazvani u literaturi, su pretežno namenjeni kategoriji stanovništva zaposlenih u društvenom sektoru, a stoga su razna preduzeća delili svojim radnicima.⁴²⁷ U tu grupu spadaju rukovodstvo zemljoradničkih zadruga, veći broj prosvetnih radnika, zaposleni u administraciji novoosnovanih komuna, itd. Smatrano je da je idealno mesto življenja elite sela po urbanom modelu u stanovima, jer su na ovaj način slobodno vreme posvećivali kolektivnim aktivnostima, a ne poslovima oko domaćinstva, tj. nametnut je jedan novi, gradski životni model. Prilično retko su neke stambene jedinice nazivane stanovima solidarnosti, podeljene porodicama koje su živele u lošim materijalnim okolnostima.⁴²⁸

Slika 91: Kolektivno stanovanje i drugi sadržaji u Ravnom Topolovcu

Ovi objekti sa svojom visinom daju neujednačenu sliku sela, gde dominiraju prizemne građevine. Dolazi do poremećaja ujednačenog ritma visine objekata glavnog trga, vertikalne regulacije tamo gde je do tada jedino crkva bila istaknuta. Osim visine, ni oblikovanje ovih jedinica ne odgovara onom što se podrazumeva pod vojvođanskim, panonskim tipom kuće i dekomponuje dotadašnju sliku sela. Stambeni objekti su isto kao u gradovima, izgrađeni putem različitih fondova, a još je 1957. godine zakonski uveden obavezan doprinos svakog zaposlenog za stambenu izgradnju. S obzirom na veliki poduhvat, naročito u gradovima, postoji težnja ka generalizaciji i neutralizaciji u oblikovanju, bez izraženosti autorskih ideja.⁴²⁹ U Srednjem Banatu veoma retko naizalizimo na takva sela, gde u centralnoj zoni nisu izgrađeni višeporodični objekti, spratnosti od P+1 do P+4.

Višeporodično stanovanje je često kombinovano sa drugim namenama, najčešće je u prizemlju trgovina, dom zdravlja i drugi sadržaji, dok se stanovi nalaze na spratu.

⁴²⁵ Бајић 1984, 128

⁴²⁶ U tradicionalnom selu u centru naselja su stanovali sveštenik, učitelj, lekar, sudija, a u selima vojne granice vojno lice i nekoliko imućnijih meštana, uglavnom trgovci, ređe bogatiji seljaci.

⁴²⁷ Томић et al. 1995, 135

⁴²⁸ Томић et al. 1995, 136

⁴²⁹ Mitrović 2010, 322, 323

Zgrade ostalih namena

Slika 92: Pošta u Novoj Crnji

Slika 93: Pošta u Konaku

Posle Drugog svetskog rata, kada dolazi do rušenja crkvenih građevina u mnogim banatskim selima, zbog tadašnjeg ideološkog shvatanja prostori su postali prazni i jedno vreme nekorišćeni. Prazna parcela nekadašnje crkve je često namenjena za izgradnju novih objekata koji su bili u

službi tadašnje vlasti. Pored već analiziranih namena objekata, javlja se i niz novih funkcija koje nisu imale uzore u tradicionalnom selu ili novim oblikovanjima već postojećih objekata. Osim već spomenutih funkcija, najčešće su još domovi zdravlja⁴³⁰ i objekti pošte, banke građeni po projektu. Ostali sadržaji, a ponekad i pošta, građeni su bez projekta ili su neke stare zgrade adaptirane da bi udovoljile novim namenama.

Slika 94: Vatrogasni dom u Novoj Crnji

Slika 95: Vatrogasni dom u Banatskoj Topoli

Slika 96: Zdravstvena stanica u Banatskom Despotovcu

Vatrogasni dom od kraja XIX veka predstavlja konstantni sadržaja većine javnog prostora banatskih sela. Ove građevine posle Drugog svetskog rata u pojedinim selima dobijaju novi oblik, naglašenu vertikalnu, koja se sukobljava sa kulom crkve u naseljima u kojima ona nije srušena. Različiti stilovi prostornih vertikala još više izražavaju njihovu suprotnost, jer su vatrogasni domovi izgrađeni u socijalističkom duhu, dok su crkve u tradicionalnom.

⁴³⁰ U manjim naseljima su nazivane zdravstvenim ambulancama ili zdravstvenim stanicama.

Zgrade banke, pošte, hotela, poljoprivrednih zadruga, domova zdravlja itd. često dobijaju novi omotač ili predstavljaju nove sadržaje u datom selu. Njihovo oblikovanje prati tendencije arhitekture socijalističkog perioda u ruralnim sredinama.

Slika 97: Pošta u Banatskom Dvoru

Slika 98: Zdravstvena stanica u Kleku

Slika 99: Mesna zajednica u Kleku

U 1980-im godinama, a ponekad i u 1990-im, slabljenjem uticaja socijalizma i vlasti na svakodnevni život, često se grade objekti javne funkcije, kao što su pošta, dom zdravlja, ponekad i mesna zajednica i mesna kancelarija oblika jednospratne porodične kuće, koje su tada bile rasprostranjene u svakom seoskom naselju Banata. Takav pristup znatno smanjuje značaj ovih institucija. Nestanak granice između javnog i privatnog u oblikovnom smislu simbolizuje smanjenje, pad ugleda i moći vladajućeg režima, a sa druge strane znatno smanjuje estetske vrednosti javnog prostora, na kome su uvek bile podignute najvrednije zgrade zajednice u odnosu na namenu građevina, a i spoljašnjeg izgleda.

Selo u tranziciji

Slika 100: Dom kulture u Toraku pre obnove

Slika 101: Obnovljen dom kulture u Toraku

Period tranzicije ni približno ne donosi takve promene kao što je to učinio socijalizam. Za arhitektonski okvir, kao i za druge elemente fizičke strukture trga karakteristična je

neka vrsta stagnacije, naročito do prve polovine 2000-ih godina.

U poslednjim godinama zahvaljujući raznim fondacijama, značajan broj objekata arhitektonskog fonda trga je obnovljen i dobio novi omotač, a ređe se konstatuje novogradnja. Međutim, nove ili obnovljene građevine na javnom prostoru ne slede tradiciju, odnosno kvalitet radova ne prouzrokuje to da oni predstavljaju najvrednije zgrade sela, kao što je to bilo u prošlosti. Nove ili obnovljene građevine često odslikavaju duhovno siromaštvo, nedostatak ukusa. To više nije arhitektura koja govori, spoljašnje oblikovanje ne otkriva funkciju. Dozvoljeno je i to da dom kulture izgleda isto kao magacin poljoprivrednih mašina i dobara, a novi objekat mesne zajednice kao hipertrofirana porodična kuća iz 1980-ih godina.

Religijski objekti

U poslednje dve decenije banatska sela se ponovo hristianizuju. U današnje vreme religija predstavlja nadu, izlaz iz svakodnevnih problema. Vraćanje religiji je jedan vid traganja društva za novim identitetom, za novim, odnosno izgubljenim starim vrednostima. Odnos između države i priznatih religija se poboljšalo u odnosu na prethodne decenije, ali taj odnos je više formalan, jer crkva više ne igra nikakvu ulogu u politici države.

Početakom 1990-ih godina, kada više nije postojala zabrana religije i sve je bilo dozvoljeno, ljudi više nisu znali šta da rade sa slobodom. Jedan sloj društva se ponovo okreće religiji, ali je često vladala i nezainteresovanost. Ova nezainteresovanost karakteriše i odnos države i religije. Zato ni na glavnom seoskom trgu nisu definisani ovi odnosi. Religijski objekat i objekti državne uprave držali su neku distancu, svako je funkcionisao za sebe. Crkva i njena neposredna okolina, crkveno dvorište, predstavljali su posebnu celinu, koja nije bila povezana sa svetovnim aktivnostima. U savremenom selu međutim, ove dve sile se sve više približavaju jedna drugoj.

Slika 102: Pravoslavna crkva u izgradnji u Lazarevu

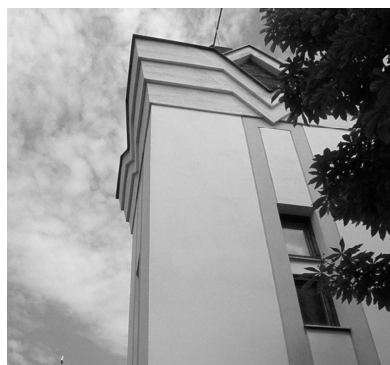
Slika 103: Pravoslavna crkva u Kleku

Usled ponovnog okretanja ka religioznosti stigao je novi talas izgradnje pravoslavnih crkava na kojima se ogleda uticaj sprske srednjovekovne tradicije, duh vizantijske i moravske stilske škole, što je bio predmet mnogih diskusija. Neke su sagrađene na

mestu srušene crkve, ali pošto su ti prostori najčešće već bili izgrađeni, tako je crkva koja je vekovima bila dominantna glavnog prostora, nekada izmeštena sa seoskog trga često i na periferiju naselja.

Novoizgrađeni hramovi se javljaju uglavnom u naseljima koloniziranim nakon Drugog svetskog rata, gde su doseljeni razni jugoslovenski narodi u nekadašnja nemačka sela, gde pravoslavnih hramova nikada nije bilo. Nove pravoslavne crkve nose u sebi tradiciju, poruku neke druge sredine i ne uklapaju se u sliku banatskih naselja koja su pretežno nastala pre više od dva veka. Ljudi koji nisu imali korene na ovim prostorima, izgradnjom crkava su pokušavali da stvore svoju istoriju ili da povežu istoriju njihovog starog i novog životnog prostora, doma. Dok se barokne, klasicističke crkve i objekti u neo stilovima u potpunosti uklapaju u arhitekturu sela XVIII i XIX veka, a hramovi podignuti nakon Prvog svetskog rata pokušavali da kombinuju tradiciju prostora i vizantijske kanone, nove pravoslavne crkve deluju kao urasline u selima, gde je još uvek živa neka druga graditeljska tradicija. Zato crkve koje su građene u srpskim srednjovekovnim stilovima, nemaju nikakvu komunikaciju sa okruženjem, gde nema takve vrste tradicije, a najčešće ni jasno formiranog identiteta.

Stilsku stagnaciju novih hramova moguće je tumačiti na više načina: kao traženje identiteta, kao vezanost za neki prošli, uspešniji period, a sa druge strane kao strah od življenja u sadašnjosti, u savremenom svetu, gde crkva više nema nekadašnji dominantni položaj, a život u velikoj meri karakteriše nesigurnost.

Slika 104: Toranj crkve u Banatskom Dvoru

Slika 105: Nova crkva u mestu Busenje

Pored izgradnje pravoslavnih hramova u veoma malom broju se pojavljuju i nove katoličke crkve. Na teritoriji Srednjeg Banata u naselju Banatski Dvor je u 1990-im godinama osavremenjena je jedna bogomolja, kada je uz postojeću zgradu podignut toranj sa elementima postmoderne arhitekture, a zapadna fasada

postojećeg objekta je dekoracijom povezana sa kulom. Ovaj uspešan pokušaj međutim, nije ponovljen kod crkve podignute početkom 2000-ih godina u selu Busenje, gde su tradicionalni delovi popuno pogrešno tumačeni. Uz dužu stranu objekta izduženog pravouganka je sazidan simbolični toranj, a zgrada asocira na poprečni brod crkve, a ne na podužni, kako bi se moglo očekivati. Pravac kretanja ne vodi kroz kulu, kako bi bilo logično. Pored ovih funkcionalnih nedostataka i oblikovanja je lišeno bilo kakvih posebnih odlika.

Slika 106: Pravoslavna crkva u Tomaševcu - spomenik kulture

Slika 107: Katolička crkva u Tordi – ispoljavanje društvenog ukusa

U poslednjoj deceniji nije aktuelna samo novogradnja pravoslavnih i katoličkih hramova, nego je prilično česta pojava i njihova obnova. Obnovljene crkve su neretko jedini svedoci postojanja tradicionalnog arhitektonskog okvira na javnom prostoru, a nove intervencije odslikavaju ili društveni ukus, ili u slučaju spomenika kulture sukob

između društvenog ukusa i principa zaštite. U slučaju obnove crkava koje ne predstavljaju spomenik kulture, najčešće ne postoje projekti, predstavnici lokalne zajednice ili uprava biskupije zajedno sa izvođačima radova određuju način pristupa, obnavljanja. U odnosu na opšti utisak javnog prostora sela, spoljašnji izgled, kolorisanje fasade crkve ima najveći značaj, ali to rešenje često nije autentično. U nekim negativnim primerima primena nacionalnih obeležja i definisanje identiteta su važniji od estetskih kvaliteta. To se odnosi na primer, za korišćenje naglašenih nacionalnih boja na fasadama crkve, umesto prvobitnog kolorisanja.⁴³¹ Saradnici u zaštiti spomenika kulture na to mogu pozitivno uticati jedino u slučajevima kada je građevina zakonom zaštićena.

Školske zgrade

U vremenima tranzicije, od 1990-ih godina do danas graditeljska aktivnost izgradnje škola u Banatu skoro uopšte ne postoji, prvenstveno zbog ekonomskih teškoća. Uočava se međutim, dogradnja i nadogradnja školskih zgrada, kao i radovi na održavanju. Ove intervencije su često narušavale arhitektonske vrednosti građevina, jer su rađene bez prethodnih analiza, bez poštovanja duha vremena kada su škole nastale.⁴³² Najkarakterističnija je promena kolorita fasade međutim, tom prilikom se ne obraća pažnja na repertoar boja koje su korišćene u vremenu nastanka škole, niti se uzima u obzir fenomen uklapanja u okruženje i uticaj na doživljaj prostora. Jedino je važno mišljenje vladajućeg sloja datog sela, najčešće bez uključivanje stručnjaka.

⁴³¹ Npr. u naselju Torda.

⁴³² Atanacković–Jeličić 2006, 398

Slika 108: Utakmica u fiskulturnoj sali u Novoj Crnji

Usled raznih, pre svega finansijskih problema, neke prostorije škola su postale dostupne i za šire društvene mase. Koriste se umesto domova kulture prilikom organizovanja predstava, ili sportske sale za održavanje treninga i utakmica.

Upravne zgrade

U vremenima tranzicije uprava sela ili opštine je i dalje smeštena u objektima, izgrađenim u prethodnim periodima. Za sedište skupštine opštine i dodatnih upravnih sadržaja u Novoj Crnji, Žitištu i Sečnju i dalje se koriste zgrade nastale u socijalističkom vremenu, odnosno za vreme Austro-Ugarske monarhije. Mesne zajednice i mesne kancelarije takođe su i dalje u starim objektima, sem nekoliko izuzetaka.

Slika 109: Zgrada mesne zajednice i mesne kancelarije u Banatskom Despotovcu

Slika 110: Izgradnja objekta mesne zajednice i mesne kancelarije u Toraku

Obilaskom srednjobanatskih sela evidentirane su građevine mesnih zajednica i mesnih kancelarija, koje su izgrađene za vreme tranzicije. U ovim objektima su često smeštene i druge funkcije, najčešće

pošta i banka.⁴³³ Njihov položaj na javnom prostoru sela i dalje označava da je reč o objektima od posebnog značaja međutim, oblikovanje je u potpunoj suprotnosti tome. Predstavljaju hipertrofirane porodične kuće ili pravougaone osnove sa dvovodnim krovom, ili razučene osnove i složenog krova u obliku male vile. Kolorisane su agresivnim bojama, po aktuelnom ukusu.

Interesantno je posmatrati novoizgrađene objekte uprave koji predstavljaju nove urasline javnih prostora nekih banatskih sela, pre svega zbog oblikovanja i kolorita. Međutim, ako se analiziraju zgrade iste funkcije u tradicionalnom selu, prepoznaje se da su to takođe bile hipertrofirane porodične kuće, ali u tadašnjem okruženju one su zahtevale daleko veće poštovanje, nego što to danas slučaj.

⁴³³ Primeri: Torak (Begejci), Klek, Banatski Despotovac, Banatski Dvor.

U socijalističkoj eri domovi kulture su savršeno ispunjavali svoju osnovnu funkciju, bili su zaista društveni i kulturni centri života seoskog stanovništva. U poslednjim decenijama, kao i danas međutim, najveći broj ovih objekata je nedovoljno iskorišćen, kulturna zbivanja su sporadična, neposredna okolina domova je često neadekvatno iskorišćena, celina deluje devastirano. Marginalizovanje kulturnih institucija, napuštanje tradicije i običaja, te nekontrolisano prihvatanje neprimerenih delova masovne kulture dovelo je do gubljenja identiteta i nekada tako jake, seoske narodne tradicije, ali i stečenih elemenata socijalističke kulture.

Nakon teških godina posle raspada Jugoslavije u drugoj polovini 1990-ih godina domovi kulture su polako nastavili svoj rad, prilagođavajući se novim oblicima kulturnih dešavanja. U mnogim naseljima se obeležava dan sela, uglavnom praćen kulturnim programom koji izvode lokalni amateri i kulturna društva iz okruženja. Sve se češće dešava da stanovnici nekadašnjih nemačkih naselja ili njihovi potomci jednom godišnje običu svoja bivša naselja. To se dešava prilikom obeležavanja dana sela.⁴³⁴ Stari i novi stanovnici koji sebe doživljavaju kao žrtve socijalističkog režima, sada zajedno obeležavaju ovaj praznik, spremajući razne nastupe koji se najčešće održavaju u domovima kulture, u zgradama koje su pretežno nastale u socijalističko doba.

Slika 111: Obnovljen dom kulture u Tobić

U prethodnim godinama država je preko raznih konkursa i donacija omogućila da seoski domovi kulture koji skoro 50 godina nisu bili adekvatno održavani, budu obnovljeni, da dobiju novi spoljašnji omotač i novi enterijer, te da na takav način motivišu rad kulturnih društava i učestvovanje stanovništva u raznim kulturnim aktivnostima. Projekti su uglavnom uspešno realizovani, „hramovi“ kulture su dobili novi izgled međutim u nekim slučajevima to nije postiglo svoj cilj, jer su zbivanja u kulturnim programima i dalje neredovna i često nekvalitetna. Način obnove ovih zgrada je takođe diskutabilan. Samo u veoma retkim slučajevima postoji tendencija, da se ovim socijalističkim objektima verno i autentično vraća nekadašnji sjaj, jer njihova vrednost još uvek nije prepoznata i vrednovana. Najčešće se teži ka modernizaciji, odnosno ispoljavanju nekog nedefinisanog stila, ukusa masovne kulture. Forma, spoljašnji izled više nemaju funkciju, tj. ne nose neku jasno definisanu poruku kojom deluje na posmatrača. To više nije arhitektura koja govori, ne

⁴³⁴ Primer: Lazarevo.

oslikava namenu objekta. Novo kolorisanje fasade je često agresivno, koriste se jarke boje, koje nisu karakterisale arhitekturu socijalističkog perioda.

Slika 112: Veselje u domu kulture u Mihajlovu

U poslednje dve decenije, usled nedostatka kulturnih sadržaja, domovi kulture dobijaju i nove namene, koriste se za organizovanje veselja i obnovu starih seoskih običaja, te se tako zgrade nastale u socijalističkom periodu indirektno uključuju u negovanje tradicionalne seoske kulture. Zanimljivo je uočiti kako se svojevrsni krug društvenih promena zatvara i kako se, kakva ironija, u socijalističkim objektima odvijaju tradicionalni programi, upravo oni koje je socijalizam želeo da iskoreni.⁴³⁵

Slika 113: Dom kulture u Žitištu

Slika 114: Dom kulture u Tarašu

Na osnovu opšteg stanja domova kulture i zadružnih domova u Srednjem Banatu zaključuje se da dok u selima gde većinu stanovništva čine nacionalne manjine koje se bore za svoj opstanak, kulturna

društva su veoma aktivna i domovi kulture su prilično održavani, obnovljeni,⁴³⁶ a u naseljima sa srpskim stanovništvom, ove građevine su često zapuštene.

Zgrade kolektivnog stanovanja

Zgrade kolektivnog stanovanja koje su bile odraz ideje kvalitetnog življenja na selu u doba socijalizma, danas ne predstavljaju ponos seoskih naselja. Životni prostor seoske elite socijalističkog perioda se danas nalazi u veoma lošem stanju, jer od raspada sistema koji ih je podigao, ne obraća se pažnja na njih. Niko ne oseća odgovornost prema zajedničkoj svojini, zato je ona devastirana, a njihovo neodržavanje je dovelo do kritičnog stanja objekata kolektivnog stanovanja u većini banatskih sela.

Stanari više ne čine jedan izabrani krug stanovništva, nego bilo ko može da postane vlasnik, nekada privilegovanog stambenog prostora. Novi vlasnici renoviraju svoje stanove,

⁴³⁵ Silađi and Kurtović–Folić 2013, 608

⁴³⁶ Način obnove predstavlja predmet diskusije.

dok zajedničke prostorije, instalacije i fasada ostaju izloženi zubu vremena i samo povećavaju broj neodržavanih građevina u centrima seoskih naselja.

Stanje kolektivnog stanovanja takođe verno odslikava savremeno shvatanje, tj. odbacivanje dostignuća i vrednosti prethodne epohe i nepoštovanje zajedništva, zajedničkih prostora.

Zgrade ostalih namena

Slika 115: Napuštena zgrada hotela u centru Botoša

Ostale funkcije arhitektonskog okvira javnih prostora u banaskim selima, kao što su prodavnice, ugostiteljski objekti, vatrogasni domovi, domovi zdravlja, pošte, zgrade raznih udruženja, itd. pružaju šaroliku sliku i u odnosu na period izgradnje, stil oblikovanja i način održavanja.

Nekada je to bilo nezamislivo, a danas su napuštene, neodržavane zgrade konstantni elementi centralnih zona sela. To su najčešće objekti koji su

nastali pre Prvog svetskog rata ili u

međuratnom

periodu i nekada su

imali značajne

funkcije, kao što su

npr. zgrada škole,

prestižne porodične

kuće. Pojedine

građevine koje su

podignute u

Slika 116: Napušten objekat škole u Hetinu

Slika 117: Prodavnica u tradicionalnom objektu u Boki

socijalističkoj eri, danas više nemaju nikakvu funkciju, a pošto nisu bile održavane, nalaze se u veoma lošem stanju. Razloge možemo tražiti u tome, što je za vreme socijalizma trg obogaćivan mnogim novim sadržajima i građevinama u cilju jačanja osećaja zajedništva, a isto tako da bi se izjednačila ponuda između gradova i sela. Međutim, danas nema načina da se te funkcije zadrže, pošto je prestala potreba za njima, a zgrade u kojima su se ti sadržaji realizovali, danas su napuštene i propadaju.

III 1.6. OPREMA JAVNIH PROSTORA SELA U ANALIZIRANIM PERIODIMA

Mobilijar na seoskim trgovima obogaćuje javne prostore u duhovnom i u estetskom smislu, daje im poseban značaj i doprinosi tome, da se osećamo prijatnije na datom mestu. Ima određeno značenje, simboličnu, funkcionalnu i estetsku ulogu. Pod mobilijarom se podrazumevaju česme, klupe, ulična rasveta, kante za otpatke, autobuska stajališta, kiosci, telefonske govornice, informacione table, skulpture, kao i popločanje i zelenilo.⁴³⁷ Javni prostori banatskih naselja kroz istoriju nisu bili bogato opremljeni ovim elementima koji su u ovom slučaju najčešće nosili u sebi neko dublje značenje sem funkcionalnosti. Izgled opreme je u svakom analiziranom periodu pratila aktuelne stilove u oblikovanju, dok danas u vremenu tranzicije sve više je prisutan fenomen oponašanja istorijskih stilova prilikom dizajniranja elemenata opreme javnih prostora.

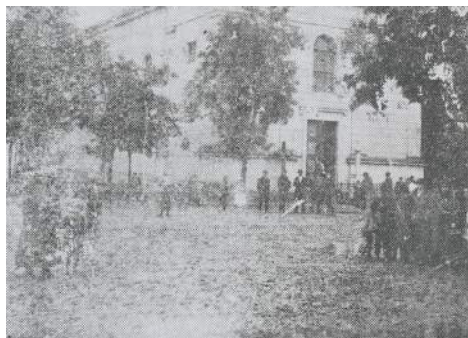
Bez mobilijara trg je samo jedna relativno velika slobodna površina, gde lutaju ljudi bez nekog dužeg zadržavanja. Elementi ruralne opreme mogu biti i vertikalni reperi samog trga, mogu predstavljati tačke ka kojima vizure gravitiraju. Međutim, reperi su retki na javnim prostorima banatskih sela, s obzirom na to da su oni pretežno nastali na raskrnicama ulica. Pored arhitektonskog okvira, urbano opremanje trga je najviše odgovorno za stvaranje posebnog ambijenta javnog prostora.

Tradicionalno selo

U tradicionalnom selu opremanje trgova je bilo svedeno na minimum. Poljavljuje se samo nekoliko elemenata mobilijara međutim, ti elementi su imali veliki društveni značaj i doprineli su tome, da javni prostor bude prostor okupljanja, jer su brojni rituali bili vezani za ova obeležja.⁴³⁸

⁴³⁷ Тепавчевић 2008, 77 – Autor deli opremu trgova na sledeće kategorije: mobilijar u funkciji odmora, mobilijar u funkciji rasvete, mobilijar u funkciji javnog servisa, mobilijar kao komercijalni sadržaj, mobilijar u funkciji vizuelnih komunikacija, mobilijar u funkciji higijene, voda i zelenilo, parterno uređenje, skulpture i spomeničko obeležje.

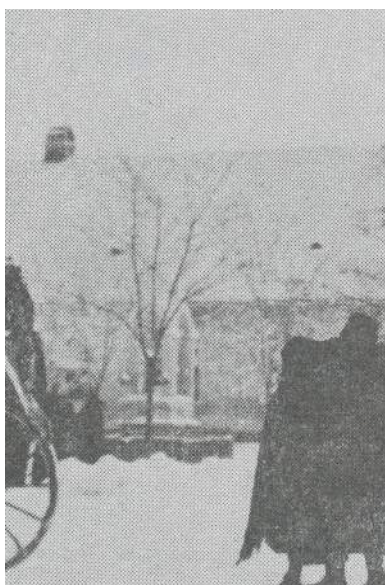
⁴³⁸ Bunar, krst, statua svetaca.

Slika 118: Javni prostor bez popločanja

Površina tla na trgu u prošlosti je bila od zemlje, a pravci kretanja nisu bili definisani. U kišnim danima taj prostor je bio pokriven blatom. Kada su popločali glavne ulice kamenim kockama, onda je popločan i deo javnog prostora, odnosno samo deo, gde su saobraćajnice presecale trg. U nekim selima se to odvijalo pre, a u drugim nakon Prvog svetskog rata.

Tokom XVIII i XIX veka se u nekim naseljima pojavlju statue svetaca. Jedan od njih je bio Sveti Jovan Nepomuk, pošto što je 1727. godine proglašen za zaštitnika Tamiškog Banata.⁴³⁹ Kult njegove ličnosti je živio i kasnije, u XIX veku. Javni spomenici posvećeni istorijskim događajima ili ličnostima su bili takođe neuobičajeni. Jedan od retkih primera je postavljen u

Slika 119: Statua Jovana Nepomukog na javnom prostoru

Slika 120: Milenijumski spomenik

Slika 121: Baza krsta u selu Boka

Jaša Tomiću⁴⁴⁰ za milenijumske svečanosti, a drugi spomenik je statua Lajoša Košuta (Kossuth Lajos) u Novom Itebeju, postavljena 1904. godine. U nekim naseljima na trgu su se pojavile i klupe, ali ni to nije bilo rasprostranjeno. Do sredine XX veka u selima, a samim tim ni na seoskim trgovima nije bilo rasvete.

U tradicionalnom selu, kao i većina drugih stvari, deo mobilijara javnog prostora je bilo vezan za religiju. Veoma čest elemenat opreme je bio kameni ili drveni krst okružen malom ogradom ispred crkve ili u njenoj neposrednoj blizini. Ove skulpture se mogu uporediti sa skulpturama svetog trojstva na trgovima banatskih gradova, tj. gradova širom nekadašnje Habsburške monarhije. Krstovi u selima su bili podizani od strane bogatih porodica ili verskih zajednica. I jedni i drugi

⁴³⁹ Bodor 1908, 34 – Npr. u Novoj Crnji je podignuta statua Svetog Jovana Nepomukog u drugoj polovini XIX veka, iako Tamiški Banat tada već davno nije postojao.

⁴⁴⁰ Ranije Mодоš (Módos).

je nastalo u znak zahvalnosti Bogu koji je spasao stanovništvo sela ili porodicu od neke nevolje.

Dominantni mobilijar na javnom prostoru je bila česma. Osim funkcionalne imala je ulogu repera na samom trgu, bilo je to mesto okupljanja, mesto socijalizacije, a pored toga, voda je imala zanačajno mesto i višestruko značenje u seoskoj tradiciji. Od početka XX veka, osnivanjem dobrovoljnih vatrogasnih društava u nekoliko seoskih naselja Srednjeg Banata, bazen za skupljanje vode je postao novi element ruralne opreme.

Slika 122: Park u centru naselja u Jaša Tomiću

Zelenilo je postojalo na trgovima od samog njihovog nastanka, mada to nisu bile uređene žardinjere i drveće, već drveće i žbunje u prirodnom obliku. U tradicionalnom selu zelenilo je bio element ruralne opreme, ali nije preuzelo dominantno mesto, kao što će to biti slučaj u kasnijim periodima. U većim naseljima ili u centrima srezova, npr. u Jaša Tomiću, Perlezu i Tomaševcu, parkovi u centralnim zonama se pojavljuju već za vreme tradicionalnog sela, a interesantno je da trgovi obično nisu imali nazive, a parkovi u nekim slučajevima jesu.⁴⁴¹

Selo između dva svetska rata

Opremanje javnog prostora sela između dva svetska rata se ne razlikuje od mobilijara tradicionalnog sela. Preuređenje državnog sistema nije donelo mnogo novina koje se tiču elemenata seoskog trga, u odnosu na dotadašnje stanje. Ipak, u novonastalim naseljima nakon Prvog svetskog rata, javlja se potreba za opremanjem između ostalog i javnog prostora. Repertoar ruralnog mobilijara je bio skoro isti kao i u tradicionalnom selu.

Česma i dalje predstavlja osnovni element opreme ruralnih javnih prostora i generatora društvenih okupljanja na trgu naselja, kao i cisterna za skupljanje vode za potrebe vatrogasnih društava. Između dva svetska rata se javljaju novi spomenici na javnom prostoru sela, u čast poginulim vojnicima u Prvom svetskom ratu, ili nekog velikana tog vremena.⁴⁴²

Na planu idealnog sela se uočava da je bilo planirano da zelenilo bude sastavni deo javnih prostora modernih međuratnih sela, i to u znatno većoj razmeri nego što je to bio

⁴⁴¹ Park u Tomaševcu se početkom XX veka zvao Eržebet park(Erzsébet-liget).

⁴⁴² AV F 126 II 67131/30

slučaj kod većine sela pre Prvog svetskog rata. Na datom planu zelenilo zauzima značajne površine u okviru seoskog trga.⁴⁴³

Drugi svetski rat

Tradicionalna ruralna oprema seoskog trga, uglavnom vezana za religiju, je ostala nepromenljiva tokom Drugog svetskog rata. Javlja se međutim, novi privremeni elemenat koji je u potpunom kontrastu sa prethodnim mobilijarom i vezan je za čin vešanja ljudi, neprijatelja nemačkih okupatora. Romska stanovništvo je bilo prinuđeno da postavlja vešala koja su predstavljala privremeni mobilijar u takvim prilikama.⁴⁴⁴

Osim ove neuobičajene opreme, javni prostor ostaje nepromenljiv, pre svega zbog raznih zabrana okupljanja ljudi, što je ograničavalo korišćenje samog trga, a isto tako nije ni bilo potrebe za novim mobilijarima.

Socijalističko selo

Od nastanka do sredine XX veka glavni trgovi su sačuvali osnovne karakteristike. Pojavom nove ideologije i novog vrednosnog sistema, dotadašnja oprema trgova se smatrala neadekvatnom, nedovoljnom, a ponekad i suvišnom, kada je reč o verskim obeležjima. Kao što je u nekim naseljima nestao deo arhitektonskog okvira, tako je nestao i deo mobilijara seoskih trgova, ili je premešten na druge lokacije. Nasuprot tome, javljaju se novi vidovi opreme koji nisu bili poznati u tradicionalnom selu. Oni donose jedan sasvim drugi ukus, drugo oblikovanje međutim, nalazi se u harmoniji sa arhitektonskim okvirom koji se formirao u istom periodu. Nova oprema je nosila u sebi istu toliko jako značenje i ideološku poruku kao što su to činili i elementi religije u prethodnom periodu.

Za vreme socijalizma, od 1960-ih godina na javnom prostoru je postavljen novi vid popločanja: cela površina je asfaltirana, jer je to zajedno sa već spomenutim elementima predstavljao simbol socijalističkog razvoja. U ovom intervalu se već uočava pokušaj usmeravanja kretanja pomoću parternog uređenja. To se odslikavalo pre svega na asfaltiranim pravcima između zelenih površina i u naglašavanju saobraćajnih traka.

⁴⁴³ Симоновић и Рибар 1993, 131, 132 – Urbanistički plan Jana Dubavija za novo seosko naselje iz 1929. godine.

⁴⁴⁴ Попов 1992, 28

Svi javni prostori dobijaju niz novih motiva prostorne opreme, između ostalog u vidu spomen ploča, spomenika ili spomeničkih kompleksa. Podizanje spomen obeležja kao znak

Slika 123: Spomen obeležje u Kleku

Slika 124: Statua narodnom heroju u Boki

sećanja na ličnosti i na događanja u prošlosti, naročito sećanje na heroje i bitke Drugog svetskog rata, imalo je veliki vaspitno-obrazovni, a i kulturološki karakter. Prisutne su skulpture heroja i žrtava Drugog svetskog rata, biste nekih značajnih političkih ili lokalnih ličnosti. Nisu retki ni

memorijalni stubovi kao uspomene na poginule ratnike, ili memorijalne ploče. Pored ploča i figuralnih postava stvarnih, ili alegoričnih ličnosti, javljaju se i memorijalna obeležja sa simboličnim postavkama kao i spomen parkovi.⁴⁴⁵ Ovakva obeležja su imala najveće simbolično značenje, ideološku poruku. Simbolizovali su pobedu nad neprijateljem, odnosno pobedu novog vrednosnog sistema.

U 1950-im godinama dolazi do modernizacije elektrifikacije većine naselja Banata⁴⁴⁶ i kao posledica toga, u velikom broju banatskih sela se pojavljuju trafo stanice, najčešće u centru naselja. One se mogu smatrati i novom formom i funkcijom mobilijara na javnim prostorima, tj. instalacije u ovom prostoru u socijalističkom periodu. Njihova pojava često je menjala opšti utisak trga, jer su bile postavljene na raskrsnicu dveju glavnih ulica, zaklanjajući jedan deo arhitektonskog okvira javnog prostora, najčešće religijskog objekta. Izgrađeni su na osnovu tipskih projekata i postavljeni su tako, da ne smetaju ni saobraćaju ni drugim komunalnim objektima.⁴⁴⁷ Trafo stanice su svojim oblikom, a takođe i položajem simbolizove pobedu nad starim vrednostima.

Za ovo vreme je vezana pojava autobuskih stajališta i kioska u sastavu javnog prostora koji se svojim oblikom retko uklapaju u već šareni ambijent. Klupe, svetiljke, kante za smeće, držači bicikala, oglasne tabele itd. se prvi put postavljaju za vreme socijalizma, a njihovo oblikovanje takođe prati opšte principe arhitekture i umetnosti u socijalističkoj Jugoslaviji. Ovi elementi opreme su često i dan danas zadržani na trgovima.

Suvišno ozelenjavanje javnih prostora se takođe vezuje za shvatanja socijalističke vlasti, jer u ovom posleratnom periodu često je došlo do preteranog ozelenjavanja, do stvaranja parkovskih površina u seoskim centrima. Urbanisti su smatrali da su parkovi, pluća

⁴⁴⁵ Simbolični spomenici se javljaju npr. u naseljima Klek i Ravni Topolovac.

⁴⁴⁶ Elektrifikacija naselja je započeta već u periodu između dva svetska rata, a sredinom XX veka su osavremenili postojeću mrežu.

⁴⁴⁷ AV F 289 105/55, 1089/55, 1775/55

naselja, neophodna potreba svakog socijalističkog sela.⁴⁴⁸ Ova pojava karakteriše sve trgove, a najčešće one koji nisu nastali na raskrscima ulica i gde je središte prostora ostalo prazno rušenjem crkve. Sasvim je bilo nepotrebno povećati količinu zelenila, jer je jedno prepoznatljivo obeležje sela sklad i bliskost sa prirodom. Naselja su i inače okružena njivama, šumama i sve je to na dohvat ruke seoskom čoveku. Potez ozelenjavanja centara je bio deo težnje ka približavanjem gradskom životu, gde je bilo potrebno na unutrašnjim prostorima obezbediti male oaze za podizanje raspoloženja ljudi i kvaliteta života.⁴⁴⁹ Zelene površine usmeravaju, ali ujedno i ograničavaju kretanje, dok javni prostor postaje nepromenljiv.

Selo u tranziciji

S obzirom na to da je za period početka tranzicije bilo karakteristično potpuno zapostavljanje javnih prostora sela u funkcionalnom smislu, javlja se i zastoj u razvoju i

Slika 125: Žitište - popločanje javnog prostora trga

Slika 126: Nedovršeno popločanje u Tomaševcu

korišćenju mobilijara. Drugi period tranzicije već karakteriše potreba za opremom prostora, ali kao i u drugim analiziranim karakteristikama trgova, i ovde se javlja jedna vrsta neodlučnosti i diskutabilnog, neujednačenog ukusa u smislu oblikovanja i nedostatka bilo kakvog koncepta. Primećuje se pokušaj presađivanja tradicionalnih oblika, odnosno elemenata tradicionalne kuće na mobilijar, što u veoma retkim slučajevima zadovoljava estetske kvalitete.⁴⁵⁰ Dok u gradovima postoji određena vrsta odbojnosti prema ovakvom načinu izražavanja, u selima se to kod većine stanovništva nekritički prihvata. Taj pristup međutim, ne karakteriše samo 1990-e godine kao što je to slučaj u većim sredinama, već je i dan danas prisutna takva vrsta oblikovanja.

Danas je često najveći deo glavnog seoskog trga još uvek asfaltiran i korišćen za potrebe kolskog saobraćaja, kako aktivnog tako i mirujućeg. Retko postoje odvojene površine, popločane staze ili

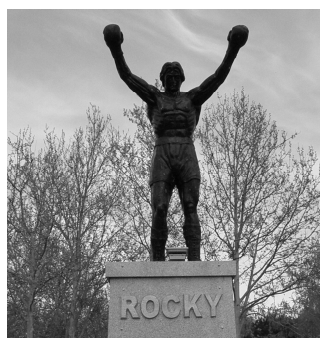
⁴⁴⁸ Janjetov 1960

⁴⁴⁹ Силађи 2010, 170

⁴⁵⁰ Mitrović 2010, 303 – Autor uočava, da su arhitekti u Vojvodini, pre svega u Novom Sadu, 1990-ih godina nekritički koristili tradicionalne elemente vojvođanske narodne arhitekture. Na takav način su pokušavali da romantizuju prošlost. Ova tendencija u banatskim selima je više dostupna kod urbanog mobilijara, a ne kod arhitektonskog okvira trga.

negovana zelenila. Ovakvo uređenje prostora bi dalo neko usmerenje stanovnicima o nameni pojedinih segmenata trga, kao i o pravcima kretanja. Postoje i manje uspešni pokušaji za uređenje javnog prostora. Na nekim mestima se javlja popločanje, uređeno zelenilo, savremene klupe, kante za otpatke i rasveta, ali društvo se teško navikava na ponovno korišćenje tih prostora i elemenata opreme. Ponekad je posvećena veća pažnja uređenju slobodnog prostora trga i njegovom dopunjavanju novim elementima, nego na sam arhitektonski okvir trga, što takođe deluje groteskno. (Slika: Nedovršeni radovi – popločanje javnog prostora u Tomaševcu)

Slika 127: Nova skulptura u Žitištu

Slika 128: Skulptura u Tordi

manjina. Oblikovanje ovih dela je pretežno klasično, realistički, skulpture ne nose na sebi obeležje vremena.

Slika 129: Česma na trgu u Toraku

Slika 130: Česma u Novom Itebeju

projekat, jer na više mesta se pojavljuje isto oblikovanje, a drugačije kolorisanje. Neprimereno mešanje dve namene, kuće i česme, dovodi do izrugivanja prošlosti, ali ova poruka često ne dopire do stanovništva.

Pored česme, voda, kao element je prisutna i u obliku fontane u pojedinim selima Srednjeg Banata⁴⁵¹ i ponekad je kao spomen obeležje postavljena na mestu srušene crkve, odnosno na najvišu tačku javnog prostora. Oblikovanje ovih fontana je u potpunosti

⁴⁵¹ Primer: Banatski Despotovac, Knićanin, Žitište.

Nakon masovnog postavljanja narodnooslobodilačkih spomenika u selima Banata tokom prvog perioda razvoja socijalizma, sledila je veća pauza aktivnosti na tom polju. Od pre samo nekoliko godina, nove statue ponovo nalaze svoje mesto na glavnom prostoru naselja. Teme su raznovrsne, od filmskih ličnosti do velikana istorije i kulture nacionalnih

Česma je bila konstantni element javnog prostora sela, a u današnjim vremenima ponovo dobija svoju prvobitnu ulogu i u velikom broju naselja postaje dominantan element ruralne opreme. Na ovom mobilijaru se najčešće pojavljuju oblici tradicionalne banatske kuće, često cela građevina u umanjenim razmerama obavlja funkciju česme. Na neki način predstavlja tipski

nezadovoljavajuće, prelazi granicu kiča, i nije u duhu ni jedne epohe prisutne na seoskim trgovima.

Slika 131: Fontana u Banatskom Despotovcu

Slika 132: Fontana u Knićaninu

Slika 133: Nagomilavanje vertikalnih akcenata u Hetinu

U repertuaru opreme seoskih javnih prostora javljaju se još klupe, rasveta, oglasne table, držači bicikala, autobuske stanice. Oblikovanje ovih elemenata je veoma raznovrsno, jer su neki nastali u periodu socijalizma, a oni koji su postavljeni u vremenima tranzicije različitih su oblika i boja, i znatno dopriose tome, da seoski trg izgleda kao jedna haotična, neuređena celina.

Broj saobraćajnih znakova je znatno povećan u poslednjim decenijama i oni su, zajedno sa semaforima, takođe novi elementi prostorne opreme. Kao što su trafo stanice u periodu nakon Drugog svetskog rata predstavljale strana tela u sklopu javnog prostora sela, tako se danas javljaju, istina u daleko manjem broju i predajnici, antene raznih kompanija mobilnih telefona u obliku visokih rešetkastih stubova crveno-bele boje. Nije retkost da ekonomski interesi prevladaju nad estetskim i funkcionalnim zahtevima, što upravo karakteriše ove slučajeve. Spomenute kompanije plaćaju visoke cene korišćenja zemljišta, a naselje može iskoristiti taj novac za opšti razvoj sela međutim, nisu svesni toga da na taj način uništavaju pre svega estetsku vrednost glavnog trga, tj. najvrednijeg prostora, ogledala sela.

Rasprostranjene zelene površine, parkovi u centrima sela su u nekoj meri redukovani u odnosu na period socijalizma međutim, još uvek su konstantni elementi opreme.

Opremu javnih prostora banatskih sela danas karakteriše jedna vrsta neodređenosti, neodlučnosti što se tiče repertoara opreme, a takođe i oblikovanja i kombinovanja, što na neki način odslikava traženje načina izražavanja, što u suštini predstavlja traženje identiteta.

III 2. ANALIZA JAVNIH PROSTORA SEOSKIH NASELJA SA PROSTORA NEKADAŠNJEG TAMIŠKOG BANATA

III 2.1. OKOLNOSTI RAZVOJA SELA OD PRVOG SVETSKOG RATA DO DANAS

Generatori promena na prostorima sela, pogotovo na javnom trgu su svakako bile društvene, političke, ekonomske, kulturološke, religijske i druge promene, tj. istorijske okolnosti koje su imale uticaj ne samo na transformaciju, nego i na samo korišćenje određenih mesta. Okolnosti razvoja sela u okruženju do Prvog svetskog rata se poklapaju sa razvojem naselja u Banatu, na teritoriji današnje Srbije, dok se nakon toga uočava niz sličnosti, a takođe i razlika u sudbini i transformaciji seoskih naselja.

Mađarska

Nakon Prvog svetskog rata raspadom Austro-Ugarske monarhije političku situaciju u Mađarskoj (Magyar Királyság) karakteriše jedna vrsta šoka, a period do Drugog svetskog rata pokušaj vlasti da vrati oduzete teritorije, što je delom i uspelo neposredno pre Drugog svetskog rata. Administrativna podela je u potpunosti promenjena. Ugarska je izgubila velike teritorije, od kojih je imala društvene, ekonomske i druge interese, a na kojima su nastale druge države. Između ostalog je izgubila veliki deo južne teritorije, pre svega Bač-Bodrošku, Tamišku i Torontalsku županiju, odnosno najplodnije delove nekadašnje Monarhije Habsburgovaca. Torontalska županija je podeljena na tri dela, a jedan manji deo sa samo nekoliko sela ostao u Mađarskoj.

Od godine 1945. dešavale su se slične promene kao i u Jugoslaviji, tj. iseljenje nemačkog stanovništva, agrarna reforma i nacionalizacija, sve u skladu sa socijalističkim shvatanjima. Oduzeto je zemljište od neprijatelja države, pre svega od simpatizera fašističkog režima, veleposednika i crkve. Usled agrarne reforme i nedostatka slobodnog zemljišta na celoj teritoriji države, pokrenuta je unutrašnja migracija stanovništva, naseljavaju se napuštena nemačka sela.⁴⁵² Osnovni cilj je bio raskid sa tradicijom i kreiranje novog vrednosnog sistema. U tom cilju je napravljena nova administrativna podela: umesto velikih županija uspostavljene su manje administrativne celine, kao što je bilo predviđeno već u međuratnom periodu. U Jugoslaviji privremeno nastaju manje administrativne celine kao što su opštine međutim, do 1980-ih godina su ukinute. Ipak, sve do vremena tranzicije, do 1990-ih godina postojala je neka vrsta diferenciranja seoskih naselja. Ubrzana industrijalizacija i urbanizacija su karakterisale i sela u Mađarskoj, a pored toga i razvoj infrastrukture. Poljoprivredne zadruge su dovele do diferenciranja sela, a vremenom i do njihove depopulacije.

U vremenima tranzicije ponovo dolazi do potpunog preobražaja mađarskog sela, gde prethodni režim ocenjuju veoma negativno, a najčešće ne poštuju ni tradicionalne vrednosti, već sebi kreiraju neku iskrivljenu tradiciju. Karakteristično je da su propale zemljoradničke zadruge, a sa druge strane pristižu nove investicije i ponovo se stvaraju veliki posedi. Migracija iz sela u veća naselja je uobičajena pojava, izuzev onih naselja koja se nalaze pored većih gradova.

Rumunija

Kraljevina Rumunija (Regatul României) je nakon Prvog svetskog rata dobila velike teritorije nekadašnje Austro-Ugarske monarhije, zato je često nazvana Velikom Rumunijom (România Mare). Na tim novim teritorijama je pokušavala da realizuje svoje nacionalne težnje, što se odražavalo i na seoskim prostorima i u funkcionisanju raznih institucija.⁴⁵³

Administrativna podela je bila promenjena zajedno sa pomeranim državnim granicama. Dotadašnje županije su podeljene u deset pokrajina, između ostalog i Banat je bio posebna celina.⁴⁵⁴ Deo Torontalske i najveći deo ranije Tamiške županije je pripao

⁴⁵² „Magyarország történeti földrajza“ 04. 01. 2015.

https://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=10&cad=rja&uact=8&ved=0CFkQFjAJ&url=htt p%3A%2F%2Ffelte.pene.hu%2Ffe107_files%2Fdownloads%2Fdownload.php%3Ffname%3D.%2F5.felev%2FMag yarorszag%2520tarsadalmi-gazdasagi%2520foldrajza%2Feloadasok_2009%2FMagyar_09_2.ppt&ei=G0uuVIGVCaT_ygP_1IDQDA&usg=A FQjCNEE5_fSI5xqGhvvjauPrtPKgejSQw&sig2=ZVjaJ7i_HQldFuchgwtajg&bvm=bv.83339334,d.bGQ

⁴⁵³ U školama je jezik nastave nakon Prvog svetskog rata bio isključivo rumunski.

⁴⁵⁴ Benedek 2011, 73, 04. 03. 2015.

<https://books.google.rs/books?id=fAKCIK0O2AcC&pg=PA217&lpg=PA217&dq=rom%C3%A1niai+falvak+%C3%A 1talakul%C3%A1sa&source=bl&ots=7aNoIPFM0r&sig=SKHG84LA5ZS94Lmrjozzf4TEjBI&hl=sr&sa=X&ei=5EquV>

Kraljevini Rumuniji, a teritorija nekadašnjeg Tamiškog Banata u rumunskom delu je nazvana Banat, isto kao i u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevine Jugoslavije. Agrarna reforma je izvršena između 1918. i 1921. godine, a cilj je bio isti kao i u Kraljevini SHS, tj. likvidacija veleposeda i uspostavljanje manjih seljačkih gazdinstva. Planovi se međutim, nisu u potpunosti realizovani.⁴⁵⁵

Nakon Drugog svetskog rata je i u Rumuniji (Republicii Socialiste România) potpuno reorganizovana poljoprivreda, da bi država imala što veću kontrolu nad tom granom privrede. Drugom agrarnom reformom, 1945. godine su nacionalizovani veći posedi koji su opstali u međuratnom periodu, odnosno agrarnom reformom su zahvaćene i zemlje koje su oduzete od nemačkog stanovništva. One su delom ostale u vlasništvu države i na njima osnovane poljoprivredne zadruge, a delom su nastala manja poljoprivredna gazdinstva. Odlukom iz 1949. godine je potenciran ulazak svakog pojedinca u zadruge, dok su početkom 1960-ih godina usled ponovne agrarne reforme manja gazdinstva bila primorana da uđu u poljoprivredne zadruge, što je doprinelo daljoj transformaciji sela i njegovih prostora. Veliki deo stanovništva rumunskog dela Banata je napustio svoje domove, dok su na njihovo mesto kolonizirani ljudi iz drugih krajeva tadašnje Rumunije.⁴⁵⁶

U Rumuniji transformacije seoskih naselja i javnih prostora nisu bile prekinute ni u poslednjoj deceniji socijalizma, nakon brojnih promena. Godine 1988. predsednik države i glavni sekretar Rumunkse komunističke partije (Partidului Comunist Român), Nikola Čaušesku (Nicolae Ceausescu) je objavio da će realizovati sistematizaciju seoskih naselja, odnosno da će osnovati agrarne centre. Ovaj proces je narod nazvao uništavanjem sela.⁴⁵⁷ Po planu, uništavanje se sastojalo od više etapa, a krajnji rok za realizaciju ciljeva je bila 2000. godina, kada je stanovništvo trebalo da bude smešteno u višeporodičnim stambenim zgradama, građenim po tipskim projektima, u agroindustrijskim centrima, gde su od pratećih sadržaja predvideli: bolnice, škole, sportske i kulturne centre, tj. veoma slično sadržaju javnog prostora sela u Jugoslaviji, Banatu. Ovaj poduhvat je imao za cilj da u potpunosti iskoreni svaku vrstu tradicije, kao i vrednosti velikog broja različitih nacija, koje su živele na tlu Rumunije, i da bude urađena jedna vrsta homogenizacije društva.

Administrativna podela je menjana i u socijalističkom periodu. Pored osnovne podele na županije, uvedene su opštine, što je diferenciralo sela na: centre opštine koji su se znatno brže razvijali i na sela periferije. Prvo su opštine pripadale regijama i pokrajinama, zatim

---

Lu_EMaugOdj4LoCw&ved=0CGUQ6AEwCQ#v=onepage&q=rom%C3%A1niai%20falvak%20%C3%A1talakul%C3%A1sa&f=false

⁴⁵⁵ Kiss 2007, 20. 02. 2015.

<https://dl.dropboxusercontent.com/u/89912115/Publikaciok/Gazdasagi%20tarsadalmi%20folyamatok%20az%20erdelyi%20falvakban.pdf>

⁴⁵⁶ Kovách 2004, 78, 124-125 – Npr. u jednom selu nekadašnje Tamiške županije su izvršene kolonizacije u 1970-im godinama. Kolonisti su dobili određene privilegije, beslatne kuće, hranu, radno mesto, itd.

⁴⁵⁷ „Romániában 25 éve jelentették be a falurombolási tervet“ 06. 03. 2015.

http://www.szatmar.ro/Romaniaban_25_eve_jelentettek_be_a_falurombolasi_tervet/hirek/57847

županijama, dok su vremenom, od 1968. godine i regije i pokrajine ukinute i zadržana je jedino podela na opštine koje su pripadale županijama.⁴⁵⁸

Raspad socijalističkog režima u Rumuniji je sprečio sprovođenje plana sistematizacije sela, ali je pokrenuo niz drugih promena u selima i na njihovim javnim prostorima. U Rumuniji je tranzicija započeta već početkom 1990-ih godina, usled čega su se desile brojne društvene i ekonomske promene. Preostalo nemačko stanovništvo je napustilo svoje domove i time je znatno ugrožena kulturna raznovrsnost područja. Raznim agrarnim reformama su pokrenuli restituciju koja međutim, nije u velikoj meri uticala na opšti položaj sela i seoskog društva, jer je u međuvremenu nestao, ili se transformisao pojam zajedništva Podela zemlje na opštine je i dalje zadržana, kao i podela na županije.

---

⁴⁵⁸ Benedek 2011, 73-77, 04. 03. 2015.

https://books.google.rs/books?id=fAKCIK0O2AcC&pg=PA217&lpg=PA217&dq=rom%C3%A1niai+falvak+%C3%A1talakul%C3%A1sa&source=bl&ots=7aNoIPFM0r&sig=SKHG84LA5ZS94Lmrjzozf4TEjBI&hl=sr&sa=X&ei=5EquVLu_EMauygOj4LoCw&ved=0CGUQ6AEwCQ#v=onepage&q=rom%C3%A1niai%20falvak%20%C3%A1talakul%C3%A1sa&f=false

III 2.2. TRANSFORMACIJE OBLIKA I ARHITEKTURE JAVNIH PROSTORA SELA OD PRVOG SVETSKOG RATA DO DANAS

Međuratni period nasuprot jakim nacionalnim težnjama i pokušajima uređenja prostora novih država i u Mađarskoj i u Rumuniji, kao i kod nas, karakteriše jedna vrsta stagnacije koje se tiču slike i opšteg razvoja sela. Korišćenje seoskih prostora se oslanja na tradiciju, a istovremeno je seoska tradicija preživela svoj poslednji, romantični period.

Principi uređenja seoske teritorije u doba socijalizma u okruženju, po osnovnom pristupu se ne razlikuju puno od primera na području Jugoslavije, Srbije, odnosno Banata. Usporene promene u periodu između dva svetska rata su nakon Drugog svetskog rata zamenjene takvim radikalnim koncepcijama, koje su u korenima htele da promene ne samo društveno uređenje, nego i životni prostor.

Vreme tranzicije se već razlikuje u određenim državama, dok je u Mađarskoj uočljiva tendencija uređivanja javnih prostora već od sredine 1990-ih godina, Rumunija je u veoma sličnoj situaciji Srbiji, gde je uređenje prostora započeto tek poslednjih godina. Glavni nedostaci razvoja seoskih naselja za vreme tranzicije u Rumuniji su nedovoljno smišljena strategija razvoja i nedefinisani, opštevažeći kriterijumi. U prvom planu su bili lokalni interesi koji međutim, ne odslikavaju stvarne potrebe lokalnog društva, nego interese vladajuće elite.⁴⁵⁹

⁴⁵⁹ Benedek 2011, 285, 04. 03. 2015.

https://books.google.rs/books?id=fAKCIK0O2AcC&pg=PA217&lpg=PA217&dq=rom%C3%A1niai+falvak+%C3%A1talakul%C3%A1sa&source=bl&ots=7aNoIPFM0r&sig=SKHG84LA5ZS94Lmrjzozf4TEjBI&hl=sr&sa=X&ei=5EquVLu_EMauygOdj4LoCw&ved=0CGUQ6AEwCQ#v=onepage&q=rom%C3%A1niai%20falvak%20%C3%A1talakul%C3%A1sa&f=false

Trianonskim sporazumom Mađarska je izgubila dve trećine prethodnih seoskih naselja, a ostala sela prikazuju negativnu razvojnu tendenciju u međuratnom periodu u odnosu na opšte stanje, a takođe i na broj stanovništva. Kao i u susednim zemljama, pokušavali su da kroz arhitekturu ispolje nacionalni identitet. Dok su u Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca nastala nova sela koja su bila nosioci nacionalnih težnji, u Mađarskoj je to realizovano u okviru već postojećih sela. Nove zgrade na javnim prostorima sela su rađene u secesijskom stilu, a to su uglavnom bile: kuće lekara, kuće beležnika, škole, zgrade poljoprivrednih zadruga, i u nekim slučajevima i crkve sa parohijom. Često su podizani spomenici palim borcima Prvog svetskog rata tj. javlja se novi element mobilijara na seoskom trgu. Ovaj period možemo smatrati epohom poslednjeg uspona tradicionalnih vrednosti, jer postoji romantična vezanost za selo i za njegovo nasleđe.

Dok je u tadašnjoj Jugoslaviji, a takođe i u Banatu, osnovna tendencija nakon Drugog svetskog rata bila urbanizacija naselja, u Mađarskoj su se sela našla u veoma teškoj situaciji. Opšti razvoj naselja se skoncentrisao na gradove, dok su sela bila u velikoj meri isključena iz razvojnih tokova.⁴⁶⁰ To je bila smišljena strategija vlasti, jer je smatrano da ako mladi napuste selo socijalistički režim više neće imati protivnika, tj. jako seljaštvo.⁴⁶¹ Kolektivizacija rada, odnosno agrarna reforma i nastanak novih zemljoradničkih zadruga su bili osnovni generatori promena, a promenom stila života se menja i opšta slika naselja, pre svega javnih prostora. U ovoj epohi automobili postaju konstantni elementi seoske slike i prouzrokuju transformaciju strukture naselja, ometajući korišćenje prostora. Menja se i arhitektonski omotač trgova, pojedine stare funkcije dobijaju novi omotač ili nastaju novi objekti, kao što su prodavnice i krčme, a od 1950-ih godina i u Mađarskoj se grade domovi kulture. Građevine su realizovane po tipskim projektima u duhu socrealizma.

Slika 134: Javni prostor u selu Kibekhaza za vreme socializm)

Slika135: Prodavnica podignuta u socializmu u naselju Apatfalva

Pored, a ponekad i umesto spomenika žrtava ili heroja Prvog svetskog rata postavljaju se nova obeležja značajnim ličnostima Drugog svetskog rata. Bilo je karakteristično i

⁴⁶⁰ Kollega–Tarsoly 1996, 233-243

⁴⁶¹ „Falurombolás a kezdetektől napjainkig“ 04. 03. 2015.
<http://www.sikloslaszlo.hu/falurombolas-a-kezdetektol-napjainkig/>

obrazovanje parkovskih površina oko ovih spomenika. Nova oprema javnih prostora je i u Mađarskoj bila autobuska stanica, takođe oblikovana u duhu socijalizma, u obliku metalne kutije. Umesto dotadašnjih praznika javljaju se socijalističke proslave, a glavne svečanosti ovih manifestacija su održavane na seoskim trgovima, uz sve propratne elemente spektakla.

Slika 136: Nova, već zatvorena škola u selu Gelše

Slika 137: Uređen javni prostor u mestu Ujsentivan

Uništavanje sela i nekadašnjih vrednosti se nastavlja i u vremenima tranzicije, kada se već oslobodilo od pritiska socijalističkog režima, ali se još nije znalo koje su granice i mogućnosti demokratije. Postoje pokušaji

oživljavanja javnih prostora pomoću raznih projekata, međutim, u većini slučajeva su to veoma površna rešenja, bez definisane koncepcije i temeljne analize. Poduhvati su skoncentrisani na pojedinačne objekte koji se obnavljaju, a ne na harmoniju celine. Uređenje javnih prostora i okolnih objekata i podizanje novih zgrada, često su neopravdani poduhvati, jer usled depopulacije sela ne postoje korisnici.⁴⁶² U pojedinim naseljima se grade crkve, jer religija u ovom periodu ponovo postaje važan faktor života. Intervencije na objektima retko daju kvalitetna arhitektonska rešenja, češće je to ispoljavanje masovnog ukusa i iskrivljene tradicije, i zgrade izražavaju nostalgичnu vezanost za idealizovani period, a to je vreme pre Prvog svetskog rata.

Slika 138: Slava sela u selu Bezeređ

Slika 139: Zgrada opštine u naselju Ujsentivan

⁴⁶² Kerner 2012, 33 – U vremenima tranzicije je podignuta nova građevina škole u mestu Gelše (Gelse), a nakon samo nekoliko godina je zatvorena.

Repertoar ruralnog mobilijara se obogaćuje: autobuske stanice, novi spomenici vezani za istoriju Mađarske, dečija igrališta. Umesto socijalističkih proslava jedna od bitnih društvenih aktivnosti je obeležavanje nacionalnih praznika, u cilju jačanja nacionalnog identiteta, a tu su i manifestacije povodom seoskih slava.

Rumunija

Nakon Prvog svetskog rata u novoj državi su smatrali da je jedan od ciljeva kulturna homogenizacija države. Iz tih razloga su pokušali i modernizaciju sela u kulturnom i obrazovnom smislu, što je imalo uticaj i na transformaciju javnih prostora. Međutim, u banatskim selima su već za vreme tradicionalnog sela bile izgrađene škole, koje su pored

Slika 140: Spomenik palim borcima Prvog svetskog rata u mestu Teremia Mare

crkva predstavljale osnovne institucije kulture, zato se ova odredba manje odnosila na njih. U selima Rumunije u međuratnom periodu su podizani spomenici palim borcima rata, a oko njih se često formirana parkovska površina.

U godinama socijalizma i u ovoj državi je smatrano da urbanizacija i modernizacija sela predstavljaju pravi put do stvaranja uspešne socijalističke države i socijalističkog društva, trudili su se da ponudu seoskih naselja obogate, i tako su pojedina sela dobila status grada. To je bila masovna pojava, u celoj državi preko 60 sela je dobilo status gradskog naselja.⁴⁶³ Vremenom su izgrađeni objekti

koji su na selu simbolizovali naprednu državu. Kao i na našim prostorima i u rumunskom delu Banata su izgrađeni domovi kulture čak i u najmanjim selima, kako bi uniformisali kulturu. U tom cilju, tradicionalne, hrišćanske proslave su zamenjene socijalističkim svečanostima.⁴⁶⁴ U nekim slučajevima nisu podizane nove zgrade, nego su već postojeće objekte prilagođavali novim namenama. Nije to masovna pojava, ali u nekim selima se grade moderne školske zgrade po zahtevima socijalističkog društva i obrazovanja. Nova administrativna podela u 1980-im godinama je prouzrokovala brži razvoj

⁴⁶³ Benedek 2011, 218, 04. 03. 2015.

https://books.google.rs/books?id=fAKCIK0O2AcC&pg=PA217&lpg=PA217&dq=rom%C3%A1niai+falvak+%C3%A1talakul%C3%A1sa&source=bl&ots=7aNoIPFM0r&sig=SKHG84LA5ZS94Lmrjzozf4TEjBI&hl=sr&sa=X&ei=5EquVLu_EMauygOdj4LoCw&ved=0CGUQ6AEwCQ#v=onepage&q=rom%C3%A1niai%20falvak%20%C3%A1talakul%C3%A1sa&f=false

⁴⁶⁴ Kovách 2004, 139 – U selu Majlat su crkvenu slavu zamenili manifestacijom Majlatska nedelja, koja se održavala na javnom prostoru, tj. u dvorištu doma kulture.

centara opštine, i njihovih javnih prostora gde su izgrađeni novi objekti u stilu socrealizma,⁴⁶⁵ npr. višeporodični objekti u centrima sela, ali sa niskim komfornim kvalitetima.⁴⁶⁶ U manjim

Slika 141: Majlatska nedelja

naseljima, koja su nekada pripadala Torontalskoj županiji izgradnja u ovom periodu nije bila toliko izražena, javni prostori su čuvali stanje koje je formirano pre Prvog svetskog rata i u međuratnom periodu. Religija je bila stavljena u drugi plan i u Rumuniji, stoga u tom periodu crkve nisu bile održavane, pogotovo ne katoličke crkvene zgrade koje su pre promene stanovništva pripadali Nemcima.

Slika 142: Zgrada opštine u selu Lovrin

Vremena tranzicije karakteriše traženje puta, neodlučnost, što se jasno odslikava i na arhitektonski okvir javnih prostora. Veliki broj objekata u centrima propada, dok su drugi obnovljeni po nedefinisanim kriterijumima. Karakteristično je korišćenje jarkih boja, što možemo tumačiti uticajem masovne kulture, tj. ukusa.

Slika 143: Novi hotel u istorijskom stilu pored katoličke crkve u Sacalazu – posledica blizine grada)

Neobično je to, što je za vreme tranzicije za Rumuniju karakteristična dezurbanizacija, tj. povećanje broja seoskog stanovništva. To su omogućili i razni projekti i konkursi, uglavnom Evropske Unije koji su imali za cilj da unaprede one teritorije u zemlji koje su pogodne za poljoprivredu, a zajedno sa tim doprinesu i razvoju sela.⁴⁶⁷ Odras ovih promena na javnim prostorima sela međutim, nije uvek uočljiv. Ljudi više nemaju potrebe za zajedničkim aktivnostima, stoga često nema ni sredstava ni težnje za obnavljanjem ili

⁴⁶⁵ Kiss 2007, 95, 20. 02. 2015.

<https://dl.dropboxusercontent.com/u/89912115/Publikaciok/Gazdasagi%20tarsadalmi%20folyamatok%20az%20erdelyi%20falvakban.pdf>

⁴⁶⁶ Kiss 2004, 115, 20. 02. 2015

<https://dl.dropboxusercontent.com/u/89912115/Publikaciok/A%20roman%20faluszociologia%20a%20posztaszocialista%20korszakban.pdf>

⁴⁶⁷ Benedek 2011, 224, 04. 03. 2015.

https://books.google.rs/books?id=fAKCIK0O2AcC&pg=PA217&lpg=PA217&dq=rom%C3%A1niai+falvak+%C3%A1talakul%C3%A1sa&source=bl&ots=7aNoIPFM0r&sig=SKHG84LA5ZS94Lmrjozzf4TEjBI&hl=sr&sa=X&ei=5EquVLu_EMaugOj4LoCw&ved=0CGUQ6AEwCQ#v=onepage&q=rom%C3%A1niai%20falvak%20%C3%A1talakul%C3%A1sa&f=false

podizanjem novih objekata za javne potrebe. Ova pojava još više karakteriše manja seoska naselja i sela koja se nalaze u neposrednoj blizini gradova, u kojima stanovništvo

Slika 144: Objekat mešovite namene u selu Lovrin

zadovoljava svoje kulturološke i društvene potrebe. Drugi problem je taj, što projekti predviđaju razvoj poljoprivrede, dok kulturološki aspekti često ostaju u drugom planu.

Religija je opet postala deo svakodnevnice, a to je ostavilo pečat i na javnim prostorima. Brojni religijski objekti dobijaju novi omotač, dok graditeljska delatnost nije u tolikoj meri izražena kao u srpskom delu Banata. Pored pravoslavne, katoličke i reformatske vere se javljaju i druge, nove religije koje zahtevaju svoj prostor. Njihove pristalice najčešće kupuju kuće u okviru javnog prostora sela, i time obogaćuju arhitektonski sadržaj trgova, dok u oblikovnom smislu najčešće prate ukus vremena tranzicije. U nekim selima se pojavljuju nove zgrade društvenih funkcija, kao što je npr. hotel ili višeporodično stanovanje sa pratećim sadržajima.⁴⁶⁸

Slika 145: Crkva u selu Komlošu Mik

Duž granice između srpskog i

rumunskog dela Banata javni prostori su pretežno nastali na raskrsnici dveju ulica ili duž ulice, pa ih danas preseca kolska saobraćajnica koja ometa njihovo korišćenje. Građevine uglavnom nisu održavane, a što se tiče perioda izgradnje arhitektonskog omotača, prevladava period tradicionalnog i međuratnog sela. Novi mobilijari na seoskom javnom prostoru su autobuske stanice, a u nekim selima se pojavljuju dečija igrališta međutim, ona nisu toliko uobičajena kao u srpskom delu Banata.

⁴⁶⁸ Npr. u selima Săcălaz i Lovrin.

Nakon analize transformacije javnih prostora u Srbiji, Mađarskoj i Rumuniji, zaključuje se, da sela u rumunskom delu Banata najviše čuvaju duh tradicije, najbolje su konzervirali period tradicionalnog sela i uglavnom iz tog doba potiču građevine na trgu naselja. Pretpostavlja se da je uzrok bio nedostatak finansijskih sredstava. Uz određene intervencije bi se mogla stvoriti jedna skladna celina koja bi bila u harmoniji sa ostalim elementima sela međutim, opšti odnos stanovništva prema nasleđu, koji je doveo do devastiranja objekata na trgu i depopulacije javnog prostora, veoma je teško promeniti.

Slika 146: Napuštena nekadašnja nemačka crkva u selu Bobda

IV TIPOLOGIJA JAVNIH PROSTORA SEOSKIH NASELJA SREDNJEG BANATA

IV 1. DEFINISANJE GRANICA ANALIZIRANE TERITORIJE

Administrativna podela na teritoriji današnjeg Banata je mnogo puta menjana od XVIII do XXI veka. Za analizu karakteristika i definisanje tipova javnih prostora je izabrana teritorija Srednjeg Banata u savremenim granicama Banata u Vojvodini, odnosno u Srbiji.

Osnovni kriterijum izbora granica je bio definisana savremena administrativna celina sa gravitacionom tačkom Zrenjanin. Sela analiziranog prostora su pripadala uvek istoj administrativnoj celini od 1876. godine, dok su u periodu pre toga pojedina naselja bila u sklopu Kikindskog distrikta⁴⁶⁹ i vojne granice,⁴⁷⁰ i zbog toga se opšte karakteristike ovih javnih prostora u određenoj meri razlikuju. Od 1876. godine sva sela na teritoriji Srednjeg Banata su predstavljala delove Torontalske županije, nakon Prvog svetskog rata Beogradskog okruga, kasnije Dunavske Banovine, a od kraja Drugog svetskog rata Banata u Vojvodini. Unutar ovih većih celina sela su bila grupisana po srezovima, a kasnije po komunama, tj. opštinama. Za vreme Austro-Ugarske monarhije analizirana naselja su pripadala srezovima: Čenej, Kovačica, Modoš,⁴⁷¹ Pardanj,⁴⁷² Turski Bečej,⁴⁷³ Veliki Bečkerek,⁴⁷⁴ Žombolj; nakon Prvog svetskog rata srezovima: Alibunar, Jaša Tomić, Kovačica, Novi Bečej, Velika Kikinda,⁴⁷⁵ Veliki Bečkerek; a od 1960. godine opštinama Nova Crnja, Novi Bečej, Sečanj, Zrenjanin i Žitište. Zbog činjenice, da je administrativna podela toliko puta menjana na jednoj istoj teritoriji, za analizu je uzet prostor Srednji Banat u savremenim granicama, iako u ranijim periodima ova celina nije bila posebno definisana.

Analizirana sela Srednjeg Banata poseduju slične oblikovne karakteristike javnog prostora, predstavljaju varijacije na istu temu. Pretežno su nastale u istom periodu, za vreme Monarhije Habsburgovaca tokom XVIII i XIX veka, manji broj u Kraljevini SHS početkom XX stoleća, a transformisane su nakon Drugog svetskog rata i za vreme tranzicije po sličnim principima.

⁴⁶⁹ Npr. Melenci.

⁴⁷⁰ Npr. Orlovat i Tomaševac.

⁴⁷¹ Danas naselje Jaša Tomić.

⁴⁷² Danas naselje Međa.

⁴⁷³ Danas naselje Novi Bečej.

⁴⁷⁴ Danas grad Zrenjanin.

⁴⁷⁵ Danas grad Kikinda.

IV 2. DEFINISANJE OSNOVNIH KRITERIJUMA TIPOLOŠKE ANALIZE

U cilju sagledavanja opštih odlika srednjobanatskih sela, utvrđivanja njihove specifičnosti, međusobnih sličnosti i razlika, odnosno, zbog njihovog tipološkog razvrstavanja, potrebno je sprovesti celovitu analizu putem unapred definisanih aspekata.

Jedna od bitnih tačaka analize jesu istorijske prilike, tj. vreme nastanka analiziranog sela, odnosno vreme preuređenja sela u pravilna naselja. Pripadanje administrativnoj celini u vreme nastanka i kasnije, takođe je važan faktor analize, jer često od toga zavise opšte karakteristike i dalji razvoj naselja i graditeljskog fonda javnog prostora. Nacionalna struktura sela često određuje i religiju, što ima uticaj na podizanje i oblikovanje religijskih objekata, najvrednijeg elementa na seoskom trgu, od samog nastanka sela do danas.

Mesto javnog prostora u okviru seoske strukture je takođe predmet istraživanja, jer zauzimanjem, najčešće centralnog položaja pored glavne saobraćajnice ili u nekim slučajevima gravitiranje ka reci, određuje njegovo privilegovano mesto ne samo u samoj strukturi, nego uopšteno u seoskom društvu. Oblik javnog prostora je bio rezultat smišljenog projektovanja u cilju što boljeg organizovanja i sagledavanja, tj. kontrolisanja prostora. Vremenom je pravilna forma seoskog trga transformisana, najčešće usled novih sadržaja slobodnog prostora i okolnih objekata.

Najvažniji element fizičke strukture javnih prostora banatskih sela je njihov arhitektonski okvir, jer od toga najviše zavisi opšti utisak i karakter prostora. Razmatranje nastanka, tj. postepenog formiranja, zatim transformacije graditeljskog okruženja seoskog trga, repertoar i oblikovanje zgrada od nastanka do danas, pruža veliki broj informacija ne samo o javnom prostoru, nego o opštem razvoju celog naselja i o istorijskim, političkim, društvenim, kulturološkim, religijskim i drugim prilikama.

Funkcije i opremanje slobodnog prostora seoskih trgova su takođe predmeti analize, jer pomoću rezultata razmatranja se konstatuje kontinuitet ili diskontinuitet korišćenja trgova. Dok namena prostora ukazuje na tradiciju, na običaje i na svakodnevnu rutinu stanovništva sela, oprema odslikava ukus ili potrebe zajednice u analiziranim periodima.

U tabelarnim prikazima se fokusira na savremeno stanje javnih prostora u pogledu arhitektonskog okvira, korišćenja i opremanja, jer je to rezultat često dvovekovnog razvoja i transformiranja najvrednijeg dela seoskih naselja.

Pretpostavlja se, da će analiza po prethodno definisanim kriterijumima i aspektima dati mogućnost razvrstavanja razmatranih javnih prostora srednjobanatskih sela u određene, karakteristične tipove, i to će omogućiti ne samo pregled transformacija ruralne strukture i arhitektonskog okvira trgova, već i sociološke fenomene unutar seoskog društva.

TERITORIJA SREDNJEG BANATA U SAVREMENIM GRANICAMA

IV 3. ANALIZA NASELJA – TABELARNI PRIKAZ ANALIZIRANIH NASELJA

IV 3.1. OPŠTINA NOVA CRNJA

Aleksandrovo

(Velike Livade; Bozitova)

Selo Aleksandrovo je nastalo nakon Velikog rata na nekadašnjem majuru Bozitova grofa Endrea i Šandora Čekonjića (Endre Csekonics; Sándor Csekonics). Formiranje naselja je trajalo od 1922. do sredine 1930-ih godina, a doseljenici su došli iz Like i iz okolnih naselja Banata. Posebna politička opština je proglašena 1928. godine.⁴⁷⁶

Aleksandrovo je imalo pravilnu strukturu, skoro kvadratnu sa glavnim trgom na raskrnicu dveju ulica, približno u geometrijskom centru i protezalo se do sledeće raskrsnice u obliku izduženog pravougaonika. Dok su u ostalim delovima sela parcele iste dimenzije, na obodu trga se javljaju znatno veće površine.⁴⁷⁷ Premeravanje parcela naselja je započeto 1926. godine i završeno je 1935., što znači da je tad formiran oblik i određena površina javnog prostora. Godine 1935. Aleksandrovo je postalo katastarska opština.

Već 1930. godine predsednik opštine Aleksandrova upućuje pismo Dunavskoj banovini u Novom Sadu u kom piše da je kolonija od svojih sredstava do tada podigla opštinsku zgradu, jednospratnu školu i bogomolju. Te godine ove tri građevine su činile javni arhitektonski okvir trga.⁴⁷⁸ Na katastarskoj mapi⁴⁷⁹ koja je verovatno nastala neposredno pre rata, od javnih objekata je ucrtana crkva, izgrađena između 1928. i 1937. godine po projektima Đorđa Tabakovića.⁴⁸⁰ Parcela dijagonalno od crkve je neizgrađena, pretpostavlja se da je ovde bila veća zelena površina ili dečije igralište. Ostale dve ugaone parcele su izgrađene, njihovi sadržaji nisu označeni. Verovatno je to bila novija škola, izgrađena 1937. godine i zgrada opštine. O izgradnji zgrade opštine takođe svedoči dokument iz 1930. godine.⁴⁸¹ Sokolsko društvo, kao ključna organizacija kolonističkih naselja, formirano je i u

⁴⁷⁶ Мицић б 2013, 364

⁴⁷⁷ AV F 419

⁴⁷⁸ Мицић а 2013, 60-71

⁴⁷⁹ SZKN NC

⁴⁸⁰ Мицић б 2013, 406-409

⁴⁸¹ AV F126 II 21144/30

Aleksandrovu. Bila je namera da se 1941. godine izgradi dom međutim, rat je to sprečio. Već je i plac u okviru javnog prostora bio izdvojen za gradnju.⁴⁸²

Nakon Drugog svetskog rata ime naselja je promenjeno u Livade, zatim u Velike Livade, a pripadalo je srezu Zrenjanin i bilo je sedište opštine. Na javnom prostoru su neke zgrade preimenovane, a neke su novosagrađene. Na mapi iz socijalističkog perioda je obeležen centar sa crkvom i sa još jednim objektom javne funkcije. Pretpostavlja se da je tu bila škola.⁴⁸³ Davanje počasti borcima Drugog svetskog rata je bilo uobičajeno u svakom

Slika 147: Spomen ploča na objektu narodnooslobodilačkog odbora u Aleksandrovu

naselju, pa i u Velikim Livadama. Godine 1952. je postavljena spomen ploča u njihovu čast na zgradu narodnooslobodilačkog odbora, koja je ranije bila zgrada opštine. Godine 1960. naselje je pripojeno novoformiranoj komuni Nova Crnja i tad su počele transformacije trga. Asfaltiranjem ulica koje su presecale javni prostor, njegovo jedinstvo je razbijeno i trg je praktično podeljen na četiri celine. Povećanjem intenziteta motornih vozila su ti

delovi još više odsečeni jedni od drugih, iako međunarodni put ne prelazi kroz javni prostor, samo tangira naselje. (Slika: Spomen ploča na objektu narodnooslobodilačkog odbora u Aleksandrovu)

Ovo selo je jedno od retkih naselja koja su vratila svoje prvobitno ime nakon perioda socijalizma, od 1992. godine Velike Livade se ponovo nazivaju Aleksandrovo.⁴⁸⁴ Današnje stanje javnog prostora sela karakteriše jedna haotična slika. Trg je zadržao oblik izduženog pravouganika, javni objekti i funkcije se protežu niz saobraćajnice od jedne do druge raskrsnice. Prisutne su zgrade iz raznih perioda, crkva i mesna zajednica, prethodna zgrada opštine iz međuratnog vremena, višeporodično stanovanje i škola iz vremena socijalizma, dom kulture, odnosno nekadašnja bioskopska sala, zatim diskoteka, zabavište, vatrogasni dom i dom penzionera – ranije zadrugarski dom iz doba socijalizma. Između ovih funkcija ne uočava se jedinstvo, već kao da su spojeni raznim trafikama, koje svojim gabaritom nekontrolisano zauzimaju prostor trga, dok je njihovo oblikovanje na veoma niskom estetskom nivou. Od savremenih funkcija javnog prostora mogu se izdvojiti: dečije igralište, sportski teren u sklopu škole, pijaca, mirujući saobraćaj i nedovoljno uređene zelene površine između njih.

⁴⁸² Мицић b 2013, 437

⁴⁸³ AV F 419

⁴⁸⁴ „Opština Nova Crnja–Aleksandrovo“ 20. 02. 2015. <http://www.sonovacrnja.org.rs/index.php/lat/opstina-lat/mzc/42-kategorije-latinica/opstina-lat/mesne-zajednice-lat/57-2013-04-02-14-59-04>

1. Podaci o naselju				
1.1	Naziv opštine	opština Nova Crnja		
1.2	Naziv naselja	Aleksandrovo		
1.3	Prethodni nazivi	Bozitova; Velike Livade		
1.4	Vreme nastanka naselja			
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka nakon Prvog svetskog rata	
	–	–		
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka			
	–			
1.6	Stanovništvo			
	Broj stanovnika			
	1931. godine	1948. godine	1971. godine	2011. godine
	4.426	4.564	3.406	2.130
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)			
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka	
	–		srpsko stanovništvo	
1.7	Prostorna struktura naselja			
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek	
				
2. Podaci o javnom prostoru				
2.1	Naziv javnog prostora		–	
2.2	Kartografski podaci javnog prostora			
	X kordinate		Y kordinate	
	45.63		20.58	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi			
	centralni položaj		položaj na periferiji	
	x			
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica			
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka	
	–	–	trg ima oblik krsta, nalazi se na raskrsnici dveju ulica	
				

2.5	Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x			
	mirujući saobraćaj	x			
	parkovska površina	x			
	pijaca	x			
	dečije igralište	x			
	organizovana dešavanja				
	neophodne aktivnosti	x			
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora				
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
	Namena zgrada	Period izgradnje			
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
	crkva		X		
	opštinska zgrada				
	mesna zajednica/kancelarija		x		
	Škola/obdanište			x	
	vojna zgrada				
	dom kulture		x		
	dom zdravlja			x	
	vatrogasni dom		x		
	pošta			x	
	banka				
	policajska stanica				
	zgrada poljopivredne zadruge			x	
	zgrada raznih udruženja/partija				
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel				x
	prodavnica				x
	benzinska pumpa				
	Stanovanje				
	višeporodično stanovanje			x	
	jednoporodično stanovanje				
	Dominanta arhitektonskog okvira	ne postoji izražena dominanta prostora			
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	dominira period Kraljevine, međutim privremeni objekti nastali u vremenima tranzicije su najizraženiji delovi javnog prostora			
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše	
			x		
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da	ne		
			x		
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
	Tip mobilijara	Period nastanka			
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
	krst				
	česma				
	klupa			x	
	osvetljenje			x	
	oglasna tabla			x	
	spomenik značajnim ličnostima				
	spomenik palim borcima				
	transformator				
	antenna-predajnik				

	autobuska stanica				
	kiosk			X	X
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće			X	X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje	loše		
		X			

Prikaz centralne zone Aleksandrova na mapi iz međuratnog perioda

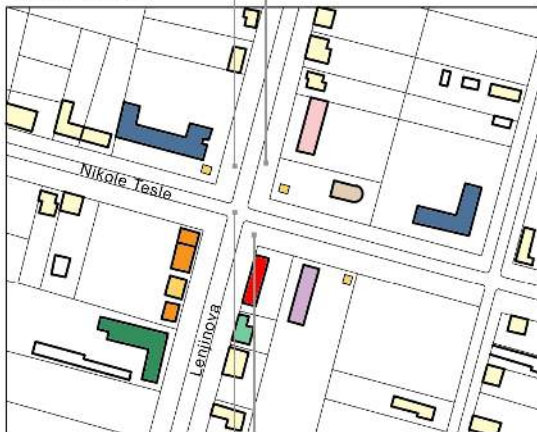

Prikaz centralne zone Aleksandrova na mapi iz međuratnog perioda

ALEKSANDROVO
opština Nova Crnja

↑ S R 1:2000

Uprava/administracija

■ mesna zajednica i kancelarija

■ zgrada poljoprivredne zadruge

Religija/kultura/obrazovanje

■ crkva

■ škola/obdanište

■ dom kulture

Zdravstvo

■ dom zdravlja

Trgovina/ugostiteljstvo/usluga

■ kafana/restoran

■ prodavnica

Udruženja

■ vatrogasni dom

Stanovanje

■ jednoporodično

Nova Crnja

(Magyarcsernye; Neuzerne)

Nastanak naselja Nova Crnja se vezuje za imanje Žombolj i za porodicu Čekonjić. Tumačenje formiranja naselja i navođenje godine njegovog nastanka razlikuje se od izvora do izvora, a vezuje se za period između 1792. i 1828. godine. Mađari iz susednog sela Čestereg su 1828. godine preseljeni u Novu Crnju, ali stanovnici su već od 1792. godine postepeno dolazili u ovo mesto.⁴⁸⁵ Pretpostavlja se da je 1828. godine došlo do premeravanja ulica i parcela, tj. do obrazovanja pravilne strukture naselja

S obzirom na to da je naselje nastalo tek krajem XVIII, odnosno početkom XIX veka, na *prvom vojnom premeru* još nije prikazano. Vidi se samo jedna pustara pod imenom Bozito, na središtu velikog močvarnog područja.⁴⁸⁶ Javni prostor sela je verovatno formiran 1828. godine, kada je podignuta i škola koja je na početku ujedno bila i bogomolja. Po predanju vernici su se pre toga molili kod krsta ispred zgrade opštine, što označava da je

Slika 148: Razglednica sa javnim objektima sela u Novoj Crnji

centar već ranije bio određen javnim građevinama. Novi centar je nakon premeravanja naselja postavljen na raskrscopicu dveju ulica i prvenstveno je imao kvadratni oblik, što se zaključuje na osnovu mape *drugog vojnog premera*. Godine 1844-te, zahvaljujući priložima

⁴⁸⁵ Силађи 2013, 78

⁴⁸⁶ „The First Military Survey–Nova Crnja“ 03. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=12&lat=45.65967&lon=20.57646>

plemićke porodice podignuta je crkva koja je svojim gabaritom zauzimala deo javnog prostora, transformišući njegov osnovni oblik. Sledeći element arhitektonskog okvira, nova zgrada opštine je podignuta 1856. godine. Svi ovi objekti su projektovani od strane arhitekata iz okolnih gradova.⁴⁸⁷

Na mapi *drugog vojnog premera*,⁴⁸⁸ od 1865. godine, može se uočiti zbijeno naselje u obliku izduženog pravougaonika, a već je transformisan oblik javnog prostora, jer je crkva bila postavljena na raniju slobodnu površinu trga. Zahvaljujući orijentaciji javnih objekata kao što su škola, zgrada opštine, parohija, prodavnica, krčma, odnosno njihovim pomeranjem od regulacione linije, trg dobija blago izduženi oblik. Krajem 1880-ih godina, na *trećem premeru* osnovni oblik trga prikazuje isto stanje kao i na *drugom premeru*, bez obzira na to da je u međuvremenu, 1869. godine, obogaćen arhitektonski okvir, izgrađena je još jedna škola.

Slika 149: Stara zgrada opštine u Novoj Crnji

Godine 1875. trg je dobio novu funkciju: tu se jednom nedeljno održavala pijaca. Na ovoj mapi se uočava već i oprema trga međutim, ne vidi se tačna funkcija prostornog mobilijara. Verovatno je tu bilo posađeno drveće, postavljena česma, a takođe i statua Jovana Nepomuka, izrađena 1868. godine. Krajem XIX veka, 1898. godine je podignuta sledeća zgrada opštine koja je međutim, bila na mestu stare zgrade opštine i nije menjala opšti doživljaj prostora.⁴⁸⁹

Katastarska mapa iz 1897. godine⁴⁹⁰ prikazuje isto stanje kao i treći premer⁴⁹¹ međutim, na razglednici sa početka XX veka se vidi da se javni prostor dalje transformisao izgradnjom još jedne ugaone parcele. Prema saznanjima, tu je sagrađena porodična kuća, pored tadašnje kafane.⁴⁹² Na ovaj način samo sa jedne strane ulice je ostala slobodna površina.

U međuratnom periodu ne uočava se značajna graditeljska aktivnost na javnom prostoru trga. Nakon Drugog svetskog rata selo je pripadalo srezu Zrenjanin i bilo je politička opština. Do 1960-ih godina u naselju je zadržan tradicionalni arhitektonski okvir trga, tada su međutim, započete dinamične transformacije. U socijalističkom periodu, krajem 1970-ih i početkom 1980-ih godina arhitektonski omotač javnog prostora su obrazovale sledeće zgrade, raspoređene na raskrsnici dveju ulica: crkva sa ispred postavljenim kamenim

⁴⁸⁷ Szilágyi a 2013, 41-53

⁴⁸⁸ „The Second Military Survey–Nova Crnja“ 03. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=12&lat=45.65907&lon=20.5732>

⁴⁸⁹ Szilágyi b 2013, 148

⁴⁹⁰ SZKN NC

⁴⁹¹ „Hungarian Kingdom–Nova Crnja“ 03. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=12&lat=45.65907&lon=20.5732

⁴⁹² Szilágyi a 2013, 11

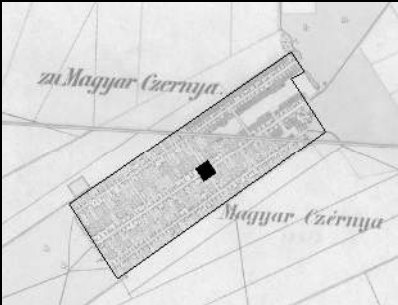

spomenikom, zgrada opštine, građevina društveno-političkih organizacija,⁴⁹³ opštinski sud, pošta, stanica milicije, osnovna škola, nekoliko prodavnica, robna kuća, samoposluga, banka, kompleks zgrada za stanovanje. Zdravstvena ambulanta je do podizanja novog doma zdravlja bila smeštena u bivšoj zgradi opštine koja je nakon toga srušena. Ispred robne kuće je postojao mali park.⁴⁹⁴ Trg je presečen međunarodnom saobraćajnicom koja je u doba socijalizma postala sve frekventnija i na taj način odsekla kulturno-obrazovne sadržaje trga od administracije i od slobodnih površina javnog prostora. Pijaca je bila izmeštena na prostor bivše železničke stanice.

Javni prostor sela u današnje vreme ima široki spektar sadržaja, s obzirom na to da naselje predstavlja centar opštine. Uglavnom je zadržan repertoar građevina izgrađen za vreme socijalizma i samo je delimično održavan. U malom parku je podignuta najpre privremena, zatim stalna zgrada poslastičarnice, a površine za mirujući saobraćaj su znatno povećane, pa je slobodan prostor trga u potpunosti nestao. Međunarodna saobraćajnica prolazi kroz trg i na ovaj način je onemogućeno duže zadržavanje na tom prostoru. Kao tradicionalni sadržaj, pijaca je vraćena na javni prostor. Zadržavanje na trgu je svedeno uglavnom na neophodne, svakodnevne aktivnosti, a veoma retko se na njemu organizuju posebni programi. Objekti nastali u različitim periodima nisu u harmoniji jedni sa drugima, kao ni oblikovanje slobodnih prostora i mobilijara, nije uočljiva nikakva veza između ovih komponentata.

---

⁴⁹³ zadružni dom

⁴⁹⁴ PZZZSK – registrator Nova Crnja – početak 1980-ih godina

1.	Podaci o naselju				
1.1	Naziv općine	općina Nova Crnja			
1.2	Naziv naselja	Nova Crnja			
1.3	Prethodni nazivi	Bozitova, Magyar Czernja, Magyarcsernye, Neuzerne			
1.4	Vreme nastanka naselja				
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka		
		• kraj XVIII veka • 1790-ih	•		
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka				
	srez ,ombolj				
1.6	Stanovništvo				
	Broj stanovnika				
	1829. godine	1911. godine	1971. godine		2011. godine
	1.007	4.133	2.911		1.509
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)				
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka		
	mađarsko stanovništvo		mađarsko stanovništvo		
1.7	Prostorna struktura naselja				
	period nepravilne strukture • kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura • druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura • XXI vek		
					
2.	Podaci o javnom prostoru				
2.1	Naziv javnog prostora	•			
2.2	Kartografski podaci javnog prostora				
	X kordinate		Y kordinate		
	45.66		20.60		
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi				
	centralni položaj		položaj na periferiji		
	x				
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica				
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka		
	•	pravougaoni, zatim slobo...eni oblik trga, nalazi se na raskrsnici dveju ulica	trg ima slobo...enoblik, nalazi se na raskrsnici dveju ulica		
					

2.5	Savremene funkcije javnog prostora			
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dečavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora			
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora			
	Namena zgrada	Period izgradnje		
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
		period tranzicije		
	crkva	x		
	opštinska zgrada			x
	mesna zajednica/kancelarija			
	škola/obdanište			x
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			x
	vatrogasni dom			x
	pošta			x
	banka			x
	policajska stanica			x
	zgrada poljopivredne zadruge			x
	zgrada raznih udruženja/partija			x
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel	x		x
	prodavnica		x	x
	benzinska pumpa			x
	Stanovanje			
	višeporodično stanovanje			x
	jednoporodično stanovanje	x	x	x
	Dominanta arhitektonskog okvira	rimokatolička crkva		
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	period socijalizma		
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše
		x		
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da	ne	x
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora			
	Tip mobilijara	Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
		period tranzicije		
	krst	x		
	tesma			
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			
	spomenik značajnim ličnostima			
	spomenik palim borcima			
	transformator			x
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			x

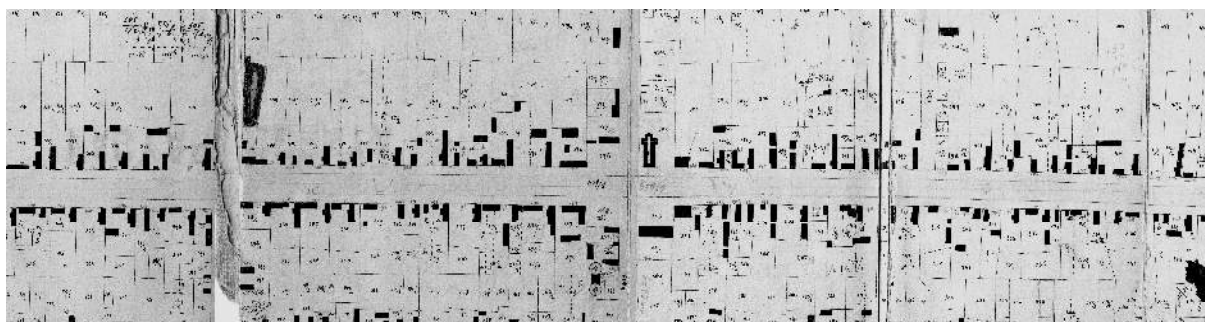
	kiosk			x	
	fontana				
	telefonska govornica				x
	dr...ač za bicikle			x	
	kanta za sme,,e				x
2.8	Opći kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje	loše		
		x			

Pustara Bozito na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Nova Crnja na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Nova Crnja na katastarskoj mapi sa kraja XIX veka

Prikaz centralne zone naselja Nova Crnja na tre,,em vojnom premeru

NOVA CRNJA
opština Nova Crnja

↑ S R 1:2000

- Uprava/administracija
  - opštinska zgrada
  - policija
  - banka/pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
  - crkva
  - parohijski dom
  - škola/obdanište
  - dom kulture
- Zdravstvo
  - dom zdravlja
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
  - kafana/restoran
  - prodavnica
- Udruženja
  - vatrogasni dom
- Stanovanje
  - jednoporodično
  - višeporodično

a- zgrada suda

b- u okviru doma kulture nalaze se i prodavnica, prostorije seoskih udruženja i kancelarije

prilog X

Radojevo

(Klári (Horvátklári, Szerbklári); Klari)

Današnje naselje ima srednjovekovne korene: spominje se na papskoj desetini još u XIV veku pod imenom Peterd. Pod istim imenom se pojavljuje 1717. godine, kada je takođe bilo naseljeno mesto, dakle selo nije uništeno za vreme Turaka, nego neposredno posle dolaska Habsburške vojske, jer je na *Mersijevoj mapi*⁴⁹⁵ već obeleženo kao nenaseljeno mesto.⁴⁹⁶ Selo je ponovo naseljeno 1774. godine, a ime je dobilo po upravniku Banata koji se zvao se Klari (Clary).⁴⁹⁷ Kolonizirano je srpsko i rumunsko stanovništvo međutim, već početkom XIX veka Rumuni su se odselili i na njihovo mesto su došli Hrvati, jer je naselje postao posed Zagrebačke biskupije.⁴⁹⁸

Na *prvom vojnom premeru*⁴⁹⁹ današnje Radojevo je već formirano zbijeno naselje pod imenom Klari ili Peterda (Clary oder Peterda), u obliku nalik kvadratu, sa tri podužne i jednom poprečnom ulicom. Centar je formiran na raskrsnici dveju ulica, a slobodan prostor trga je obrazovan sa jedne strane podužne ulice, zauzimajući po dve parcele sa obe strane poprečne ulice. Ovde, u centru sela se nalazi jedan bunar. Arhitektonski okvir trga ne prikazuje specifičnosti, okolne zgrade su istih dimenzija i orijentacije kao i ostale kuće naselja.

Površina naselja je znatno povećana do sredine XIX veka, a to je uočljivo na *drugom vojnom premeru*. Javni prostor je ostao na istom mestu međutim, zauzima sve četiri ugaone parcele dvostrukih dimenzija u odnosu na ostale parcele sela. Pravoslani religijski objekat koji je uočljiv na mapi, a podignut je 1841. godine,⁵⁰⁰ svojim gabaritom zauzima deo površine trga, kao i ostale građevine javnog prostora, podignute na ugaonim parcelama. Njihova veličina se ne razlikuje bitno od ostalih kuća sela, jedino građevina koja se nalazi iza crkve, ima naznake javnog objekta, a to se zaključuje na osnovu gabarita.

Na katastarskoj mapi iz 1875. godine⁵⁰¹ prikazano je približno isto stanje kao i na *drugom i trećem vojnom premeru*. Na poslednjem premeru⁵⁰² je naselje već podeljeno na dva dela, na Spsku i Hrvatsku Klariju, a u fizičkom smislu i dalje su činili jedinstvenu strukturu. Javni prostor sela je pretrpeo samo manje transformacije. Na katastarskoj mapi su obeležene i namene nekih javnih građevina: objekat iza crkve koji je uočljiv već i na *drugom premeru* je parohijski dom, dok se dijagonalno od crkve nalazi zgrada opštine, obeležena

⁴⁹⁵ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁴⁹⁶ Borovszky 1911, 70

⁴⁹⁷ Böhm II 1867, 112

⁴⁹⁸ Erős 1993, 296

⁴⁹⁹ „The First Military Survey–Radojevo“ 10. 12. 2014.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁵⁰⁰ Поповић 2001, 83

⁵⁰¹ AV F 419 Radojevo

⁵⁰² „Hungarian Kingdom–Radojevo“ 10. 12. 2014.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

zastavom. Na sredini trga, na raskrsnici se nalazi krst, definišući slobodan prostor nepravilnog oblika koji je obrazovan izgradnjom ugaonih parcela. U delu naselja Hrvatska Klarija je takođe postojao pokušaj formiranja centra: bogomolja je podignuta 1846. godine⁵⁰³ i korišćena je sve do međuratnog perioda, kada je 1930. godine izgrađena nova katolička crkva.⁵⁰⁴ Ovaj drugi centar je bio mnogo manjeg značaja, s obzirom da je hrvatsko stanovništvo u znatno manjem broju bilo prisutno u naselju.

Ime Radojevo naselje dobija nakon Drugog svetskog rata, 1947. godine po narodnom heroju Radoju Dakiću. U socijalističkom periodu je došlo do transformacije centralne zone i u ovom naselju. Na ugaonoj parceli koja se nalazi dijagonalno od crkve, obrazovana je pravougaona parkovska površina, a u sredini parka je 1948. godine postavljen spomenik poginulim, streljanim i umrlim borcima. Park je u to vreme bio okružen ogradom i tako nije direktno predstavljao deo slobodnog prostora trga. Za vreme socijalizma je neposredno

Slika 150: Pravoslavna crkva u centru Radojeva

Slika 151: Spomenik palim borcima u Radojevu

ispred crkve postavljen transformator koji je zaklanjao pogled ka religijskoj zgradi. Označavao je sukob starih i novih vrednosti. Arhitektonski okvir centralne zone naselja su obrazovale sledeće zgrade: pravoslavna crkva, upravna zgrada zemljoradničke zadruge, zadržavstvena stanica, osmogodišnja škola, mesna kancelarija, samousluga, pošta, a bilo je tu i jednoporodičnih kuća, kao i višeporodičnih objekata koji su izgrađeni u ovom periodu.⁵⁰⁵

Na aktuelnom planu uređenja naselja zona centralnih sadržaja obuhvata šire okruženje javnog prostora tradicionalnog sela, odnosno raskrsnice, gde se nalazi crkva. Arhitektonski okvir prostora čine sledeći objekti: crkva, škola, mesna zajednica i mesna

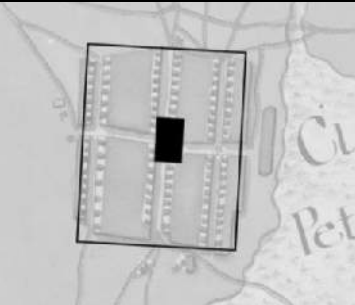

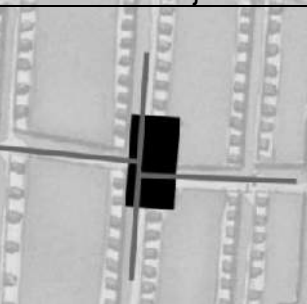

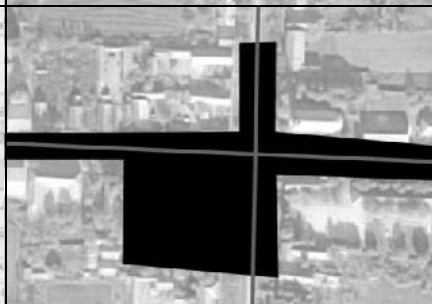
⁵⁰³ PZZZSK – registrator Radojevo

⁵⁰⁴ Erős 1993, 296

⁵⁰⁵ PZZZSK – registrator Radojevo

kancelarija, dom zdravlja, dom kulture, pošta, krčma i prodavnice. Tu je i montažni kiosk koji se svojim oblikovanjem i koloritom uopšte ne uklapa u centralni prostor. Na samoj raskrsnici, u neposrednoj okolini crkve se nalaze građevine nastale za vreme tradicionalnog sela ili sela u međuratnom periodu, dok su u široj centralnoj zoni i građevine iz socijalističkog perioda i iz vremena tranzicije. Jedan deo trga i danas zauzima parkovska površina, dok su ostali delovi asfaltirani, nema popločanih površina. Od funkcija javnog prostora neposredno ispred parka zadržana je pijaca. Kroz centar prolazi kolski saobraćaj relativno malog intenziteta. Na samoj sredini raskrsnice se nalazi mali kružni tok sa uređenom žardinjerom.

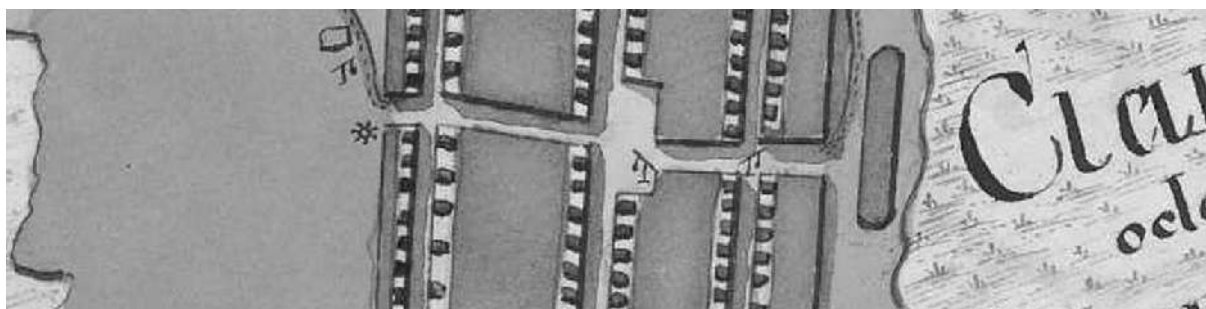

1.	Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Nova Crnja		
1.2	Naziv naselja	Radojevo		
1.3	Prethodni nazivi	Peterda, Clary, Klári (Horvátklári, Szerbklári); Klari		
1.4	Vreme nastanka naselja			
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka	
	XIV vek	kraj XVIII veka – 1774. godine	–	
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka			
	srez Čenej			
1.6	Stanovništvo			
	Broj stanovnika			
	1829. godine	1911. godine	1971. godine	2011. godine
	2.144	3.286	2.230	1.056
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)			
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka	
	srpsko, rumunsko, hrvatsko stan.		srpsko stanovništvo	
1.7	Prostorna struktura naselja			
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek	
				
2.	Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora	–		
2.2	Kartografski podaci javnog prostora			
	X kordinate		Y kordinate	
	45.74		20.78	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi			
	centralni položaj		položaj na periferiji	
	x			
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica			
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka	
	pravougaoni oblik trga, nalazi se na raskrsnici dveju ulica	trg ima oblik krsta, nalazi se na raskrsnici dveju ulica	trg ima složeni oblik, nalazi se na raskrsnici dveju ulica	
				

2.5	Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x			
	mirujući saobraćaj	x			
	parkovska površina	x			
	pijaca	x			
	dečije igralište				
	organizovana dešavanja				
	neophodne aktivnosti	x			
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora				
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
	Namena zgrada	Period izgradnje			
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
	crkva	x			
	opštinska zgrada				
	mesna zajednica/kancelarija	x			
	škola/obdanište	x		x	
	vojna zgrada				
	dom kulture	x			
	dom zdravlja			x	
	vatrogasni dom				
	pošta			x	
	banka				
	policajska stanica				
	zgrada poljopivredne zadruge			x	
	zgrada raznih udruženja/partija				
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel				
	prodavnica				x
	benzinska pumpa				
	Stanovanje				
	višeporodično stanovanje			x	
	jednoporodično stanovanje		x	x	
	Dominanta arhitektonskog okvira	srpska pravoslavna crkva			
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	ne postoji dominantni period izgradnje			
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše	
		x			
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da	ne		
			x		
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
	Tip mobilijara	Period nastanka			
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
	krst				x
	česma				x
	klupa			x	x
	osvetljenje			x	
	oglasna tabla				x
	spomenik značajnim ličnostima				
	spomenik palim borcima			x	
	transformator			x	
	antenna-predajnik				
	autobuska stanica			x	x

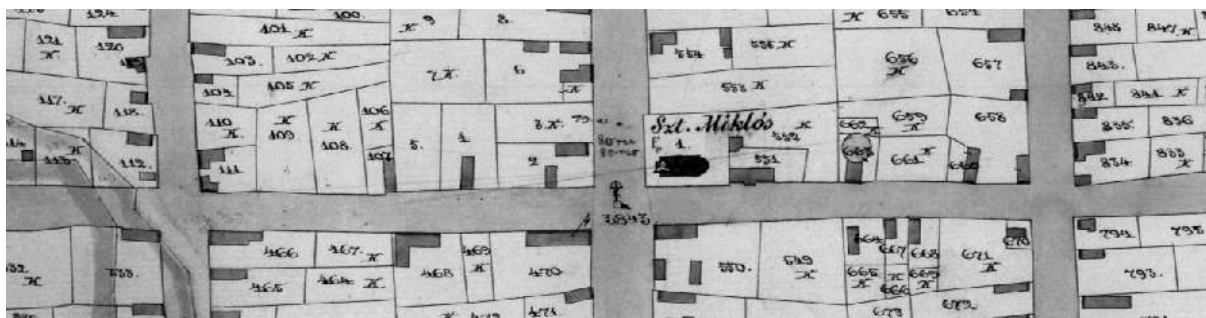
	kiosk			X	
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle				
	kanta za smeće			X	
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		X			

Prikaz centralne zone naselja Radojevo na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Radojevo na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Radojevo na katastarskom mapi sa druge polovine XIX veka

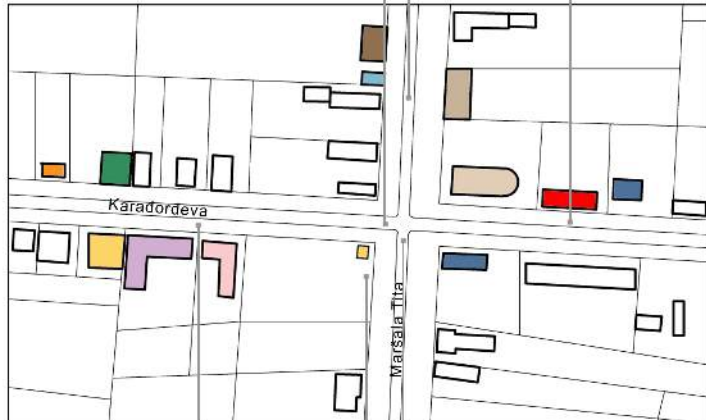

Prikaz centralne zone naselja Radojevo na trećem vojnom premeru

RADOJEVO
opština Nova Crnja

↑ S R 1:2000

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
  - banka/pošta
  - poljoprivredna zadruga
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
  - parohijski dom
  - škola/obdanište
  - dom kulture
- Zdravstvo
- dom zdravlja
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- prodavnica
  - kafana/restoran
- Stanovanje
- jednoporodično
  - višeporodično

Srpska Crnja

(Nemačka Crnja; Szerbcsernye (Csernye), Németcsernye; Serbisch Zerne, Deutsch Zerne)

Današnje naselje Srpska Crnja se u prošlosti sastojalo od tri zasebna sela, koja su nastala u raznim vremenima, imaju različite sudbine, a nakon Drugog svetskog rata su objedinjena u jedno naselje.⁵⁰⁶

Deo naselja Crnja, odnosno Srpska Crnja ima srednjovekovne korene, datira iz XIV veka. Na *Millerovoj mapi*⁵⁰⁷ u XVII veku ovo mesto je obeleženo pod imenom Oleš (Olesch), dok se na *Mersijevoj mapi*⁵⁰⁸ pojavljuje kao nenaseljeno mesto.⁵⁰⁹ Godine 1753. je ponovo naseljno srpskim stanovništvom sa prostora jedne pustare koja se nalazila na teritoriji današnje Rumunije.⁵¹⁰

Na *prvom vojnom premeru*⁵¹¹ Crnja (Zernia) predstavlja zbijeno naselje na jednoj gredi na sredini močvarnog područja sa nepravilnim ulicama i blokovima. Pravoslavna crkva je izgrađena 1775. godine,⁵¹² na mapi se međutim, ne vidi njeno mesto, ni definisani javni prostor. Uočavaju se dve veće slobodne površine sa slobodnostojećim objektima, ali ne može se sa sigurnošću tvrditi, da je to bio nekadašnji trg sela. Pretpostavlja se da je istovremeno sa crkvom sagrađena i škola.⁵¹³

Nemačka Crnja je nastala krajem XVIII veka, kada je plemićka porodica Čekonjić kupila imanje na ovoj teritoriji i naselila nemačke porodice nedaleko od današnje Crnje. Pretpostavlja se takođe, da je do ponovnog premeravanja sela došlo 1808. godine kada je stigao novi talas doseljenika⁵¹⁴ Prilikom preuređenja naselja Srpske i Nemačke Crnje, postojeća pravoslavna crkva je predstavljala polaznu tačku. Ova dva naselja su bila u potpunosti odvojena u administrativnom smislu, dok su fizički činila jedinstvenu strukturu.⁵¹⁵

Sačuvana katastarska mapa⁵¹⁶ prikazuje oba naselja 1857. godine, a takođe i *drugi vojni premer* 1865.⁵¹⁷ Uočavaju se dva javna prostora. Jedan je u Srpskoj Crnji oko raskrsnice ulica, dok je drugi u Nemačkoj Crnji na proširenju glavne ulice naselja. Oba su obeležena religijskim objektima. U Srpskoj Crnji u centru naselja su se nalazili objekti kao što su: crkva, parohijski dom, škola i krčma. Na ugaonim parcelama sa tri strane su bile podignute javne građevine, dok se crkva nalazila u dnu parka formiranog na najvećoj

⁵⁰⁶ Erdeљановић 1992, 397, 398

⁵⁰⁷ OSZK Térképtár – „Müller Térképe“ 13. 01. 2015. <http://www.oszk.hu/sites/default/files/Mo-Muller-1709.jpg>

⁵⁰⁸ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁵⁰⁹ Borovszky 1911, 36

⁵¹⁰ Szilágyi i Туфегџић 2014, 72, 73

⁵¹¹ „The First Military Survey–Srpska Crnja“ 10. 12. 2014.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁵¹² Поповић 2001, 84

⁵¹³ Фаранов 2004, 19

⁵¹⁴ Szilágyi i Туфегџић 2014, 72, 73

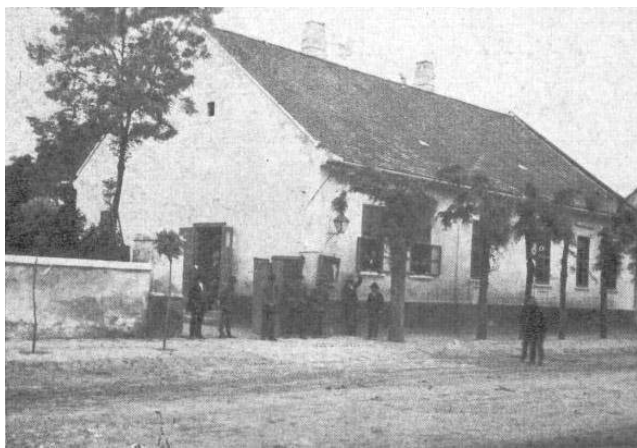
⁵¹⁵ IAZ F 44 Srpska Crnja

⁵¹⁶ SZKN NC

⁵¹⁷ „The Second Military Survey–Srpska Crnja“ 10. 12. 2014.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

ugaonoj parceli. Katolička crkva u nemačkom delu naselja je izgrađena 1808. godine, zahvaljući Čekonjićima. Na istom mestu je podignut novi religijski objekat 1868. godine. Zbog toga odnosi na javnom prostoru nisu promenjeni. Ispred se nalazio proširenje, slobodan prostor prvenstveno namenjen za religijske rituale.⁵¹⁸ Arhitektonski okvir se formirao oko

Slika 152: Zgrada opštine u Nemačkoj Crnji

crkve, gde su bili još parohijski dom, zgrada opštine i škola, a početkom XX veka i pošta.

Na katastarskoj mapi Nemačke Crnje sa kraja XIX veka⁵¹⁹ se uočava da se centar sela sve više pomera ka jugu, ka raskrsnici ulice, gde su izgrađeni javni objekti, sudeći po gabaritima. Na ovaj način crkva i parohijski dom su ovičavali javni prostor, početak ili kraj centralne zone.

Završetkom Prvog svetskog rata se naseljavaju kolonisti neposredno pored mesta Nemačke i Srpske Crnje i osnivaju koloniju Vojvoda Bojović međutim, nije formiran javni prostor, ni javni objekti. Kolonija nije bilo posebna politička opština.

U međuratnom periodu ostali su sačuvani elementi javnih prostora obe Crnje.⁵²⁰ Po mapi crtanoj po sećanju nemačkog življa sela i na kojoj je prikazano stanje neposredno pre Drugog svetskog rata, javni prostor Srpske Crnje je obeležen kao prostor nedeljne pijace (Wochenmarkt). Na istom prikazu u centru Nemačke Crnje su bili sledeći objekti: crkva, parohija, zgrada opštine, škola, stan učitelja, zgrada poljoprivredne zadruge, kuća lekara, apoteka, krčma i zanatlijske radnje.⁵²¹

Nakon Drugog svetskog rata tri naselja su i administrativno objedinjena. Novo selo je postalo politička opština i pripadalo je srezu Zrenjanin, a od 1960. godine novoformiranoj komuni Nova Crnja. U periodu socijalizma se transformišu javni prostori i polako dolazi do promene arhitektonskog okvira međutim, zadržana su oba trga. Jedan nacrt iz posleratnih godina prikazuje kako je zamišljen centar Srpske Crnje. Pijačni trg je nazvan Trgom Maršala Tita, ali nije označavao ceo javni prostor, koji se prostirao duž glavne ulice. Na skici su obeležene i parcele za buduću izgradnju pošte i zadružnog doma. Na katastarskoj mapi iz

⁵¹⁸ Erős 1993, 347-349

⁵¹⁹ SZKN NC

⁵²⁰ Uredba o promeni naziva opštine Nemačka Crnja u opštinu Crnja (Службене новине Краљевине Југославије 16. 06. 1931.)

⁵²¹ „Deutschzerne–Map“ 01.12.2014.

<http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com/~deutschzerne/Files/MapA.jpg>

1960-ih godina⁵²² javni prostor u nekadašnjem srpskom delu Crnje je nazvan trgom Đure Jakšića. Repertoar javnih sadržaja se proširuje duž ulice prema severu, a tu su bili crkva, krčma, pošta, sedište narodnooslobodilačkog odbora, stari i novi objekat škole, prodavnice, vremenom drugi ugostiteljski objekti, biblioteka i dom kulture. Mapa prikazuje i nemački deo

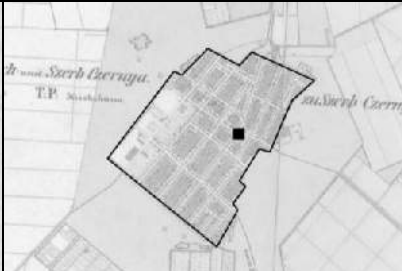

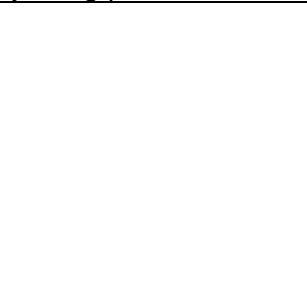

Slika 153: Odlazak po badnjak

naselja, odnosno javni prostor na tom delu koji još nije transformisan međutim, do kraja socijalističkog perioda je došlo do kompletne promene arhitektonskog okvira, izuzev crkve. Sagrađeni su objekti po principima socijalističkog realizma, a namene su bile sledeće: dom zdravlja, banka, samousluga, robna kuća i višeporodično stanovanje. Neki crkveni običaji su sačuvani i za vreme socijalizma, čak i javni prostor je bio

uključen u ritual, kao što je npr. odlazak po badnjak u 1960-im godinama.

U današnjem naselju Srpska Crnja i danas postoje dva javna prostora. Po nameni arhitektonskog okvira onaj, u nekadašnjem nemačkom delu možemo kategorisati kao poslovno-zdravstveni trg. Okolne građevine, osim crkve, sagrađene su za vreme socijalizma i sačuvan je njihov prvobitni izgled. Ne postoji slobodna, popločana površina trga. Ispred doma zdravlja je manja zelena površina, a sve ostalo je asfaltirano i namenjeno aktivnom i mirujućem saobraćaju. Delimično je sačuvan mobilijar na seoskom trgu iz socijalističkog perioda, a dopunjen je savremenim jednostavnim elementima. Drugi centar, u nekadašnjem srpskom delu naselja ima pretežno obrazovno-zabavni karakter. Sa jedne strane su sačuvane građevine koje odslikavaju duh tradicionalnog sela, kao što je crkva, krčma, stari objekat škole, kuća Đure Jakšića, a sa druge strane su zgrade iz perioda socijalizma, dom kulture, biblioteka, škola i ugostiteljski objekti. U opremanju javnog prostora je takođe vidljiv svaki period. Frekventan međunarodni put prolazi kroz javni prostor i time je onemogućeno njegovo adekvatno korišćenje i funkcionisanje.

1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Nova Crnja	
1.2	Naziv naselja	Srpska Crnja	
1.3	Prethodni nazivi	Zernia; Szerbcsernye (Csernye); Serbisch Zerne	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	XIV vek	sredina XVIII veka – 1753.	deo Vojvoda Bojović – 1920.
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka		
	srez Žombolj		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	nema podataka	3.916	6.001*
			2011. godine
			3.685*
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	srpsko stanovništvo		srpsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2. Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora		
	–		
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate		Y kordinate
	45.72		20.69
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj		položaj na periferiji
			x (centralni položaj pre spajanja sa Nemačkom Crnjom
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	na mapi nije definisano mesto javnog prostora	trg ima oblik krsta, nalazi se na raskrsnici dveju ulica	trg ima složen oblik, nalazi se duž ulice
			

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
aktivni saobraćaj	x			
mirujući saobraćaj	x			
parkovska površina	x			
pijaca				
dečije igralište	x			
organizovana dešavanja	x			
neophodne aktivnosti	x			
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
crkva	x			
opštinska zgrada				
mesna zajednica/kancelarija	x			
škola/obdanište	x		x	
vojna zgrada				
dom kulture			x	
dom zdravlja				
vatrogasni dom				
pošta			x	
banka				
policajska stanica				
zgrada poljopivredne zadruge				
zgrada raznih udruženja/partija				
ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel	x			x
prodavnica	x			x
benzinska pumpa				
Stanovanje				
višeporodično stanovanje				
jednoporodično stanovanje	x			
Dominanta arhitektonskog okvira	ne postoji izražena dominanta prostora**			
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	dominantni periodi izgradnje su period Monarhije i period socijalizma			
Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše	
		x		
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da		ne	
			x	
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
krst	x			
česma				x
klupa			x	x
osvetljenje			x	
oglasna tabla			x	
spomenik značajnim ličnostima			x	
spomenik palim borcima				
transformator			x	
antenna-predajnik				
autobuska stanica				

	kiosk			X	
	fontana				
	telefonska govornica				
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće			X	
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		X			

* broj stanovnika naselja Srpska Crnja u savremenim granicama

** javni prostor zauzima prilično veliku površinu, nije moguće u celosti sagledati, ali postoje objekti sa velikim gabaritima koji dominiraju delom prostora

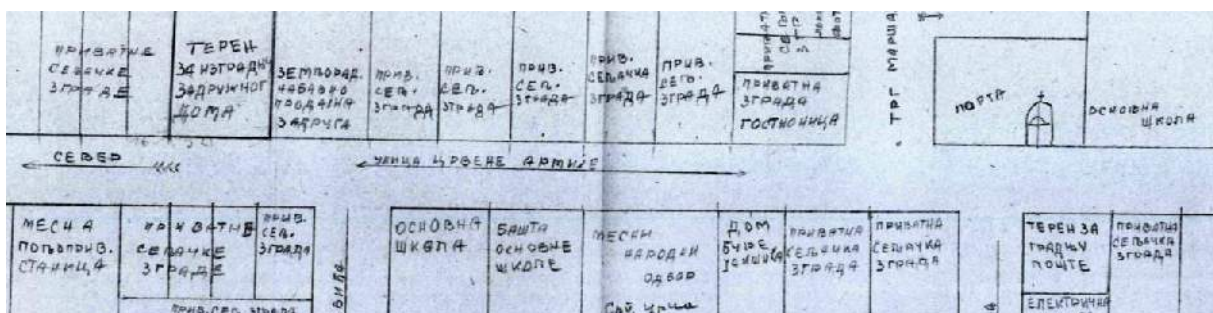
Prikaz pretpostavljene centralne zone naselja Srpska Crnja na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Srpska Crnja na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Srpska Crnja na katastarskoj mapi sa druge polovine XIX veka

Prikaz centralne zone naselja Srpska Crnja na mapi rađenoj nakon Drugog svetskog rata

SRPSKA CRNJA
opština Nova Crnja

SR 1:2000

Uprava/administracija

mesna zajednica i kancelarija

banka/pošta

Religija/kultura/obrazovanje

crkva

škola/obdanište

dom kulture

Trgovina/ugostiteljstvo/usluga

kafana/restoran

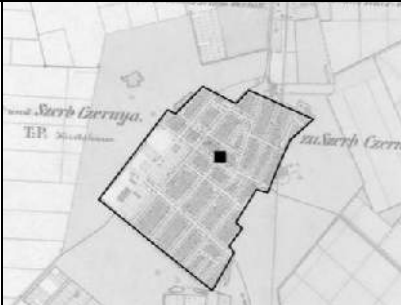
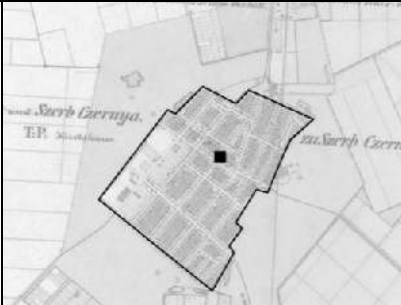

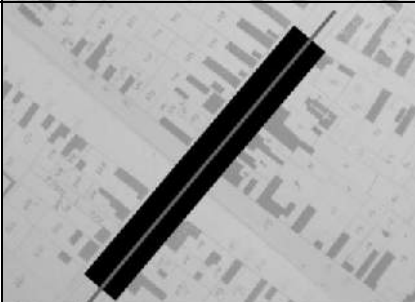
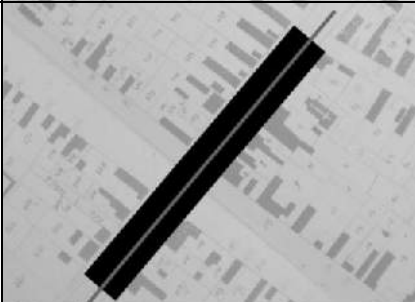

prodavnica

Stanovanje

jednoporodično

a- rodna kuća Đure Jakšića, danas muzej
b- u okviru doma kulture nalazi se i biblioteka

1.	Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Nova Crnja		
1.2	Naziv naselja	Srpska Crnja		
1.3	Prethodni nazivi	Nemačka Crnja, Crnja; Németcsernye; Deutsch Zerne		
1.4	Vreme nastanka naselja			
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka	
	–	kraj XVIII veka – 1790-ih g.		
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka			
	srez Žombolj			
1.6	Stanovništvo			
	Broj stanovnika			
	1829. godine	1911. godine	1971. godine	2011. godine
	1.389	3.326	6.001*	3.685*
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)			
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka	
	nemačko stanovništvo		srpsko stanovništvo	
1.7	Prostorna struktura naselja			
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek	
				
2.	Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora	–		
2.2	Kartografski podaci javnog prostora			
	X kordinate		Y kordinate	
	45.72		20.68	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi			
	centralni položaj		položaj na periferiji	
			x (centralni položaj pre spajanja sa Srpskom Crnjom)	
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica			
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka	
	–	trg ima oblik pravougaonika, nalazi se duž ulice	trg ima složeni oblik, nalazi se duž ulice	
				

2.5	Savremene funkcije javnog prostora			
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca			
	dečije igralište			
	organizovana dešavanja			
	neophodne aktivnosti	x		
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora			
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora			
	Namena zgrada	Period izgradnje		
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva	x		
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			
	škola/obdanište			
	vojna zgrada			
	dom kulture			
	dom zdravlja			x
	vatrogasni dom			x
	pošta			
	banka			x
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			
	prodavnica	x		x
	benzinska pumpa			
	Stanovanje			
	višeporodično stanovanje			x
	jednoporodično stanovanje	x		x
	Dominanta arhitektonskog okvira	ne postoji izražena dominanta prostora**		
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	dominira period socijalizma		
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše
			x	
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da	ne	x
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora			
	Tip mobilijara	Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst	x		
	česma			x
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima/svecima	x		
	spomenik palim borcima			
	transformator			
	antenna-predajnik			

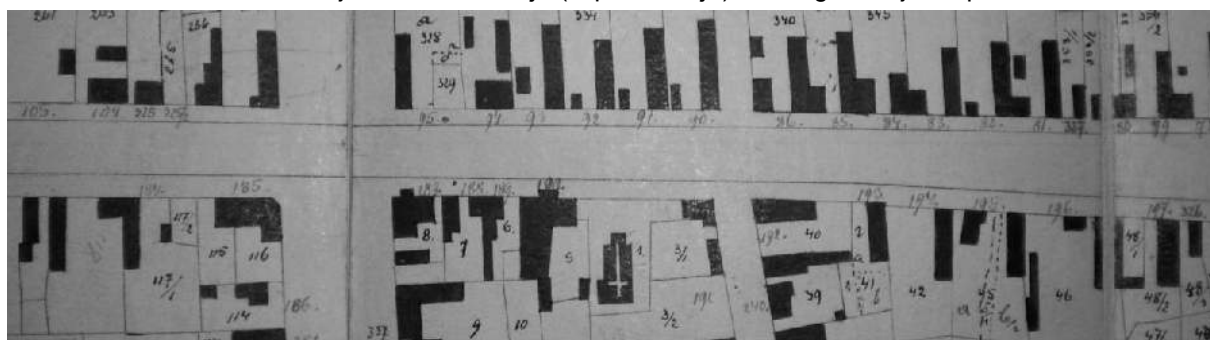
	autobuska stanica				
	kiosk			X	
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle				X
	kanta za smeće			X	
2.8	Opšte stanje javnog prostora				
	dobro	srednje	loše		
		X			

* broj stanovnika naselja Srpska Crnja u savremenim granicama

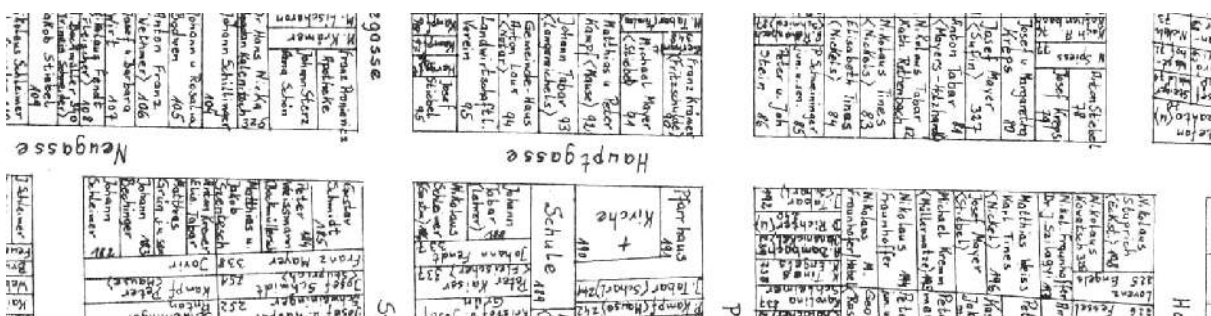
** u centru naselja postoje zgrade sa velikim gabaritom izgrađene u istom stilu, dok se rimokatolička crkva ne nalazi na samoj raskrsnici, stoga ne postoji izražena dominantna prostora

Prikaz centralne zone naselja Nemačka Crnja (Srpska Crnja) na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Nemačka Crnja (Srpska Crnja) na katastarskoj mapi sa kraja XIX veka

Prikaz centralne zone naselja Nemačka Crnja (Srpska Crnja) na mapi iz Drugog svetskog rata

SRPSKA CRNJA
opština Nova Crnja

SR 1:2000

- Uprava/administracija
- policija
- banka/pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
- Zdravstvo
- dom zdravlja
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- kafana/restoran
- prodavnica
- Udruženja
- vatrogasni dom
- Stanovanje
- jednoporodično
- višeporodično

a- u prizemlju se nalazi banka, a na spratu se nalazi višeporodično stanovanje

Toba

(Nagytóba, Tóba; Toba)

Teritorija gde je kasnije nastalo naselje Toba, u drugoj polovini XVIII veka je još predstavljala jedno ostrvo pod imenom pustara Doba (Doba) u sred močvarnog područja.⁵²³ Nema podataka o tome da je ranije posojalo naseljeno mesto na ovoj teritoriji. Porodica Feraris (Ferraris) je 1795. godine kupila imanje na kome je bila i Toba, stoga na mapama *prvog vojnog premera* još nije prikazano naselje. Prostor je već od 1780-ih godina postepeno naseljen mađarskim baštovanima iz okoline Segedina međutim, nije bilo oformljeno pravo naselje. Selo je početkom XIX veka prešlo u ruke Zičija-Ferarisa (Zichy-Ferraris) nakon što je grof Ziči oženio ćerku grofa Ferarisa.⁵²⁴

Na *drugom vojnom premeru*⁵²⁵ Toba je selo koje ima dve podužne i jednu poprečnu ulicu. Vidljiva je bogomolja, sagrađena 1854. godine⁵²⁶ na glavnoj ulici, zahvaljujući princu Šambor (Chambord) koji je kupio imanje od Zičija 1838. godine. Na istom mestu gde je bila bogomolja podignuta je katolička crkva, 1873. godine.⁵²⁷ Pre izgradnje religijskog objekta, ljudi su se od kraja XVIII veka okupljali kod zvonika, a kasnije od 1817. godine kod krsta koji je bio postavljen u centru.⁵²⁸ Od 1830. godine je postojala škola u naselju međutim, objekat nije posebno obeležen na mapi. Prvi učitelj je kasnije bio i beležnik, pa se pretpostavlja da je u centru sela postojala jedna kuća koja je ujedno bila i učiteljski i beležnički stan.⁵²⁹ Na osnovu mapa *trećeg premera*⁵³⁰ se zaključuje, da je selo znatno povećano u drugoj polovini XIX veka. Oko crkve je obrazovana slobodna površina trga.

Na mapi naselja Toba sa početka XX veka,⁵³¹ prikazani su svi javni objekti sela. Uočava se da se prostor sa javnim sadržajima pomera ka jugu sve do raskrsnice duž glavne ulice. Na samoj raskrsnici je bila škola, pored nje u poprečnoj ulici je izgrađena zgrada opštine. Crkva je ostala na prvobitnom mestu sa parohijskim domom i prodavnicom pored nje. Tada je već postojala i pošta u selu. Ne vidi se nikakvo proširenje ili pretprostor oko javnih objekata, nedostajala je slobodna površina.

Međuratni period nije doneo velike promene, u doba socijalizma međutim, u potpunosti je transformisan javni prostor sela. Zgrade javnih namena su premeštene u poprečnu ulicu, gde je bila sagrađena zgrada opštine početkom XX veka i na ovaj način su

⁵²³ MNL OL S1 No 0128 1782

⁵²⁴ Kalapis 1994, 8-24.

⁵²⁵ „The Second Military Survey–Toba“ 12. 01. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁵²⁶ Kalapis 1994, 57 – Po drugom izvoru, molitveni dom je sagrađen 1864. godine.

⁵²⁷ Erős 1993, 430

⁵²⁸ Kalapis 1994, 55

⁵²⁹ Kalapis 1994, 38

⁵³⁰ „Hungarian Kingdom–Toba“ 12. 01. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁵³¹ MNL FML XIII. 5 registrar

distancirani od religijske građevine. Po skici o uređenju javnog prostora naselja,⁵³² centar ostaje na istom mestu na raskrsnici glavne i jedne poprečne ulice. Škola i zgrada opštine su ostale na istom mestu, dok je dijagonalno od crkve bila planirana izgradnja prodavnice, a pored zadružni dom. Osim crkve, tada su izgrađene zgrade koje i danas čine arhitektonski okvir centra naselja, zadružni dom je podignut 1949. godine, mesna zajednica i mesna kancelarija, lovački i vatrogasni dom krajem 1940-ih godina, dom zdravlja sa trosobnim stanom 1967., pošta i krčma. Ovi objekti su pretežno nastali u drugoj polovini 1940-ih i u

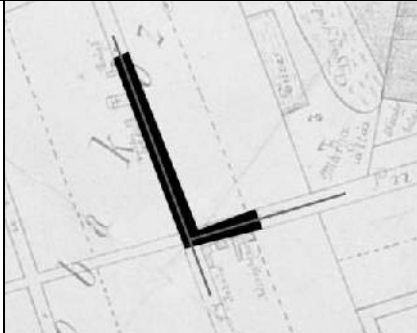
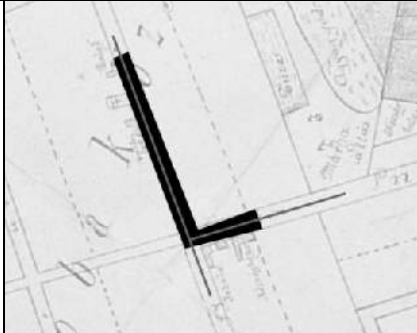
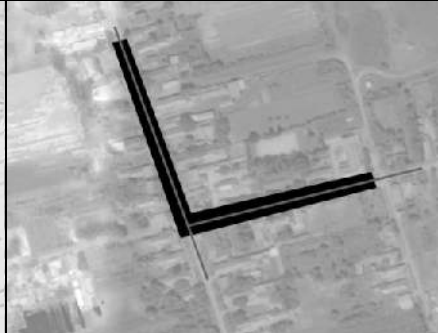

Slika 154: Zadružni dom u 1960-im godinama u Tobi

1950-im godinama, delimično su sagrađeni iz materijala srušenih objekata majura u okolini Tobe. Najreprezentativnija građevina je osnovna škola, sagrađena 1976. godine. Od funkcije javnog prostora je zadržana pijaca, a na raskrsnici glavne i poprečne ulice u blizini crkve je napravljena benzinska pumpa, dok je u poprečnoj ulici, prekoputa zadružnog doma formiran spomen park palim borcima Drugog svetskog rata.

U vremenima tranzicije nije preoblikovan centralni prostor Tobe, kao ni slobodne površine i objekte. Arhitektonski okvir koji je nastao u socijalističkom periodu je konstantno odražavan, zajedno sa spomen parkom, međutim, prostor oko crkve, benzinska pumpa, pijaca i okolni objekti pružaju žalosnu sliku. Nasuprot veličini sela, zona centralnih sadržaja leži na relativno velikoj površini, zato ne daje utisak urbanog enterijera.

⁵³² AV F 238 4 Toba

1. Podaci o naselju				
1.1	Naziv opštine	opština Nova Crnja		
1.2	Naziv naselja	Toba		
1.3	Prethodni nazivi	Nagytóba, Tóba		
1.4	Vreme nastanka naselja			
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka	
	–	kraj XVIII veka – 1780-ih g.	–	
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka			
	srez Žombolj			
1.6	Stanovništvo			
	Broj stanovnika			
	1829. godine	1911. godine	1971. godine	2011. godine
	343	1.762	1.232	518
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)			
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka	
	mađarsko stanovništvo		mađarsko stanovništvo	
1.7	Prostorna struktura naselja			
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek	
				
2.	Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora	–		
2.2	Kartografski podaci javnog prostora			
	X kordinate		Y kordinate	
	45.68		20.55	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi			
	centralni položaj		položaj na periferiji	
	x			
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica			
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka	
	–	oblik trga slova L, nalazi se na raskrsnici dveju ulica	oblik trga slova L, nalazi se na raskrsnici dveju ulica	
				

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište			
	organizovana dešavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva	x		
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			x
	škola/obdanište			x
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			x
	vatrogasni dom			x
	pošta			x
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			x
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			
	prodavnica			x
	benzinska pumpa			x
Stanovanje				
	višeporodično stanovanje			
	jednoporodično stanovanje	x	x	x
Dominanta arhitektonskog okvira		rimokatolička crkva*		
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		period socijalizma		
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše
		x		
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da	ne	
			x	
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst	x		
	česma			
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			
	spomenik značajnim ličnostima			
	spomenik palim borcima			x
	transformator			x
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			

	kiosk			X	
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće				X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		X			

*javni prostor zauzima prilično veliku površinu u odnosu na veličinu samog naselja, nije moguće u celosti sagledati, ali rimokatolička crkva dominira svojim gabaritom i stilom

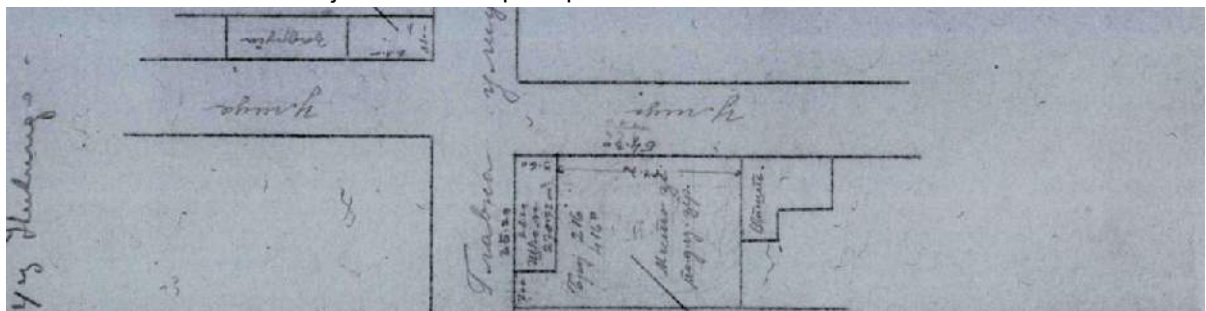
Prikaz pustare Doba na mestu kasnijeg naselja Toba krajem XVIII veka

Prikaz centralne zone naselja Toba na drugom vojnom premeru

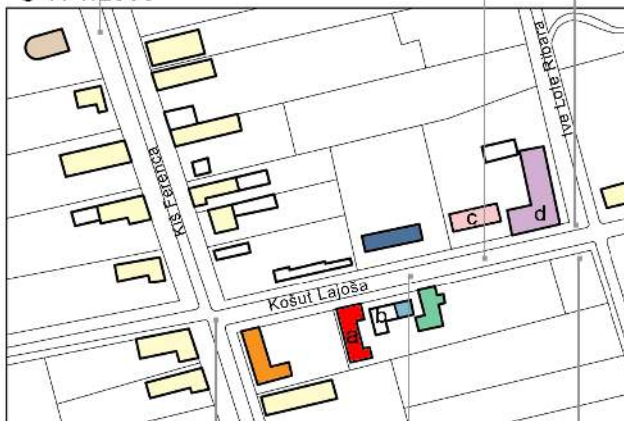
Prikaz centralne zone naselja Toba na mapi sa početka XX veka

Prikaz centralne zone naselja Toba na mapi rađenoj nakon Drugog svetskog rata

SR 1:2000

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
  - banka/pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
  - škola/obdanište
  - dom kulture
- Zdravstvo
- dom zdravlja
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- kafana/restoran
- Udruženja
- vatrogasni dom
- Stanovanje
- jednoporodično

a- u istom objektu se nalaze mesna zajednica i lovačko udruženje
 b- u istom objektu se nalaze pošta i prostorije raznih udruženja
 c- u istom objektu se nalaze mesna kancelarija i dom zdravlja
 d- u okviru doma kulture nalazi se i prodavnica

Vojvoda Stepa

(Leonovac; Leonamajor; Leona Major)

Početak 1920-ih godina formira se nova kolonija na Leona majuru Endrea Čekonjića, prvo u okvirima tadašnje opštine Nemčke Crnje. Na početku je nosila ime Leonovac.

Škola naselja je smeštena 1927. godine u zgradu nekadašnjeg majura, kao i privremeno sedište opštine. Arhitektonski okvir javnog prostora sela je pretežno formiran tokom 1930-ih godina, nakon što je 1931. godine napravljen plan naselja. Prema tom planu javni prostor se formira na raskrsnici dveju ulica i tu je bila predviđena izgradnja škole, zgrade opštine, parohijskog doma i dečijeg igrališta.⁵³³ Zgrada opštine je izgrađena 1936. godine, u godini kada je formirana katastarska opština, po odobrenom projektu od strane *Banske uprave*.⁵³⁴ U jednom novinskom članku iz tog perioda se spominje da zgrada predstavlja neobičan primer moderne arhitekture.⁵³⁵ U projektovanju crkve izgrađenoj 1938.

Slika 155: Pravoslavna crkva u Vojvoda Stepi

godine je učestvovao i Đorđe Tabaković.⁵³⁶ Godinu dana kasnije podignut je parohijski dom, kao i reprezentativna zgrada sokolskog doma od građevinskog materijala porušene veleposedničke zgrade.⁵³⁷ Bez obzira na to da je 1934. izgrađena škola, povećanje broja đaka je prouzrokovalo podizanje nove zgrade 1937. godine. Do tada se nastava odvijala i u jednoj porodičnoj kući. U međuratnom periodu bila je planirana izgradnja zdravstvene stanice, odnosno male bolnice.⁵³⁸

Katastarska mapa nastala u 1960-im godinama, pretežno prikazuje stanje za vreme međuratnog perioda, jer se javni prostor još nije transformisao. Prikazano je da su ugaone parcele namenjene javnim funkcijama znatno većih dimenzija od ostalih parcela naselja. Arhitektonski okvir su činile crkva, opštinska kuća, škole i zgrada zemljoradničke zadruge.⁵³⁹ Tu je bila još i zgrada društva

⁵³³ Мицић б 2013, 365

⁵³⁴ AV 126 V 350

⁵³⁵ Мицић б 2013, 370 – Članak je objavljen u listu *Obnova* 6. septembra 1935. godine u današnjem Zrenjaninu, tadašnjem Petrogradu.

⁵³⁶ Mitrović 2010. 205

⁵³⁷ Мицић б 2013, 412, 437

⁵³⁸ Мицић б 2013, 385, 421

⁵³⁹ SZKN NC

za telesno vaspitanje, na koju je postavljena spomen ploča 1951. godine.⁵⁴⁰ Položaj objekata na parcelama nije bio definisan, ponekad se građevina nalazila na samoj regulacionoj liniji, ponekad je bila uvučena. Na parceli prekoputa crkve je formiran park, a unutar parka je

Slika 156: Zgrada stare opštine u Vojvoda Stepi

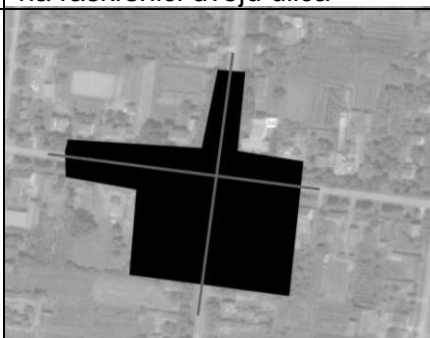
podignut spomenik palim borcima Drugog svetskog rata. Na samu raskrnicu je u 1950-im godinama postavljen transformator. Kasnije, u periodu socijalizma su izgrađene nove zgrade za potrebe višeporodičnog stanovanja, škole, zdravstvene ambulante i doma kulture, ujedno i mesne zajednice, ali je delimično zadržana i arhitektura iz međuratnog perioda. Objekat sokolskog doma je srušen, i na tom mestu je sagrađen novi dom kulture. U 1980-im godinama ispred tada novoizgrađenog doma kulture i mesne zajednice stavljen je bista narodnom heroju, vojvoda Stepi Stepanoviću, po kom je naselje dobilo ime.

Slika 157: Dom kulture i mesna zajednica u Vojvoda Stepi

Javni prostor sela zauzima relativno veliku površinu, zgrade imaju svoje delimično uređene pretprostore, ali s obzirom na to, da se trg nalazi na raskrnicu ulica, presečen je saobraćajnicama, a njegovi delovi ne čine celinu. U vremenima tranzicije dešavale su se minimalne transformacije na javnom prostoru sela. Sa jedne strane glavne ulice se nalaze zgrade nastale u međuratnom periodu, crkva i nekadašnja zgrada opštine, dok sa druge strane su građevine iz doba socijalizma, dom kulture sa mesnom zajednicom, zdravstvena ambulanta, škola i višeporodično stanovanje. Jedini novi elementi u centru su privremeni objekti, kiosci, postavljeni malo dalje od same raskrsnice.

⁵⁴⁰ PZZZSK – registrator Vojvoda Stepa.

1. Podaci o naselju				
1.1	Naziv opštine	opština Nova Crnja		
1.2	Naziv naselja	Vojvoda Stepa		
1.3	Prethodni nazivi	Leonovac; Leonamajor; Leona Major		
1.4	Vreme nastanka naselja			
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka	
	–	–	nakon Prvog svetskog rata	
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka			
	–			
1.6	Stanovništvo			
	Broj stanovnika			
	1931. godine	1948. godine	1971. godine	2011. godine
	2.074	2.832	2.518	1.374
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)			
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka	
	-		srpsko stanovništvo	
1.7	Prostorna struktura naselja			
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek	
				
2. Podaci o javnom prostoru				
2.1	Naziv javnog prostora		–	
2.2	Kartografski podaci javnog prostora			
	X kordinate		Y kordinate	
	45.68		20.65	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi			
	centralni položaj		položaj na periferiji	
	x			
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica			
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka	
	–	–	trg ima složeni oblik, nalazi se na raskrsnici dveju ulica	
				

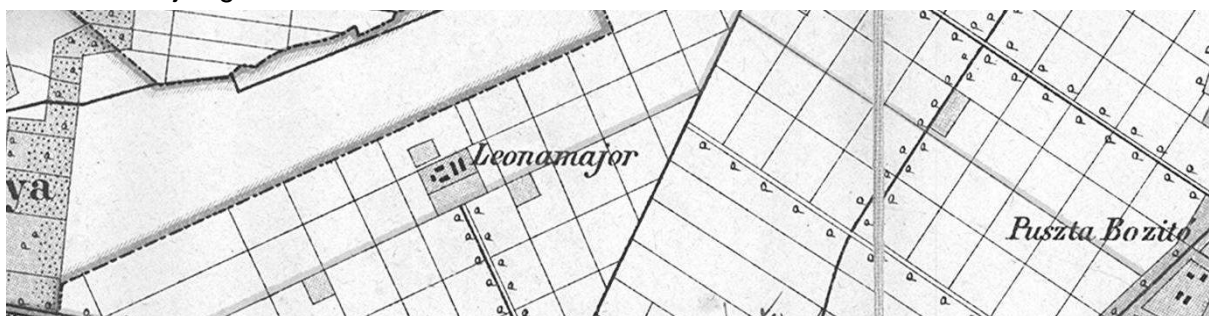

2.5	Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x			
	mirujući saobraćaj	x			
	parkovska površina	x			
	pijaca				
	dečije igralište	x			
	organizovana dešavanja	x			
	neophodne aktivnosti	x			
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora				
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
	Namena zgrada	Period izgradnje			
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
	crkva		x		
	opštinska zgrada		x*		
	mesna zajednica/kancelarija			x	
	Škola/obdanište		x	x	
	vojna zgrada				
	dom kulture			x	
	dom zdravlja			x	
	vatrogasni dom				
	pošta			x	
	banka				
	policajska stanica				
	zgrada poljopivredne zadruge				
	zgrada raznih udruženja/partija		x		
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel		x		
	prodavnica				
	benzinska pumpa				
	Stanovanje				
	višeporodično stanovanje			x	
	jednoporodično stanovanje				
	Dominanta arhitektonskog okvira	dominanta prostora je multifunkcionalni obj.**			
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	dominiraju periodi Kraljevine i socijalizma			
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše	
			x		
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominantna	da		ne	
				x	
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
	Tip mobilijara	Period nastanka			
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
	krst/grobovi		x		
	česma				x
	klupa			x	x
	osvetljenje			x	
	oglasna tabla				x
	spomenik značajnim ličnostima			x	
	spomenik palim borcima			x	
	transformator			x	
	antenna-predajnik				
	autobuska stanica				

	kiosk				X
	fontana				
	telefonska govornica				
	držač za bicikle				
	kanta za smeće			X	
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		X			

* reprezentativni objekat stare opštine je danas delimično napušten, a u jednom delu se nalazi predškolska ustanova

** u ovoj zgradi se nalazi dom kulture, pošta, mesna zajednica i mesna kancelarija, i dominira svojim gabaritom

Leona majur na mestu kasnijeg naselja Vojvoda Stepa na mapi sa kraja XIX veka

Prikaz centralne zone naselja Vojvoda Stepa na katastarskoj mapi sa druge polovine XX veka

↑ S R 1:2000

- Uprava/administracija
- zgrada poljoprivredne zadruge
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
- parohijski dom
- škola/obdanište
- dom kulture
- Zdravstvo
- dom zdravlja
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- prodavnica
- Udruženja
- dom penzionera
- lovački dom
- Stanovanje
- jednoporodično
- višeporodično

a- u okviru doma kulture nalaze se biblioteka, mesna zajednica i kancelarija
b- u prizemlju objekta se nalazi dom zdravlja, a na spratu se nalazi višeporodično stanovanje

IV 3.2. OPŠTINA NOVI BEČEJ

Bočar

(Bocsár; Botschar)

Bočar je naselje sa srednjovekovnim korenima. Prvi put se spominje 1211. godine i postojalo je sve do turskih osvajanja, kada je opustošeno. Na *Mersijevoj mapi*⁵⁴¹ takođe se pojavljuje kao napušteno mesto. Godine 1779. selo je već bilo naseljeno srpskim porodicama, dok 1803. godine imanje sa naseljem kupuje porodica Hertelendi (Hertelendy) koja je nekoliko godina kasnije započela kolonizaciju nemačkog življa.⁵⁴²

Na *prvom vojnom premeru*⁵⁴³ je već obeleženo mesto, kao zbijeno naselje u obliku trougla. Ovu formu su prouzrokovali sa jedne strane oblik ostrva na kom je Bočar nastao u sred močvara, a sa druge strane putevi koji su vodili do ovog mesta. Na mapi su uočljive dve veće površine međutim, izvori ne spominju javni prostor.

Na mapi *drugog premera*⁵⁴⁴ Bočar je već uređeno naselje, ali je zadržao oblik trougla, izgleda kao da su spojena dva naselja oblika pravougaonika. Blokovi su različitih oblika, trougaoni, kvadratni i sa više uglova. Uočavaju se dva trga: jedan je nastao na mestu susreta dveju ulica gde je formiran slobodan prostor u obliku kvadrata, dok drugi se nalazio u neposrednoj blizini i zauzimao jedan ceo blok nepravilnog oblika i bio je znatno veći od prvog

trga. Prvi trg je verovatno imao administrativni karakter, tu je bio podignut dvorac porodice Hertelendi, sredinom XIX veka koji je kasnije prešao u posed porodice Bajić. Pretpostavlja se da je tu bila i zgrada opštine, dok su na drugom trgu bile crkve, pravoslavna, nastala 1814. godine i katolička, koju je izgradila porodica Hertelendi između 1840. i 1842. Tu su bile još škola i parohije. Javni

Slika 158: Prodavnica u Bočaru na staroj razglednici

⁵⁴¹ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁵⁴² Borovszky 1911, 31

⁵⁴³ „The First Military Survey–Bočar“ 15. 01. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁵⁴⁴ „The Second Military Survey–Bočar“ 15. 01. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

prostori su bili spojeni jednom kratkom ulicom. Oba trga su bila okružena zelenilom, što se vidi na mapi drugog vojnog premera. Na *trećem premeru*⁵⁴⁵ je prikazano približno isto stanje, a razlika je u tome, što je ovde već obeležena parcela oko pravoslavnog hrama, a taj prostor je verovatno bio ograđen.

Katastarska mapa sa početka XX veka⁵⁴⁶ potvrđuje pretpostavku da je kvadratni trg bio administrativni, jer se ovde pojavljuju zastave na dva objekta, što znači da se radi o administrativnim zgradama. Osnova dvorca je promenjena i moguće je da je objekat dograđivan, ali to ne menja opšti doživljaj prostora, jer je ostao na regulacionoj liniji. I na crkvenom trgu se pojavljuje jedna zgrada sa zastavom. Neke građevine su obeležene drugačijim bojama. To su crkve, a pretpostavlja se i škole koje su u to vreme takođe bile u vlasništvu crkava. Osim javnih objekata i dvorca u centru su bile sagrađene kuće imućnijeg sloja meštana. Oblik trgova se nije menjao i ovde se jasno uočava obeležena i ogradom opkoljena parcela pravoslavne crkve koja je svom svojom gabaritom zauzimala deo slobodnog prostora trga. Na ovom prikazu nije obeležena oprema trgova, niti zelenilo

Slika 159: Spomenik palim borcima na javnom prostoru u Bočaru

međutim, zna se, da je ispred religijskih zgrada bio po jedan krst.

Trgovi u Bočaru su polako transformisani u međuratnom periodu. Kao novi element, spomenik poginulim borcima Prvog svetskog rata postavljen je u sklopu javnog prostora 1930. godine.⁵⁴⁷ Do značajnijih promena je došlo nakon Drugog svetskog rata. Oblik trgova je u velikoj meri promenjen, obrazovanjem velikih zelenih površina, parkova, gde su postavljeni spomenici

borcima svetskih ratova. Jedan park je oformljen ispred pravoslavne crkve i još jedan mali ispred katoličke, tako da je slobodna površina trga potpuno nestala, a onaj koji nije obuhvatao park, postala je saobraćajnica. Isti je slučaj kod drugog javnog prostora, gde je ispred nove administrativne, odnosno višefunkcionalne zgrade uređena parkovska površina, sa spomenikom palim borcima Drugog svetskog rata. Preostali slobodan prostor je pretvoren u saobraćajnicu. U sklopu arhitektonskog okvira je podignuta jedna zgrada javne funkcije, multifunkcionalna građevina. U ovom višefunkcionalnom objektu su bili postavljeni, a i dan

⁵⁴⁵ „Hungarian Kingdom–Bočar“ 15. 01. 2015.

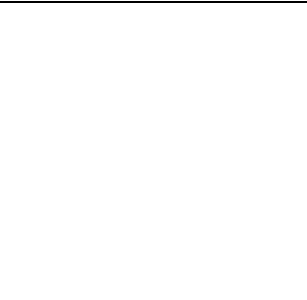
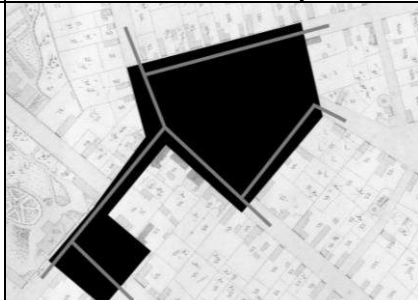

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁵⁴⁶ ZZSKZ – regulator Bočar

⁵⁴⁷ AV F126 II 67131/30

danas tu funkcionišu: mesna zajednica, mesna kancelarija, zdravstvena ambulanta i pošta. Ostale zgrade arhitektonskog okvira javnog prostora su sačuvane, sem nekoliko prodavnica i porodičnih kuća koje su se krajem socijalističkog perioda i na početku tranzicije postepeno preoblikovane. Bočar predstavlja jedan od nekoliko naselja, gde za vreme socijalizma nije izgrađen zadružni dom ili dom kulture, već je ova tada vrlo značajna namena smeštena u zgradu dvorca. Ova činjenica nosi u sebi i simbolično značenje: ono što je ranije pripadalo aristokratiji, u socijalizmu je prešlo u ruke naroda.

Usled razgraničenja javnog prostora parkovskim površinama i zaklanjanja pogleda zelenilom, trg je izgubio jedinstvo, ne odaje utisak jedinstvenog ruralnog enterijera i u parkovima nema dužeg zadržavanja. Deo mobilijara javnog prostora potiče iz socijalističkog perioda, dok je česma u obliku tradicionalne banatske kuće pre nekoliko godina postavljena u parku ispred pravoslavne crkve. U vremenima tranzicije arhitektonski okvir se nije menjao. S obzirom na to, da većina zgrada potiče još iz prve polovine XX veka, postoji mogućnost povratka harmonije na trgove, prvenstveno uz reorganizaciju nekadašnjih slobodnih površina javnih prostora.

1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Novi Bečež	
1.2	Naziv naselja	Bočar	
1.3	Prethodni nazivi	Bocsár; Botschar	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	XIII vek	kraj XVIII veka – 1780-ih g.	–
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka		
	srez Kikinda		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	1.723	2.582	2.328
	2011. godine		
	1.488		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	srpsko, nemačko, mađarsko stanovništvo		srpsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2. Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora		Trg oslobođenja
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate		Y kordinate
	45.76		20.28
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj		položaj na periferiji
	x		
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	javni prostor nije definisan	dva trga su spojena – jedan zauzima ceo blok složenog oblika, drugi je pravougaoni, na mestu susreta dveju ulica	trg se nalazi na raskrsnici više ulica i ima složen oblik – dva trga su spojena
			

2.5 Savremene funkcije javnog prostora					
	aktivni saobraćaj	x			
	mirujući saobraćaj	x			
	parkovska površina	x			
	pijaca	x			
	dečije igralište	x			
	organizovana dešavanja	x			
	neophodne aktivnosti	x			
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora					
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora					
Namena zgrada		Period izgradnje			
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
crkva		x			
opštinska zgrada					
mesna zajednica/kancelarija				x	
škola/obdanište		x			
vojna zgrada					
dom kulture		x*			
dom zdravlja				x	
vatrogasni dom					
pošta				x	
banka					
policajska stanica					
zgrada poljopivredne zadruge					
zgrada raznih udruženja/partija					
ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel		x			x
prodavnica				x	x
benzinska pumpa					
Stanovanje					
višeporodično stanovanje				x**	
jednoporodično stanovanje		x	x	x	x
Dominanta arhitektonskog okvira		pravoslavna crkva***			
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		period socijalizma			
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše	
			x		
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da		ne	
				x	
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora					
Tip mobilijara		Period nastanka			
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
krst		x			
česma					x
klupa				x	
osvetljenje				x	
oglasna tabla					
spomenik značajnim ličnostima					
spomenik palim borcima				x	
transformator					
antenna-predajnik					
autobuska stanica				x	x

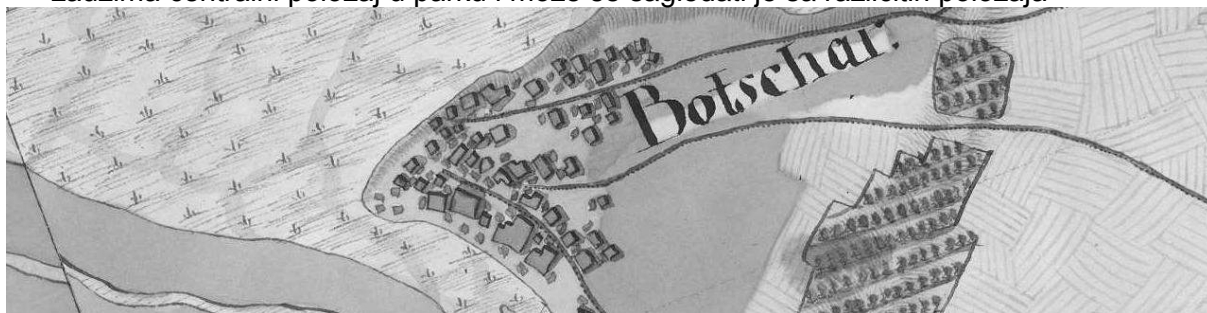

	kiosk				
	fontana				
	telefonska govornica				
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće			X	X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje	loše		
		X			

* funkcionisao je u objektu dvorca

** iznad javnih sadržaja u zgradi mešovite namene

*** zauzima centralni položaj u parku i može se sagledati je sa različitih položaja

Prikaz naselja Bočar na prvom vojnom premeru – javni prostor nije definisan

Prikaz centralne zone naselja Bočar na drugom vojnom premeru

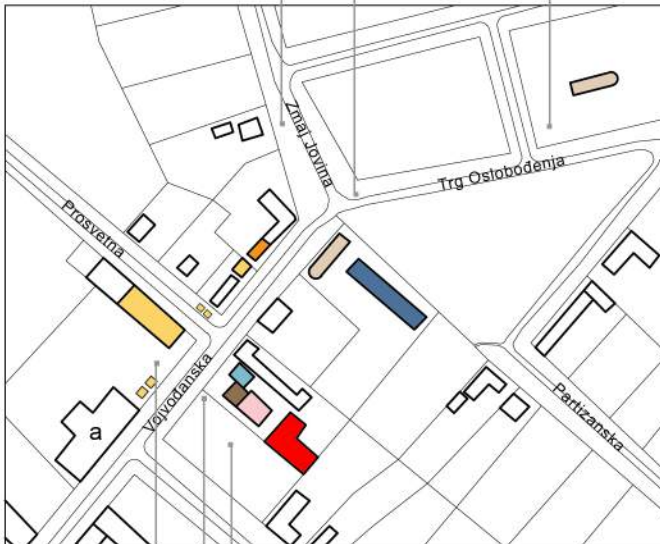
Prikaz centralne zone naselja Bočar na katastarskoj mapi sa druge polovine XIX veka

Prikaz centralne zone naselja Bočar na trećem vojnom premeru

↑ S R 1:2000

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
- banka/pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
- škola/obdanište
- Zdravstvo
- dom zdravlja
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- kafana/restoran
- prodavnica
- Stanovanje
- jednoporodično
- višeporodično

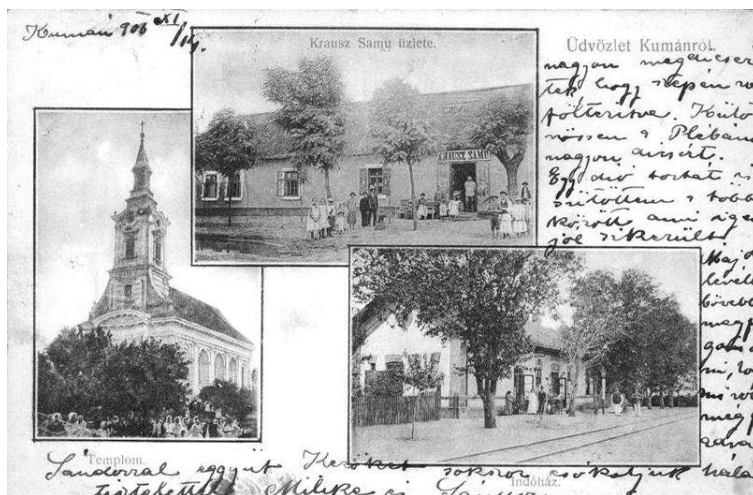

a- objekat dvorca koji je u periodu socijalizma bio pretvoren u omladinski dom, danas stoji napušten

Kumane
(Kumánd)

Kumane je naselje koje se prvi put spominje tokom turske vladavine, u 1660-im godinama, ali razni dokazi svedoče o tome da je ovaj prostor bio naseljen već u praistoriji. U XVII veku se prostiralo na gredama u blizini reke Tise, nedaleko od današnjeg sela. U starim opisima se spominju popovi iz tog perioda, zato se pretpostavlja da je imalo bogomolju, tj. javni prostor.⁵⁴⁸ Nasuprot tome, na *Mersijevoj mapi*⁵⁴⁹ se pojavljuje kao nenaseljeno mesto. Staro selo je ponovo naseljeno srpskim stanovništvom sredinom XVIII veka.

Na *prvom vojnom premeru*⁵⁵⁰ je naselje pravilnog oblika, formirano od blokova u obliku izduženih pravougaonika, pod imenom Cumman Militair. Prvi stanovnici su bili srpski graničari sa područja vojne granice Tisa-Moriš, a zatim je selo od 1774. do 1876. godine činilo deo Velikokikindskog distrikta. Iako je po opisima ovde već 1758. godine postojao religijski hram, na premeru se ne uočava nikakva težnja ka formiranju javnog prostora, niti bilo kakva građevina društvene funkcije. Sve parcele i kuće u selu su ujednačenih dimenzija. Početkom XIX veka meštani su tražili premeštanje sela nekoliko kilometara istočno od

Slika 160: Javni prostor Kumana na razglednici

postojećeg. Godine 1823. je počela izgradnja religijskog objekta i trajala više od deset godina. Bogosluženje je ranije bilo održano u školi, što svedoči o tome da je trg već bio delimično formiran početkom XIX stoleća.⁵⁵¹

*Drugi premer*⁵⁵² prikazuje naselje, formirano, odnosno premešteno između 1801. i 1812. godine⁵⁵³ koje ima skoro kvadratnu osnovu i

pravilnu strukturu. Javni prostor se nalazi na sredini sela, na raskrsnici dveju ulica i ima pravougaonu formu. Na sredini prostora je krst, dok arhitektonski okvir okružuje centar, a jedino crkva izgrađena 1823. godine, svojim gabaritom zauzima deo slobodne površine

⁵⁴⁸ Lazić i Čanadžić (ured.) 2000, 126

⁵⁴⁹ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁵⁵⁰ „The First Military Survey–Kumne“ 10. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁵⁵¹ Lazić i Čanadžić (ured.) 2000, 126. str.

⁵⁵² „The Second Military Survey–Kumane“ 10. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁵⁵³ PZZZSK – registrator Kumane

trga.⁵⁵⁴ Na trgu se pojavljuje i zelenilo, jasno obeleženo na ovom premeru. *Treći vojni premer*⁵⁵⁵ prikazuje približno isto stanje, trg i dalje ima pravilan oblik i sem crkve ni jedna zgrada nije zauzimala deo slobodne površine.

Na razglednici sa početka XX veka u centru sela prikazane crkva i prodavnica mešovite robe, kao značajni elementi javnog prostora.⁵⁵⁶ Iz istog perioda potiče i katastarska mapa na kojoj je obeležen javni prostor u obliku izduženog pravougaonika. Na njoj se prepoznaje crkva, dok namene ostalih zgrada nisu posebno naznačene. Središte trga je

Slika 161: Prikaz trga u Kumanu u prvoj polovini XX veka

obeleženo, ali se na ovom prikazu ne vidi tačno, šta se tu nalazilo. Pretpostavlja se da je tu bila česma. Na jednoj slici iz međuratnog perioda, uočava se kućica na slobodnoj površini trga, približno na istom mestu gde je ranije bio krst, zatim verovatno česma.⁵⁵⁷ Njena funkcija je nepoznata, ali je najverovatnije bila povezana sa vodom. Posmatrjući ovaj prikaz zaključuje se, da u međuratnom periodu nije došlo do većih transformacija na trgu sela.

Nakon Drugog svetskog rata selo je pripadalo srezu Zrenjanin i bilo je politička opština. Javni prostor sela je u to vreme transformisan u najvećoj meri. Na skici⁵⁵⁸ iz posleratnog perioda su naznačeni pravci preoblikovanja centra. Trebalo je zadržati proširenje na samoj raskrsnici, na slobodnom prostoru bi bila pijaca i šetalište, a na uglu javni bunar. Bilo je predviđeno rušenje zgrada koje su bile u posedu crkve, osim crkvenog objekta. Dijagonalno od religijskog objekta, a prekoputa škole bila je građevina mesnog narodnog odbora. Najdrastičnije promene u korišćenju slobodnog prostora trga su prouzrokovane asfaltiranjem magistralnog puta između Zrenjanina i Novog Bečeja koji je prolazio kroz centar, jer je na taj način bio onemogućeno neometano korišćenje trga. U to vreme, najvažniji objekti sela locirani u centar naselja su bili: škola, mesna kancelarija, pravoslavna crkva, dom kulture, pošta i samousluga. U okviru javnog prostora nisu obrazovane veće zelene površine koje su inače služile za postavljanje spomenika, već se spomenik u ovom selu nalazi na samoj raskrsnici gde je formiran trg, odnosno gde je ranije bio postavljen krst.⁵⁵⁹ Interesantno je posmatrati simbolički značaj činjenice, da na slikama iz međuratnog perioda parcela crkve nije bila ograđena, jer su religija i crkva bile elementi svakodnevnog života, dok je u doba socijalizma, to u potpunosti

⁵⁵⁴ Borovszky 1911, 71

⁵⁵⁵ „Hungarian Kingdom–Kumane“ 10. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁵⁵⁶ „Kumánd 1906“ 04. 02. 2015.

<http://postcards.hungaricana.hu/hu/search/results/?simple=1&query=SZO%3D%28kum%C3%A1nr%C3%B3%29>

⁵⁵⁷ „Banat je kao priča: Kumane i Kumančani“ 04. 02. 2015. <http://ilovezrenjanin.com/tag/kumane/>

⁵⁵⁸ AV F 238 4 Kumane

⁵⁵⁹ PZZZSK – registrator Kumane

promenjeno. Crkva je ograđena i predstavlja strano telo u sklopu javnog prostora, kao jedini svedok iz perioda tradicionalnog sela u arhitektonskom okviru. Izgradnjom novih objekata u socijalizmu dolazi i do pomeranja regulacione linije i zajedno sa tim do transformisanja oblika trga koji je sveden na površinu saobraćajnice.

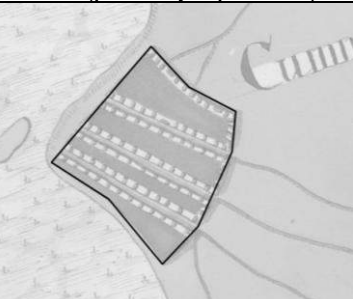
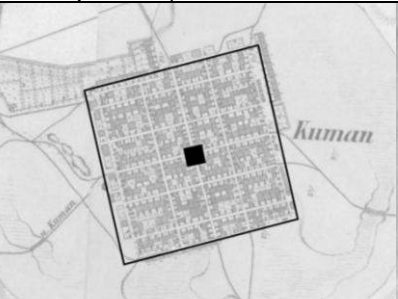

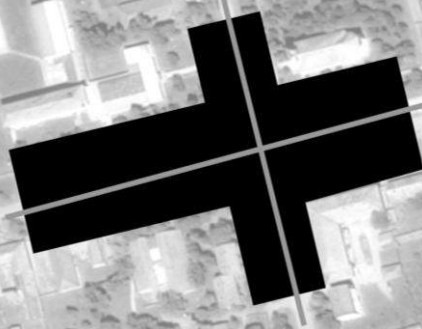

Slika 162: Spomen obeležje palim borcima u Kumanu

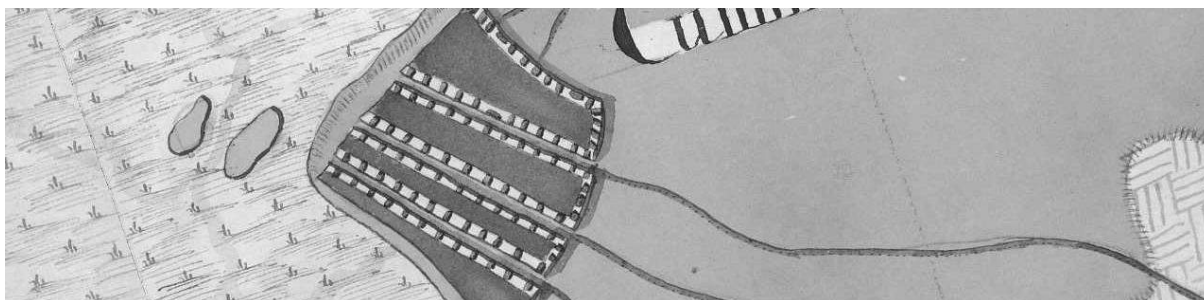
Slika 163: Spomenik narodnom heroju u Kumanu

Vremena tranzicije su dalje transformisala javni prostor. Arhitektonski okvir se nije menjao, ali je karakter prostora delimično promenjen postavljanjem novog mobilijara: česmama, autobuskih stajališta u obliku banatske seoske kuće, montažnih pijačnih tezgi, kao i dva montažna kioska, a sve to bez definisanih kriterijuma oblikovanja.

1.	Podaci o naselju				
1.1	Naziv opštine	opština Novi Bečej			
1.2	Naziv naselja	Kumane			
1.3	Prethodni nazivi	Kumánd			
1.4	Vreme nastanka naselja				
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka		
	–	sredina XVIII veka	–		
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka				
	srez Novi Bečej				
1.6	Stanovništvo				
	Broj stanovnika				
	1829. godine	1911. godine	1971. godine		2011. godine
	2.934	5.693	4.778		3.284
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)				
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka		
	srpsko stanovništvo		srpsko stanovništvo		
1.7	Prostorna struktura naselja				
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek		
					
2.	Podaci o javnom prostoru				
2.1	Naziv javnog prostora		Trg slobode		
2.2	Kartografski podaci javnog prostora				
	X kordinate		Y kordinate		
	45.53		20.22		
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi				
	centralni položaj		položaj na periferiji		
	x				
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica				
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka		
	javni prostor nije definisan	trg se nalazi na raskrsnici dveju ulica i ima pravougaoni oblik	trg se nalazi na raskrsnici dveju ulica i ima oblik krsta		
					

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
aktivni saobraćaj	x			
mirujući saobraćaj	x			
parkovska površina				
pijaca	x			
dečije igralište				
organizovana dešavanja	x			
neophodne aktivnosti	x			
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
crkva	x			
opštinska zgrada				
mesna zajednica/kancelarija			x	
škola/obdanište			x	
vojna zgrada				
dom kulture			x	
dom zdravlja			x	
vatrogasni dom				
pošta			x	
banka				
policajska stanica				
zgrada poljopivredne zadruge				
zgrada raznih udruženja/partija				
ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel				x
prodavnica			x	
benzinska pumpa				
Stanovanje				
višeporodično stanovanje			x	
jednoporodično stanovanje				
Dominanta arhitektonskog okvira	pravoslavna crkva			
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	period socijalizma			
Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše	
		x		
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da	ne		
		x		
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara	Period nastanka			
	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
krst	x			
česma	x			
klupa			x	
osvetljenje			x	
oglasna tabla				x
spomenik značajnim ličnostima			x	
spomenik palim borcima			x	
transformator				
antenna-predajnik				
autobuska stanica				x

	kiosk				X
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće			X	
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		X			

Prikaz naselja Kumane na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Kumane na drugom vojnom premeru

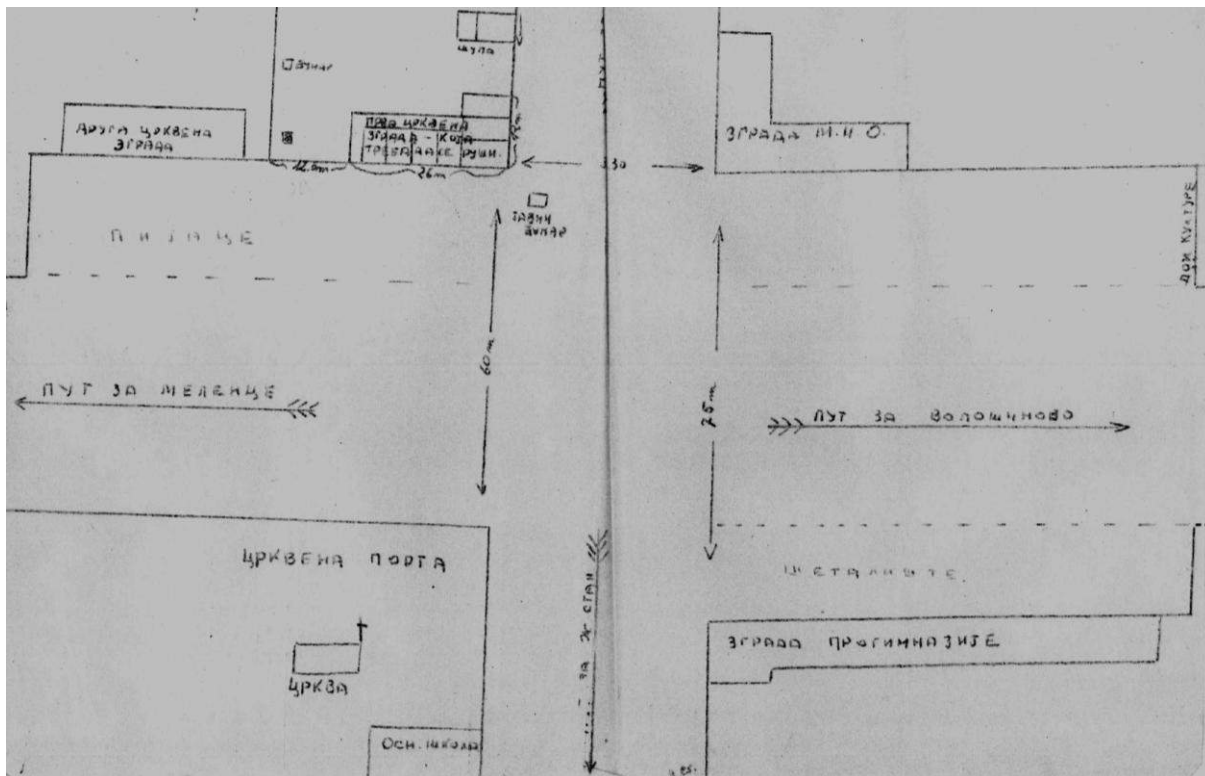

Prikaz centralne zone naselja Kumane na trećem vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Kumane na katastarskoj mapi sa početka XX veka

Prikaz centralne zone naselja Kumane na mapi rađenoj nakon Drugog svetskog rata

KUMANE
opština Novi Bečej

↑ S R 1:2000

Uprava/administracija

■ mesna zajednica i kancelarija

■ banka/pošta

Religija/kultura/obrazovanje

■ crkva

■ škola/obdanište

■ dom kulture

Trgovina/ugostiteljstvo/usluga

■ kafana/restoran

■ prodavnica

Stanovanje

■ jednorodlično

■ višeporodlično

Novo Miloševo

(Beodra, Dragutinovo; Beodra, Karlova; Beodra, Karlowo)

Novo Miloševo⁵⁶⁰ je nastalo neposredno posle Drugog svetskog rata, 1946. godine spajanjem dva sela: Beodre i Dragutinova, ranije Karlove. Selo na mestu ranije Karlove se spominje već od XV veka, dok ime Karlova ili Karlsdorf dobija sredinom XVIII stoleća po ocu carice Marije Terezije. Stanovnici su pretežno bili sprske nacionalnosti, naseljavali su se u prvoj polovini XVIII veka zapadno od današnjeg naselja. Beodra ima srednjovekovne korene, više puta je opustošena, a na *Mersijevoj mapi*⁵⁶¹ je obeležena kao nenaseljeno mesto. Ponovo se naseljava srpskim stanovništvom od 1740-ih godina. Selo je kupio vlastelin Bogdan Karačonji (Bogdan Karátsonyi) 1781. godine, a preuređeno je u naselje pravilne strukture 1805. godine, zatim se kolonizuju mađarski i nemački stanovnici.⁵⁶²

Karlova se pojavljuje već na *prvom vojnom premeru*⁵⁶³ kao Carlova Militair, predstavlja uređeno, zbijeno naselje u sklopu Banatske zemaljske milicije, a zatim od 1774. do 1876. godine u sklopu Velikokikindskog distrikta. Sa jedne strane puta koji vodi ka sredini naselja nalazi se proširenje, tj. formiran je javni prostor skoro u obliku pravougaonika. Zgrade su raspoređene oko slobodne površine međutim, jedan objekat neoznačene funkcije nalazi se na sredini trga. Moguće je da je to bila crkva koja je po opisima već bila izgrađena 1758. godine. Škola je takođe postojala u naselju sredinom XVIII veka. Beodra je za razliku od Karlove, pripadala civilnoj upravi. Na *prvom vojnom premeru* je još razbijeno naselje u obliku izduženog pravougaonika. Sredinom XVIII veka je imala crkvu koja je bila podignuta na najvišoj tački sela, na zapadnoj strani, tj. deluje kao da je geometrijsko sedište pomereno ka zapadu. Tamo je formiran i prvi javni prostor nepravilnog oblika, gde se osim crkve pojavljuju još tri zgrade.

Na *drugom vojnom premeru*⁵⁶⁴ posmatrana sela obrazuju jednu celinu u fizičkom smislu međutim, prema opisima, nisu imali nikakav kontakt. Struktura Karlove je znatno promenjena i povećana u odnosu na *prvi premer*. Početkom XIX veka podizanjem crkve se formira novi centar na potpuno novoj lokaciji. Novi javni prostor je na raskrsnici dveju ulica, bez nekog proširenja koje bi predstavljao pretprostor javnih građevina. Pored centra je izgrađena i škola sa tornjem. Mnogi drugi objekti su se međutim, nalazili duž glavne ulice koja je spajala naselje sa Kikindom i Novim Bečejom. Tu su bile uglavnom trgovačke i zanatske radnje. Početkom XX veka sve više javnih funkcija se premešta duž ove ulice:

⁵⁶⁰ Selo je dobilo ime Novo Miloševo po partizanskom borcu Milošu Popovu.

⁵⁶¹ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁵⁶² Rauški 1998, 116

⁵⁶³ „The First Military Survey–Novo Miloševo“ 10. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁵⁶⁴ „The Second Military Survey–Novo Miloševo“ 10. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

zabavište, škola, pijaca, bioskop, čak i na samu granicu sa naseljem Beodra, gde se formira proširenje, tj. javni prostor.⁵⁶⁵

Slika 164: Zgrada karlovačke opštine 1889. godine

Slika 165: Zgrada škole u Karlovi 1889. godine

Javni prostor u Beodri je nastao kao proširenje duž glavne ulice, odnosno na raskrsnici glavne i jedne sporedne ulice, u obliku izduženog pravougaonika. Na sredinu trga je bio postavljen krst, a zgrade su okruživale javni prostor, ne zauzimajući njegovu površinu. Trg je definisan kao novi centar sela, gde su se po opisima nalazile škole, trgovački objekti, zanatske radnje i veliki sloboda prostor za pijacu. Novi centar je verovatno formiran 1805. godine, kada je Beodra pretvorena u zbijeno naselje. Tu je u drugoj polovini XIX veka izgrađena nova pravoslavna crkva.⁵⁶⁶ Na katastarskim mapama nastalim 1876. i 1907. godine⁵⁶⁷ je već ucrtana pravoslavna crkva u sklopu trga, a uočava se, da skoro sve zgrade koje čine arhitektonski

okvir trga, predstavljaju preke kuće, dužom stranom okrenute prema ulici, dok prilikom izrade *drugog premera* to još nije bio slučaj. Katolička crkva u Beodri izgrađena je u prvoj polovini XIX veka, ne čini deo javnog prostora. Zajedno sa parohijskim domom nalazi se na glavnoj ulici, na prilično velikom rastojanju od seoskog trga.

Novo Miloševo je nakon Drugog svetskog rata pripadalo srezu Kikinda i bilo je politička opština. Novi centar naselja je formiran u neposrednoj blizini nekadašnje granice između dva naselja, tj. tamo gde je počeo da se formira javni prostor Dragutinova⁵⁶⁸ (Karlova) početkom XX veka. Ovim potezom je nastao diskontinuitet u razvoju tradicionalnog centra. U modernom javnom prostoru su izgrađene sledeće građevine: zadružni dom, mesna zajednica, omladinski dom, fudbalski stadion sa tribinama, dom zdravlja, pošta, škola, lovački

⁵⁶⁵ Бешлин 2013, 15-32

⁵⁶⁶ Rauški 1998, 116, 117

⁵⁶⁷ ZZZSKZ – registrator Novo Miloševo

⁵⁶⁸ Naselje dobija ime Dragutinovo nakon Prvog svetskog rata, po pukovniku Dragutinu Ristiću.

dom, dom penzionera, tržni centar i sve to u duhu vladajućih arhitektonskih tendencija i ukusa i simbolizovali su uspeh socijalizma.⁵⁶⁹ Slobodan prostor, odnosno park u sklopu trga

je bogato ukrašen spomenicima, podignutim uglavnom herojima Drugog svetskog rata.

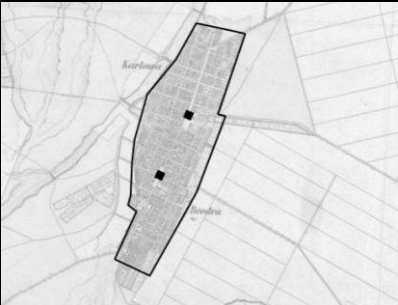

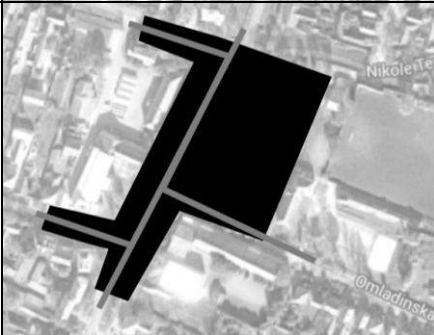
Slika 166: Spomenik palim borcima u Novom Miloševu

Danas se kod starog centra koji je nekada nazvan novim centrom, još uvek uočava proširenje ulice, tj. pomeranje regulacione linije. Osim crkve zadržano je nekoliko javnih sadržaja na tom prostoru, kao što je npr. zabavište. Međutim, frekventna saobraćajnica je razbila jedinstvo trga i građevine su nedostatkom pretprostora pretežno nepristupačne. Većina nekadašnjih javnih zgrada još uvek postoji, arhitektonski okvir je harmoničan, ali su građevine izgubile društvene namene. Sadašnji administrativno-društveni centar Novog Miloševa se nalazi u veoma zapuštenom stanju. Sve karakteristike javnog prostora koje su formirane tokom socijalističkog perioda su zadržane, ali ni arhitektonski okvir, ni slobodna površina trga nisu adekvatno održavani, iako danas predstavljaju jedni prostor zajedničkih aktivnosti u naselju.

Slika 167: Spomen ploča žrtvama Drugog svetskog rata u Novom Miloševu

⁵⁶⁹ Бешлин 2013, 21

1.	Podaci o naselju		
1.1	Naziv opštine	opština Novi Bečej	
1.2	Naziv naselja	Novo Miloševo	
1.3	Prethodni nazivi	Beodra, Dragutinovo; Beodra, Karlova; Beodra, Karlowo	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	XIII vek	sredina XVIII veka – 1740-ih g.	–
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka		
	srez Novi Bečej		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	4.986*	11.055*	8.548
	2011. godine		
	6.020		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	srpsko i mađarsko stanovništvo		srpsko i mađarsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2.	Podaci o javnom prostoru		
2.1	Naziv javnog prostora	–**	
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate	Y kordinate	
	45.72	20.30	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj	položaj na periferiji	
	x		
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	–	–	trg ima složen oblik, nalazi se duž ulice
			

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
aktivni saobraćaj	x			
mirujući saobraćaj	x			
parkovska površina	x			
pijaca				
dečije igralište	x			
organizovana dešavanja	x			
neophodne aktivnosti	x			
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
crkva				
opštinska zgrada				
mesna zajednica/kancelarija			x	
škola/obdanište			x	
vojna zgrada				
dom kulture			x	
dom zdravlja			x	
vatrogasni dom				
pošta			x	
banka				
policajska stanica				
zgrada poljopivredne zadruge				
zgrada raznih udruženja/partija			x	
ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel				
prodavnica			x	
benzinska pumpa				
Stanovanje				
višeporodično stanovanje			x	
jednoporodično stanovanje	x			
Dominanta arhitektonskog okvira	ne postoji dominanta			
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	period socijalizma			
Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše	
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da	ne		
		x		
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara	Period nastanka			
	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
krst				
česma				
klupa			x	x
osvetljenje			x	
oglasna tabla				x
spomenik značajnim ličnostima			x	
spomenik palim borcima			x	x
transformator				
antenna-predajnik				
autobuska stanica				x

	kiosk				x
	fontana				
	telefonska govornica				x
	držač za bicikle			x	
	kanta za smeće			x	
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		x			

*stanovništvo nekadašnje Beodre i Karlove

** postoji diskontinuitet u razvoju javnih prostora Beodre i Karlove, spajanjem dva sela nastaje novi centar

Prikaz centralne zone naselja Karlova (Novo Miloševo) na prvom vojnom premeru

Prikaz pretpostavljene centralne zone naselja Beodra (Novo Miloševo) na prvom vojnom premeru

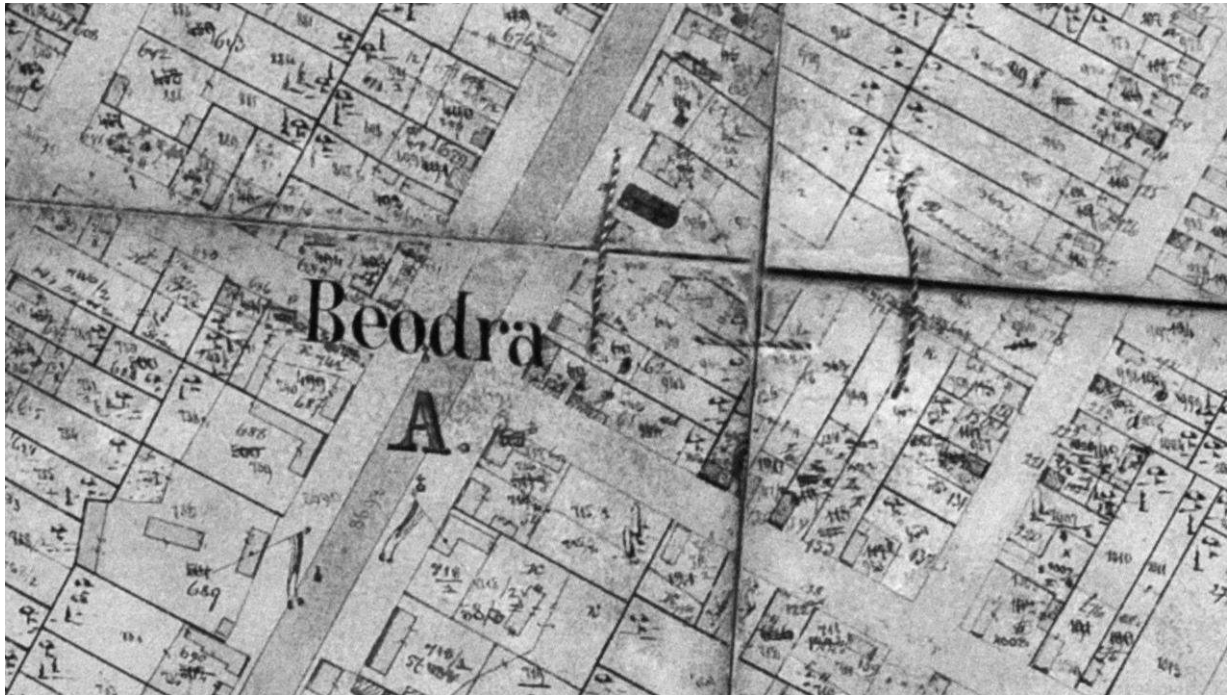

Prikaz javnih prostora naselja Karlova (Novo Miloševo) na drugom vojnom premeru

Prikaz javnog prostora naselja Beodra (Novo Miloševo) na drugom vojnom premeru

Prikaz centralna naselja Beodra (Novo Miloševo) na katastarskoj mapi sa druge polovine XIX veka

Prikaz javnih prostora naselja Karlova (Novo Miloševo) na katastarskoj mapi sa druge polovine XIX veka

NOVO MILOŠEVO
opština Novi Bečej

SR 1:2000

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
- banka/pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
- škola/obdanište
- dom kulture
- Zdravstvo
- dom zdravlja
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- prodavnica
- Udruženja
- dom penzionera
- lovački dom
- Stanovanje
- jednoporodično
- višeporodično

a- u okviru mesne zajednice nalaze se biblioteka, kancelarije i prodavnica
b- u prizemlju objekta nalazi se policija, a na spratu se nalazi višeporodično stanovanje prilog XVII

IV 3.3. OPŠTINA SEČANJ

Banatska Dubica

(Margitica; Kismargita; Klein Margit)

Naselje Banatska Dubica je opstalo i nakon turske vladavine međutim, o njegovom srednjovekovnom postojanju nema podataka. Na *Mersijevoj mapi*⁵⁷⁰ se pojavljuje kao naseljeno mesto. Pripadalo je Banatskoj vojnoj granici, a naseljeno je srpskim stanovništvom.⁵⁷¹

Na *prvom premeru*⁵⁷² Banatska Dubica je malo zbijeno naselje definisano jednom ulicom, a sastojalo se od nepravilnih parcela. Nema naznake nekog definisanog javnog prostora, niti zgrada javne namene. Po izvorima, pravoslavni hram je podignut nakon prvog mapiranja, 1789. godine.

Slika 168: Nekadašnja osnovna škola u Banatskog Dubici

Po opisima selo je potpuno nestalo tokom Mađarske revolucije 1848–1849. godine međutim, nakon toga je ponovo naseljeno i izgrađeno. Ovo stanje prezentuje *drugi vojni premer*⁵⁷³ iz 1860-ih godina. Naselje se sastoji od pravilnih ulica i blokova, ali oblik naselja ne obrazuje jednu kompaktnu formu. Javni prostor nije na geometrijskoj sredini sela, već u središtu dela naselja koje je već postojalo i na *prvom vojnom premeru*.

Pretpostavlja se da je prilikom preuređenja naselja postojeća crkva predstavljala orijentir, dok se selo kasnije razvijalo u istočnom pravcu. Seoski trg zauzima jedan ceo blok, okružen ulicama, dok je na sredini izgrađena crkva koja ima jasno ograničenu parcelu, tako da je centar praktično formiran oko religijskog objekta, a veća slobodna površina je obrazovana uz apsidu crkve. Ovde se nalazio i prostorni mobilijar. Oko trga se uočavaju zgrade većeg gabarita, verovatno objekti javnih namena. Na *trećem premeru* je prikazano veoma slično stanje, kao i na katastarskoj

⁵⁷⁰ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁵⁷¹ Borovszky 1911, 62

⁵⁷² „The First Military Survey–Banatska Dubica“ 15. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁵⁷³ „The Second Military Survey–Banatska Dubica“ 15. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

mapi koja potiče iz prve polovine XX veka.⁵⁷⁴ Interesantno je, da je crkvena porta na ovoj mapi obeležena kao trg (tér).

Ime Banatska Dubica selo je dobilo nakon Drugog svetskog rata, dok se ranije zvalo Mala Margita ili Margitica. U socijalističkom periodu centar sela su ovako opisali istraživači Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture: „Centar sela je obeležen nekom vrstom trga, na kome se nalaze kafana, crkva, mesna zajednica i ima nepravilan kružni oblik, dok su pošta i mesna kancelarija locirane nešto dublje u ulici koja se nastavlja na trg. Od javnih

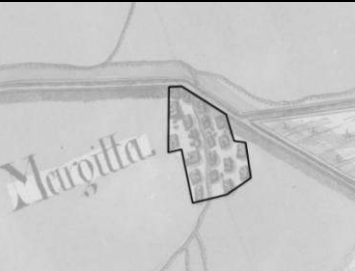
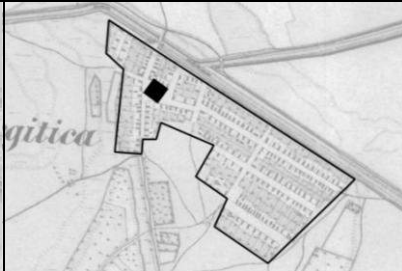

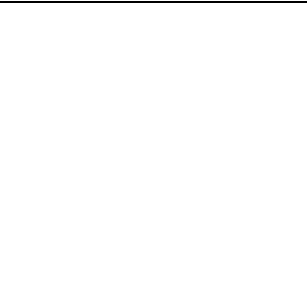

Slika 169: Spomenik palim borcima u Banatskoj Dubici

zgrada selo još ima školu.⁵⁷⁵ Na školu koja je bila podignuta još za vreme tradicionalnog sela postavljena je spomen ploča u čast učitelja, narodnog heroja u 1950-im godinama, a takođe je podignut jedan spomenik palim borcima iza apside crkve, tamo gde se pretpostavlja da je ranije bio krst. Slobodne površine severno i istočno od crkve su pretvorene u parkove. Sa severne strane je formiran spomen park, dok su ostale površine javnog prostora asfalirane i namenjene kolskom saobraćaju.

Prolaznik danas uopšte nema utisak da je tu nekada bio trg koji je zauzimao ceo blok, već se čini da je javni prostor nastao na raskrsnici ulica, jer su dve ulice koje su tangirale trg, zatvorene parkovima. Arhitektonski okvir odslikava stanje iz prve polovine XX veka, samo su pojedine zgrade obnovljene. U poslednjim godinama je izrađen jedan multifunkcionalni objekat u kome su smešteni škola, obdanište i dom kulture. Većina građevina u centralnoj zoni je zapuštena, nedovoljno održavana. U istom stanju je i nasleđena ruralna oprema javnog prostora, a i zelene površine.

⁵⁷⁴ MNL OL S 76 0648/1-18 Banatska Dubica

⁵⁷⁵ PZZZSK – regulator Banatska Dubica

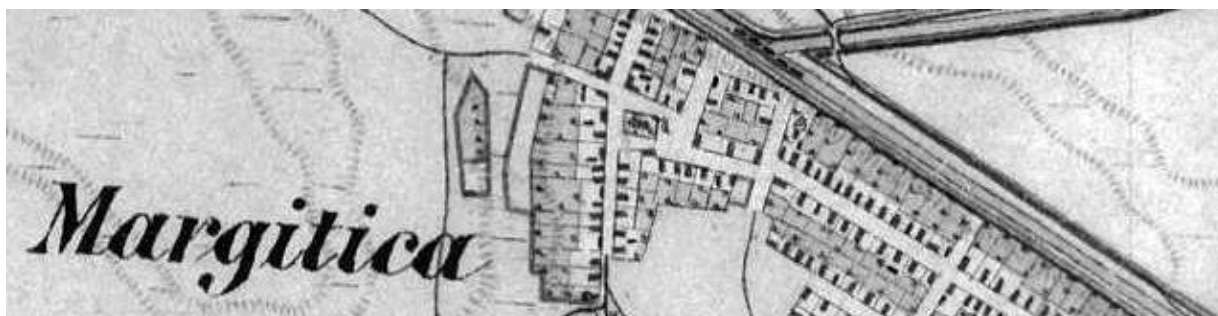
1.	Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Sečanj		
1.2	Naziv naselja	Banatska Dubica		
1.3	Prethodni nazivi	Margitica; Kismargita; KleinMargit		
1.4	Vreme nastanka naselja			
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka	
	postojalo u srednjem veku	opstalo i za vreme turske vladavine	-	
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka			
	srez Alibunar			
1.6	Stanovništvo			
	Broj stanovnika			
	1829. godine	1911. godine	1971. godine	2011. godine
	nema podataka	1.144	660	324
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)			
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka	
	srpsko stanovništvo		srpsko stanovništvo	
1.7	Prostorna struktura naselja			
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek	
				
2.	Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora	-		
2.2	Kartografski podaci javnog prostora			
	X kordinate		Y kordinate	
	45.27		20.82	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi			
	centralni položaj		položaj na periferiji	
			x	
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica			
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka	
	javni prostor nije definisan	javni prostor ima oblik pravougaonika, zauzima jedan ceo blok koji tangiraju ulice	trg ima složen oblik, zauzima jedan ceo blok koji tangiraju ulice	
				

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
aktivni saobraćaj	x			
mirujući saobraćaj	x			
parkovska površina	x			
pijaca				
dečije igralište	x			
organizovana dešavanja				
neophodne aktivnosti	x			
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
crkva	x			
opštinska zgrada				
mesna zajednica/kancelarija	x			
škola/obdanište	x			
vojna zgrada				
dom kulture				
dom zdravlja				
vatrogasni dom				
pošta	x			
banka				
policajska stanica				
zgrada poljopivredne zadruge				
zgrada raznih udruženja/partija				
ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel	x			
prodavnica	x			
benzinska pumpa				
Stanovanje				
višeporodično stanovanje				
jednoporodično stanovanje	x			
Dominanta arhitektonskog okvira		Srpska pravoslavna crkva		
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		period Monarhije, odnosno početak XX veka		
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominantna		da	ne	
			x	
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
krst	x			
česma				
klupa				
osvetljenje			x	
oglasna tabla				
spomenik značajnim ličnostima				
spomenik palim borcima			x	
transformator				
antenna-predajnik				
autobuska stanica			x	

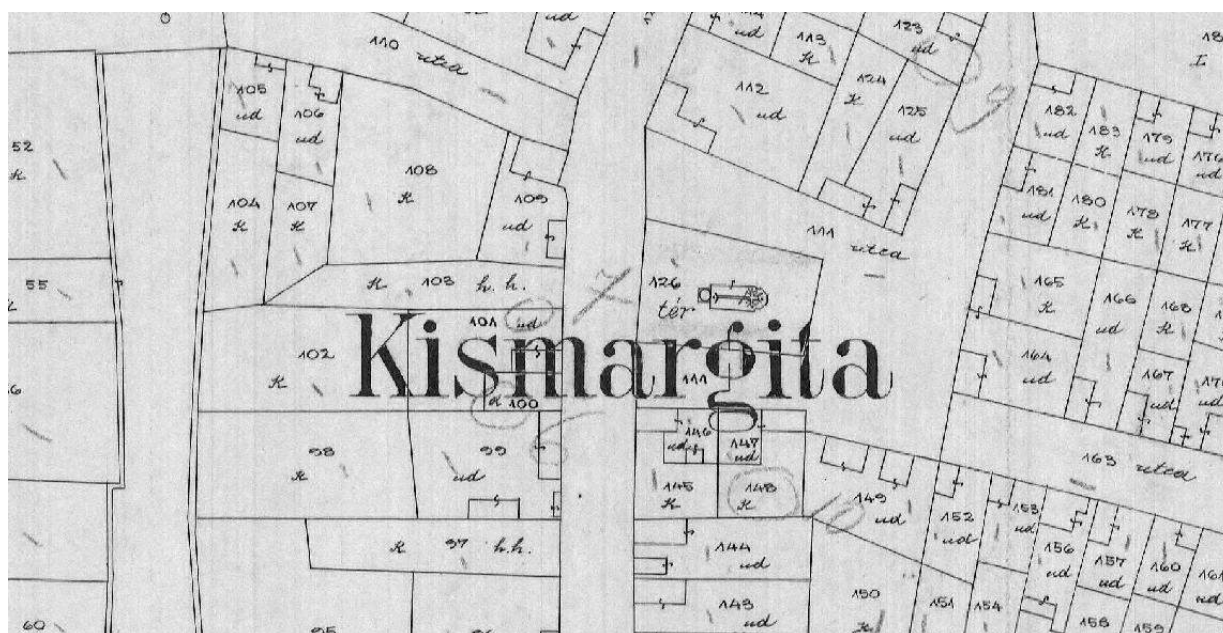
	kiosk				
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle				
	kanta za smeće				
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje	loše		
		X			

Prikaz pretpostavljene centralne zone naselja Banatska Dubica na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Banatska Dubica na drugom vojnom premeru

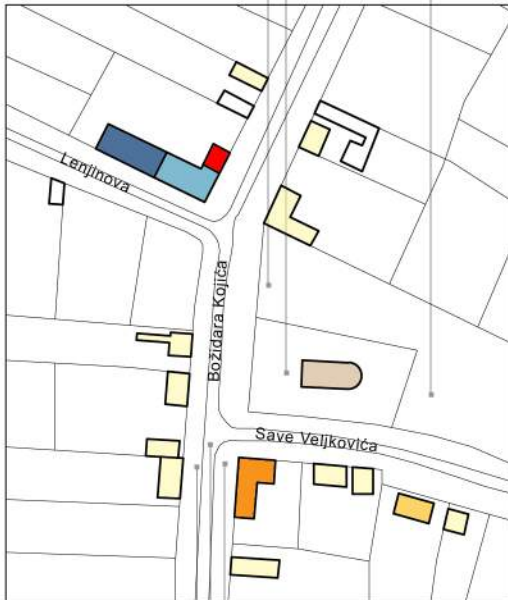

Prikaz centralne zone naselja Banatska Dubica na katastarskoj mapi sa početka XX veka

BANATSKA DUBICA
opština Sečanj

SR 1:2000

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
  - banka/pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
  - škola/obdanište
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- kafana/restoran
  - prodavnica
- Stanovanje
- jednorodnično

Boka

(Bóka (Horvát Bóka és Szerb Bóka); Boka)

Boka je bilo naseljeno mesto već i u srednjem veku, a prvi put se pojavljuje početkom XIV veka na papskoj desetini. U XV stoleću se naseljava srpskim porodicama koje su ostale u ovom naselju sve do proterivanja Turaka.

Na *prvom vojnom premeru*⁵⁷⁶ je Boka nepravilno naselje pored Tamiša, sa razbacanim, nepravilnim parcelama i ima dve podužne i dve poprečne ulice. Uočavaju se više manjih grupa zgrada međutim, ne zna se gde je bio centar naselja. Prema podacima, pravoslavni hram u naselju potiče još iz XVII veka,⁵⁷⁷ ali nije prikazan na ovoj mapi. Stari centar se nalazio pored reke i osim crkve tu su se nalazili parohijski dom i zgrada opštine.⁵⁷⁸

Drugi deo naselja, Hrvatska Boka, nastao je 1801. godine, kada je Zagrebačka biskupija na ovoj teritoriji kupila imanje. Novo selo je nastalo pored Srpske Boke, a verovatno je tada došlo i do preuređenja naselja. Tokom XIX veka se naseljavaju i Mađari koji međutim, nisu imali svoj centar. Na *drugom vojnom premeru*⁵⁷⁹ javni prostori su obeleženi religijskim objektima. Stari centar je označen pravoslavnim hramom koji je spaljen u Mađarskoj buni 1848–1849. godine, zatim je ponovo izgrađen 1852–1856. godine.⁵⁸⁰ Podignut je na raskrsnici ulica, a ugaone parcele su sve izgrađene, ili razgraničene tako, da je javni prostor sela obeležen sa krstom na sredini, bio ograničen na samu raskrsnicu. Centar Hrvatske Boke se pružao duž glavne ulice sa jedne strane i nije bio jasno definisan. Tu se pojavljuju objekti koji su sa dužom stranom okrenuti prema ulici i to su verovatno bile javne zgrade ili kuće imućnijih stanovnika. Na parceli dijagonalno od crkve se uočava kvadratna osnova vojne zgrade koja i dan danas postoji. Bio je to jednospratni objekat, što je bilo neobično u seoskom okruženju.

U strukturi naselja se uočavaju još nekoliko proširenja između blokova, ali nije utvrđeno kakva je bila njihova funkcija. Isto stanje je prikazano i na trećem vojnom premeru, na osnovu čega se i dalje ne može sa sigurnošću tvrditi, gde se nalazio javni prostor sela, odnosno gde se odvijao društveni život. Crkve nisu u geometrijskim središtima delova naselja, ne uočava se nikakva pravilnost i promišljenost na tom polju.

⁵⁷⁶ „The First Military Survey–Boka“ 15. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁵⁷⁷ „Srpska pravoslavna eparhija banatska–Boka“ 05. 02. 2015.

<http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/secanjsko-namesnistvo/boka/#more-752>

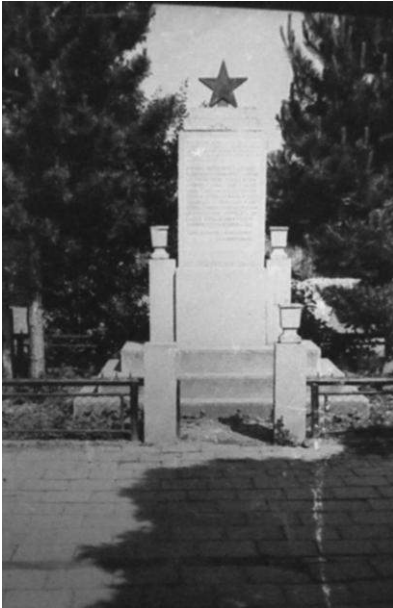
⁵⁷⁸ PZZZSK – registrar Boka

⁵⁷⁹ „The Second Military Survey–Boka“ 15. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁵⁸⁰ Поповић 2001, 52

Nakon Drugog svetskog rata selo Boka je pripadalo srezu Zrenjanin i bilo je politička opština. U istom uličnom nizu, gde se nalazi pravoslavna crkva, na sledećoj raskrsnici je

Slika 170: Spomenik palim borcima u Boki

tokom 1950-ih godina izgrađen zadružni dom naselja, a ispred je podignut spomenik palim borcima. Tu nije bio formiran pravi društveni prostor, jer su arhitektonski okvir činile samo ove dve zgrade. Duž puta koji spaja Vršac i Zrenjanin, gde se nalazi i rimokatolička crkva i dalje se nalazio centar sa nekoliko objekata javne namene: crkva, škola, restoran, prodavnice i dom vatrogasnog društva.⁵⁸¹

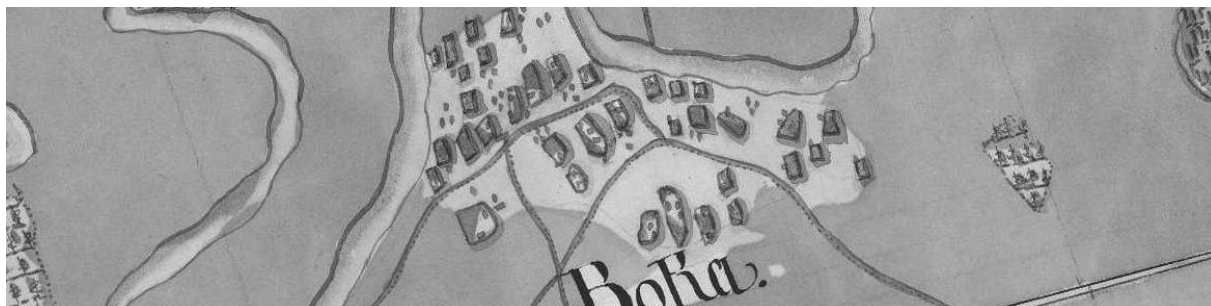
Na osnovu prethodnih analiza i razmatranja postojećeg stanja, zaključuje se da naselje Boka nema, a nikada nije ni imao pravi javni prostor. Duž ulice uz katoličku crkvu se nalazi najviše javnih sadržaja, kao što su škola, prodavnice, ugostiteljski objekti, a sve zgrade potiču iz perioda tradicionalnog sela. Na njima su vršene manje popravke, ali danas se pretežno nalaze u neodržavanom stanju. Od funkcije javnog prostora se tu nalaze pijaca i dečije igralište. Mobilijar potiče iz socijalističkog perioda, samo montažni kiosci nose na sebi duh vremena tranzicije. Predstavlja jedan od retkih trgova gde saobraćaj ne ometa funkcije slobodnog prostora, jer se javni prostor nalazi na prilično velikom proširenju između zgrada i puta za kolski saobraćaj.

⁵⁸¹ PZZZSK – registrator Boka

1.	Podaci o naselju				
1.1	Naziv opštine	opština Sečanj			
1.2	Naziv naselja	Boka			
1.3	Prethodni nazivi	Bóka, Horvát Bóka és Szerb Bóka			
1.4	Vreme nastanka naselja				
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka		
	XIV vek	opstalo i za vreme turske vladavine	–		
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka				
	srez Jaša Tomić				
1.6	Stanovništvo				
	Broj stanovnika				
	1829. godine	1911. godine	1971. godine		2011. godine
	2.599	2.967	2.673		1.412
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)				
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka		
	srpsko, hrvatsko i mađarsko stanovništvo		srpsko i mađarsko stanovništvo		
1.7	Prostorna struktura naselja				
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek		
2.	Podaci o javnom prostoru				
2.1	Naziv javnog prostora	–			
2.2	Kartografski podaci javnog prostora				
	X kordinate		Y kordinate		
	45.35		20.83		
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi				
	centralni položaj		položaj na periferiji		
			x		
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica				
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka		
	javni prostor nije definisan	javni prostor ima oblik pravougaonika, formiran je duž ulice	javni prostor ima oblik pravougaonika, formiran je duž ulice		

2.5	Savremene funkcije javnog prostora			
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj			
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja			
	neophodne aktivnosti	x		
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora			
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora			
	Namena zgrada	Period izgradnje		
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
		period tranzicije		
	crkva	x		
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			
	škola/obdanište	x		
	vojna zgrada	x		
	dom kulture			
	dom zdravlja			
	vatrogasni dom			
	pošta			
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel	x		
	prodavnica	x		
	benzinska pumpa			
	Stanovanje			
	višeporodično stanovanje			
	jednoporodično stanovanje	x		x
	Dominanta arhitektonskog okvira	Rimokatolička crkva		
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	period Monarhije, odnosno početak XX veka		
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše
			x	
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da	ne	
			x	
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora			
	Tip mobilijara	Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
		period tranzicije		
	krst	x		
	česma			x
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			x
	spomenik palim borcima			
	transformator			
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			x

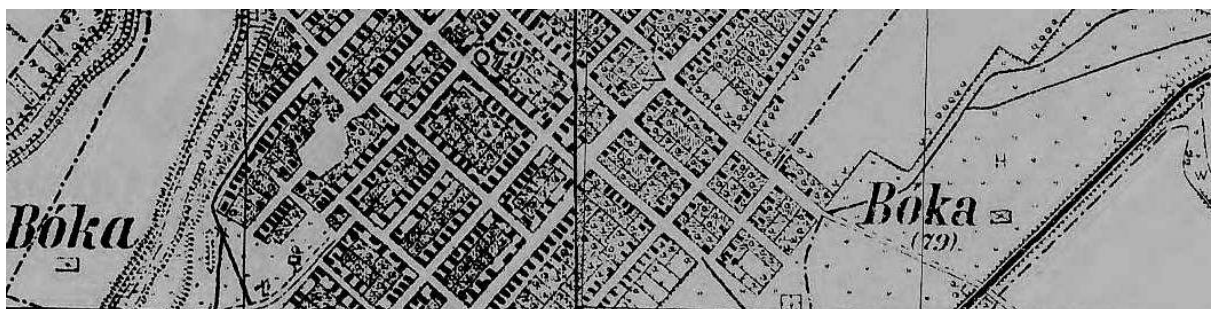
	kiosk			x	x
	fontana				
	telefonska govornica				x
	držač za bicikle			x	
	kanta za smeće			x	
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje	loše		
		x			

Prikaz naselja Boka na prvom vojnom premeru – javni prostor nije definisan

Prikaz centralne zone naselja Boka na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Boka na trećem vojnom premeru

BOKA
opština Sečanj

SR 1:2000

Religija/kultura/obrazovanje

- crkva
- parohijski dom
- škola/obdanište

Trgovina/ugostiteljstvo/usluga

- kafana/restoran
- prodavnica

Stanovanje

- jednoporodično

Busenje

(Káptalanfalva; Kaptalan)

Selo Busenje je nastalo u prvoj polovini XIX veka i prvobitno se zvalo Kaptalan (Káptalan) ili Kaptalanfalva (Káptalanfalva), zato što je osnovano od strane Zagrebačkog kaptola, a naseljavan je mađarskim i nemačkim stanovništvom iz drugih banatskih sela.⁵⁸² U dokumentima biskupije se već pojavljuje 1820. godine.

Na *drugom vojnom premeru*⁵⁸³ Busenje je već pravilno selo u obliku grčkog krsta sa jednom podužnom i jednom poprečnom ulicom. Trg je formiran na raskrsnici ove dve ulice, gde ugaone parcele odstupaju od pravougaonog oblika, da bi se obrazovao slobodan prostor u središtu naselja. Na jednoj parceli se uočava religijski objekat, iako u pisanim izvorima stoji, da je prva bogomolja izgrađena tek 1887. godine,⁵⁸⁴ što je verovatno neka greška. Na ostalim ugaonim parcelama su izgrađene zgrade istih dimenzija kao što su i druge kuće u

Slika 171: Stara bogomolja u Busenju u 1980-im godinama

naselju, pa se ne može sa sigurnošću tvrditi da li su na tim mestima bili podignuti javni objekti. Na *trećem premeru*⁵⁸⁵ se menjao položaj i raspored objekata na ugaonim parcelama, ali sam oblik javnog prostora je ostao nepromenljiv.

U međuratnom period naselje je nosilo ime Vladičino Selo, dok je nakon Drugog svetskog rata preimenovano u Busenje. U administrativnom smislu je od druge polovine XX veka pripadalo mestu Jaša Tomić i nije postojala ni škola, ni mesna zajednica. U doba socijalizma arhitektonski okvir trga su činile sledeće zgrade: crkva, objekat koji ima funkciju mesne kancelarije i pošte i montažna prodavnica. Od mobilijara trga ovde su se nalazili krst ispred crkve i transformator.⁵⁸⁶ Oni su i danas zadržani.

Javni prostor sela Busenje se danas nalazi u veoma zapuštenom stanju. Od parcela koje zaokružuju trg jedna je neizgrađena, a na drugoj se nalazi crkva koja je izgrađena pre nekoliko godina, nakon rušenja bogomolje. Na trećoj parceli, uvučeno od regulacione linije nalazi se multifunkcionalna građevina, izgrađena u vremenima tranzicije koja služi kao dom kulture i sala za sastanke. Na istoj parceli je postavljen montažni objekat prodavnice. Prekoputa višenamenske zgrade je porodična kuća, znatno uvučena od regulacione linije.

⁵⁸² Borovszky 1911, 59

⁵⁸³ „The Second Military Survey–Busenje“ 15. 02. 2015.

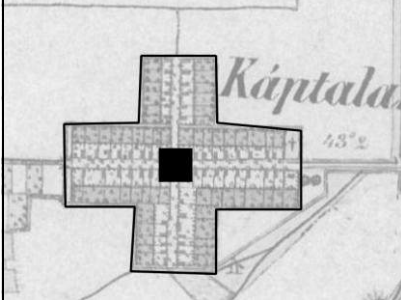

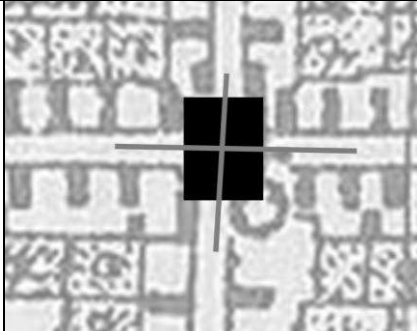
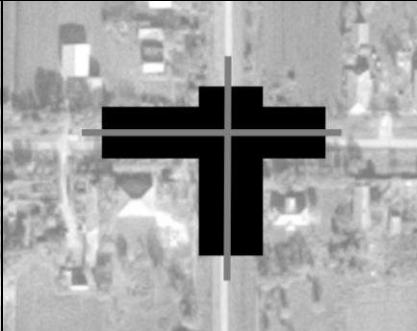
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁵⁸⁴ Erős 1993, 281

⁵⁸⁵ „Hungarian Kingdom–Busenje“ 15. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁵⁸⁶ PZZZSK – registrator Busenje

1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Sečanj	
1.2	Naziv naselja	Busenje	
1.3	Prethodni nazivi	Káptalanfalva; Kaptalan	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	–	početak XIX veka – 1820-ih g.	–
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka		
	srez Jaša Tomić		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	nema podataka	345	185
	2011. godine		
	63		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	mađarsko i nemačko stanovništvo		mađarsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2. Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora		–
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate		Y kordinate
	45.43		20.82
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj		položaj na periferiji
	x		
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	–	javni prostor ima oblik pravougaonika, formiran je na raskrsnici dveju ulica	javni prostor ima oblik krsta, formiran je na raskrsnici dveju ulica
			

2.5	Savremene funkcije javnog prostora			
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj			
	parkovska površina			
	pijaca			
	dečije igralište			
	organizovana dešavanja			
	neophodne aktivnosti			
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora			
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora			
	Namena zgrada	Period izgradnje		
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
	crkva			x
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			
	škola/obdanište			
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			
	vatrogasni dom			
	pošta			
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			
	prodavnica			x
	benzinska pumpa			
	Stanovanje			
	višeporodično stanovanje			
	jednoporodično stanovanje			x
	Dominanta arhitektonskog okvira	ne postoji dominantan objekat prostora*		
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	period tranzicije		
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše
		x		
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da	ne	
			x	
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora			
	Tip mobilijara	Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst	x		
	česma			
	klupa			
	osvetljenje			
	oglasna tabla			
	spomenik značajnim ličnostima			
	spomenik palim borcima			
	transformator			x
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			

	kiosk				x
	fontana				
	telefonska govornica				
	držač za bicikle				
	kanta za smeće				
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
					x

*prostorom dominira transformator, postavljen na samu raskrnicu

Prikaz centralne zone naselja Busenje na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Busenje na trećem vojnom premeru

BUSENJE
opština Sečanj

↑ S R 1:2000

- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
  - dom kulture
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- prodavnica
- Stanovanje
- jednoporodično

Jarkovac
(Árkod; Jarkowatz)

Naselje pod imenom Jarkovac ili Jankovac je nastalo za vreme turske vladavine, kada je naseljen srpskim pravoslavnim porodicama. Na *Mersijevoj mapi*⁵⁸⁷ se pojavljuje kao naseljeno mesno. Formiranjem Banatske vojne granice, pripojeno je nemačko-srpskom delu te teritorije.⁵⁸⁸

Na *prvom vojnom premeru*⁵⁸⁹ Jarkovac je uređeno selo na obali Brzave koja danas predstavlja deo kanala Dunav-Tisa-Dunav, sa jednom podužnom ulicom pravca sever-jug i sa četiri poprečne ulice. Blokovi su imali približno kvadratni oblik. Ne uočava se nikakvo proširenje, gde bi se mogao obrazovati javni prostor. Uz selo je prlepljeno još jedno naselje nepravilnog oblika.

Slika 172: Jarkovac na razglednici sa početka XX veka

Na *drugom vojnom premeru*⁵⁹⁰ selo je znatno većih dimenzija, a i dalje se sastoji od pravilnih pravougaonih blokova. Javni prostor se jasno uočava, zauzima jedan ceo blok, okružen ulicama. Ne nalazi se u geometrijskom središtu naselja, već je pomeren ka vodi. Slobodnu površinu javnog prostora u potpunosti zauzima ograđena

parcela pravoslavne crkve. Religijski objekat je po izvorima sagrađen između 1787. i 1797. godine⁵⁹¹ međutim pretpostavlja se da je bio uništen u Mađarskoj revoluciji 1848–1849. godine, nakon čega je 1850. ponovo izgrađen.⁵⁹² Ostali javni objekti su raspoređeni u ulicama oko crkve: škola, predškolska ustanova i zgrada opštine. Građevine većih dimenzija se primećuju sa tri strane, dok su u ulici severno od trga, blizu kanala podignute porodične kuće. Na samoj crkvenoj porti i na ulici južno od trga se uočava i oprema trga, a njena tačna funkcija ne može se definisati. Verovatno je tu bilo zelenilo i spomenik u obliku krsta. *Treći*

⁵⁸⁷ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁵⁸⁸ Borovszky 1911, 21

⁵⁸⁹ „The First Military Survey–Jarkovac“ 15. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁵⁹⁰ „The Second Military Survey–Jarkovac“ 15. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁵⁹¹ „Srpska pravoslavna eparhija banatska–Jarkovac“ 05. 02. 2015.

<http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/secanjsko-namesnistvo/jarkovac/#more-756>

⁵⁹² Borovszky 1911, 21

vojni premer⁵⁹³ prikazuje veoma slično stanje, a primećuje se promena u gabaritu objekata u ulicama oko parcele crkve, kao i da je porta okružena drvećem.

Slika 173: Krst u crkvenoj porti u Jarkovcu

U međuratnom periodu, 1920. godine na crkvenoj porti podignut je novi spomenik u obliku krsta i posvećen je žrtvama Prvog svetkog rata. Na postolju se nalazi prateći tekst. Drugi znak obeležja se pojavljuje na istom prostoru 1929. godine u znak sećanja na sveštenike koji su obešeni na ovom trgu sredinom XIX veka. Nakon Drugog svetskog rata selo je pripadalo srezu Pančevo i bilo je politička opština. Godine 1948. je postavljen još jedan spomenik, u čast palih boraca Drugog svetskog rata. On se takođe nalazi na parceli crkve koja je u doba socijalizma pretvorena u seoski park.⁵⁹⁴ Od 1960. godine je pripojeno opštini Sečanj u čijem sklopu se i danas nalazi. U tom periodu, od 1960-ih do 1990. godine izgrađen je novi arhitektonski okvir trga, tako da su zgrade, osim crkve u duhu socijalizma.

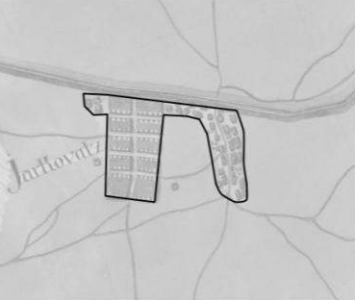
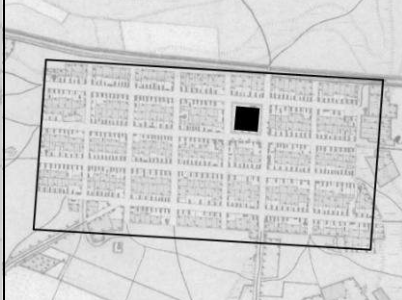

Slika 174: Spenik palim borcima u Jarkovcu

Centralni sadržaji su danas koncentrisani u tri ulice oko crkve, dok su u severnoj ulici jednoporične kuće. Oblikovanje javnog prostora čuva sve karakteristike koje su formirane u doba socijalizma, i u vremenima tranzicije je jako malo toga menjano. Postavljeno je nekoliko spomenika značajnim ličnostima sela i jedna fontana ispred obnovljene fasade crkve. Estetika novih elemenata i intervencija nije dovoljno ispitana. Prostor je napušten, objekti su nekada simbolizovali pobedu socijalizma, a danas su neodržavani, mobilijar je zastareo. Crkvena porta je okružena kolskim saobraćajnicama, tako da uopšte ne daje utisak, da je trg nekada bio formiran oko cele porte.

⁵⁹³ „Hungarian Kingdom–Jarkovac“ 15. 02. 2015.

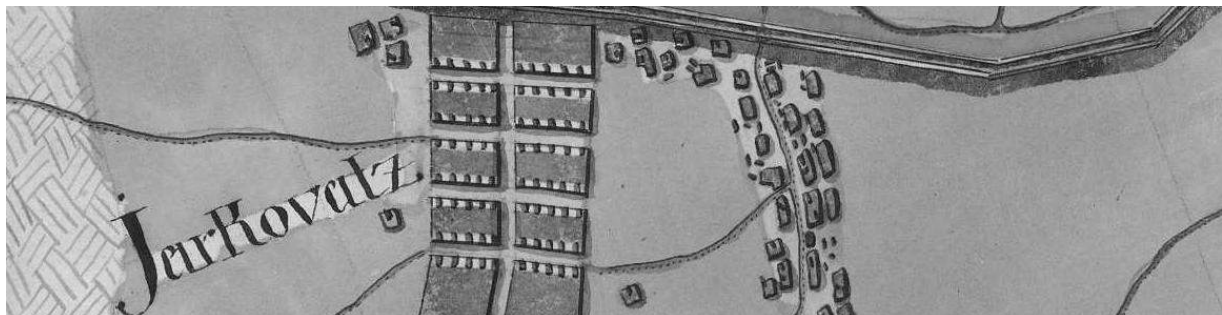
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁵⁹⁴ PZZZSK – registrator Jarkovac

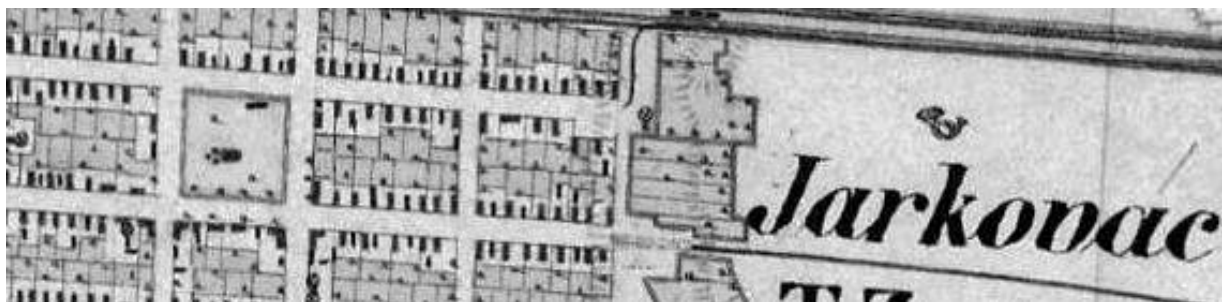
1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Sečanj	
1.2	Naziv naselja	Jarkovac	
1.3	Prethodni nazivi	Árkod; Jarkowatz	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	nastao je za vreme Turaka	kontinualan razvoj	–
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka		
	srez Kovačica		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	nema podataka	3.015	2.624
	2011. godine		
	1.505		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	srpsko stanovništvo		srpsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2. Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora		Trg Stanislava Bukurova
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate	Y kordinate	
	45.27	20.76	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj	položaj na periferiji	
		x	
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	mesto javnog prostora nije definisano	javni prostor ima oblik pravougaonika, zauzima ceo blok koji tangiraju ulice	javni prostor ima oblik pravougaonika, zauzima ceo blok koji tangiraju ulice
			

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca			
	dečije igralište			
	organizovana dešavanja			
	neophodne aktivnosti	x		
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva	x		
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			x
	škola/obdanište			x
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			x
	vatrogasni dom			
	pošta			x
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			x
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			x
	prodavnica			x
	benzinska pumpa			
Stanovanje				
	višeporodično stanovanje			x
	jednoporodično stanovanje	x		x
Dominanta arhitektonskog okvira		srpska pravoslavna crkva		
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		period socijalizma		
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da	ne	x
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst	x		
	česma			x
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			x
	spomenik palim borcima			x
	transformator			
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			x

	kiosk			X	X
	fontana				X
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće			X	
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje	loše		
		X			

Prikaz naselja Jarkovac na prvom vojnom premeru

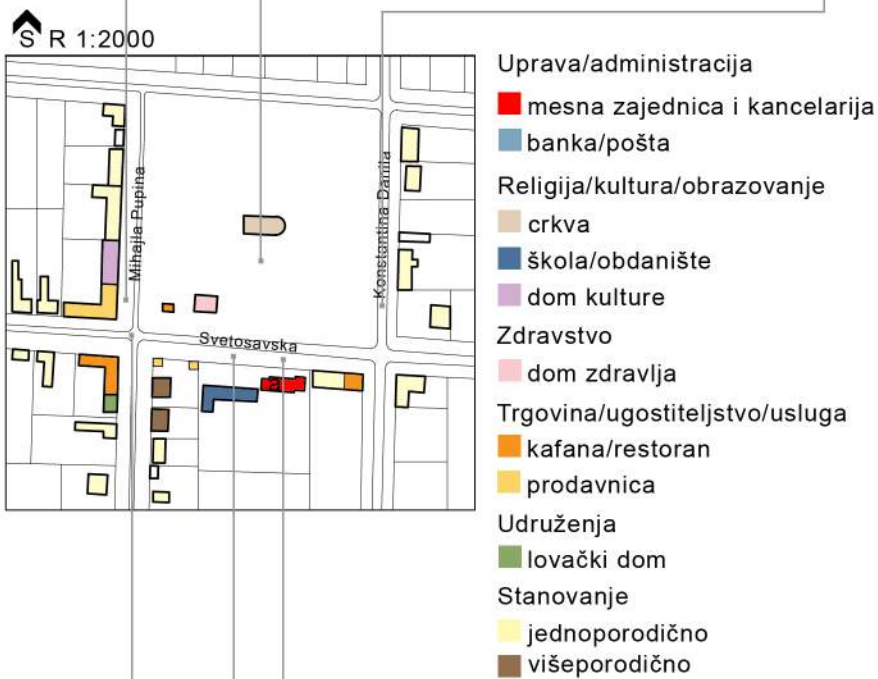

Prikaz centralne zone naselja Jarkovac na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Jarkovac na trećem vojnom premeru

Jaša Tomić

(Módos, Modosch)

Naselje Modoš potiče iz srednjeg veka i na papskoj desetini iz XIV veka se pojavljuje kao mesto sa crkvenom opštinom. Ovo mesto, naseljeno srpskim stanovništvom opstalo je čak i za vreme turske vladavine, a i *Mersijeva mapa*⁵⁹⁵ ga prikazuje kao naseljeno mesto. U izvorima je navedeno da je prvi pravoslavni hram podignut na prekretnici XVII i XVIII veka, današnji hram je sazidan 1746. godine, a prva škola datira iz 1722. Novi stanovnici, Nemci, Mađari i Bugari su došli u drugoj polovini XVIII stoleća. Kad se deo Srba odselio na vojnu granicu nakon povratka županijskog sistema na njihovo mesto su kolonizovani Nemci. Od kraja XVIII veka mesto je predstavljao posed Zagrebačkog kaptola.⁵⁹⁶

Na *prvom vojnom premeru*⁵⁹⁷ se pojavljuje neuređeno naselje izduženog oblika na obali reke Tamiš. Na ovom prikazu postoje manje grupe objekata oko nekog prostora međutim, ne zna se gde je bio javni prostor, ne uočava se crkva, iako se po izvorima zna da je već tada postojala, zajedno sa još nekoliko javnih objekata.

Skica plana preuređenja trga⁵⁹⁸ i okolnih objekata sa početka XIX veka već prikazuje raznovrsnost funkcija objekata oko javnog prostora. Katolička crkva je izgrađena 1796. godine,⁵⁹⁹ a nekoliko godina ranije i upravna zgrada naselja. Katolička i pravoslavna crkva se pojavljuju na prikazu, takođe i parohije i planirane škole obe religije, krčme, zatvor, kao i parcele kojima naselje raspolaže. Slobodna površina je namenjena za pijacu. Mesto je 1805. godine stekalo pravo na održavanje državnih vašara, a 1812. godine za organizovanje nedeljnih pijaca.⁶⁰⁰ Pijaca se održavala na trgu, o tome osim ove skice svedoče i stare razglednice.

Modoš dobija svoju apoteku 1830. godine, još jednu novu zgradu u arhitektonskom okviru javnog prostora. U prvoj polovini XIX veka tu su osnovane još i pošta, čitaonica, kasina, a svi ovi sadržaji svedoče o tome da je mesto imalo karakteristike malog grada.⁶⁰¹ Ovakvo stanje u vidu jednog razvijenog naselja je prikazano na *drugom vojnom premeru*.⁶⁰² Primećuje se da je izvršeno uređenje naselja međutim, i dalje je to mesto sa blokovima raznih oblika, ulicama koje se ukrštaju približno pod pravim uglom. Trg ne zauzima geometrijsko središte naselja, već je pomeren ka istoku, ka reci, zauzimajući jedan ceo blok, koji ima oblik izdužene elipse. I pravoslavni i katolički hram se nalaze na slobodnoj površini

⁵⁹⁵ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁵⁹⁶ „Modoš–Jaša Tomić–monografija“ 02. 02. 2015. <http://www.jasatomic.org/monografija/>

⁵⁹⁷ „The First Military Survey–Jaša Tomić“ 15. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁵⁹⁸ AV F 373

⁵⁹⁹ Erős 1993, 323

⁶⁰⁰ Borovszky 1911, 80

⁶⁰¹ „Modoš–Jaša Tomić–monografija“ 02. 02. 2015. <http://www.jasatomic.org/monografija/>

⁶⁰² „The Second Military Survey–Jaša Tomić“ 15. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

javnog prostora, a između njih je obrazovana parkovska površina sa krstom u sredini, kako je to obeleženo na premeru. Na istočnoj i na zapadnoj strani trga se nalaze zgrade većeg gabarita, a pretpostavlja se da su ovde bile prethodno opisane javne građevine. Na *trećem vojnom premeru*⁶⁰³ se uočava dalji razvoj javnog prostora, odnosno povećava se broj javnih građevina oko trga.

Slika 175: Javni prostor sela sa parkom i okolnim objektima u Jaša Tomiću

mala bolnica. U vreme milenijumske izložbe, 1896. godine park je obogaćen spomenikom koji je podignut za obeležavanje ovog značajnog datuma.

Slika 176: Pogled na katoličku crkvu između dva svetska rata

pripadalo srezu Zrenjanin i bilo je politička opština, a od 1960. godine pripada opštini Sečanj. Centar sela polako se menja, ali promene nisu tako drastične kao što je to bio slučaj sa

Prekretnica XIX i XX veka donela je niz novina u oblikovanju javnog prostora. Arhitektonski okvir je promenjen, ali je osnovni oblik trga ostao sačuvan. Često su bile sagrađene jednospratne zgrade i arhitektura je više ličila na gradsku, nego na seosku. Tome je doprinela i raznovrsnost funkcija: sreski sud i zgrada opštine, bankarska štedionica, muška građanska škola, ženska građanska škola, zabavište i

U međuratnom periodu, 1924. godine naselje dobija sadašnje ime, Jaša Tomić. Javni prostor se u manjoj meri transformiše, nove institucije kao što su sedišta sokolskog društva i nemačkog Kulturbunda oformljene u već postojećim objektima.⁶⁰⁴ Park na sredini trga se održava, što se vidi i na jednoj fotografiji iz tog perioda.

Crvena armija je oslobodila naselje u oktobru 1944. godine.⁶⁰⁵

Nakon Drugog svetskog rata selo je

⁶⁰³ „Hungarian Kingdom–Jaša Tomić“ 15. 02. 2015.

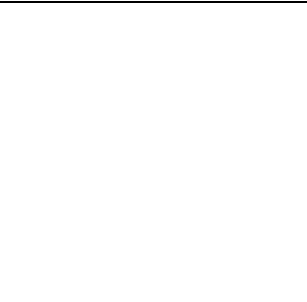
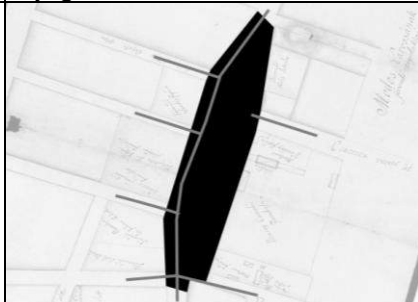
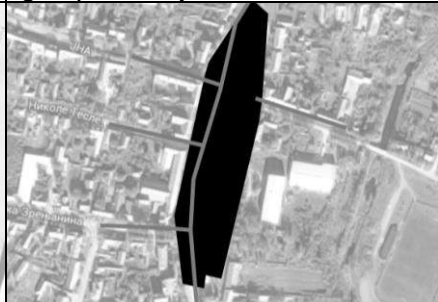
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

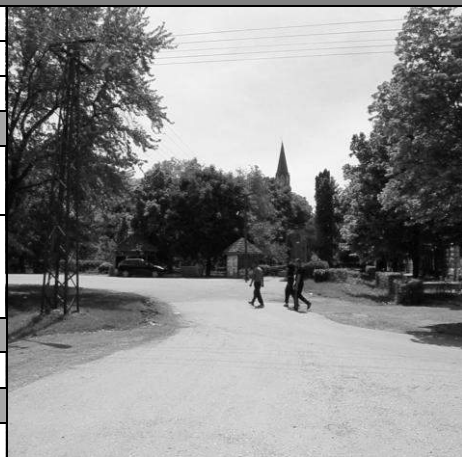
⁶⁰⁴ „Modoš–Jaša Tomić-monografija“ 02. 02. 2015. <http://www.jasatomic.org/monografija/>

⁶⁰⁵ Várady 2012, 50

drugim seoskim naseljima u Banatu. Park na sredini trga je pretvoren u manju šumu koja razbija jedinstvo trga i fizički, a takođe i vizuelno razdvaja delove javnog prostora. Nestaje milenijumski spomenik, u parku se postavljaju mali infrastrukturni objekti kao što su transformator i razne trafo stanice. U jednom delu je postavljeno dečije igralište. Pojas ispred objekata je ozelenjen, tako da ovo preterano zelenilo zaklanja objekte prethodnih perioda, što možda nosi u sebi i simbolično značenje. Pojavljuju se novi elementi arhitektonskog okvira, zadružni dom i samousluga, preoblikuje se prizemni deo postojećih građevina, postavljaju se montažni kiosci oko katoličke crkve koji su potpuno u suprotnosti sa njenim oblikovanjem.

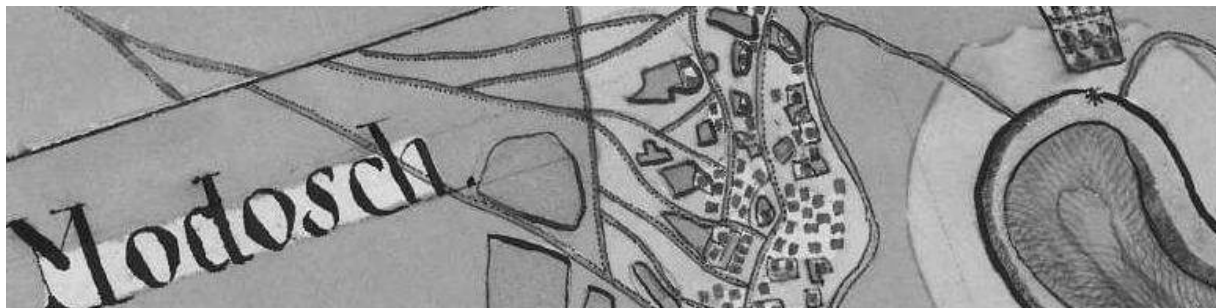
Javni prostor Jaša Tomića koji je nekada bilo ogledalo razvijenog naselja, danas pruža sliku jednog haotičnog, neodržavanog prostora koji još samo u naznakama čuva patinu boljih vremena. Park je neodržavan, u njemu se pojavljuju novi mobilijari u vidu oglasnih tabli, malih fontana i montažnih kuća. Zgrade koje su sazidane za vreme socijalizma su napuštene, neodržavane, kao i većina građevina iz perioda tradicionalnog sela. Neki objekti ili samo njihovi delovi su obnovljeni po diskutabilnom ukusu. Katolička crkva se nalazi u veoma lošem stanju, dok je pravoslavni hram jedini objekat arhitektonskog okvira koji je primereno obnovljen i održavan, zajedno sa svojom portom.

1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Sečanj	
1.2	Naziv naselja	Jaša Tomić	
1.3	Prethodni nazivi	Módos, Modosch	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	XIV vek – opstao je i za vreme Turaka	kontinualni razvoj	–
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka		
	srez Kovačica		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	3.748	4.978	3.831
	2011. godine		
	2.373		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	srpsko, nemačko, mađarsko i bugarsko stanovništvo		srpsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2. Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora		
	–		
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate		Y kordinate
	45.44		20.85
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj		položaj na periferiji
			x
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	mesto javnog prostora nije definisano	javni prostor ima složen oblik, zauzima ceo blok koji tangiraju ulice i ulivaju u njega	javni prostor ima složen oblik, zauzima ceo blok koji tangiraju ulice, ulivaju u njega, a neke ga i presecaju
			

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva	x		
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija	x		
	škola/obdanište			x
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			
	vatrogasni dom			
	pošta	x		
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel	x		
	prodavnica	x		x
	benzinska pumpa			
Stanovanje				
	višeporodično stanovanje			
	jednoporodično stanovanje	x		
Dominanta arhitektonskog okvira		rimokatolička crkva		
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		period Monarhije		
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše
				x
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da	ne	
			x	
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst	x		
	česma			x
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			
	spomenik palim borcima			
	transformator			x
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			

	kiosk			X	X
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće			X	
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
	X				

Prikaz pretpostavljene centralne zone naselja Jaša Tomić na prvom vojnom premeru

Prikaz javnog prostora u naselju Jaša Tomić u XIX veku

Prikaz centralne zone naselja Jaša Tomić na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Jaša Tomić na trećem vojnom premeru

↑ S R 1:2000

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
  - banka/pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
  - škola/obdanište
  - dom kulture
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- kafana/restoran
  - prodavnica
- Stanovanje
- jednoporodično
  - višeporodično

a- u okviru doma kulture nalazi se zavičajni muzej
b- deo zgrade je danas van funkcije

Konak

(Kanak; Konak)

Konak je srednjovekovno selo koje se pojavljuje u dokumentima sa sredine XV veka. Ime je dobilo po porodici u čijem posedu je bilo ovo mesto. Naselje je opstalo i za vreme Turaka, kada je mađarsko stanovništvo napustilo selo, nakon čega su na njihovo mesto došli srpski žitelji. Na *Mersijevoj mapi*⁶⁰⁶ je obeleženo kao naseljeno mesto. Vlasnici naselja i okolnih imanja su se konstantno smenjivani tokom XVIII i XIX veka.⁶⁰⁷

Konak je na *prvom premeru*⁶⁰⁸ neuređeno naselje pod imenom Kanak (Kannak) koje nema definisane ulice, ni blokove. Javni prostor nije posebno obeležen, ali se u centru sela uočava slobodna površina sa jednom građevinom većih dimenzija od ostalih kuća. Tada je već po opisima postojao pravoslavni hram koji je nastao 1733. godine. U Konak su kolonizovani Nemci početkom XIX veka i pretpostavlja se da je tada izvršeno preuređenje naselja, ali su oni već početkom 1820-ih godina napustili ovo selo, a njihovo mesto su zauzeli Bugari koji su došli iz okolnih naselja. Kasnije su stigli i Mađari.⁶⁰⁹

Slika 177: Razglednica Konaka početkom XX veka

Na *drugom vojnom premeru*⁶¹⁰ Konak je već uređeno naselje sa ulicama koje se seku pod pravim uglom, sa pravilnim blokovima skoro kvadratnog oblika. Prikazan je i danas postojeći pravoslavni hram, podignut 1804. godine⁶¹¹ koji ima prilično veliku portu na raskrsnici dveju

ulica. Međutim, javni prostor se nije formirao na samoj raskrsnici, nego između jedne i druge raskrsnice duž saobraćajnice, bez njenog proširivanja. Na ovom potezu zgrade nisu bile znatno većeg gabarita od ostalih građevina. Javni prostor nije zauzimao tačno geometrijsko

⁶⁰⁶ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁶⁰⁷ Borovszky 1911, 58

⁶⁰⁸ „The First Military Survey–Konak“ 15. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁶⁰⁹ Borovszky 1911, 59

⁶¹⁰ „The Second Military Survey–Konak“ 15. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁶¹¹ PZZZSK – registrator Konak

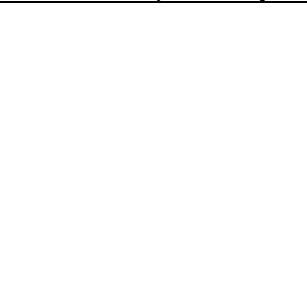
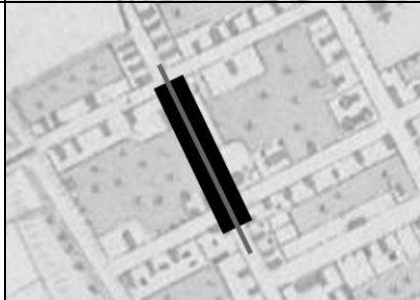
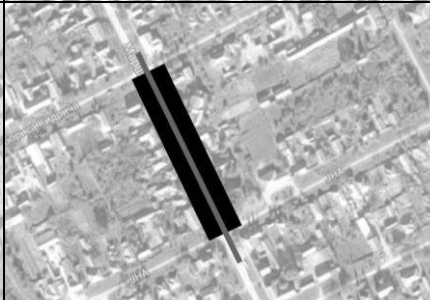
središte sela, već je bio pomeren ka severu. Na *trećem premeru*⁶¹² se jedino uočava, da je došlo do određenih promena u arhitektonskom okviru tog poteza. Na obe mape se uočava prostorni mobilijar, verovatno krst i zelenilo u crkvenoj porti. Katolička bogomolja je izgrađena 1857. godine, zatim druga 1862., dok je crkva podignuta 1896. Ovaj objekat se nalazi malo dalje od centra sela, stoga nikada nije činio sastavni deo javnog prostora.

Nakon Drugog svetskog rata asfaltiranjem glavne ulice sela, odnosno magistralnog puta između Zrenjanina i Vršca, frekventna saobraćajnica je presekla ne samo selo, nego i njegov javni prostor. U ovom naselju nije obrazovan poseban park, kao što je to bilo uobičajeno u ovom periodu, već je jedinu zelenu površinu u selu označavala crkvena porta. Arhitektonski okvir centra u socijalističkom periodu su činile javne zgrade, crkva, mesna kancelarija i mesna zajednica, dom kulture, krčma i prodavnice. Jedini objekat iz perioda socijalizma je multifunkcionalna građevina, izgrađena u 1980-im godinama u čijem sklopu su bili dom kulture, mesna zajednica i mesna kancelarija. Nije građena na samoj regulacionoj liniji ulice, pa je ispred zgrade formirana zelena površina.

Centar sela je u veoma zapuštenom stanju i ne uočava se da je tu društveni i administrativni centar naselja. Zgrade su neodržavane, napuštene, stil i period izgradnje je šarolik, a postoje čak i neizgrađene parcele u okviru javnog prostora. Slobodnih površina nema, a nikada ih nije ni bilo. Od prostornog mobilijara su pored crkvene porte postavljene tezge za pijacu, što predstavlja jedinu funkciju slobodnog prostora centra.

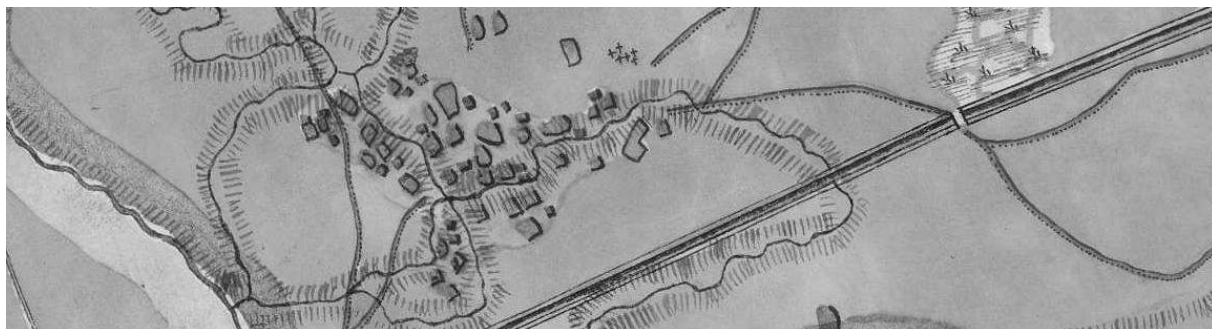
---

⁶¹² „Hungarian Kingdom–Konak“ 15. 02. 2015.
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Sečanj	
1.2	Naziv naselja	Konak	
1.3	Prethodni nazivi	Kanak; Konak	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	sredina XV veka	kontinualni razvoj	–
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka		
	srez Banlok		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	513	1.805	1.453
	2011. godine		
	777		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	srpsko, nemačko i mađarsko stanovništvo		srpsko i mađarsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2. Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora		
	–		
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate	Y kordinate	
	45.31	20.90	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj	položaj na periferiji	
		x	
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	mesto javnog prostora nije posebno definisano, međutim uočava se proširenje	javni prostor ima oblik izduženog pravougaonika, formira se duž glavne ulice	javni prostor ima oblik izduženog pravougaonika, formira se duž glavne ulice
			

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina			
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja			
	neophodne aktivnosti	x		
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva	x		
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			x
	škola/obdanište			
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			
	vatrogasni dom			
	pošta	x		
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija	x		
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel	x		
	prodavnica	x		x
	benzinska pumpa			
Stanovanje				
	višeporodično stanovanje			
	jednoporodično stanovanje	x	x	x
Dominanta arhitektonskog okvira		rimokatolička crkva		
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		period Monarhije i period socijalizma		
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše
				x
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da	ne	
			x	
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst			
	česma			
	klupa			
	osvetljenje			
	oglasna tabla			
	spomenik značajnim ličnostima			
	spomenik palim borcima			
	transformator			
	antenna-predajnik			x
	autobuska stanica			x

	kiosk				
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće				
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
				X	

Prikaz naselja Konak na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Konak na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Konak na trećem vojnom premeru

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
  - banka/pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
  - dom kulture
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- kafana/restoran
  - prodavnica
- Stanovanje
- jednoporodično

Krajišnik

(Istvánföldre; Stefansfeld)

Mesto Štefansfeld (Stefansfeld) je nastalo na samom kraju XVIII veka, ne pojavljuje se na *prvom vojnom premeru*.⁶¹³ Naseljeno je nemačkim stanovništvom. Početkom XIX stoleća je pripalo Zagrebačkom kaptolu. Godine 1797. već su postojale bogomolja i parohijska zgrada, a 1809. je izgrađena i crkva. Pravo na održavanje nedeljnih vašara, tj. pijaca, Štefansfeld dobija 1818. godine.⁶¹⁴

Pretpostavlja se da je naselje već pri nastanku, krajem XVIII veka imalo pravilnu strukturu. Na *drugom vojnom premeru*⁶¹⁵ Štefansfeld je već svakako uređeno naselje sa pravilnim blokovima i ulicama koje se seku pod pravim uglom. Selo ima kvadratni oblik. Javni prostor je formiran na geometrijskom središtu strukture naselja, na raskrsnici dveju ulica, gde nedostaju ugaone parcele, tako da trg ima slobodnu površinu u obliku kvadrata. Jasno se uočava katolička crkva, kao i neki drugi javni objekti, izgrađeni na parcelama oko trga,

Slika 178: Razglednica Krajišnika početkom XX veka

znatno većeg gabarita od ostalih kuća. Na *trećem premeru*⁶¹⁶ arhitektonski okvir oko javnog prostora se transformiše i razvija, a već se pojavljuje i zelenilo u centru sela. Ugaona parcela istočno od crkve je pretvorena u mali park.

Na jednoj razglednici sa početka

XX veka je prikazan javni prostor, odnosno najznačajniji javni objekti, kao što su crkva, dve prodavnice mešovite robe i gostionica. Jasno se uočava na ovom prikazu, da je na seoskom trgu bilo dosta zelenila, a slobodna površina je bila zemljana. Na drugoj fotografiji iz istog perioda pored crkve su i parohija, škola, pošta, a takođe i prodavnica.⁶¹⁷

⁶¹³ „The First Military Survey–Krajišnik“ 15. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁶¹⁴ Borovszky 1911, 56

⁶¹⁵ „The Second Military Survey–Krajišnik“ 15. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁶¹⁶ „Hungarian Kingdom–Krajišnik“ 15. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁶¹⁷ „Krajišnik 1975“ 03. 02. 2015. <http://www.delcampe.net/page/item/id,220037988,var,KRAJISNIK-STEFANSFELD-STEFANFOLD-ISTVANFOLDE-1975,language,E.html>

Nakon Drugog svetskog rata selo je pripalo srezu Zrenjanin i postalo je politička opština pod novim imenom, Krajišnik. Nemačko stanovništvo je iseljeno, a na njihovo mesto su došli dobrovoljci rata. Kao prvi korak ka preuređenju centralne zone naselja srušena je katolička crkva posle 1948. godine, a na tom mestu je obrazovana parkovska površina, gde

Slika 179: Razglednica Krajišnika 1970-ih godina

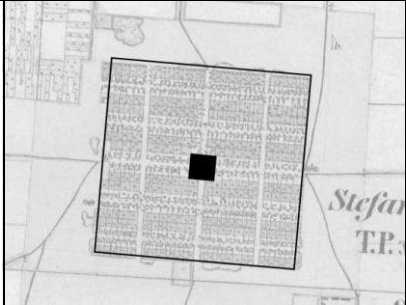

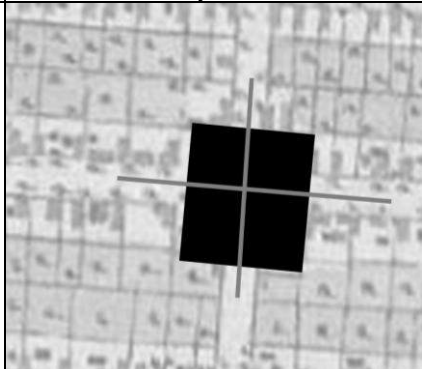

je kasnije postavljeno spomen obeležje palim borcima Drugog svetskog rata. U socijalističkom periodu je kompletan arhitektonski okvir tradicionalnog sela promenjen, a umesto nekadašnjih zgrada izgrađeni su objekti prema vladajućim kriterijumima u oblikovanju socijalističkog sela. Sve ove građevine su podizane na ugaonim parcelama, tako da je smanjen kompaktan slobodan prostor

trga, a tome je doprinelo i asfaltiranje saobraćajnica koje su presecale javni prostor. Bez obzira na to, javni prostor u Krajišniku je bio primer uspešne urbanizacije centralne zone socijalističkog sela.

Danas u centru sela prevladava neadekvatno održavano zelenilo, a nekada moderne zgrade, podignute u socijalističkoj epohi danas deluju napušteno, neodržavano, a na pojedinim zgradama su vršene popravke koje nisu u skladu sa duhom objekta. Mobilijar je takođe u lošem stanju, većina elemenata opreme trga potilče iz perioda socijalizma. Montažni kiosci su već postali konstantni elementi, ali dok su nekada simbolizovali razvoj,⁶¹⁸ danas zaklanjaju pogled na trg, a ponekad ometaju i njegovo korišćenje. Saobraćajnicama, novim objektima i mobilijarom rasparčani delovi slobodne površine javnog prostora, obično nemaju posebnu namenu, samo se na jednom delu trga održava pijaca.

⁶¹⁸ Pojavljuju se čak i na razglednicama iz socijalističkog perioda.

1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Sečanj	
1.2	Naziv naselja	Krajišnik	
1.3	Prethodni nazivi	Istvánföldre; Stefansfeld	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	–	kraj XVIII veka	–
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka		
	srez Jaša Tomić		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	nema podataka	2.448	2.712
	2011. godine		
	1.719		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	nemačko stanovništvo		srpsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2. Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora		
	–		
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate	Y kordinate	
	45.45	20.72	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj	položaj na periferiji	
	x		
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	–	javni prostor ima oblik pravougaonika, nalazi se na raskrsnici dveju ulica	javni prostor ima složeni oblik, nalazi se na raskrsnici dveju ulica
			

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja			
	neophodne aktivnosti	x		
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva			
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			x
	škola/obdanište			x
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			
	vatrogasni dom			
	pošta			x
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			x
	zgrada raznih udruženja/partija			x
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			x
	prodavnica			x
	benzinska pumpa			
				x
Stanovanje				
	višeporodično stanovanje			x
	jednoporodično stanovanje			
Dominanta arhitektonskog okvira		ne postoji dominant prostora		
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		period socijalizma		
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominantna		da	ne	
		x		
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst			
	česma			
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima		x	
	spomenik palim borcima			x
	transformator			x
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			

	kiosk			X	X
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće			X	
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		X			

Prikaz centralne zone naselja Krajišnik na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Krajišnik na trećem vojnom premeru

SR 1:2000

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
- banka/pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
- škola/obdanište
- dom kulture
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- kafana/restoran
- prodavnica
- benzinska pumpa
- Udruženja
- dom penzionera
- Stanovanje
- jednoporodično
- višeporodično

a- u okviru doma kulture nalaze se mesna zajednica i kancelarija,
prodavnica i ugostiteljstvo
b- fabrika šešira

Neuzina

(Nezsény (Kisnezsény és Nagynezsény); Kroatisch Neusin und Serbisch Neusin)

Neuzina je bilo srpsko naselje koje je opstalo i za vreme turskog perioda. Na *Mersijevoj mapi* se pojavljuje kao mesto sa 25 kuća.⁶¹⁹

Na prvom premeru⁶²⁰ predstavlja neuređeno naselje sa neprevalnim blokovima koji su isprepletani ulicama. Na mestu susretanja više ulica nalazi se veća slobodna površina, nije međutim, definisano, da li je tu bio javni prostor. Ne uočava se ni jedna građevina većeg gabarita.

Godine 1801. selo prelazi u posed Zagrebačke biskupije i došlo je hrvatsko stanovništvo u deo naselja koji je nazvan Hrvatskom, zatim Malom Neuzinom.⁶²¹ U Srpskoj Neuzini, kasnije Velikoj Neuzini je podignuta pravoslavna crkva 1815. godine, što se vidi i na *drugom vojnom premeru*,⁶²² i nalazi se u neposrednoj blizini reke Tamiš. Na ovoj karti međutim, ne uočava se jasno, gde je bio centar naselja. U geometrijskom središtu sela, na prelazu dve Neuzine nalazi se proširenje koje bi mogao poslužiti kao javni prostor, ali pošto nema izvora koji bi to potvrdili, ne može se sa sigurnošću tvrditi. Na *trećem premeru*⁶²³ se već uočava i katolička bogomolja, sagrađena 1852. godine, dok je crkva na istom mestu podignuta 1895.⁶²⁴ Ni na ovom prikazu nije jasno definisan javni prostor, ali se primećuju objekti većeg gabarita duž glavne ulice, pa se pretpostavlja da je tamo formiran društveni i administrativni centar Neuzine, jer se tamo nalazi i danas, dok su religijski centri bili na krajevima sela.

Javni prostor sela i njegov arhitektonski okvir, kako ga danas vidimo, nastao je u doba socijalizma. To su višeporodične zgrade, dom kulture sa mesnom kancelarijom i mesnom zajednicom, dom zdravlja i škola sa predškolskom ustanovom, kao jedina zgrada koja se svojim gabaritom i oblikovanjem odvajala od ostalih objekata koji nemaju posebna obeležja. Javne građevine ne obrazuju jednu kompaktnu celinu, već su razbacane duž ulice, a između njih se nalaze porodične kuće, nastale u raznim periodima. O arhitektonskom jedinstvu, ne može se pričati, a o ruralnom enterijeru, koji bi formirao javni prostor, još manje. Slobodan prostor nikada nije postojao, a asfaltiranjem saobraćajnice dve strane ulice su još više izolovane. Jedina funkcija javnog prostora je pijaca međutim, ni njen prostor se ne održava. Od spomenika ispred škole u malom parku se nalazi obeležje podignut palim borcima Drugog svetskog rata i statua narodnog heroja.

⁶¹⁹ Borovszky 1911, 89

⁶²⁰ „The First Military Survey–Neuzina“ 15. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁶²¹ Tada su verovatno naseljeni i Mađari.

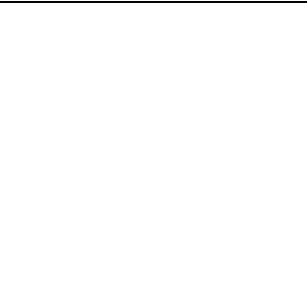
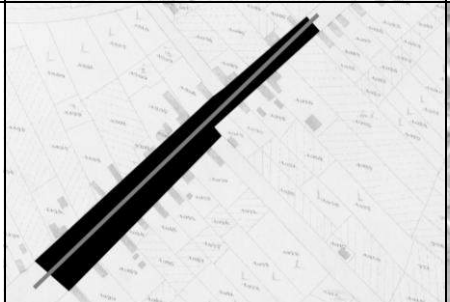
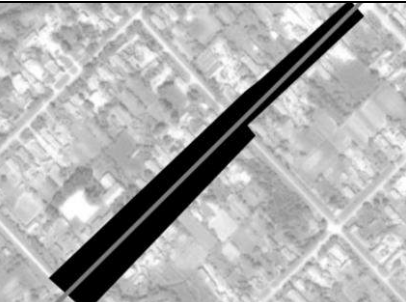
⁶²² „The Second Military Survey–Neuzina“ 15. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁶²³ „Hungarian Kingdom–Neuzina“ 15. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁶²⁴ Erős 1993, 346

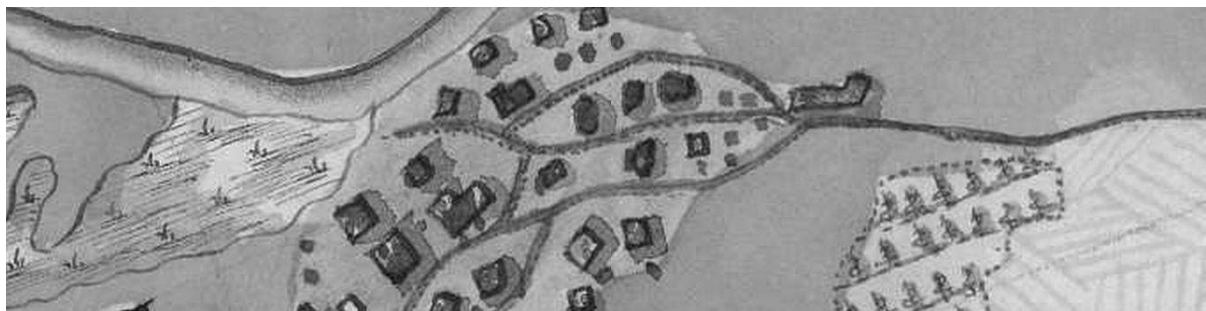
1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Sečanj	
1.2	Naziv naselja	Neuzina	
1.3	Prethodni nazivi	Kis- és Nagynezsény, Kroatisch und Serbisch Neusin	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	srednjovekovno selo koje je opstalo i za vreme Turaka	deo naselja Hrvatska Neuzina je nastala krajem XVIII veka	–
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka		
	srez Jaša Tomić		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	2.298	2.726*	1.955
	2011. godine		
	1.256		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	srpsko i hrvatsko stanovništvo		srpsko i mađarsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2.	Podaci o javnom prostoru		
2.1	Naziv javnog prostora	–	
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate	Y kordinate	
	45.34	20.70	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj	položaj na periferiji	
		x	
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	javni prostor nije definisan	javni prostor ima oblik pravougaonika, formiran je duž ulice	javni prostor ima oblik pravougaonika, formiran je duž ulice
			

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište			
	organizovana dešavanja			
	neophodne aktivnosti	x		
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva			
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			x
	škola/obdanište			x
	vojna zgrada			
	dom kulture			
	dom zdravlja			x
	vatrogasni dom			
	pošta			x
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel	x		
	prodavnica			x
	benzinska pumpa			
Stanovanje				
	višeporodično stanovanje			x
	jednoporodično stanovanje			
Dominanta arhitektonskog okvira		ne postoji dominant prostora**		
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		period socijalizma		
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da	ne	
			x	
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst			
	česma			
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			x
	spomenik palim borcima			
	transformator			
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			

	kiosk			X	X
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće			X	
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
				X	

*stanovništvo Hrvatske Neuzine i Srpske Neuzine

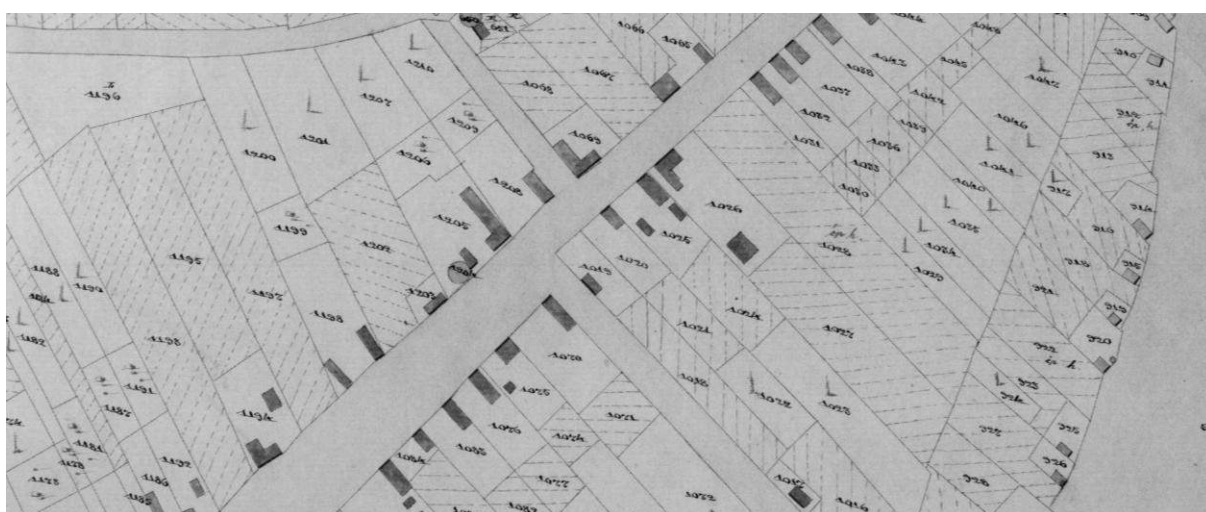
**javni prostor se prostire na velikoj površini duž glavne ulice, ne postoji kompaktan trg, niti javni prostor

Prikaz pretpostavljene centralne zone naselja Neuzina na prvom vojnom premeru

Naselje Neuzina na drugom vojnom premeru – javni prostor nije posebno definisan

Prikaz pretpostavljene centralne zone naselja Neuzina na katastarskoj mapi sa kraja XIX veka

↑ S R 1:2000

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
- banka/pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
- škola/obdanište
- Zdravstvo
- dom zdravlja
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- kafana/restoran
- prodavnica
- Stanovanje
- jednoporodično

Sečanj

(Torontálszécsány; Setschan, Petersheim)

Na mestu današnjeg Sečnja ili u njegovoj neposrednoj okolini je u srednjem veku postojalo naselje Alakseg (Alakszeg), na čijem mestu je za vreme Turaka nastalo srpsko naselje Sečanj, a bilo je obeleženo i na *Mersijevoj mapi*⁶²⁵ kao naseljeno mesto.⁶²⁶

Na *mapi prvog vojnog premera*⁶²⁷ se Sečanj (Seczan) pojavljuje kao razvijeno, ali još uvek neuređeno naselje sa više ulica. Jedno je od retkih naselja, gde je obeležena i pravoslavna crkva međutim, nema podataka o vremenu njene izgradnje.⁶²⁸ Crkva se nalazi na mestu susreta tri ulice i tu se formira jedna veća slobodna površina koja međutim, nije definisana drugim građevinama javne namene.

Godine 1801. mesto i okolna teritorija prelaze u posed Zagrebačkog kaptola, nakon čega je 1806. godine srpsko stanovništvo preseljeno u Šurjan, a na njihovo mesto su došli Nemci iz okolnih naselja. Pretpostavlja se, da je tada došlo do preuređenja sela, da su tada nastali pravilni blokovi i ulice. Dolaskom nemačkih katolika, oni su preuzeli bogomolju pravoslavaca, a 1833. godine su podigli novu, reprezentativnu katoličku crkvu.⁶²⁹ Na *drugom*

Slika 180: Stara razglednica Sečnja

*vojnom premeru*⁶³⁰ već vidimo uređeno selo.

Sečanj nema jasan oblik strukture naselja, već su bočni delovi prilagođeni geografskim uslovima, što je retko uočljivo u slučaju planskih naselja Banata. Javni prostor je formiran na raskrsnici dveju ulica, približno u geometrijskom središtu sela. Crkva je na samoj ugaonoj parceli međutim, i ostale tri ugaone porte su izgrađene, tako da slobodnu površinu trga obrazuje samo širina saobraćajnice,

jer se sve zgrade nalaze na regulacionoj liniji. Na *trećem premeru*⁶³¹ je prikazano veoma slično stanje, samo se arhitektonski okvir sela transformisao, menjaju se gabariti objekata. Po opisima, pored crkve i parohije u selu su u drugoj polovini XIX veka postojale škola i pošta.

⁶²⁵ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁶²⁶ Borovszky 1911, 126

⁶²⁷ „The First Military Survey–Sečanj“ 15. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁶²⁸ Erős 1993, 402 – U kasnijim izvorima se ne spominje crkva, samo pravoslavna bogomolja koja je preuzeta od strane nemačkih katolika, a kasnije pretvorena u parohiju.

⁶²⁹ Erős 1993, 403

⁶³⁰ „The Second Military Survey–Sečanj“ 15. 02. 2015.

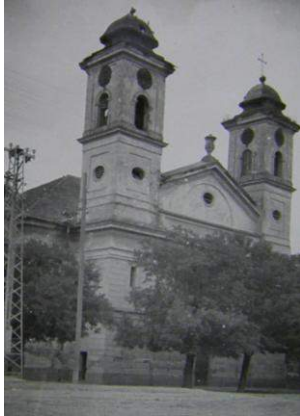
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁶³¹ „Hungarian Kingdom–Sečanj“ 15. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

Stare razglednice sa početka XX veka prikazuju jedno razvijeno nemačko naselje i harmoničan arhitektonski okvir javnog prostora sa objektom crkve i zgradom opštine, kao najznačajnijim građevinama.⁶³²

Crvena armija je oslobodila naselje u oktobru 1944. godine.⁶³³ Nakon Drugog svetskog rata je pripadalo srezu Zrenjanin i postalo je politička opština. Nemačko

Slika 181: Katolička crkva pre rušenja u Sečnju)

Slika 182: Spomenik palim borcima u Sečnju

stanovništvo je iseljeno, a na njihovo mesto su došli dobrovoljci Drugog svetskog rata i njihove porodice, jugoslovenko stanovništvo. U socijalističkom periodu su započete transformacije na javnom prostoru, jedan deo graditeljskog fonda je zamenjen novim, socijalističkim objektima. Katolička crkva, dotadašnja dominantna prostora je srušena 1967. godine, a na njeno mesto je postavljena benzinska pumpa. U to vreme

arhitektonski okvir centra su činile sledeće zgrade: zgrada opštine, objekat opštinskog suda, milicijska stanica, škola, pošta, samousluga, robna kuća, hotel, zgrada političkih organizacija i dom zdravlja. U socijalizmu je asfaltiran magistralni put, koji je spajao Zrenjanin i Vršac i koji je presecao javni prostor. Tako je nestao jedan deo slobodne površine trga međutim, obrazovani su novi prostori rušenjem tradicionalnih objekata i podizanjem socijalističkih zgrada, jedan trg na mestu crkve, pored pumpe i park, gde je postavljeno spomen obeležje palim borcima, kao i dva spomenika narodnim herojima.⁶³⁴

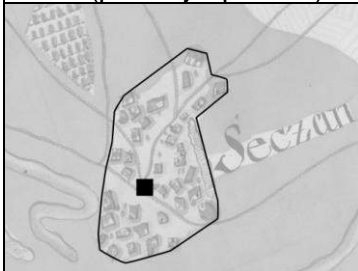
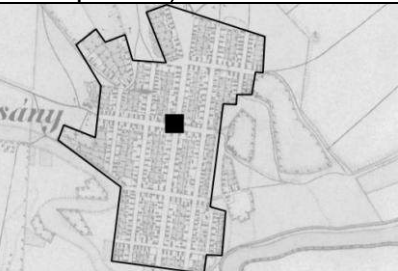
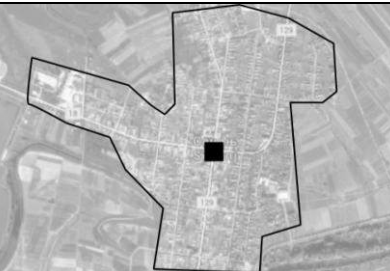
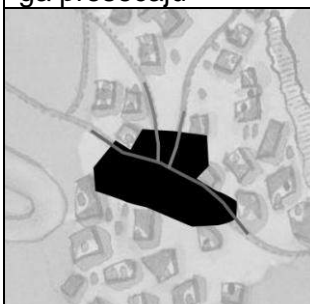
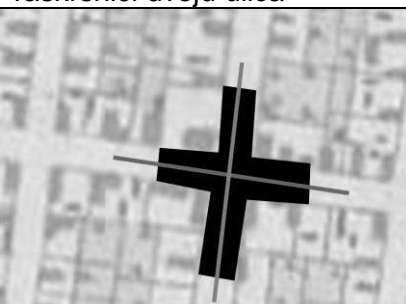
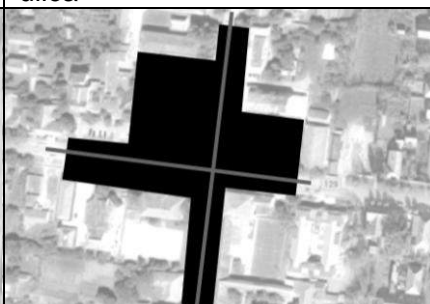
Javni sadržaji naselja su i dalje koncentrisani oko raskrsnice međutim, dodatne javne namene se pojavljuju i duž glavne ulice. Arhitektonski okvir je pretežno nastao u doba socijalizma međutim, skupština opštine je smeštena u staru zgradu opštine, a u tradicionalnim objektima su i neke prodavnice i ugostiteljski objekti. Socijalističke zgrade su neadekvatno održavane, kao i njihov pretprostor i prostorni mobilijar. Zgrada opštine je primereno obnovljena međutim, kuća koja se nalazi na ugaonoj parceli dijagonalno od benzinske pumpe, obnovljena je na veoma diskutabilan način, odslikava ukus, odnosno zahteve lanaca prodavnica i njihovih vlasnika.

⁶³² „Torontálszecsány 1917“ 04.02. 2015.

<http://postcards.hungaricana.hu/hu/search/results/?simple=1&query=SZO%3D%28toront%C3%A1lsz%C3%A9cs%C3%A1ny%29>

⁶³³ Várady 2012, 50

⁶³⁴ PZZZSK – registrator Sečanj

1.	Podaci o naselju				
1.1	Naziv opštine	opština Sečanj			
1.2	Naziv naselja	Sečanj			
1.3	Prethodni nazivi	Torontálszecsány; Setschan, Petersheim			
1.4	Vreme nastanka naselja				
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka		
	srednjovekovno selo, opstalo i za vreme Turaka	kontinualni razvoj	–		
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka				
	srez Jaša Tomić				
1.6	Stanovništvo				
	Broj stanovnika				
	1829. godine	1911. godine	1971. godine		2011. godine
	1.547	2.596	2.935		2.107
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)				
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka		
	srpsko, zatim nemačko stanovništvo		srpsko stanovništvo		
1.7	Prostorna struktura naselja				
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek		
					
2.	Podaci o javnom prostoru				
2.1	Naziv javnog prostora	–			
2.2	Kartografski podaci javnog prostora				
	X kordinate	Y kordinate			
	45.36	20.77			
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi				
	centralni položaj	položaj na periferiji			
	x				
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica				
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka		
	oblik javnog prostora je nepravilan, ulice ga presecaju	javni prostor ima oblik grčkog krsta, formiran je na raskrsnici dveju ulica	javni prostor ima složen oblik, formiran je na raskrsnici dveju ulica		
					

2.5	Savremene funkcije javnog prostora			
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca			
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora			
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora			
	Namena zgrada	Period izgradnje		
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva			
	opštinska zgrada	x		
	mesna zajednica/kancelarija	x		
	škola/obdanište			x
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			x
	vatrogasni dom			
	pošta			
	banka			x
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			x
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel	x		x
	prodavnica	x		x
	benzinska pumpa			x
	Stanovanje			
	višeporodično stanovanje			x
	jednoporodično stanovanje	x		
	Dominanta arhitektonskog okvira	ne postoji dominant prostora		
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	period socijalizma		
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše
			x	
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da	ne	
		x		
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora			
	Tip mobilijara	Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst			
	česma	x		x
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			x
	spomenik palim borcima			x
	transformator			
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			

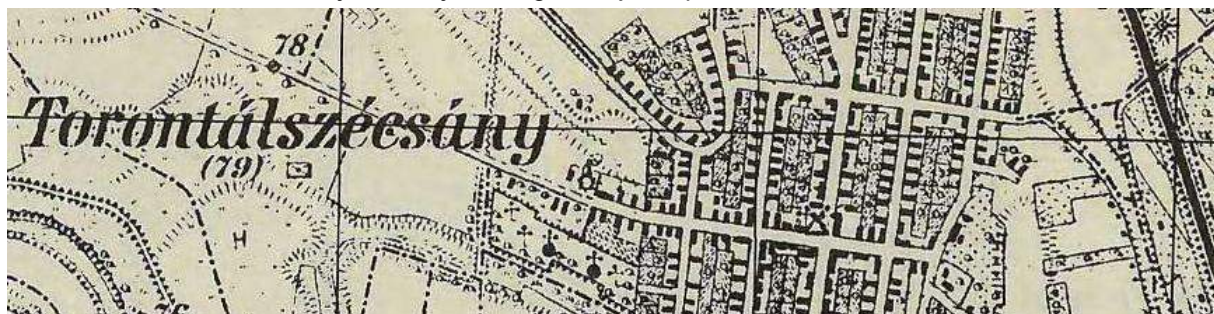
	kiosk			x	x
	fontana				
	telefonska govornica				x
	držač za bicikle			x	
	kanta za smeće				x
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje	loše		
		x			

Prikaz centralne zone naselja Sečanj na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Sečanj na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Sečanj na trećem vojnom premeru

↑ S R 1:2000

Uprava/administracija

■ mesna zajednica i kancelarija

■ banka/pošta

■ poljoprivredna zadruga

Religija/kultura/obrazovanje

■ škola/obdanište

■ dom kulture

Zdravstvo

■ dom zdravlja

Trgovina/ugostiteljstvo/usluga

■ kafana/restoran

■ prodavnica

Stanovanje

■ jednoporodično

■ višeporodično

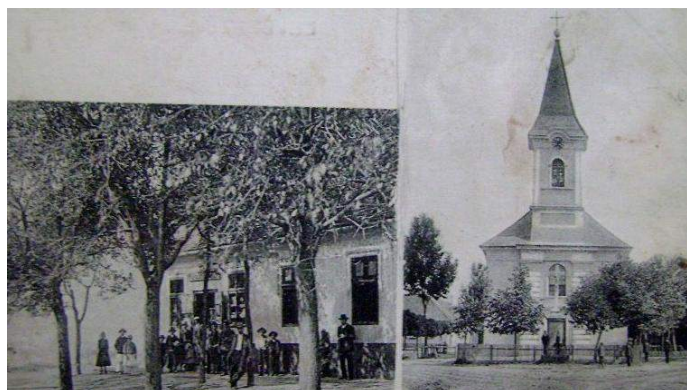
- a- u prizemlju objekta nalaze se prodavnica i ugostiteljstvo, a na spratu se nalazi višeporodično stanovanje
b- zgrada suda

Sutjeska

(Sarča; Szárca és Szárcsatelek; Deutsch Sartscha und Neusartscha)

Naselje Sarča je postojalo još u srednjem veku, a prvi izvori ga pominju u XIV veku. Opstalo je i u tursko doba, a bilo je naseljeno i početkom XVIII veka. Sredinom XVIII stoleća srpski stanovnici su napustili ovo mesto, a 1767. godine već se na pustaru Sarča naseljavaju Rumuni. Na mestu gde se danas nalazi naselje ne pojavljuje se selo na *prvom premeru*,⁶³⁵ međutim, pored naselja Šurjan se nalazi mesto Sarcia (Sartzia), veoma malo, nepravilno naselje.

Godine 1801. je Zagrebački kaptol kupio sadašnju teritoriju naselja današnje Sutjeske i naselio ga je nemačkim stanovništvom.⁶³⁶ Pretpostavlja se da su u godinama koje su tome prethodile, Rumuni premešteni sa stare pustare Sarča na ovo novo mesto. Tako su nastale Rumunska i Nemačka Sarča.

Slika 183: Razglednica Sarče na početku XX veka

Verovatno je dolaskom Nemaca došlo do uređivanja naselja. Po izvorima rumunska pravoslavna crkva je sagrađena 1796.,⁶³⁷ a katolička crkva 1817. godine.⁶³⁸ Na *drugom vojnom premeru*⁶³⁹ Sarča je već uređeno, pravilno selo sa pravougaonim blokovima različite veličine. Postoje i blokovi nepravilnog oblika, uslovljeni konfiguracijom terena. Formirana su

dva javna prostora. Centar Rumunske Sarče je u geometrijskom središtu sela, na raskrsnici ulica. Rumunska pravoslavna crkva se nalazi pored ugaone parcele. Arhitektonski okvir je obrazovan oko raskrsnice i čine ga objekti uočljivo većih gabarita. Na sredini trga se vidi neka vrsta prostornog mobilijara i pretpostavlja se da je to bio krst ili bunar. Javni prostor Nemačke Sarče je takođe formiran na raskrsnici dveju ulica. Neobično je to, što je crkva sagrađena na sredini trga, oko nje je drveće, a ispred je verovatno bio postavljen krst. Ugaone parcele su pripojene trgu koji na takav način ima veću slobodnu površinu. Oko tog prostora su nastale zgrade javnih namena kao što je hotel, prikazan na jednoj razglednici sa

⁶³⁵ „The First Military Survey–Sutjeska“ 15. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁶³⁶ Borovszky 1911, 113

⁶³⁷ „Parohija rumunske pravoslavne crkve Sutjeska-Sarča“ 06. 02. 2015.

http://www.banatertra.eu/srpski_nou/parohija-rumunske-pravoslavne-crkve-sutjeska-sarca

⁶³⁸ Erős 1993, 398

⁶³⁹ „The Second Military Survey–Sutjeska“ 15. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

početka XX veka,⁶⁴⁰ ili prodavnica mešovite robe na drugom prikazu.⁶⁴¹ Na *trećem premeru*⁶⁴² je već jedna ugaona porta izgrađena.

Selo je oslobođeno krajem 1944. godine.⁶⁴³ Nemačko stanovništvo je iseljeno u posleratnim godinama, a na njihovo mesto su došli jugoslovenski žitelji, dobrovoljci rata. Nakon Drugog svetskog rata je pripadalo srezu Zrenjanin i bilo je politička opština, a posle toga je bilo u sastavu opštine Sečanj. Početkom perioda socijalizma urađena je elektrifikacija naselja i na mapi je prikazan centar sa katoličkom crkvom u sredini. Javni prostor ovde već ima nepravilan oblik, ali je slobodan prostor trga prilično velik. Pošto nije bilo vernika, crkva je polako propadala, a oko 1960-ih godina je spaljena. Na nekadašnjoj slobodnoj površini trga, sa istočne strane crkve je formiran park, u kome su postavljeni spomenik narodnom heroju, spomen ploča palim borcima, kao i oprema prostora: klupe, kante, oglasne table. Oko ovog trga su sačuvani objekti iz perioda tradicionalnog sela. Škola je dograđena u duhu socijalizma, a podignut je i novi objekat samousluge.

Slika 184: Dom kulture u Sutjesci 1986. godine

U nekadašnjem rumunskom centru isto su nastale određene promene, zgrade su transformisale, a put koji je presecao trg je asfaltiran. Time je kreirana nova hijerarhija prostora. Najznačajniji objekat izgrađen na samoj ugaonoj parceli u periodu socijalizma je dom kulture, podignut u 1980-im godinama. Služi i kao mesna zajednica i mesna kancelarija.⁶⁴⁴ Ispred je postavljen spomenik narodnom heroju.

U vremenima tranzicije u sklopu nekadašnjeg nemačkog trga, u socijalističkom parku je izgrađena pravoslavna crkva. Danas je to jedini objekat, sem škole koji je održavan na tom javnom prostoru. Svi elementi iz doba socijalizma su sačuvani, oprema trga je obogaćena česmom. Ostale građevine koje su činile arhitektonski okvir trga su napuštene, neodržavane. Oblikovanju i održavanju drugog, nekadašnjeg rumunskog centra takođe nije obraćena pažnja i zelenilo, kao i većina objekata su takođe neodržavani. Rumunska pravoslavna crkva je obnovljena u skladu sa svojim vrednostima međutim, zgrada prodavnice na ugaonoj parceli zbog svoje boje privlači pažnju i prezentuje današnji ukus. U parku ispred doma kulture se održavaju pijace, i tu se nalazi i dečije igralište.

⁶⁴⁰ „Szárca 1914“ 04.02. 2015.

<http://postcards.hungaricana.hu/hu/188362/?query=SZO%3D%28sz%C3%A1rcsa%29>

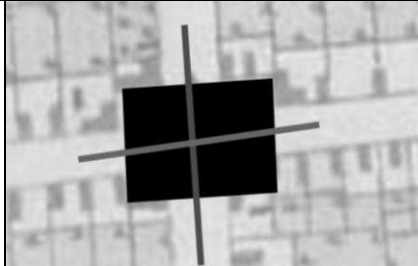
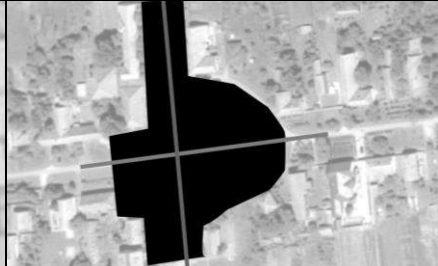
⁶⁴¹ „Sutjeska-Sarča-Szárca 1912“ 03. 02. 2015. <http://www.delcampe.net/page/item/id,253200118,var,Sutjeska-Sarca-Szarcsa-cc-a-1912-2472,language,E.html>

⁶⁴² „Hungarian Kingdom–Sutjeska“ 15. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁶⁴³ Várady 2012, 50

⁶⁴⁴ Objekat je veoma sličan zgradi doma kulture u mestu Vojvoda Stepa, podignut i istom periodu.

1.	Podaci o naselju		
1.1	Naziv opštine	opština Sečanj	
1.2	Naziv naselja	Sutjeska	
1.3	Prethodni nazivi	Sarča; Szárcsa; Deutsch Sartscha	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	XIV vek, opstalo i za vreme Turaka	krajem XIX veka je premešteno na današnje mesto	–
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka		
	srez Jaša Tomić		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	nema podataka	1.231	2.421*
	2011. godine		
	1.478*		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	srpsko, zatim nemačko stanovništvo		srpsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2.	Podaci o javnom prostoru		
2.1	Naziv javnog prostora	–	
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate	Y kordinate	
	45.38	20.69	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj	položaj na periferiji	
		x	
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	javni prostor nije definisan	javni prostor ima pravougaoni oblik, formiran je na raskrsnici dveju ulica	javni prostor ima složen oblik, formiran je na raskrsnici dveju ulica
			

2.5	Savremene funkcije javnog prostora			
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj			
	parkovska površina	x		
	pijaca			
	dečije igralište			
	organizovana dešavanja			
	neophodne aktivnosti	x		
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora			
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora			
	Namena zgrada	Period izgradnje		
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
	crkva			x
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			
	škola/obdanište		x	
	vojna zgrada			
	dom kulture			
	dom zdravlja		x	
	vatrogasni dom			
	pošta			
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			
	prodavnica	x		x
	benzinska pumpa			
	Stanovanje			
	višeporodično stanovanje		x	
	jednoporodično stanovanje	x	x	x
	Dominanta arhitektonskog okvira	srpska pravoslavna crkva		
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	period socijalizma		
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše
			x	
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da	ne	
		x		
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora			
	Tip mobilijara	Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
	krst			
	česma			x
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			x
	spomenik palim borcima			x
	transformator			
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			

	kiosk			x	
	fontana				
	telefonska govornica				
	držač za bicikle				
	kanta za smeće				
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		x			

* broj stanovnika naselja Sutjeska u savremenim granicama

Prikaz naselja Sutjeska na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Sutjeska (Nemačka Sarča) na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Sutjeska (Nemačka Sarča) na trećem vojnom premeru

↑ S R 1:2000

Religija/kultura/obrazovanje

- crkva
- škola/obdanište

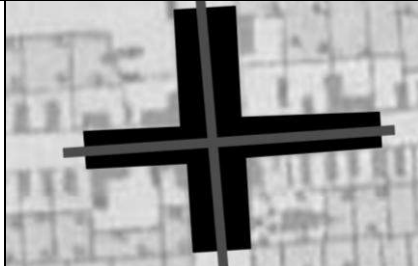
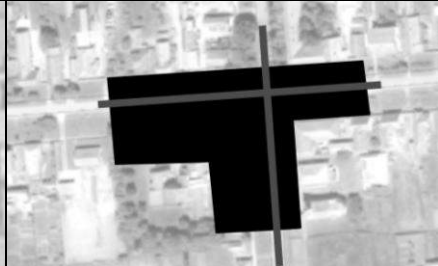
Trgovina/ugostiteljstvo/usluga

- prodavnica

Stanovanje

- jednoporodično
- višeporodično

1.	Podaci o naselju				
1.1	Naziv opštine	opština Sečanj			
1.2	Naziv naselja	Sutjeska			
1.3	Prethodni nazivi	Sarča; Száracsatelek; Neusartscha			
1.4	Vreme nastanka naselja				
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka		
	XIV vek, opstalo i za vreme Turaka	krajem XIX veka je premešteno na današnje mesto	–		
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka				
	srez Jaša Tomić				
1.6	Stanovništvo				
	Broj stanovnika				
	1829. godine	1911. godine	1971. godine		2011. godine
	nema podataka	1.348	2.421*		1.478*
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)				
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka		
	srpsko, zatim rumunsko stanovništvo		rumunsko stanovništvo		
1.7	Prostorna struktura naselja				
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek		
					
2.	Podaci o javnom prostoru				
2.1	Naziv javnog prostora	–			
2.2	Kartografski podaci javnog prostora				
	X kordinate	Y kordinate			
	45.38	20.69			
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi				
	centralni položaj	položaj na periferiji			
	x				
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica				
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka		
	javni prostor nije definisan	javni prostor ima oblik grčkog krsta, formiran je na raskrsnici dveju ulica	javni prostor ima složen oblik, formiran je na raskrsnici dveju ulica		
					

2.5	Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x			
	mirujući saobraćaj	x			
	parkovska površina	x			
	pijaca	x			
	dečije igralište	x			
	organizovana dešavanja	x			
	neophodne aktivnosti	x			
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora				
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
	Namena zgrada	Period izgradnje			
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
	crkva	x			
	opštinska zgrada				
	mesna zajednica/kancelarija			x	
	škola/obdanište				
	vojna zgrada				
	dom kulture			x	
	dom zdravlja				
	vatrogasni dom				
	pošta				
	banka				
	policajska stanica				
	zgrada poljopivredne zadruge				
	zgrada raznih udruženja/partija				
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			x	
	prodavnica	x			
	benzinska pumpa				
	Stanovanje				
	višeporodično stanovanje				
	jednoporodično stanovanje	x		x	
	Dominanta arhitektonskog okvira	rumunska pravoslavna crkva			
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	ne postoji dominantan period			
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše	
			x		
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da		ne	
				x	
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
	Tip mobilijara	Period nastanka			
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
	krst				
	česma				x
	klupa			x	
	osvetljenje			x	
	oglasna tabla			x	
	spomenik značajnim ličnostima			x	
	spomenik palim borcima				
	transformator				
	antenna-predajnik				
	autobuska stanica			x	

	kiosk			X	
	fontana				
	telefonska govornica				
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće			X	
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		X			

* broj stanovnika naselja Sutjeska u savremenim granicama

Prikaz centralne zone naselja Sutjeska (Rumunska Sarča) na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Sutjeska (Rumunska Sarča) na trećem vojnom premeru

↑ S R 1:2000

Religija/kultura/obrazovanje

- crkva
- parohijski dom
- dom kulture

Trgovina/ugostiteljstvo/usluga

- prodavnica

Stanovanje

- jednoporodično

Šurjan

(Surján; Schurjan)

Šurjan je selo koje je postojalo i za vreme Turaka, a pojavljuje se i na *Mersijevoj mapi*.⁶⁴⁵ Bilo je naseljeno srpskim stanovništvom, a Mađari su verovatno stigli kasnije. Srpska pravoslavna crkva je po izvorima izgrađena krajem XVIII veka, ali verovatno posle *prvog vojnog premera*,⁶⁴⁶ jer se na toj mapi ne pojavljuje.⁶⁴⁷ Međutim, uočava se jedna slobodna površina, oko koje su raspoređene građevine većeg gabarita od ostalih kuća. Pretpostavlja se da je tu bio javni prostor.

Slika 185: Stari pravoslavni hram u Šurjanu

Na *drugom vojnom premeru*⁶⁴⁸ je selo prikazano već kao urađeno naselje međutim, sam oblik mesta i blokova je nepravilan. Blokovi su različitih dimenzija, verovatno zbog već postojećih pravaca komunikacije, a isto tako zbog geografskih karakteristika mesta. Oslanjajući se na ovaj premer, ne može se tačno odrediti gde je bio centar naselja. Pravoslavna crkva se nalazila na ugaonoj parceli i pretpostavlja se da je na toj raskrsnici formiran javni prostor, jer su i zgrade

većeg gabarita. Jugositočno od tog mesta se nalazio još jedan slobodan prostor, okružen objektima koji su mogli imati javne namene. Na *trećem premeru*⁶⁴⁹ je veoma slično stanje, samo što je drugi trg definisan jednim krstom u sredini, što potvrđuje pretpostavku da je tu ranije bio javni prostor.

U periodu posle Drugog svetskog rata i u ovom selu se pojavljuju obeležja socijalističkog perioda i javni prostor sela je preobličen. Prvi korak je bio formiranje parka u centru sela, gde je 1955. godine postavljen spomenik palim borcima.⁶⁵⁰ Ovde su premestili i krst koji se nalazio na sredini trga, u neposrednoj blizini novoformiranog parka. Napravljeno je i dečije igralište. Nove zgrade javne namene kao što su škola i dom kulture, bile su

⁶⁴⁵ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁶⁴⁶ „The First Military Survey–Šurjan“ 15. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556> – Postoji mogućnost da je tada postojala samo bogomolja.

⁶⁴⁷ Borovszky 1911, 112

⁶⁴⁸ „The Second Military Survey–Šurjan“ 15. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁶⁴⁹ „Hungarian Kingdom–Šurjan“ 15. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁶⁵⁰ PZZZSK – registrator Šurjan

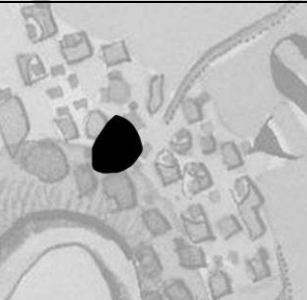
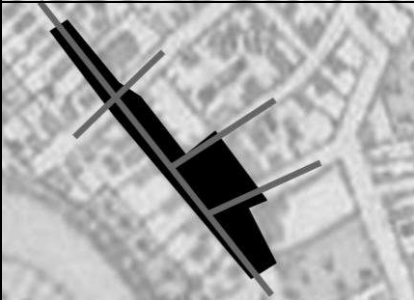
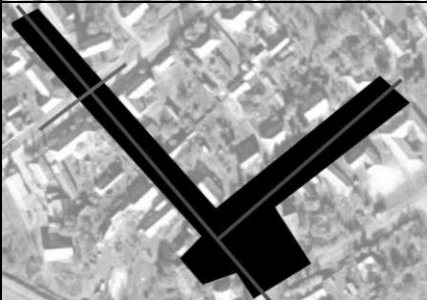
sagrađene u istom bloku gde je formiran i park. Prekoputa škole je izgrađena višeporodična kuća sa javnim sadržajima u prizemlju, kao što je banka i prodavnica. Dom zdravlja i mesna

Slika 186: Spomenik palim borcima u Šurjanu

zajednica su u istoj zgradi podignutoj prekoputa parka prema reci Tamiš i glavnom saobraćajnicom je odsečena od svih ostalih elemenata javnog prostora.

U vremenima tranzicije nisu se dešavale skoro nikakve promene na javnim prostorima sela. Arhitektonski okvir i prostorni mobilijar su ostali isti. Zgrade su u relativno dobrom stanju, dok su park, slobodni prostori u okviru javnog prostora, kao i mobilijar neadekvatno održavani.

1.	Podaci o naselju				
1.1	Naziv opštine	opština Sečanj			
1.2	Naziv naselja	Šurjan			
1.3	Prethodni nazivi	Surján; Schurjan			
1.4	Vreme nastanka naselja				
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka		
	XV vek, postojalo i za vreme Turaka	kontinualni razvoj	–		
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka				
	srez Jaša Tomić				
1.6	Stanovništvo				
	Broj stanovnika				
	1829. godine	1911. godine	1971. godine		2011. godine
	510	590	483		253
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)				
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka		
	srpsko i mađarsko stanovništvo		srpsko i mađarsko stanovništvo		
1.7	Prostorna struktura naselja				
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek		
					
2.	Podaci o javnom prostoru				
2.1	Naziv javnog prostora		–		
2.2	Kartografski podaci javnog prostora				
	X kordinate		Y kordinate		
	45.39		20.87		
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi				
	centralni položaj		položaj na periferiji		
	x				
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica				
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka		
	oblik javnog prostora je nepravilan, ulice ga ne presecaju	javni prostor ima složen oblik, formiran je duž ulice	novi javni prostor ima složen oblik, zauzima ceo blok, ulice ga tangiraju i presecaju, dok je crkva ostala na raskrsnici ulica*		
					

2.5 Savremene funkcije javnog prostora					
	aktivni saobraćaj	x			
	mirujući saobraćaj	x			
	parkovska površina	x			
	pijaca				
	dečije igralište	x			
	organizovana dešavanja				
	neophodne aktivnosti	x			
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora					
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora					
Namena zgrada		Period izgradnje			
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
crkva			x**		
opštinska zgrada					
mesna zajednica/kancelarija				x	
škola/obdanište				x	
vojna zgrada					
dom kulture				x	
dom zdravlja				x	
vatrogasni dom					
pošta		x**			
banka					
policajska stanica					
zgrada poljopivredne zadruge					
zgrada raznih udruženja/partija					
ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel					
prodavnica		x			
benzinska pumpa					
Stanovanje					
višeporodično stanovanje				x	
jednoporodično stanovanje		x			
Dominanta arhitektonskog okvira		ne postoji dominant prostora			
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		period socijalizma			
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše	
			x		
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da		ne	
				x	
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora					
Tip mobilijara		Period nastanka			
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
krst		x			
česma					
klupa					
osvetljenje					
oglasna tabla					
spomenik značajnim ličnostima					
spomenik palim borcima				x	
transformator					
antenna-predajnik					x***
autobuska stanica				x	

	kiosk				
	fontana				
	telefonska govornica				X***
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće			X	
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje	loše		
		X			

*postoji diskontinuitet u razvoju javnog prostora, u doba socijalizma trg sela je formiran na novom prostoru, u nastavku ranijeg javnog prostora

**crkva i pošta se nalaze u sklopu ranijeg javnog prostora

***antena-predajnik i telefonska govornica se nalaze na objektu pošte, van teritorije sadašnjeg javnog prostora

Prikaz pretpostavljene centralne zone naselja Šurjan na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Šurjan na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Šurjan na trećem vojnom premeru

ŠURJAN
opština Sečanj

↑ S R 1:2000

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
- banka/pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
- škola/obdanište
- dom kulture
- Zdravstvo
- dom zdravlja
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- prodavnica
- Stanovanje
- jednorodnično
- višerodnično

a- u prizemlju objekta nalazi se prodavnica, a na spratu se nalazi višerodnično stanovanje

IV 3.4. OPŠTINA ZRENJANIN

Aradac

(Alsóaradi és Felsőaradi; Aradatz)

Na mestu današnjeg Aradca je postojalo srednjovekovno naselje koje se pojavljuje u papskoj desetini sredinom XIV veka. Opstalo je i za vreme turske vladavine, a u XVIII stoleću na *Mersijevoj mapi*⁶⁵¹ je takođe obeleženo kao naseljeno mesto.

Po dokumentima srpska pravoslavna crkva je podignuta između 1760. i 1770. godine⁶⁵² međutim, na *prvom vojnom premeru*⁶⁵³ nije ubeležena, ali se uočava naselje izduženog oblika sa prilično velikim brojem kuća koje su na malim međusobnim rastojanjima, pod imenom Aratac (Arrataz). Do sela koje se nalazi na jednoj gredi neposredno pored močvara vodi više puteva, a neka veća slobodna površina, okružena objektima koja bi mogla biti javni prostor nije uočljiva.

Deo srpskog stanovništva se u 1780-im godinama preselilo na Banatsku vojnu granicu, a u isto vreme tadašnji veleposednik je ovde kolonizovao Slovake iz drugih županija. Oni su po dolasku izgradili bogomolju, a 1823. godine evangelističku crkvu. Tako su nastala dva zasebna sela Srpski Aradac ili Donji Aradac (Szerb-Aradác, Alsóaradi) i Slovački Aradac ili Gornji Aradac (Tót-Aradác, Felsőaradi).⁶⁵⁴ Na *drugom vojnom premeru*⁶⁵⁵ se vidi da su to dva zasebna naselja. Srpski Aradac ima oblik nalik slovu E sa blokovima različitih veličina. Slovački Aradac ima oblik izduženog pravougaonika sa pravilnim blokovima i ulicama koji se seku pod pravim uglom. Centar srpskog dela je nastao na raskrsnici dveju ulica na sredini slova E pomereno ka zapadnoj strani sela. Na ugaonoj parceli je sazidana crkva, dok su i ostali javni objekti podignuti na parcelama oko raskrsnice, sudeći po njihovim gabaritu. Sve ugaone parcele su izgrađene i osim same raskrsnice ne postoji slobodan prostor trga. Nasuprot opisima, evangelistička crkva u slovačkom delu nije obeležena na *drugom vojnom premeru*, a ne uočava se ni javni prostor, odnosno slobodna površina i građevine većih dimenzija.

Na trećem vojnom premeru⁶⁵⁶ centar srpskog dela pruža istu sliku kao i 1864–1865. godine na drugom premeru. Već je obeležena i evangelistička crkva u slovačkom delu, podignuta u glavnoj ulici i pomerena ka jugoistočnoj strani od geometrijskog središta. Ne vidi se tačno, ali se pretpostavlja da je oko nje bio formiran javni prostor tog dela sela.

⁶⁵¹ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁶⁵² Поповић 2001, 66

⁶⁵³ „The First Military Survey–Aradac“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁶⁵⁴ Borovszky 1911, 16, 46

⁶⁵⁵ „The Second Military Survey–Aradac“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁶⁵⁶ „Hungarian Kingdom–Aradac“ 20. 02. 2015.

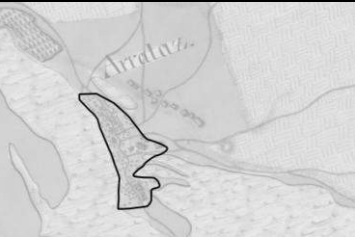
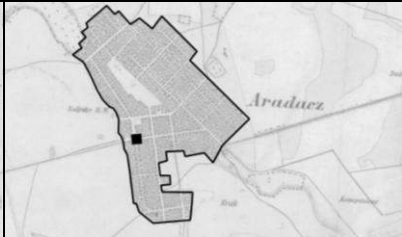

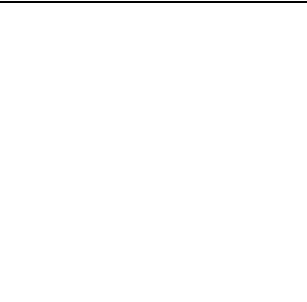
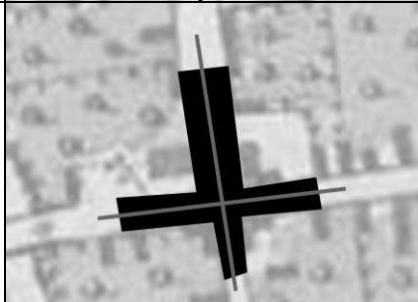
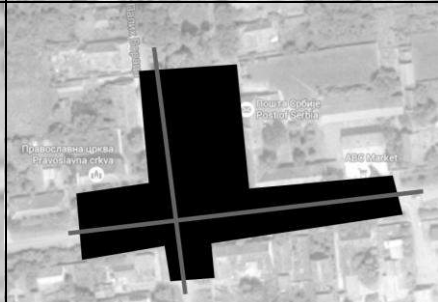
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

Gornji i Donji Aradac se spajaju prvi put 1931. godine i obrazuju jedno naselje u periodu do 1934. godine. Nakon toga, od završetka Drugog svetskog rata sve do danas čine jedno selo pod imenom Aradac.⁶⁵⁷ U doba socijalizma su građeni objekti javne funkcije, kao što je škola i zdravstvena ambulanta međutim, oni se ne nalaze u sklopu javnog prostora, formiranog oko pravoslavne crkve. Oko slovačke evangelističke crkve nema drugih građevina javnih namena, već je administrativni centar naselja formiran oko pravoslavnog religijskog objekta, a i danas se nalazi tu. Arhitektonski okvir trga čine objekti koji su nastali do početka XX veka, dok malo dalje od same raskrsnice nalazi se objekat sagrađen u socijalističko doba. Prekoputa crkve ispred mesne zajednice, mesne kancelarije i pošte, odnosno ispred vatrogasnog doma gde se nalazi javni prostor, održava se pijaca i postavljeno je dečije igralište. Pored mesne zajednice i mesne kancelarije duž glavne ulice su prodavnica i razni magacini, građeni u doba socijalizma. Dijagonalno od crkve su prodavnica i krčma smeštene u secesijsku građevinu. Mobilijar javnog prostora potiče uglavnom iz prethodnog perioda međutim, nije adekvatno održavan.

---

⁶⁵⁷ „Aradac” 06. 02. 2015. <http://www.banaterre.eu/srpski/A/aradac/>

1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin	
1.2	Naziv naselja	Aradac	
1.3	Prethodni nazivi	Alsóaradi és Felsőaradi; Aradatz	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	XIV vek – opstalo i za vreme Turaka	drugi deo naselja je nastao u drugoj polovini XVIII veka	–
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka srez Zrenjanin (Veliki Bečkerek)		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	2.860*	4.369*	3.824
	2011. godine		3.335
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	srpsko i slovačko stanovništvo		srpsko i slovačko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2.	Podaci o javnom prostoru		
2.1	Naziv javnog prostora	Trg palih boraca	
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate	Y kordinate	
	45.37	20.29	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj	položaj na periferiji	
		x	
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	javni prostor nije definisan	javni prostor ima oblik grčkog krsta, formiran je na raskrsnici dveju ulica	javni prostor ima oblik krsta, formiran je na raskrsnici dveju ulica
			

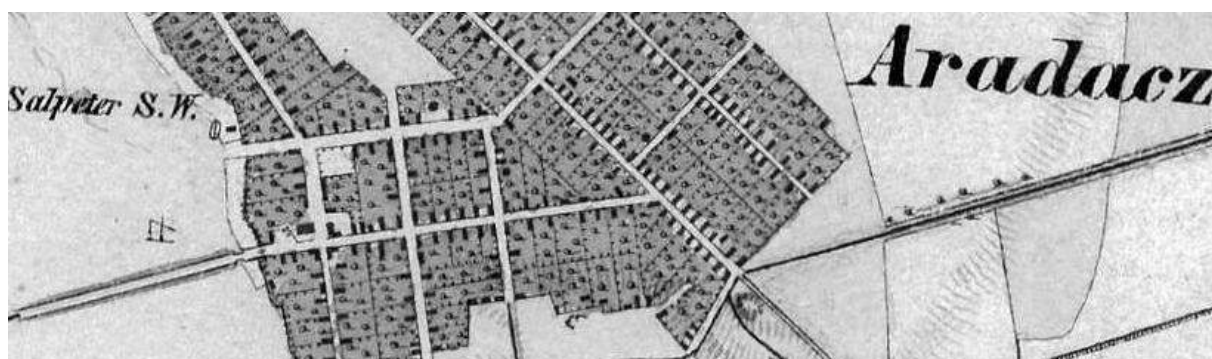
2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
aktivni saobraćaj	x			
mirujući saobraćaj	x			
parkovska površina	x			
pijaca	x			
dečije igralište	x			
organizovana dešavanja				
neophodne aktivnosti	x			
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
crkva	x			
opštinska zgrada				
mesna zajednica/kancelarija	x			
škola/obdanište				
vojna zgrada				
dom kulture				
dom zdravlja				
vatrogasni dom		x		
pošta		x		
banka				
policajska stanica				
zgrada poljopivredne zadruge				
zgrada raznih udruženja/partija	x			
ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel	x			
prodavnica	x		x	
benzinska pumpa				
Stanovanje				
višeporodično stanovanje				
jednoporodično stanovanje	x		x	
Dominanta arhitektonskog okvira		srpska pravoslavna crkva		
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		period Monarhije		
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da	ne	
			x	
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
krst	x			
česma	x			x
klupa			x	
osvetljenje				
oglasna tabla			x	
spomenik značajnim ličnostima				
spomenik palim borcima				
transformator				
antenna-predajnik				
autobuska stanica			x	

	kiosk			X	
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće			X	X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		X			

*stanovništvo sela Donji Aradac i Gornji Aradac

Prikaz naselja Aradac na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Aradac (Srpski Aradac) na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Aradac (Srpski Aradac) na trećem vojnom premeru

ARADAC
opština Zrenjanin

↑ S R 1:2000

Uprava/administracija

■ mesna zajednica i kancelarija

■ banka/pošta

■ zgrada poljoprivredne zadruge

Religija/kultura/obrazovanje

■ crkva

■ parohijski dom

Trgovina/ugostiteljstvo/usluga

■ prodavnica

Udruženja

■ vatrogasni dom

Stanovanje

■ jednoporodično

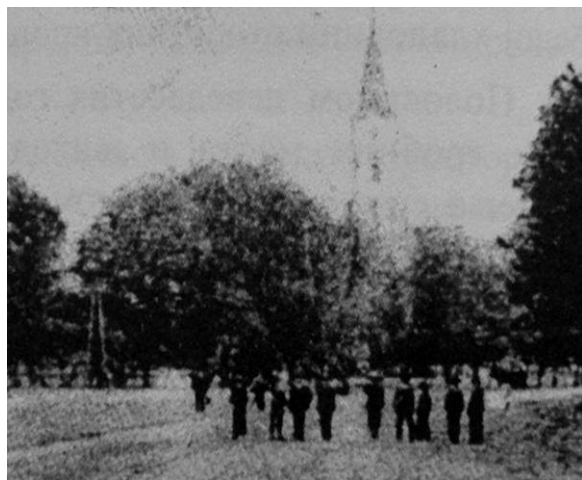
Banatski Despotovac
(Ernőháza; Ernsthausen)

Naselje Ernsthausen je kolonizovano početkom XIX veka 1822. godine od strane plemićke porodice Kiš (Kiss). Prvi vlastelin ovog mesta je bio Erne Kiš (Kiss Ernő), po kom je naselje dobilo ime. Od druge polovine XIX veka ovo selo je bilo u posedu drugih plemića koji su se smenjivali.⁶⁵⁸

Slika 187: Naslov plana naselja Ernsthausen

U Mađarskom državnom arhivu je sačuvan plan naselja⁶⁵⁹ urađen u godini kolonizacije. Na ovom planu selo ima kvadratnu osnovu sa osam blokova, od kojih po četiri imaju iste dimenzije. Trg je formiran u geometrijskom centru sela na raskrsnici dveju ulica, gde je obrazovan relativno velik slobodan prostor kružnog oblika. Trg okružuju parcele koje gravitiraju prema centru sela. Od javnih objekata ovde je bila predviđena izgradnja stana župana,⁶⁶⁰ gostionice i krčme.

Slika 188: Rimokatolička crkva

Na sledećem prikazu iz 1853. godine je već predstavljeno izvedeno stanje.⁶⁶¹ Slobodan prostor trga je okružen zelenilom, oko su javne građevine. Na planu su predviđene, ili su već bile izgrađene sledeće javne funkcije: crkva, parohija, škola, stan župana i krčma. Religijski objekat na ugaonjoj parceli, za koji se pretpostavlja da je bila bogomolja predstavljen je na mapi rađenoj samo par godina kasnije. Na drugom vojnom premeru⁶⁶² je slično stanje javnog prostora koji je okružen drvećem, a ispred jednog ugaonog objekta je postavljen krst,

prvi mobilijar na seoskom trgu. Na sve četiri strane trga su izgrađene kapele ili bogomolje međutim, crkva sa prethodne mape ovde nije obeležena. Ove zgrade su obeležene i na *trećem vojnom premeru*,⁶⁶³ gde je već ucrtana i katolička crkva projektovana od strane

⁶⁵⁸ Borovszky 1911, 46

⁶⁵⁹ MNL OL S1 No 0136/1-2

⁶⁶⁰ Verovatno stan sudije.

⁶⁶¹ MNL OL S1 No 0136/1-2

⁶⁶² „The Second Military Survey–Banatski Despotovac“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁶⁶³ „Hungarian Kingdom–Banatski Despotovac“ 20. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

temišvarskog arhitekta, a podignuta 1880–1881. godine na sredini trga. Po izvorima, park oko crkve je formiran 1905. godine.⁶⁶⁴

Posle Prvog svetskog rata ime naselja je promenjeno u Banatski Despotovac. Poreklo imena je nepoznat.⁶⁶⁵ Sačuvan je prikaz koji nam pruža informacije o izgledu naselja i o posedovnim odnosima pre Drugog svetskog rata, ili za vreme rata.⁶⁶⁶ Na osnovu ove mape saznajemo da su arhitektonski okvir javnog prostora činili parohija, zgrada opštine, zgrade zanatlija i imućnijih stanovnika. Interesantno je da nije obeležena škola.

Nakon Drugog svetskog rata nemačko stanovništvo je iseljeno, a na njihovo mesto su došli dobrovoljci rata, uglavnom iz Bosne, Like i Crne Gore.⁶⁶⁷ Crkva koja je decenijama definisala centar naselja i bila njegovo glavno obeležje, srušena je nakon oslobođenja 1948. godine. Građevinski materijal religijskog objekta je iskorišćen za izgradnju objekta koji je simbolizovao socijalističke vrednosti, tj. zadrugnog doma, dok je stepenište crkve korišćeno za oblikovanje mobilijara na seoskom trgu - česme.⁶⁶⁸ Javni prostor je u socijalističkom

Slika 189: Učenici ispred stare škole 1961. godine u Banatskom Despotovcu

periodu dobio ime Trg Dušana Ćubića, po narodnom heroju kome je podignut i spomenik na trgu ispred zadrugnog doma. Za vreme socijalizma su izgrađeni i drugi objekti u sklopu javnog prostora: nova škola, dom zdravlja, robna kuća, prodavnice i višeporodične zgrade. U parku oko nekadašnje crkve je formirano dečije igralište, posavljen je transformator i druga oprema.

U vremenima tranzicije centar sela se i dalje transformiše. Arhitektonski okvir javnog prostora čine građevina iz perioda tradicionalnog sela, iz socijalističkog doba, a pojavljuju se i nove zgrade. Izgrađen je novi objekat mesne zajednice i mesne kancelarije, a tu je smeštena i pošta. Zgrada liči na hipertrofiranu porodičnu kuću iz 1970-ih i 1980-ih godina i nije u skladu ni sa jedim objektom u okruženju. U toku je izgradnja pravoslavnog hrama na jednoj ugaonoj parceli. Po izgledu će koristiti uzore srpskih srednjovekovnih kanona, što se svakako ne uklapa u već šareno okruženje. U parku je takođe niz novih elemenata, postavljen je novi mobilijar, a na uzvišenju na nekadašnjem mestu crkve je fontana. Između ovih elemenata nema nikakvog jedinstva. Za javni prostor je uopšte karakteristično neodržavanje građevina, slobodnog prostora i mobilijara, a posmatrač ima osećaj da je sve napušteno.

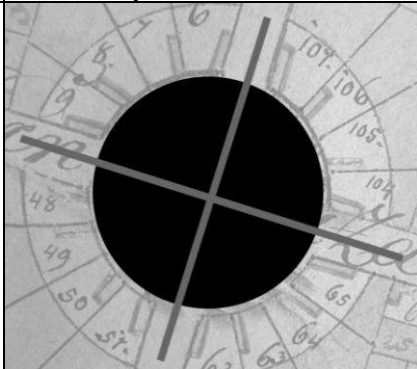
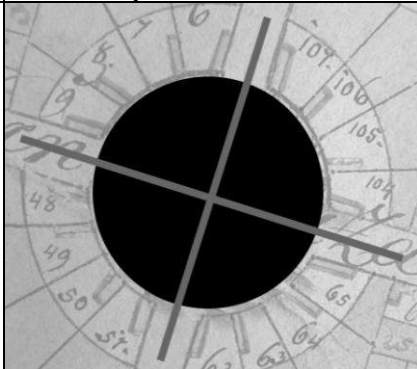
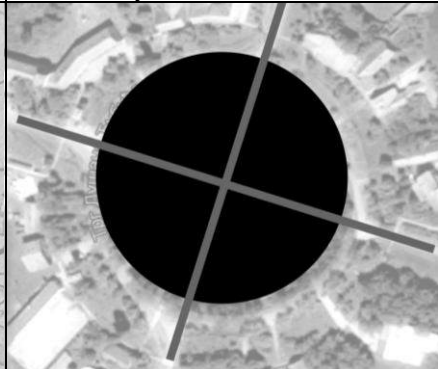
⁶⁶⁴ Soro 2002, 18

⁶⁶⁵ PZZZSK – registrator Banatski Despotovac

⁶⁶⁶ „Danube-Swabians–Maps Ernsthause” 06. 02. 2015. <http://www.danube-swabians.org/Maps/Ernsthause/OLDSCSAN/TileGroup0/0-0-0.jpg>

⁶⁶⁷ „Banatski Despotovac” 06. 02. 2015. <http://www.banaterre.eu/srpski/B/banatski%20despotovac/>

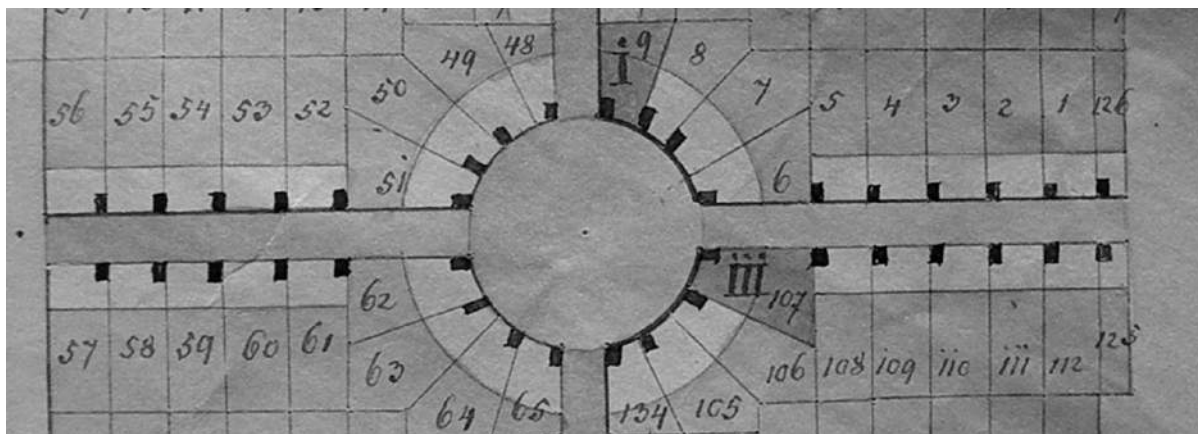
⁶⁶⁸ Copo 2002, 18

1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin	
1.2	Naziv naselja	Banatski Despotovac	
1.3	Prethodni nazivi	Ernőháza; Ernsthausen	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	–	početak XIX veka – 1822. g.	–
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka srez Zrenjanin (Veliki Bečkerek)		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	936	2.206	2.289
	2011. godine		
	1.291		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	nemačko stanovništvo		srpsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2.	Podaci o javnom prostoru		
2.1	Naziv javnog prostora	Trg Dušana Čubića	
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate	Y kordinate	
	45.36	20.66	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj	položaj na periferiji	
	x		
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	–	javni prostor ima kružni oblik, formiran je na raskrsnici ulica	javni prostor ima kružni oblik, formiran je na raskrsnici ulica
			

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja			
	neophodne aktivnosti	x		
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva			x
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			x
	škola/obdanište			x
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			x
	vatrogasni dom			
	pošta			x
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			x
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			x
	prodavnica			x
	benzinska pumpa			
Stanovanje				
	višeporodično stanovanje			x
	jednoporodično stanovanje	x		
Dominanta arhitektonskog okvira		ne postoji dominanta prostora		
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		period Monarhije i period socijalizma		
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da	ne	
		x		
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst			
	česma			x
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			x
	spomenik palim borcima			x
	transformator			x
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			x

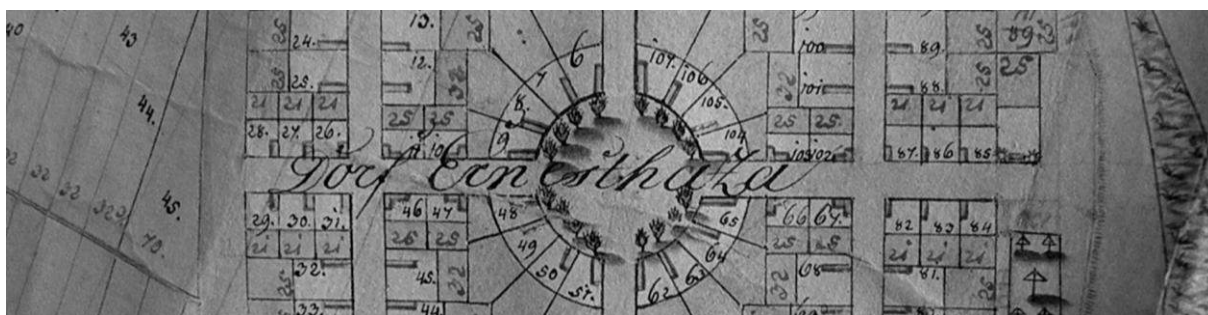
	kiosk			X	
	fontana				X
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće			X	X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		X			

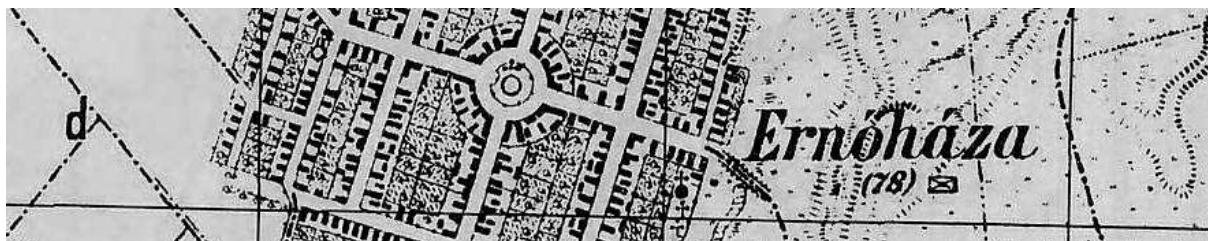
Prikaz javnog prostora naselja Banatski Despotovac na katastarskoj mapi sa početka XIX veka

Prikaz centralne zone naselja Banatski Despotovac na drugom vojnom premeru

Prikaz javnog prostora naselja Banatski Despotovac na katastarskoj mapi sa druge polovine XIX veka

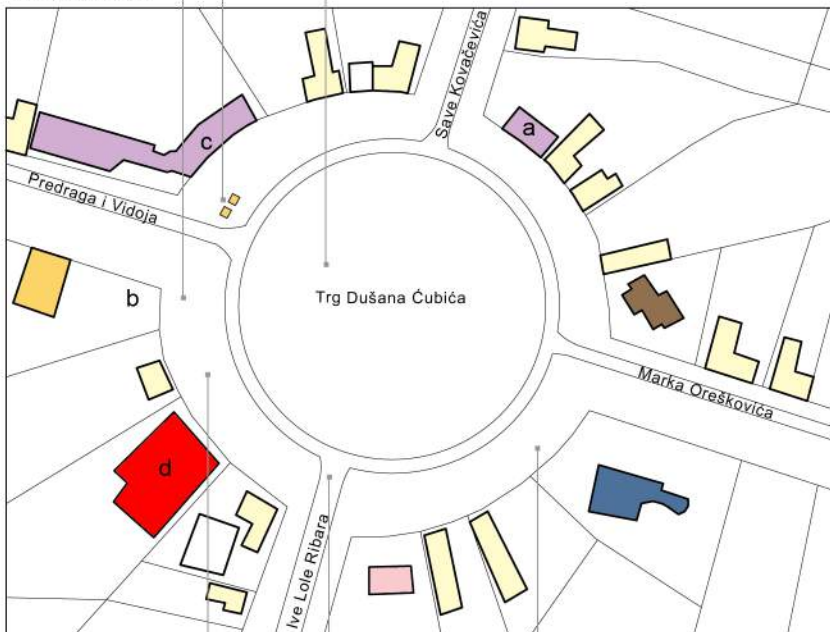

Prikaz centralne zone naselja Banatski Despotovac na trećem vojnom premeru

BANATSKI DESPOTOVAC
opština Zrenjanin

SR 1:2000

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
  - banka/pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
- škola/obdanište
  - dom kulture
- Zdravstvo
- dom zdravlja
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- prodavnica
- Stanovanje
- jednoporodično
  - višeporodično

- a- bivši omladinski dom, objekat je sad napušten
- b- pravoslavna crkva u izgradnji
- c- u okviru doma kulture nalaze se ugostiteljstvo i prodavnica
- d- u okviru mesne zajednice nalazi se pošta

Belo Blato

(Erzsébetlak; Elisenheim)

Selo je nastalo u drugoj polovini XIX veka, 1866. godine na teritoriji Banatske vojne granice i ubrzo nakon njenog ukidanja pripalo je Torontalskoj županiji. Prvenstveno je naseljeno nemačkim stanovništvom iz Sečnja. Već je 1876. godine usled visokog vodostaja Tise raseljeno i tek je 1887. ponovo kolonizirano. Naselje je tada već bilo multinacionalno, tu su živeli Slovaci, Mađari, Bugari i Nemci.⁶⁶⁹

Belo Blato, odnosno tada još Nađeržebetlak (Erzsébetlak) se prvi put pojavljuje na *trećem vojnom premeru*,⁶⁷⁰ zatim na premeru koji je rađen početkom XX veka.⁶⁷¹ Naselje ima pravilnu strukturu, blokovi su pravougaoni, a ulice se seku pod pravim uglom. Javni prostor se nalazi pomeren ka severozapadu u odnosu na geometrijsko središte sela. Javni prostor zauzima jedan ceo blok i na ovoj slobodnoj površini su izgrađeni neki javni objekti, dok ostali okružuju trg sa tri strane. Gabariti ovih građevina nisu znatno veći od ostalih kuća naselja. Na trgu su uočljive dve crkve, katolička koja je izgrađena 1896. godine i evangestička, podignuta 1903.⁶⁷²

Slika 190: Rimokatolička crkva u Belom Blatu

Na katastarkoj mapi koja je rađena u godini podizanja evangelističke crkve 1903. godine, obeleženo je veoma slično stanje kao i na premerima.⁶⁷³ Na površini bloka koji čini javni prostor, nalaze se dve crkve i još jedna zgrada većeg gabarita. Pretpostavlja se da je to bila škola. Na prikazu je blok uokviren i možda je bio okružen ogradom. Okolo su objekti javnih funkcija, koncentrisani na tri strane trga. Posebno je obeležen parohijski dom, dok ostale funkcije nisu naznačene.

Naselje nosi ime Belo Blato od 1922. godine, dok se za vreme Drugog svetskog rata zvalo Elizenhajm (Elisenheim). Nasuprot većini naselja u kojima je izgrađen novi arhitektonski okvir javnih prostora u periodu nakon Drugog svetskog rata, ovde su sačuvane zgrade nastale krajem XIX ili početkom XX veka. Jedini objekat iz socijalističke epohe je dom

⁶⁶⁹ Borovszky 1911, 84

⁶⁷⁰ „The Third Military Survey–Belo Blato“ 20. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_75e/?zoom=5&lat=46.71155&lon=18.14058

⁶⁷¹ „Hungarian Kingdom–Belo Blato“ 20. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁶⁷² Borovszky 1911, 85

⁶⁷³ MNL OL S 76 No 1191/1-17 Belo Blato

kulture koji je ujedno i mesna zajednica i mesna kancelarija. Nakon Drugog svetskog rata u crkvenoj porti je podignut spomenik palim borcima. Oko objekata na samom javnom prostoru, oko crkava i škole je obrazovan park. U parku ispred religijskih objekata se održava pijaca.⁶⁷⁴

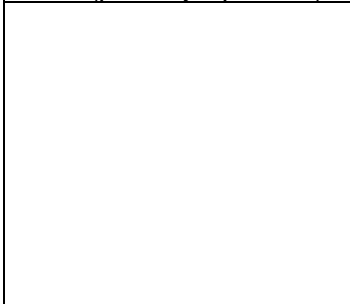
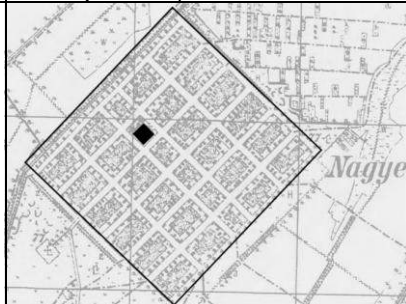
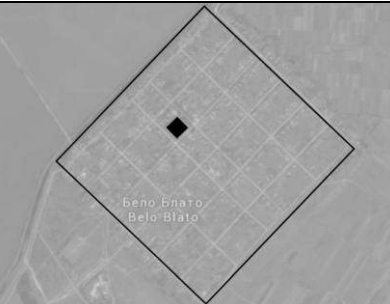
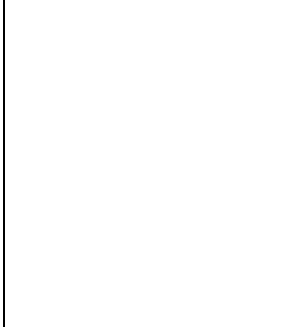
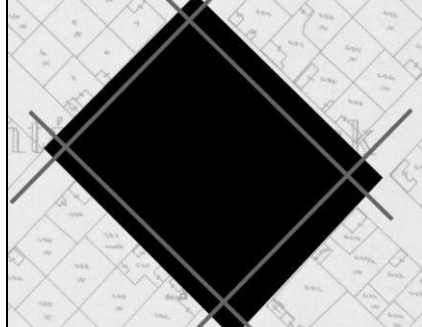
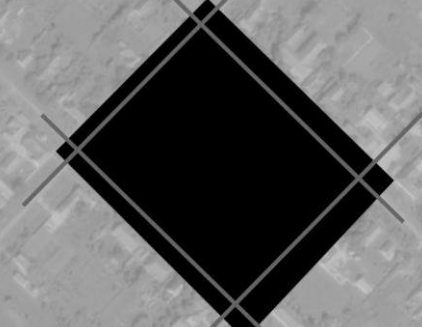

Slika 191: Spomenik palim borcima u Belom Blatu

U vremenima tranzicije su se dešavale neke promene na trgu koji međutim, nisu promenile njegov opšti karakter. Neposredno pored crkvene porte je izgrađen jedan trgovački objekat bez posebnih obeležja u oblikvanju. Ispred se nalazi montažni kiosk. Ostale zgrade koje čine arhitektonski okvir javnog prostora su iz prethodnih perioda i relativno su dobro održavane. Blok koji je namenjen javnom prostoru, danas ima više namena. Tu se

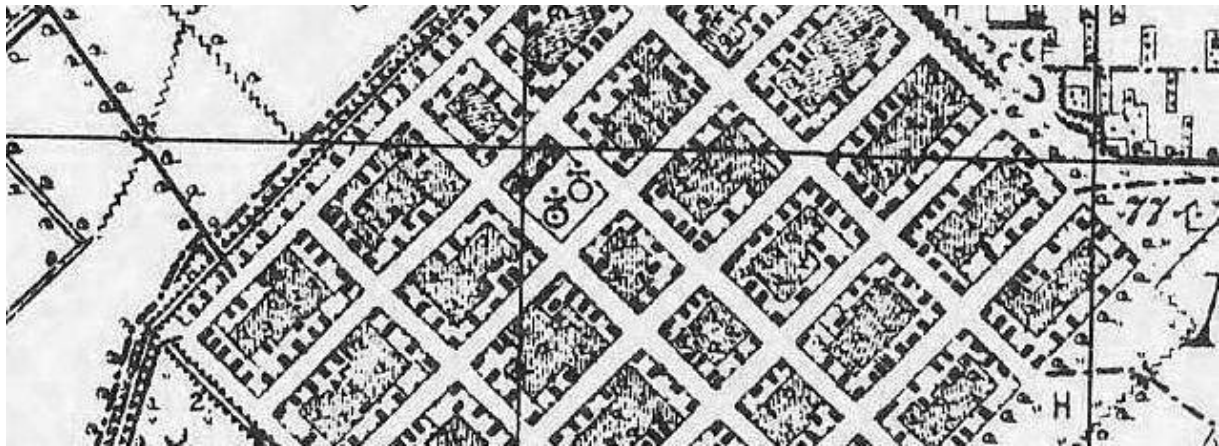
nalaze zgrade škole, dve crkve i etno kuća. Na ovom prostoru se i dalje održavaju pijace, a tu su smešteni mobilijari: krst, spomenik palim borcima, tezge za pijacu, česma, kante za smeće i klupe. Park je preterano ozelenjen, a usled toga nemoguće ga je u potpunosti sagledati. Interesantno je da jedna ulica oko trga nije asfaltirana, stoga blok koji čini javni prostor sa te strane nije odsečen od dela arhitektonskog okvira koji se nalazi prekoputa.

⁶⁷⁴ PZZZSK – regulator Belo Blato

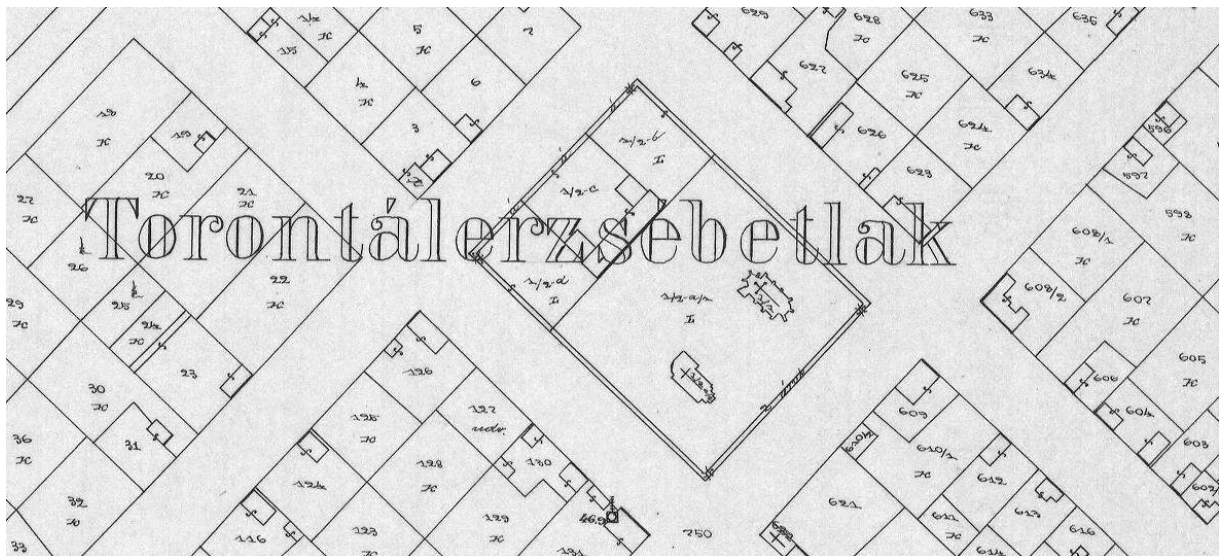
1.	Podaci o naselju				
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin			
1.2	Naziv naselja	Belo Blato			
1.3	Prethodni nazivi	(Nagy)Erzsébetlak; Elisenheim			
1.4	Vreme nastanka naselja				
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka		
	–	sredina XIX veka – 1866. g.	–		
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka				
	srez Zrenjanin (Veliki Bečkerek)				
1.6	Stanovništvo				
	Broj stanovnika				
	1829. godine	1911. godine	1971. godine		2011. godine
	–	2.012	1.841		1.342
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)				
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka		
	Slovaci, Mađari, Bugari i Nemci		Slovaci, Mađari		
1.7	Prostorna struktura naselja				
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek		
					
2.	Podaci o javnom prostoru				
2.1	Naziv javnog prostora	–			
2.2	Kartografski podaci javnog prostora				
	X kordinate	Y kordinate			
	45.27	20.37			
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi				
	centralni položaj	položaj na periferiji			
	x				
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica				
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka		
	–	javni prostor ima pravougaoni oblik, zauzima ceo blok, ulice ga tangiraju	javni prostor ima pravougaoni oblik, zauzima ceo blok, ulice ga tangiraju		
					

2.5	Savremene funkcije javnog prostora			
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora			
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora			
	Namena zgrada	Period izgradnje		
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva	x		
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			x
	škola/obdanište	x		
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja	x		
	vatrogasni dom	x		
	pošta	x		
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			x
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel	x		x
	prodavnica	x		x
	benzinska pumpa			
	Stanovanje			
	višeporodično stanovanje			x
	jednoporodično stanovanje	x		
	Dominanta arhitektonskog okvira	rimokatolička i evangelistička crkva		
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	period Monarhije		
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše
			x	
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da	ne	
			x	
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora			
	Tip mobilijara	Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst	x		
	česma			x
	klupa			x
	osvetljenje			
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			x
	spomenik palim borcima			x
	transformator			
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			x

	kiosk				X
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće				X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
	X				

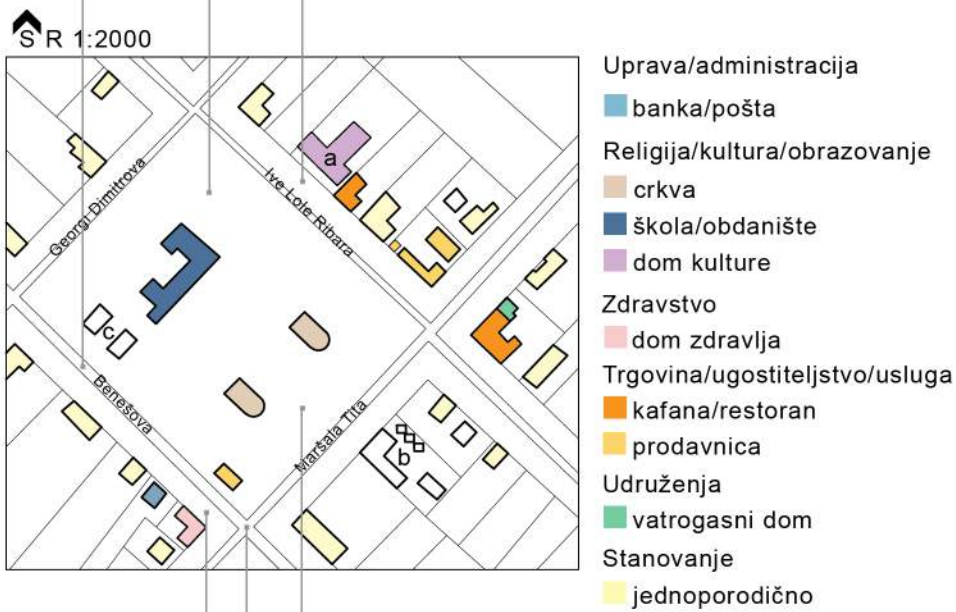
Prikaz centralne zone naselja Belo Blato na trećem vojnom premeru

Prikaz javnog prostora u Belom Blatu na katastarskoj mapi sa početka XX veka

BELO BLATO
opština Zrenjanin

a- u okviru doma kulture nalazi se mesna zajednica
b- kompleks istraživačkog centra
c- etno kuća

Botoš

(Bótos; Botosch)

Botoš je naselje sa srednjovekovnim korenima koje je opstalo i za vreme turske vladavine. Na *Mersijevoj mapi*⁶⁷⁵ se takođe pojavljuje kao naseljeno mesto. Sredinom XVIII veka srpsko stanovništvo je znatno povećano usled dolaska graničarskih porodica. Selo je od 1770. godine predstavljalo deo Banatske vojne granice, pa sve do njenog ukidanja.⁶⁷⁶

Na *prvom vojnom premeru*⁶⁷⁷ 1770-ih godina Botoš je obeležen kao naselje sa pravilnom strukturom pod imenom Bodoš Militair (Bodosch Militair), što označava da je predstavljao deo vojne granice. Selo se sastojalo od devet približno pravougaonih blokova, smeštenih u rukavcu reke Tamiš. Na ovom prikazu nije obeležen javni prostor, niti se uočavaju zgrade sa većim gabaritima. Pretpostavlja se da su javne funkcije bile smeštene u običnim kućama. Pravoslavni hram je podignut 1780–1783. godine,⁶⁷⁸ stoga ne može biti prikazan na prvom premeru.

*Drugi vojni premer*⁶⁷⁹

Slika 192: Razglednica Botoša sa početka XX veka

prikazuje naselje pomereno ka zapadu u odnosu na prvi premer. Selo je verovatno premešteno zbog geografskih prilika, zbog veće opasnosti od poplava. Znatno je većih dimenzija, blokovi su pravougaoni, dok su u centralnoj zoni kvadratni. Trg ne zauzima geometrijsko središte, već je

na severnoj strani naselja i pomećen je ka istoku, ka reci Tamiš. Javni prostor je obeležen crkvenom portom koja je okružena drvećem i zauzima jedan ceo blok. Trg i njegov arhitektonski okvir su formirani oko tog bloka. Tu se uočavaju objekti sa većim gabaritima koji su verovatno imali javne funkcije, kao što su sveštenečki dom i škola. Na *trećem premeru*⁶⁸⁰ se uočava razvoj naselja, nastaju blokovi po obodu. Na javnom prostoru se konstatuje

⁶⁷⁵ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁶⁷⁶ Borovszky 1911, 33

⁶⁷⁷ „The First Military Survey–Botoš“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁶⁷⁸ Поповић 2001, 68

⁶⁷⁹ „The Second Military Survey–Botoš“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁶⁸⁰ „Hungarian Kingdom–Botoš“ 20. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

transformacija gabarita okolnih građevina. Oko crkve je znatno gušće zelenilo nego na prethodnom prikazu, što na neki način utiče na doživljavanje prostora i na vizuelno pomeranje regulacija trga.

Na katastarskoj mapi iz 1913. godine prikazana je centralna zona naselja Botoš.⁶⁸¹ Crkvena porta i dalje zauzima ceo blok koji je međutim, podeljen na tri dela. Na sredini se nalazi crkva i slobodna površina oko nje koja je obeležena kao trg (tér), dok se sa obe strane nalazi park. Parcele koje gledaju na trg su znatno većih dimenzija od ostalih placeva naselja, a takođe su objekti većeg gabarita i razuđenije osnove od običnih kuća. Na razglednici sa početka XX veka su prikazane građevine javne namene oko javnog prostora, a tu su bili pošta, sveštenečki dom, škola i štedionica. Oblikovanje ovih zgrada je bilo prilično svedeno.⁶⁸²

U međuratnom periodu javni prostor se polako transformiše: pojavljuju se novi elementi u crkvenoj porti kao što je spomenik žrtvama Prvog svetskog rata međutim,

Slika 193: Spomenik palim borcima Drugog svetskog rata u Botošu

značajnije promene su se dešavale nakon Drugog svetskog rata. Već 1944. godine je podignuto u porti spomen obeležje narodnom heroju, dok je 1959. na ulici između crkvenog trga i ostalih javnih objekata postavljen spomenik palim borcima.⁶⁸³ Osim ove popločane ulice, ostale saobraćajnice su asfaltirane i tu se odvija kolski saobraćaj. Tako je javni prostor podeljen na više manjih celina koje su razgraničene saobraćajnicama. Arhitektonski je skoro u potpunosti promenjen. U socijalističkom periodu nastaju nove građevine na javnom prostoru, stare funkcije dobijaju novi omotač, a pojavljuju se i novi programi, kao što je dom kulture i hotel. Dom kulture je podignut krajem 1960-ih godina, a

izgradnja škole je započeta 1988. godine. U ovom periodu je postavljen deo mobilijara javnog prostora, kao i pijačne tezge duž jedne strane ograde oko crkvene porte.

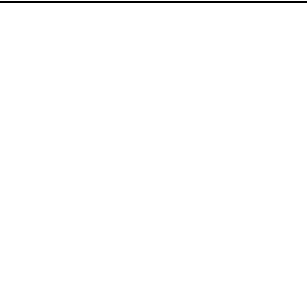
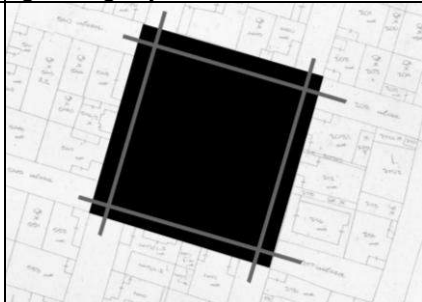
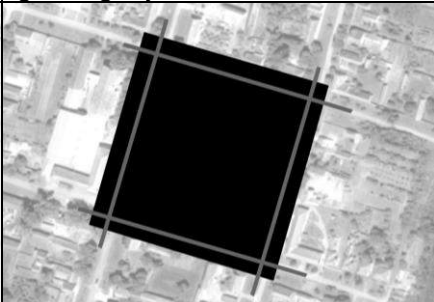
U vremenima tranzicije se i dalje nastavljaju transformacije javnog prostora Botoša. Izgradnja škole je završena u ovom periodu, u toku su radovi na sportskoj hali. Na sredini ulice između crkve i škole nastale su zgrade manjih gabarita u kojima su smeštene trgovačke i administrativne delatnosti. Njihovo oblikovanje je neutralno, ali se nikako ne uklapaju ni položajem ni gabaritom u ostale građevine. Javne namene su pretežno skoncentrisane na dve ulice oko crkvenog bloka, dok se duž druge dve ulice nalaze privatne kuće i trgovina.

⁶⁸¹ AV F 419 Botoš

⁶⁸² „Botoš–Bótos 1906” 03. 02. 2015.

<http://www.delcampe.net/page/item/id,111451085,var,BotosBotos1906Banat,language,E.html>

⁶⁸³ PZZZSK – registrator Botoš

1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin	
1.2	Naziv naselja	Botoš	
1.3	Prethodni nazivi	Bótos; Botosch	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	srednjovekovno selo – opstalo i za vreme Turaka	sredina XVIII veka – novi talas doseljenika	–
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka srez Zrenjanin (Veliki Bečkerek)		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	nema podataka	3.301	2.820
	2011. godine		
	1.860		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	srpsko stanovništvo		srpsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2.	Podaci o javnom prostoru		
2.1	Naziv javnog prostora	–	
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate	Y kordinate	
	45.31	20.64	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj	položaj na periferiji	
		x	
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	javni prostor nije definisan	javni prostor ima pravougaoni oblik, zauzima ceo blok, ulice ga tangiraju	javni prostor ima pravougaoni oblik, zauzima ceo blok, ulice ga tangiraju
			

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
aktivni saobraćaj	x			
mirujući saobraćaj	x			
parkovska površina	x			
pijaca	x			
dečije igralište	x			
organizovana dešavanja	x			
neophodne aktivnosti	x			
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
crkva	x			
opštinska zgrada				
mesna zajednica/kancelarija		x		
škola/obdanište			x	
vojna zgrada				
dom kulture			x	
dom zdravlja			x	
vatrogasni dom				
pošta				
banka				
policajska stanica				
zgrada poljopivredne zadruge				
zgrada raznih udruženja/partija			x	x
ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			x	
prodavnica	x			
benzinska pumpa				
Stanovanje				
višeporodično stanovanje				
jednoporodično stanovanje	x		x	
Dominanta arhitektonskog okvira	Srpska pravoslavna crkva			
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	Ne postoji dominantan period			
Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro		srednje	loše
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominantna	da		ne	
			x	
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara	Period nastanka			
	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
krst	x			
česma				x
klupa			x	x
osvetljenje			x	x
oglasna tabla			x	
spomenik značajnim ličnostima				
spomenik palim borcima			x	
transformator				
antenna-predajnik				
autobuska stanica				

	kiosk			X	X
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeče				X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
	X				

Prikaz naselja Botoš na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Botoš na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Botoš na katastarskoj mapi sa druge polovine XIX veka

Prikaz centralne zone naselja Botoš na trećem vojnom premeru

BOTOŠ
opština Zrenjanin

↑ S R 1:2000

Uprava/administracija

■ mesna zajednica i kancelarija

■ zgrada poljoprivredne zadruge

Religija/kultura/obrazovanje

■ crkva

■ škola/obdanište

■ dom kulture

Trgovina/ugostiteljstvo/usluga

■ hotel

■ prodavnica

Stanovanje

■ jednoporodično

Čenta

(Csenta; Leopoldova, Tschenta)

Čenta se pojavljuje u turskim tefterima tokom XVI veka međutim, na Mersijevoj mapi⁶⁸⁴ 1720-ih godina je obeleženo kao nenaseljeno mesto. Od sredine XVIII stoleća se polako naseljava srpskim graničarskim porodicama koje su došle sa vojne granice Tisa-Moriš. Nekoliko decenija kasnije selo je pripalo teritoriji Banatske vojne granice. Kolonisti su promenili ime naselja u Leopoldova. Naseljavanja su nastavljala sve do 1802. godine.⁶⁸⁵

Na mapi *prvog vojnog premera*⁶⁸⁶ selo se nalazi prema jugu u odnosu na današnje naselje Čenta. Mesto je neuređeno, objekti se nalaze duž dve naglašene saobraćajnice koje vode do sela. Na nekoliko lokacija su formirani manji slobodni prostori oko kojih je grupa objekata međutim, nije potvrđeno da je postojao bilo kakav trg.

Slika 194: Pravoslavna crkva u Čenti

Selo se već nalazilo na današnjem mestu na karti *drugog vojnog premera*.⁶⁸⁷ Naselje je pravilno, ima skoro pravougaoni oblik i sastoji se od pravougaonih blokova raznih veličina i orijentacije. Javni prostor se nalazi na jugozapadnom delu strukture sela i zauzima jedan ceo blok. Tu je smeštena crkvena porta okružena drvećem i objekat pravoslavne crkve, sagrađen 1820. godine.⁶⁸⁸ Trg sa sve četiri strane okružuju objekti većih gabarita, zgrade javne namene i kuće imućnijeg sloja stanovništva. Zgrada opštine je podignuta u drugoj polovini XIX veka na uglu ulice. Ulaz je bio naglašen timpanonom, kao i u velikom broja slučajeva.⁶⁸⁹ Po opisima jedna od dve škole, kao i kafana su takođe bile postavljene na uglovima, na raskrsnici dveju ulica.⁶⁹⁰ *Treći vojni premer* prikazuje veoma slično

stanje.⁶⁹¹ Slika 194: Pravoslavna crkva i deo javnog prostora u Čenti

Na katastarskoj mapi rađenoj u periodu od 1900. do 1910. godine je prikazano već opisano stanje.⁶⁹² Crkva se nalazi na sredini bloka koji je obeležen kao trg i nije ograđen. Prostor je okružen zgradama većih gabarita, nije međutim obeležena funkcija svake pojedine građevine.

⁶⁸⁴ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁶⁸⁵ Borovszky 1911, 36

⁶⁸⁶ „The First Military Survey–Čenta“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁶⁸⁷ „The Second Military Survey–Čenta“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁶⁸⁸ Borovszky 1911, 36

⁶⁸⁹ Stara opštinska kuća je bila u funkciji sve do 1970-ih godina.

⁶⁹⁰ PZZZSK – registrator Čenta

⁶⁹¹ „Hungarian Kingdom–Čenta“ 20. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁶⁹² MNL OL S 76 No 0230/1-39 Čenta

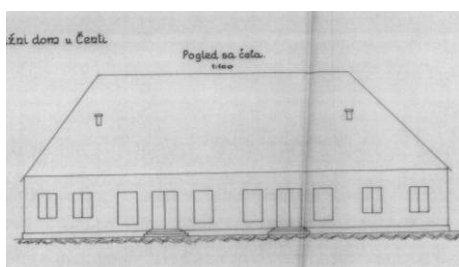

Crkvena porta je u međuratnom periodu ograđena, dok se pretpostavlja da je ranije bila okružena samo zelenilom. Ova promena je imala uticaj na doživljaj prostora i na samo korišćenje trga. Na javnom prostoru van dvorišta crkve je podignut spomenik palim borcima Prvog svetskog rata koji se nalazio tu do sredine XX veka, kada je podignut spomenik palim borcima Drugog svetskog rata i postavljen je ispred zgrade opštinskog odbora koja je podignuta u posleratnim godinama. Građevina opštinskog odbora je kasnije korišćena kao dom kulture međutim, sačuvan je projekat zadružnog doma u Čenti koji verovatno nije realizovan. Na situacionom planu koji je rađen uz taj projekat, nacrtan je javni prostor i obeleženi su najznačajniji objekti, čija izgradnja je bila planirana: škola, mesni narodni odbor i zadružni dom. Po ovoj skici, javni objekti su bili skoncentrisani duž dveju ulica oko crkvenog bloka.⁶⁹³ U istraživanju iz 1973. godine javni prostor sela je opisan na sledeći način: „U središtu sela je izduženi pravougaoni prostor sa zgradom pravoslavne crkve i portom kao akcentom. Tu su uokolo na uglovnima ulica zgrade mesne kancelarije, stare i nove škole,

Slika 195: Zgrada zadružnog doma u Čenti u socijalističkom periodu u

nekadašnje kafane i još nekoliko starih objekata.”⁶⁹⁴ Iz ovog opisa se zaključuje da je u 1970-im godinama pretežno bio sačuvan tradicionalni arhitektonski okvir javnog prostora, ali su se starije zgrade nalazile u zapuštenom stanju. Kasnije su asfaltirane sve četiri ulice oko crkvene porte, i tako je prostor podeljen na više manjih celina. U poslednjim decenijama socijalizma su građene zgrade u duhu vremena, i tada su nastali novi objekti pošte, mesne zajednice, mesne kancelarije i prodavnice.

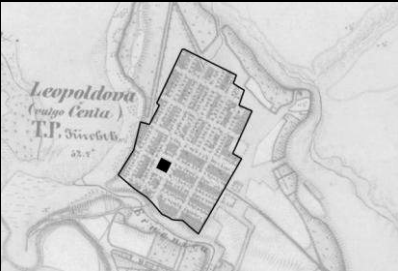

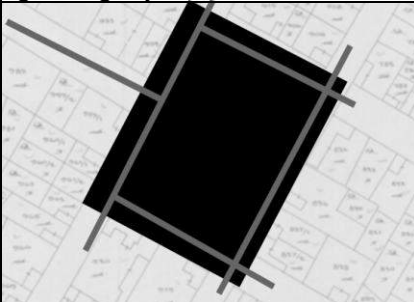
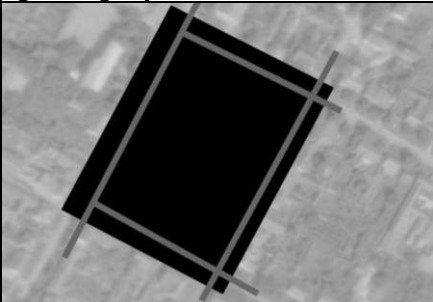
Slika 196: Projekat zadružnog doma u Čenti

Vreme tranzicije karakteriše nesklad odnosa na javnom prostoru. Građevine koje čine arhitektonski okvir su dobro održavane međutim, njihovo oblikovanje je u potpunoj suprotnosti i ne postoji nikakva težnja ka harmoniji. Isti je slučaj i sa mobilijarom na seoskom trgu i montažnim objektima koji su iz različitih perioda i u različitom su stanju. Na zelenilo nije obraćeno dovoljno pažnje, raste prilično nekontrolisano. Ograda

oko crkvene porte i frekventna saobraćajnica u velikoj meri izoluju religijski objekat i isključuju ga iz ostalih događanja na javnom prostoru. Duž dve strane porte se održava pijaca, a to predstavlja jednu od retkih funkcija trga.

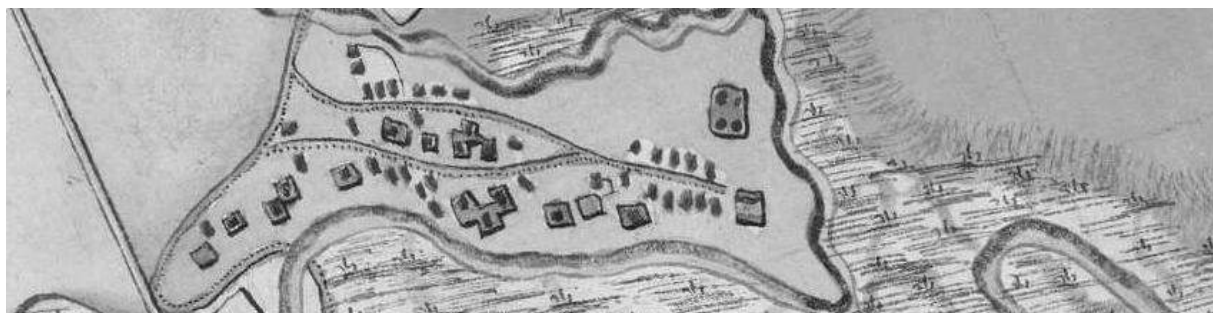
⁶⁹³ AV F 238 4 Čenta

⁶⁹⁴ PZZZSK – registrator Čenta

1.	Podaci o naselju				
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin			
1.2	Naziv naselja	Čenta			
1.3	Prethodni nazivi	Csenta; Leopoldova, Tschenta			
1.4	Vreme nastanka naselja				
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka		
	XVI vek – pojavljuje se u turskim tefterima	sredina XVIII veka	–		
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka				
	srez Kovačica				
1.6	Stanovništvo				
	Broj stanovnika				
	1829. godine	1911. godine	1971. godine		2011. godine
	nema podataka	3.289	2.820		1.860
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)				
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka		
	srpsko stanovništvo		srpsko stanovništvo		
1.7	Prostorna struktura naselja				
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek		
					
2.	Podaci o javnom prostoru				
2.1	Naziv javnog prostora	–			
2.2	Kartografski podaci javnog prostora				
	X kordinate		Y kordinate		
	45.10		20.38		
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi				
	centralni položaj		položaj na periferiji		
			x		
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica				
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka		
	javni prostor nije definisan	javni prostor ima pravougaoni oblik, zauzima ceo blok, ulice ga tangiraju	javni prostor ima pravougaoni oblik, zauzima ceo blok, ulice ga tangiraju		
					

2.5	Savremene funkcije javnog prostora			
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora			
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora			
	Namena zgrada	Period izgradnje		
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
		period tranzicije		
	crkva	x		
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			x
	škola/obdanište			x
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			x
	vatrogasni dom			
	pošta			x
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			x
	prodavnica			x
	benzinska pumpa			
	Stanovanje			
	višeporodično stanovanje			
	jednoporodično stanovanje	x		x
	Dominanta arhitektonskog okvira	srpska pravoslavna crkva		
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	period socijalizma		
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše
			x	
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da	ne	x
2.7	Urbani mobilijar javnog prostora			
	Tip mobilijara	Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
		period tranzicije		
	krst	x		
	česma			x
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			
	spomenik palim borcima			x
	transformator			
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			x

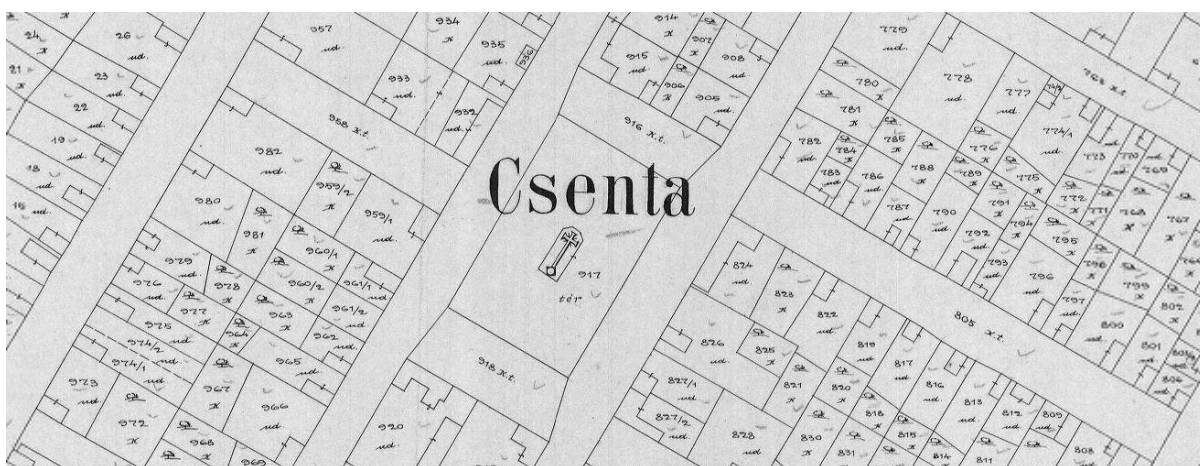
	kiosk			X	X
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće				X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		X			

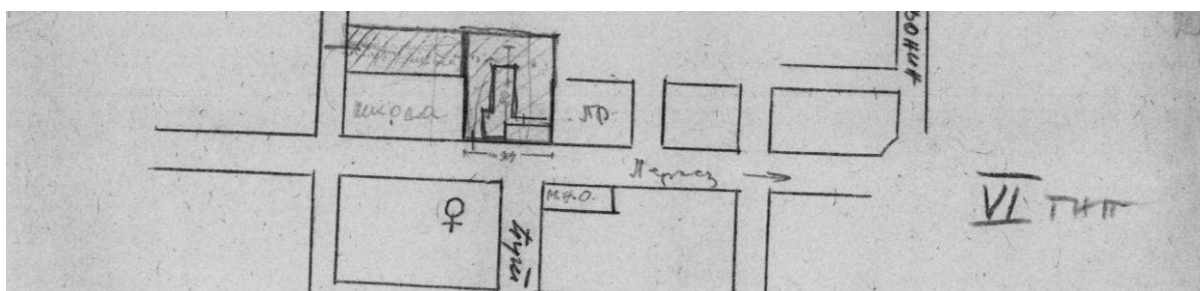
Prikaz naselja Čenta na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Čenta na drugom vojnom premeru

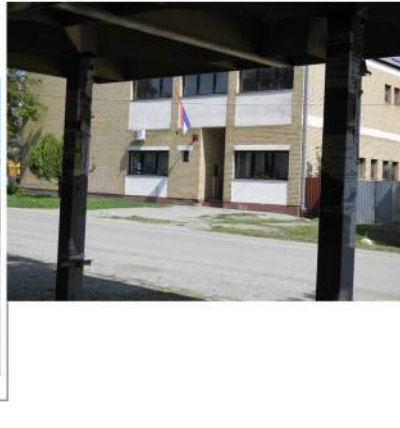

Prikaz centralne zone naselja Čenta na katastarskoj mapi sa početka XX veka

Prikaz centralne zone naselja Čenta na mapi rađenoj nakon Drugog svetskog rata

ČENTA
opština Zrenjanin

SR 1:2000

Uprava/administracija

mesna zajednica i kancelarija

banka/pošta

Religija/kultura/obrazovanje

crkva

škola/obdanište

dom kulture

Trgovina/ugostiteljstvo/usluga

kafana/restoran

prodavnica

Stanovanje

jednoporodično

Ečka

(Écska és Ecsehida, Deutsch Etschka und Romanisch Etschka)

Pretpostavlja se da se srednjovekovno naselje Ečehida (Ecsehida) nalazilo u neposrednoj blizini današnjeg sela Ečka. Dokumenti iz XV veka ga spominju kao mesto koje pripada Bečeju. Opstalo je čak i za vreme turske vladavine, a na *Mersijevoj mapi*⁶⁹⁵ je označeno kao naseljeno mesto. U to vreme su ovde živeli Srbi. Marija Terezija je u drugoj polovini XVIII veka, 1767. godine kolonizirala rumunske porodice.⁶⁹⁶

Na mapi *prvog vojnog premera*⁶⁹⁷ Ečka (Etscka) je neuređeno naselje koje se pruža duž obale Begeja. U središtu sela se uočava jedna elipsasta parcela sa objektom većeg gabarita, za koji se pretpostavlja da je pravoslavna crkva koja je izgrađena od zemlje 1711. godine.⁶⁹⁸ Oko crkve se formira slobodna površina, oko nje su grupisane zgrade, a na kojoj je verovatno bio javni prostor sela.

Porodica Lazar (Lázár) je kupila naselje prilikom prodaje komorskih imanja 1781. godine i tako je postala veleposednik Ečke. Veliki deo do tada slobodnog srpskog stanovništva se odavde preselio na teritoriju naselja Čenta (Leopoldova), a na njihovo mesto su došli Bugari kojima je osnovana katolička parohija 1793. godine. Godinu dana kasnije je podignuta prva crkva koja je više puta proširivana.⁶⁹⁹ Nemci su kolonizovani iz raznih mesta

Slika 197: Razglednica nemačkog dela Ečke

nekadašnjeg Tamiškog Banata 1802. godine, a bugarsko stanovništvo je iseljeno 1825. godine. Sredinom XIX veka deo Nemaca je nameravao da se iseli iz Ečke i osnuju drugo naselje, jer istekom ugovora sa veleposednikom, nije im ostala obradiva zemlja. Njihova molba je prvo odbijena, a posle je ipak odobrena.⁷⁰⁰

⁶⁹⁵ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁶⁹⁶ Borovszky 1911, 44

⁶⁹⁷ „The First Military Survey–Ečka“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁶⁹⁸ Поповић 2001, 71

⁶⁹⁹ Erős 1993, 229

⁷⁰⁰ Borovszky 1911, 44

Na *drugom vojnom premeru*⁷⁰¹ Ečka je već uređeno naselje sa pravougaonim i trapezastim blokovima, prilagođavajući se sa zapadne strane toku reke Begej. S obzirom na to što se naselje sastojalo od rumunskog i od nemačkog dela, formirana su dva javna prostora, obeležena crkvama i pomerena ka reci. Pravoslavni, rumunski centar je postavljen na raskrnicu glavne i jedne sporedne ulice, gde su objekti javnih namena raspoređeni duž oba pravca. Na raskrnicu gde se nalazio bunar je formiran slobodan prostor. Katolički centar je formiran na mestu susretanja dveju ulica, odnosno na kraju glavne ulice. Crkva je postavljena na sred saobraćajnice, a oko nje su građevine većih gabarita, naročito one na uglovima. Pretpostavlja se da su to bile zgrade sa javnim funkcijama. Arhitektonski okvir čini i dvorac plemića. Ispred crkve je formiran slobodan prostor, gde je zasađeno drveće. Vremenom se javni prostor sela proširuje, javni objekti se nalaze duž glavne ulice počev od katoličke, preko pravoslavne crkve. Na *trećem vojnom premeru*⁷⁰² je dobro uočljivo, da su na tom prostoru raspoređene zgrade dužom stranom okrenute prema ulici.

Slika 198: Zgrada rumunske i nemačke opštine u Ečkoj

Zgrade arhitektonskog okvira javnih prostora u tradicionalnom selu su postepeno izgrađene i postepeno su transformisane. Osnovne građevine oko trgova su bile: crkva, škola, zgrada opštine, trgovačke radnje, a često i zanatlijske radnje. Rumunska pravoslavna crkva je građena 1856. godine, dok je katolička dobila sadašnji oblik 1864. godine. Škole i zgrade opštine su takođe podizane na prekretnici XIX i XX veka.⁷⁰³

Nakon Drugog svetskog rata Ečka je pripadala srezu Zrenjanin i bila je opština. U to vreme su počele značajnije transformacije trga. U socijalističkoj eri, u 1950-im godinama je izgrađen dom kulture, ispred kojeg je postavljen spomenik palim borcima, zatim je podignut dom zdravlja. Urbanistički plan rađen za period od 1972. do 1992. godine predviđa da centralni sadržaji budu smešteni na sredini naselja i da se tu nalaze sve javne institucije kao što su: obrazovanje, kultura, administracija, trgovina, usluge, ugostiteljstvo i zdravstvena

⁷⁰¹ „The Second Military Survey–Ečka“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁷⁰² „Hungarian Kingdom–Ečka“ 20. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁷⁰³ IAZ F 41 Ečka

stanica. Tu su još predviđeni kolektivno i individualno stanovanje, kao i park i rekreaciona zona, namenjeni odmoru stanovnika sela.⁷⁰⁴

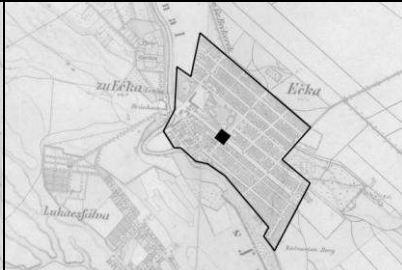

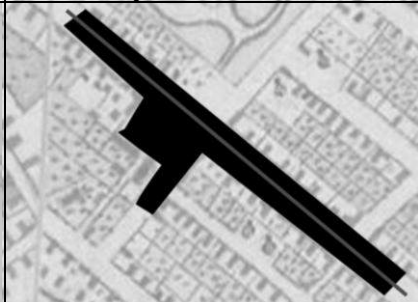
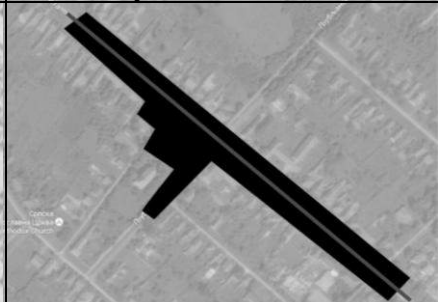

Slika 199: Spomenik palim borcima ispred zadružnog doma u Ečkoj

Javni prostor naselja Ečka se i dalje prostire duž glavne ulice, gde se nalaze sve javne funkcije mesta. Na raskrsnici, gde se nalazi rumunska pravoslavna crkva ostala je slobodna površina na kojoj se danas nalaze pijačne tezge, kao i niz montažnih objekata izgrađenih od metala, ređe od čvrstog materijala. Na mapi *drugog premera* je ovde vidljiv bunar koji je u poslednjim godinama obnovljen i ima oblik stilizovane tradicionalne banatske kuće, kako je to u današnje vreme postalo moderno po selima. Sklad između ovih novih i već postojećih elemenata ne postoji. Zelenilo javnog prostora je neplanirano i neodržavano, isto tako i mobilijar koji uglavnom potiče iz socijalističke epohe. Kolski saobraćaj u glavnoj ulici ometa doživljaj prostora kao jedne celine.

⁷⁰⁴ PZZZSK – registrator Ečka

1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin	
1.2	Naziv naselja	Ečka	
1.3	Prethodni nazivi	Écska és Ecsehida, Deutsch Etschka und Romanisch Etschka	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	srednji vek – opstao je za vreme Turaka	Naseljavanja od druge polovine XVIII do prce polovine XIX v.	
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka srez Zrenjanin (Veliki Bečkerek)		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	3.243*	4.862*	4.621
	2011. godine		
	3.999		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	Srbi, Rumuni, Bugari, Nemci		srpsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2.	Podaci o javnom prostoru		
2.1	Naziv javnog prostora	–	
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate	Y kordinate	
	45.31	20.43	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj	položaj na periferiji	
		x	
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	javni prostor ima složen oblik	javni prostor ima složen oblik, formiran je duž ulice	javni prostor ima oblik slova T, formiran je duž ulice
			

2.5	Savremene funkcije javnog prostora			
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina			
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora			
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora			
	Namena zgrada	Period izgradnje		
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva	x		
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija		x	
	škola/obdanište	x		x
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			x
	vatrogasni dom			x
	pošta			x
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija		x	
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			x
	prodavnica			x
	benzinska pumpa			
	Stanovanje			
	višeporodično stanovanje			x
	jednoporodično stanovanje	x		x
	Dominanta arhitektonskog okvira	ne postoji dominantna prostora**		
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	ne postoji dominantan period izgradnje arhitektonskog okvira		
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše
			x	
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominantna	da	ne	
			x	
2.7	Urbani mobilijar javnog prostora			
	Tip mobilijara	Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst	x		
	česma			x
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			x
	spomenik palim borcima			x
	transformator			
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			x

	kiosk			X	X
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	X
	kanta za smeće			X	X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje	loše		
		X			

*stanovništvo rumusnog i nemačkog dela Ečke

**javni prostor se nalazi na velikoj teritoriji, zato ne postoji dominanta

Prikaz centralne zone naselja Ečka na prvom vojnom premeru

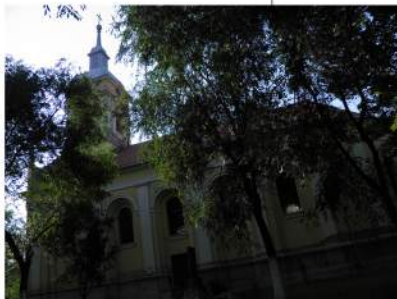
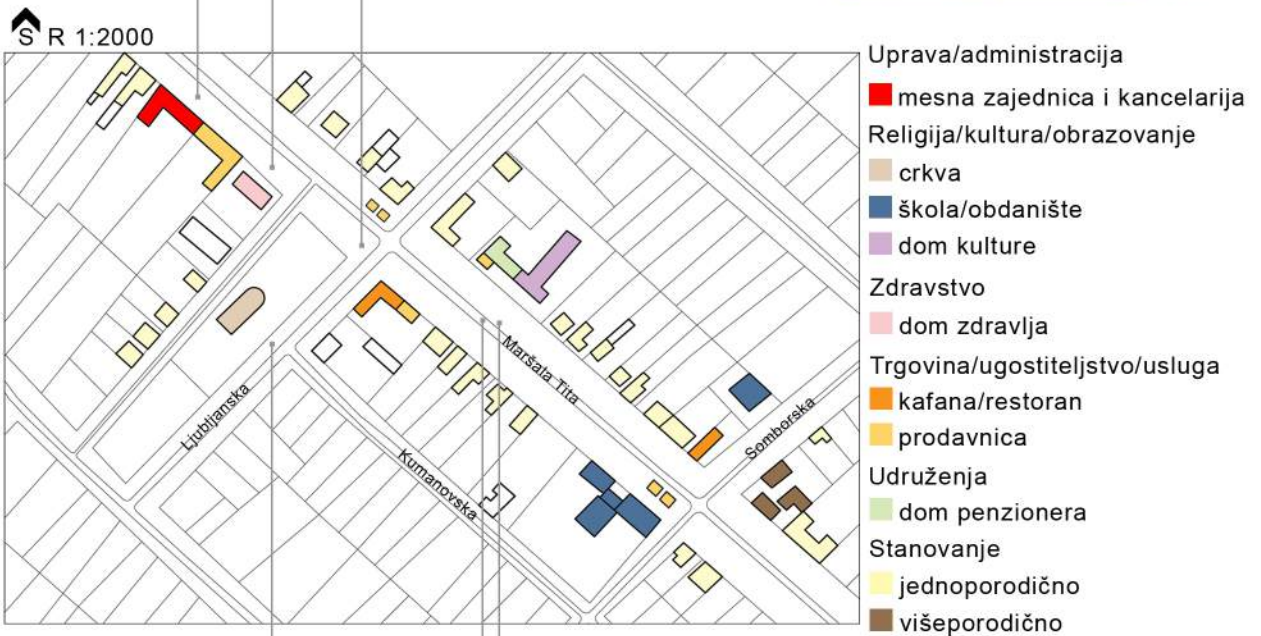

Prikaz centralne zone naselja Ečka na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Ečka na trećem vojnom premeru

EČKA
opština Zrenjanin

Elemir

(Alsóelemér és Felsőelemér; Deutsch Elemer und Serbisch Elemer)

Naselje Elemir ima srednjovekovne korene, pojavljuje se u dokumentima u XV veku. Tokom turske vladavine je naseljeno srpskim stanovništvom koje je ostalo i nakon proterivanja Turaka. Mesto je obeleženo i na *Mersijevoj mapi*.⁷⁰⁵ Kao komorsko imanje je prodato 1781. godine, a kupila ga je porodica Kiš.⁷⁰⁶ Krajem XVIII veka u naseljima gde su postojale slobodne parcele dodatno se naseljavalo stanovništvo i upravo je to bio slučaj i u Elemiru.⁷⁰⁷ Veleposednik je naseljavao nemačke porodice od 1796. godine, dok je deo srpskog stanovništva otišao na teritoriju vojne granice.

Na *prvom vojnom premeru*⁷⁰⁸ je prikazano neuređeno naselje izduženog oblika na samoj granici močvarnog područja pored reke Tise. Na sredini mesta postoji slobodna površina okružena objektima čije dimenzije nisu veće od ostalih zgrada, ali uprkos tome pretpostavlja se da je ovde bio javni prostor sela.

Slika 200: Razglednica javnog prostora Srpskog Elemira

Mapa *drugog premera*⁷⁰⁹ pruža informacije već o uređenom naselju koje se sastoji od pravougaonih blokova različitih veličina. Osnova naselja ima oblik pravougaonika čiji je donji ugao sa zapadne strane odsečen. Taj oblik je uslovljen geografskim prilikama, jer na tom mestu počinje plavni teren. I srpsko i nemačko

stanovništvo je izgradilo svoj javni prostor koji je na ovoj mapi definisani religijskim objektima. U srpskom delu naselja trg je formiran na raskrsnici glavne i jedne sporedne ulice. Slobodan prostor nije obrazovan, ugaone parcele su izgrađene zgradama javne namene, a oko

⁷⁰⁵ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁷⁰⁶ Borovszky 1911, 16

⁷⁰⁷ AV F11 720/1787

⁷⁰⁸ „The First Military Survey–Elemir“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁷⁰⁹ „The Second Military Survey–Elemir“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

raskrsnice se nalaze i drugi objekti većih gabarita. Pravoslavna crkva je izgrađena 1806. godine.⁷¹⁰

Na razglednici sa početka XX veka je prikazano da su na trgu bile i trgovačke radnje kao i to, da je površina za saobraćaj ispred crkve pretvorena u slobodan prostor centra. Prikaz je rađen u isto vreme kao i katastarska mapa, 1914–1916. godine.⁷¹¹ Odnosi se nisu promenili na samom javnom prostoru. Na sve četiri ugaone parcele su izgrađene zgrade većih gabarita i na jednoj od njih se nalazi crkva. Pretpostavlja se da centar nije bio ograničen samo na ugaone parcele, jer su se i okolo nalazile zgrade većeg gabarita koje su mogle imati javnu funkciju. Na samoj raskrsnici se nalazi mobilijar javnog prostora u vidu krsta.

Slika 201: Razglednica javnog prostora Nemačkog Elemira

Nemački javni prostor je neobilčno oblikovan: neki javni objekti su raspoređeni oko bloka gde je izgrađen dvorac, dok su drugi na glavnoj ulici. Katolička crkva je podignuta 1846. godine međutim, u kompleksu dvorca već je od 1796. godine postojala kapela ili bogomolja.⁷¹² Slobodan prostor trga zauzima park dvorca. Na razglednici je

prikazana crkva sa svojim pretprostorom i to svedoči o tome da je mali intenzitet saobraćaja dozvoljavao kvalitetno korišćenje trga.⁷¹³ Javni prostori su sačuvali svoje karakteristike i krajem XIX veka, sudeći po mapama *trećeg premera*. Na katastarskoj mapi iz 1914–1916. godine je prikazan dvorac sa ogromnim ograđenim parkom sa ulične strane. Na ovom mestu se formira jedna široka ulica u obliku slova C, gde se sa unutrašnje strane nalazi park, a sa spoljne su raspoređene javne zgrade, između ostalog i crkva. Ispred religijskog objekta se nalazi krst, a u istom delu ulice je podignut spomenik Bogorodici. Obe skulpture su prikazane na razglednici.

Nakon Drugog svetskog rata dolazi do promene stanovništva: iseljavaju se Nemci i kolonizuju se porodice iz Bosne. Kao posledice novog režima i na javnom prostoru su se

⁷¹⁰ Поповић 2001, 70

⁷¹¹ MNL OL S 76 No 0403/1-35 Elemir

⁷¹² Erős 1993, 235

⁷¹³ „Németelemér 1915“ 04.02. 2015.

<http://postcards.hungaricana.hu/hu/search/results/?simple=1&query=SZO%3D%28kum%C3%A1nr%C3%B3%29>

dešavale određene promene. Javni prostor nekadašnjeg nemačkog dela je u potpunosti marginalizovan i novi javni prostor je formiran na mestu nekadašnjeg centra srpskog dela naselja. Zadrugni dom, objekat koji je simbolizovao pobjedu socijalizma, podignut je u posleratnim godinama. Ispred njega je otkriven spomenik palim borcima, a 1951. godine i spomen ploča na samom objektu.⁷¹⁴ Osim crkve i objekta mesne zajednice i mesne

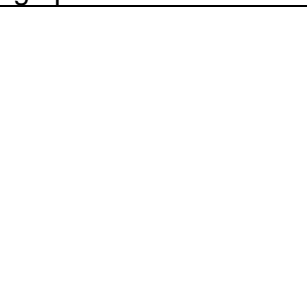
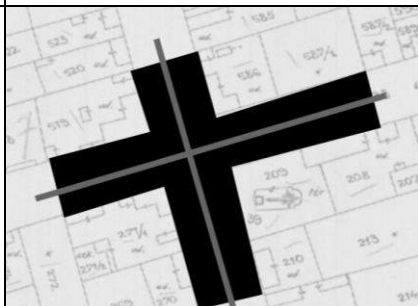
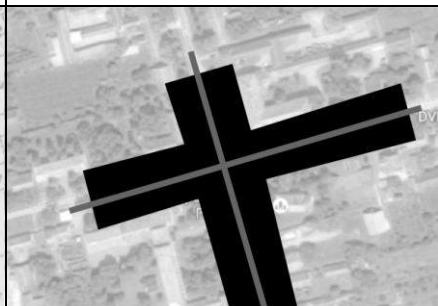

Slika 202: Zadrugni dom i spomenik palim borcima u Elemiru

kancelarije promenjen je čitav arhitektonski okvir javnog prostora. Izgrađene su nove građevine: škola, dom zdravlja, kolektivno stanovanje, pošta itd. Postavljen je prostorni mobilijar projektovan u tada vladajućem stilu. Put je asfaltiran i sve veći promet saobraćaja je polako onemogućio korišćenje slobodne površine centra. U međuratnom periodu, ili nakon Drugog svetskog rata, crkvena porta je ograđena, što je osim asfaltiranja puta znatno doprinelo razbijanju jedinstva trga.

Vremena tranzicije nisu donela velike novine u oblikovanju arhitektonskog omotača trga međutim, znatno su uticala na njegovo održavanje. Montažni objekti, razbacana i zastarela oprema trga, zarđala autobuska stanica kvare opšti doživljaj prostora, a tome doprinosi i neuredno zelenilo, kao i suviše malo pažnje koja je poklonjena postavljanju reklamnih panoa i održavanju javnih objekata.

⁷¹⁴ PZZZSK – registrator Elemir

1.	Podaci o naselju				
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin			
1.2	Naziv naselja	Elemir			
1.3	Prethodni nazivi	Felsőelemér, Szerb-Elemér; Serbisch Elemer			
1.4	Vreme nastanka naselja				
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka		
	XV vek – opstao i za vreme Turaka	kraj XVIII veka – nastaje drugi deo naselja	–		
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka srez Zrenjanin (Veliki Bečkerek)				
1.6	Stanovništvo				
	Broj stanovnika				
	1829. godine	1911. godine	1971. godine		2011. godine
	2.773*	3.448	5.001*		4.338*
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)				
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka		
	srpsko stanovništvo		srpsko stanovništvo		
1.7	Prostorna struktura naselja				
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek		
					
2.	Podaci o javnom prostoru				
2.1	Naziv javnog prostora	–			
2.2	Kartografski podaci javnog prostora				
	X kordinate		Y kordinate		
	45.44		20.29		
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi				
	centralni položaj		položaj na periferiji		
			x		
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica				
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka		
	javni prostor složenog oblika, ulica ga preseca	javni prostor ima oblik krsta, formiran je raskrsnici dveju ulica	javni prostor ima oblik krsta, formiran je na raskrsnici dveju ulica		
					

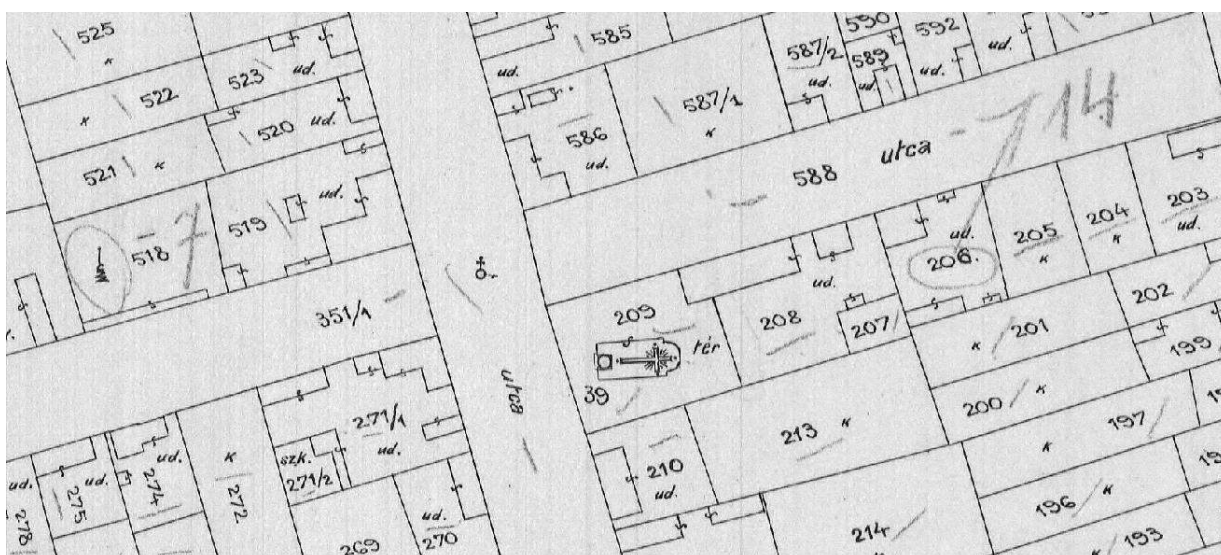
2.5 Savremene funkcije javnog prostora					
	aktivni saobraćaj	x			
	mirujući saobraćaj	x			
	parkovska površina				
	pijaca	x			
	dečije igralište	x			
	organizovana dešavanja	x			
	neophodne aktivnosti	x			
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora					
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora					
Namena zgrada		Period izgradnje			
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
crkva		x			
opštinska zgrada					
mesna zajednica/kancelarija			x		
škola/obdanište				x	
vojna zgrada					
dom kulture				x	
dom zdravlja				x	
vatrogasni dom					
pošta				x	
banka					
policajska stanica					
zgrada poljopivredne zadruge					
zgrada raznih udruženja/partija					
ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel					
prodavnica				x	
benzinska pumpa					
Stanovanje					
višeporodično stanovanje				x	
jednoporodično stanovanje					
Dominanta arhitektonskog okvira		srpska pravoslavna crkva			
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		ne postoji dominantan period izgradnje arhitektonskog okvira			
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše	
			x		
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da		ne	
				x	
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora					
Tip mobilijara		Period nastanka			
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
krst					
česma		x			
klupa					
osvetljenje				x	
oglasna tabla					x
spomenik značajnim ličnostima					
spomenik palim borcima				x	
transformator					
antenna-predajnik					
autobuska stanica				x	

	kiosk			X	X
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće				X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		X			

*stanovništvo Elemira u savremenim granicama

Prikaz centralne zone naselja Elemir (Srpski Elemir) na mapi drugog vojnog premera

Prikaz centralne zone naselja Elemir (Srpski Elemir) na katastarskoj mapi sa početka XX veka

↑ S R 1:2000

Uprava/administracija

■ mesna zajednica i kancelarija

■ banka/pošta

Religija/kultura/obrazovanje

■ crkva

■ škola/obdanište

■ dom kulture

Zdravstvo

■ dom zdravlja

Trgovina/ugostiteljstvo/usluga

■ kafana/restoran

Udruženja

■ dom penzionera

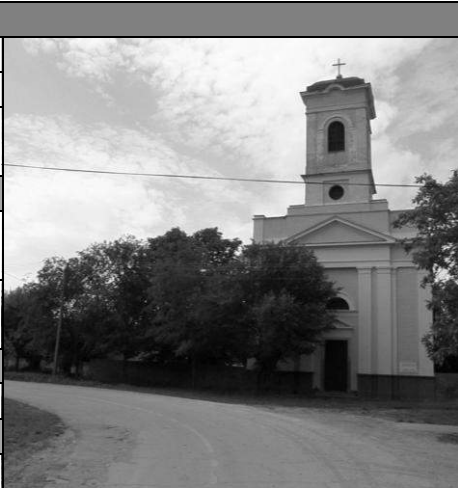

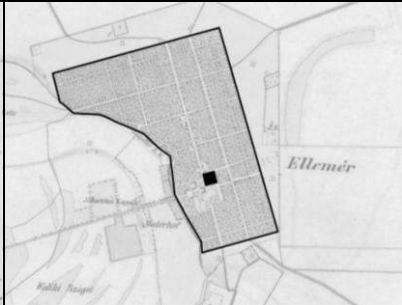
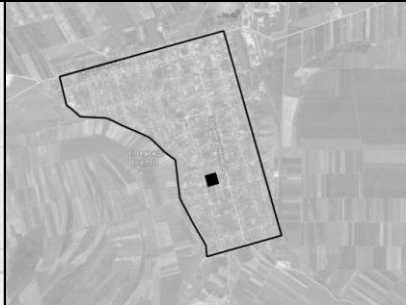

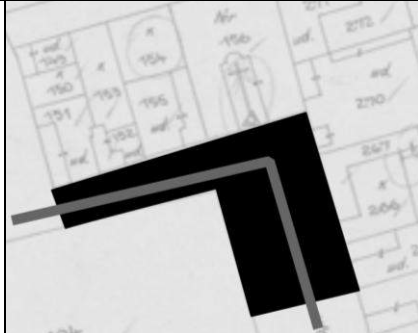
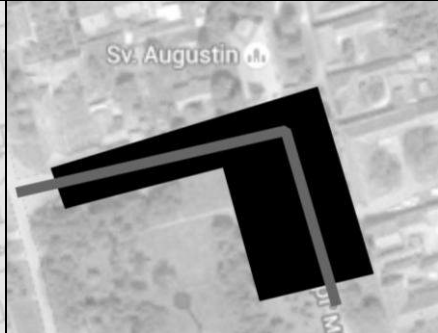
Stanovanje

■ jednoporodično

■ višeporodično

- a- deo zgrade poljoprivredne zadruge je napušten, a u drugom delu se nalazi klub penzionera
 b- zgrada u okviru koje se nalaze razna udruženja
 c- u okviru zgrade doma zdravlja nalazi se i višeporodično stanovanje
 d- zgrada biblioteke

1.	Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin		
1.2	Naziv naselja	Elemir		
1.3	Prethodni nazivi	Alsóelemér, Németelemér; Deutsch Elemer		
1.4	Vreme nastanka naselja			
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka	
	–	kraj XVIII veka – 1796. g.	–	
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka srez Zrenjanin (Veliki Bečkerek)			
1.6	Stanovništvo			
	Broj stanovnika			
	1829. godine	1911. godine	1971. godine	2011. godine
	2.773*	1.007	5.001*	4.338*
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)			
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka	
	nemačko stanovništvo		srpsko stanovništvo	
1.7	Prostorna struktura naselja			
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek	
				
2.	Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora		Trg Maršala Tita	
2.2	Kartografski podaci javnog prostora			
	X kordinate		Y kordinate	
	45.43		20.30	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi			
	centralni položaj		položaj na periferiji	
	x***			
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica			
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka	
	javni prostor nije definisan	javni prostor ima oblik slova L, formiran je duž dveju ulica	javni prostor ima oblik slova L, formiran je duž dveju ulica	
				

2.5	Savremene funkcije javnog prostora			
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca			
	dečije igralište			
	organizovana dešavanja			
	neophodne aktivnosti			
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora			
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora			
	Namena zgrada	Period izgradnje		
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
		period tranzicije		
	crkva	x		
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			
	škola/obdanište			
	vojna zgrada			
	dom kulture			
	dom zdravlja			
	vatrogasni dom			
	pošta			
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel	x		
	prodavnica	x		x
	benzinska pumpa			
	Stanovanje			
	višeporodično stanovanje			
	jednoporodično stanovanje	x		x
	Dominanta arhitektonskog okvira	Rimokatolička crkva		
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	ne postoji dominantan period izgradnje arhitektonskog okvira		
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše
			x	
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da	ne	x
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora			
	Tip mobilijara	Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
		period tranzicije		
	krst			
	česma			
	klupa			
	osvetljenje			
	oglasna tabla			
	spomenik značajnim ličnostima			
	spomenik palim borcima			
	transformator			
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			

	kiosk				
	fontana				
	telefonska govornica				
	držač za bicikle				X
	kanta za smeće				X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
				X**	

*stanovništvo Elemira u savremenim granicama

**prostor se više ne doživljava kao javni prostor

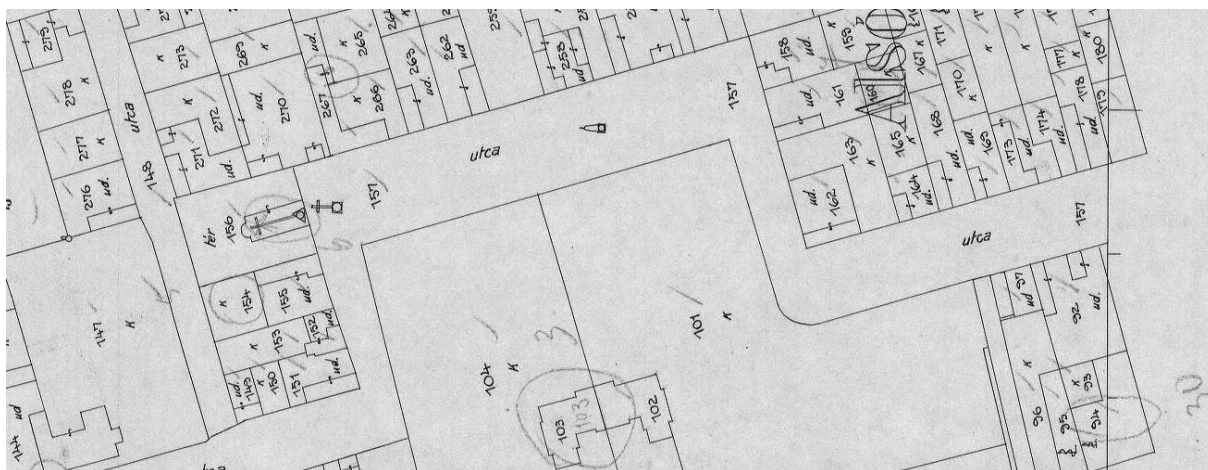
***centralni položaj u nekadašnjem nemačkom delu sela

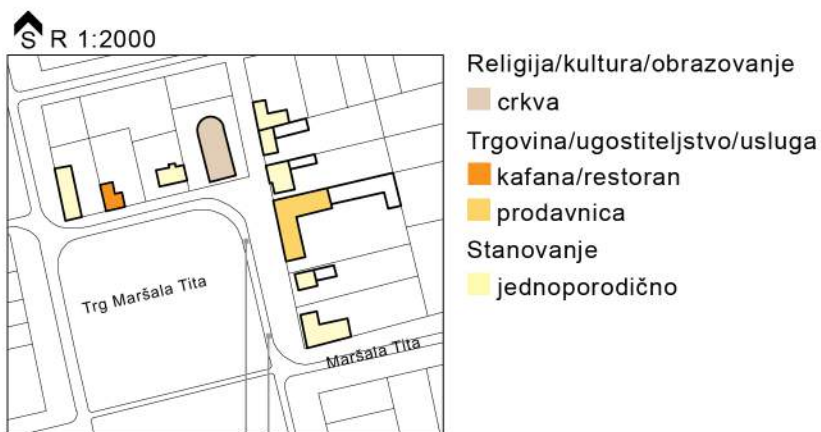
Prikaz naselja Elemir na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Elemir (Nemački Elemir) na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Elemir (Nemački Elemir) na katastarskoj mapi sa početka XX veka

Farkaždin

(Farkasd)

Farkaždin je selo za koje se pretpostavlja da ima srednjovekovne korene međutim, za vreme Turaka je opustošeno. Na *Mersijevoj mapi*⁷¹⁵ je obeleženo kao nenaseljeno mesto. U drugoj polovini XVIII veka naselje je kolonizovano srpskim porodicama, a kratko nakon toga, od 1770. godine pripalo je Banatskoj vojnoj granici, i bila je u njenom sastavu sve do njenog raspada.⁷¹⁶

Selo Farkaždin je na *prvom vojnom premeru*⁷¹⁷ prikazano kao neuređeno naselje izduženog oblika koje se prostire duž obale reke. U središtu mesta se uočava jedan nepravilni blok sa zgradom većih dimenzija od ostalih, a jedna strana se lučno završava, kao da se radi o apsidi. Verovatno je tu bio javni prostor sela. Međutim, pravoslavna crkva se prvi put spominje tek 1847. godine.⁷¹⁸

Slika 203: Kuća beležnika u Farkaždinu – razglednica sa početka XX veka

Na mapi *drugog vojnog premera*⁷¹⁹ Farkaždin je uređeno naselje sa pravougaonim blokovima raznih dimenzija. Naselje ima oblik nalik izduženom pravougaoniku, a uprkos težnji ka pravilnosti, ipak se prilagođava topografskim uslovima, tj. prati tok reke Tamiš. Javni prostor je obeležen crkvom, a postavljen je na raskrsnicu dveju ulica, gde je odsecanjem uglova blokova formirana prilično velika slobodna površina. Oko

ovog prostora su zgrade većeg gabarita, pretpostavlja se, objekti javne namene. Na trg je postavljeno zelenilo i mobilijar javnog prostora u vidu krsta. *Treći premer*⁷²⁰ prezentuje veoma slično stanje. Oblik trga je ostao isti, jedino su okolne građevine menjale svoje dimenzije. Na ovim mapama crkva još nije bila ograđena, izolovana, nego su crkveni običaji i sama crkva bili sastavni delovi javnog prostora. Arhitektonski okvir centra sela predstavljaju

⁷¹⁵ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁷¹⁶ PZZZSK – registrator Farkaždin

⁷¹⁷ „The First Military Survey–Farkaždin“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁷¹⁸ „Srpska pravoslavna eparhija banatska–Farkaždin“ 05. 02. 2015.

<http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/perlesko-namesnistvo/farkazdin/#more-723>

⁷¹⁹ „The Second Military Survey–Farkaždin“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁷²⁰ „Hungarian Kingdom–Farkaždin“ 20. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

uobičajene funkcije: zgrada opštine, škola, prodavnice, a na jednoj razglednici je prikazana kuća beležnika.⁷²¹

Slika 204: Slika centra Farkaždina nakon Drugog svetskog rata

U međuratnim godinama arhitektonski omotač se i dalje transformiše, stil oblikovanja međutim, nije promenjen, pa je sačuvana harmonija javnog prostora. Pretpostavlja se da je tada, ili neposredno u posleratnim godinama došlo do ograđivanja crkvene porte i tako je poremećeno jedinstvo prostora. Tome su sredinom veka doprineli i elementi elektrifikacije. Fotografija iz 1959. godine prikazuje da su tradicionalne zgrade pretežno sačuvane, da saobraćajnice još nisu bile asfaltirane i tako

su sačuvane opšte karakteristike mesta.⁷²²

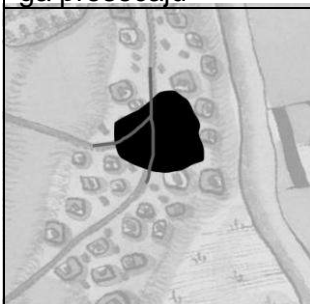
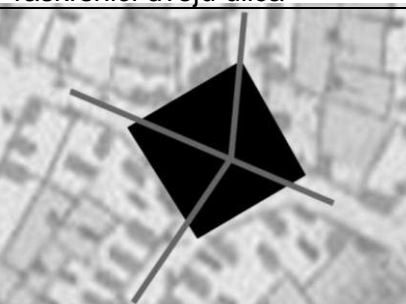
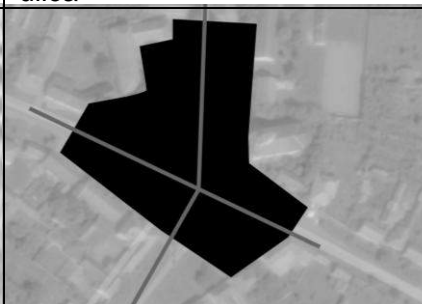
Slika 205: Zadrudni dom i spomenik palim borcima na javnom prostoru Farkaždina

Socijalističku eru je u selu reprezentovao zadrudni dom ispred kojeg su postavljena dva spomenika palim borcima. U kasnijem periodu socijalizma deo arhitektonskog omotača je zamenjen novim objektima. Neke parcele koje su ranije činile slobodan prostor trga su ograđene, a krst koji je nekada bio postavljen ispred crkve se pomera i postavlja neposredno pored tada već asfaltirane saobraćajnice. Umesto drvenih stubova ispred crkve je postavljen metalni transformator.

U vremenima tranzicije nema izražene graditeljske delatnosti u centru sela. Tu se nalaze građevine iz raznih perioda koje su različito održavane. To su: dom kulture, pošta, mesna zajednica i mesna kancelarija, škola, crkva, ugostiteljski objekti, prodavnice i porodične kuće. Slobodna površina trga je delom ograđena, asfaltirana ili ozelenjena međutim, nije poklonjeno dovoljno pažnje njenom održavanju. Oblikovanje i postavljanje prostornog mobilijara su urađeni bez bilo kakve smislenosti. Zbog ovih činjenica, posmatrač nema osećaj da je ovde nekada bila jedna kompaktna površina, javni prostor naselja.

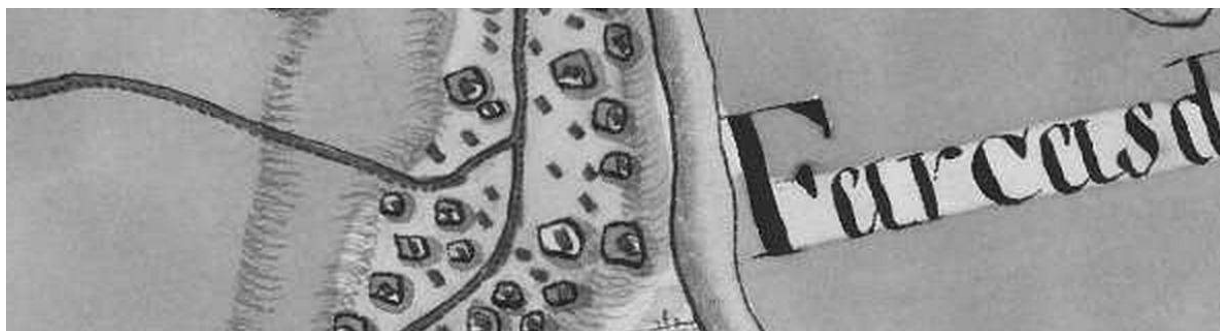
⁷²¹ „Farkaždin-selo kome su vukovi u imenu“ 04.02. 2015. <http://ilovezrenjanin.com/aktuelno/farkazdin-selo-kome-su-vukovi-u-imenu/>

⁷²² PZZZSK – registrator Farkaždin

1.	Podaci o naselju				
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin			
1.2	Naziv naselja	Farkaždin			
1.3	Prethodni nazivi	Farkasd			
1.4	Vreme nastanka naselja				
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka		
	ima srednjovekovne korene	druga polovina XVIII veka	–		
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka				
	srez Kovačica (Antalfalva)				
1.6	Stanovništvo				
	Broj stanovnika				
	1829. godine	1911. godine	1971. godine		2011. godine
	nema podataka	1.953	1.743		1.179
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)				
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka		
	srpsko stanovništvo		srpsko stanovništvo		
1.7	Prostorna struktura naselja				
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek		
					
2.	Podaci o javnom prostoru				
2.1	Naziv javnog prostora	–			
2.2	Kartografski podaci javnog prostora				
	X kordinate		Y kordinate		
	45.18		20.47		
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi				
	centralni položaj		položaj na periferiji		
			x		
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica				
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka		
	javni prostor složenog oblika, ulice ga presecaju	javni prostor ima oblik pravougaonika, formiran je na raskrsnici dveju ulica	javni prostor ima složen oblik, formiran je na raskrsnici dveju ulica		
					

2.5	Savremene funkcije javnog prostora			
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora			
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora			
	Namena zgrada	Period izgradnje		
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva	x		
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija	x		x
	škola/obdanište	x		
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			x
	vatrogasni dom			
	pošta			x
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija	x		
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			x
	prodavnica	x		
	benzinska pumpa			
	Stanovanje			
	višeporodično stanovanje			
	jednoporodično stanovanje	x		x
	Dominanta arhitektonskog okvira	srpska pravoslavna crkva		
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	period Monarhije		
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše
			x	
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da	ne	x
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora			
	Tip mobilijara	Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst	x		
	česma			
	klupa			x
	osvetljenje			
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			
	spomenik palim borcima			x
	transformator			x
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			x

	kiosk				
	fontana				
	telefonska govornica				
	držač za bicikle				
	kanta za smeće			X	X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje	loše		
		X			

Prikaz pretpostavljene centralne zone u naselju Farkašdin na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone u naselju Farkašdin na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone u naselju Farkašdin na trećem vojnom premeru

↑ S R 1:2000

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
- banka/pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
- škola/obdanište
- dom kulture
- Zdravstvo
- dom zdravlja
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- kafana/restoran
- prodavnica
- Udruženja
- lovački dom
- Stanovanje
- jednoporodično

Jankov Most

(Jankahíd; Jankaid)

Naselje Jankov Most je postojalo u srednjem veku. Pominje se u XIII veku, zatim u XIV stoleću na spisku papske desetine. Dokumenti iz 1660-ih godina takođe govore o mestu Jankahid (Jankahíd). Za vreme Turaka, ili nakon njihovog odlaska selo je opustošeno, a takođe se i na *Mersijevoj mapi*⁷²³ pojavljuje kao napušteno mesto. Rumunsko stanovništvo je naseljeno 1747. godine sa prostora duž reke Moriš i formiralo je svoje selo.⁷²⁴

Na *prvom vojnom premeru*⁷²⁵ je Jankov Most neuređeno naselje izduženog oblika duž reke Begej.⁷²⁶ Jasno se uočava crkva koja se nalazi na sredini slobodnog prostora okruženom, kako se pretpostavlja zgradama javnih namena. Ovi objekti nisu imali veće dimenzije od ostalih kuća u selu. O postojanju crkve svedoče i dokumenti, i bila je izgrađena od naboja nakon dolaska Rumuna.⁷²⁷ Godine 1781. porodica Lazar kupuje ovo naselje zajedno sa imanjem u Ečkoj. Veruje se da je tada došlo do uređenja sela. Crkva je verovatno

Slika 206: Rumunska pravoslavna i grkokatolička crkva u centru Jankov Mosta

predstavljala početnu tačku premeravanja, kako je to definisano u *Glavnim instrukcijama*.

*Drugi vojni premer*⁷²⁸ prikazuje uređeno naselje skoro kvadratnog oblika, koje se sastoji od pravougaonih blokova različite veličine. Na samoj obali reke nekoliko blokova imaju drugačiju formu i prilagođeni su konfiguraciji terena, tj. toku reke Begej. Javni prostor je formiran na severozapadnoj strani naselja, odnosno ne zauzima geometrijsko

središte sela, već je pomeren ka vodenoj površini. Postavljen je na raskrsnicu dveju ulica, gde su ugaone parcele neizgrađene i formiraju slobodan prostor trga, jedino crkva svojim gabaritom zauzima deo njegove površine.⁷²⁹ Okolo su objekti javne namene čije dimenzije nisu znatno veće od ostalih objekata naselja. Pored ugaone parcele je građevina obeležena crnom bojom, verovatno crkva koja je namenjena rušenju. Na trgu se nalazi zelenilo.

⁷²³ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁷²⁴ Borovszky 1911, 58 – U dokumentaciji Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture se navodi da je selo bilo naseljeno srpskim stanovništvom 1753. godine, dok su rumuni došli 1765

⁷²⁵ „The First Military Survey–Jankov Most“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁷²⁶ Tipičan primer naselja koja su opustošena do početka XVIII veka, a kasnije planski kolonizovana, međutim, nije došlo do planskog uređenja same strukture sela.

⁷²⁷ PZZZSK – registrator Jankov Most

⁷²⁸ „The Second Military Survey–Jankov Most“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁷²⁹ Na ovom prikazu pravoslavna crkva se nalazi na istom mestu gde je i danas, samo je drugačije orijentisana. Na kasnijim prikazima, međutim, sve do 1888. godine, prikazan je na mestu doma kulture. Pretpostavlja se da su na drugom vojnom premeru ucrtali i to što je planirano, a ne samo postojeće stanje.

Na katastarskoj mapi iz 1875. godine⁷³⁰ prikazan je trg na raskrsnici. Sve četiri ugaone parcele su neizgrađene, a pravoslavni hram se nalazi pored ugaone parcele u pravcu reke na mestu današnjeg doma kulture, gde je, kako se pretpostavlja i prvenstveno bio sagrađen. Oko slobodnog prostora su građevine javnih funkcija koje su većih dimenzija od ostalih objekata. Ugaona parcela, odnosno buduće mesto crkve je obeleženo krstom, a nova rumunska pravoslavna crkva je izgrađena 1888. godine. *Premer sa kraja XIX veka*⁷³¹ prikazuje stanje koje je slično današnjem u odnosu na izgrađene i neizgrađene površine. Obe crkve su obeležene: i pravoslavna i grkokatolička koja je izgrađena 1899. godine.⁷³²

Tradicionalni arhitektonski okvir sela su između ostalog činile škola i zgrada opštine koje su izgorele prilikom požara tokom Prvog svetskog rata, nakon čega su građevine ponovo sagrađene. U međuratnom periodu, 1922. godine selo menja svoje ime Jankaid i postaje Jankov Most.

Sačuvana je skica situacionog plana centra sela iz perioda kada je projektovan zadružni dom u godinama posle Drugog svetskog rata.⁷³³ Na njoj je predstavljen položaj

Slika 207: Spomenik palim borcima ispred škole na trgu u Jankov Mostu

zgrada javnih namena oko trga. Ovde su bili mesni narodni odbor, dom kulture, škola i dve crkve. Dom kulture izgrađen u posleratnim godinama, a nalazi se na mestu gde je ranije bila postavljena pravoslavna crkva. Dve ugaone parcele su bile izgrađene, a druge dve slobodne. One su bile namenjene za formiranje parka i trga na kome se nalazio i arteški bunar. Spomen obeležje palim borcima Drugog svetskog rata je podignuto na trgu u centru sela 1974. godine, dakle u kasnijim godinama socijalizma, a tu su se nalazile i pijačne tezge. Asfaltiranjem saobraćajnice u tom periodu, javni prostor je podeljen na više manjih celina.

U vremenima tranzicije nisu se dešavale neke značajne promene na javnom prostoru sela Jankov Most i trg karakteriše stanje koje je formirano u socijalističko doba. Arhitektonski okvir osim doma kulture čine zgrade koje su građene pre Drugog svetskog rata. U prethodnim godinama pored pravoslavne crkve prema saobraćajnici su izgrađene dve kućice, bez posebnog oblikovanja koje remete opšti utisak prostora. Iako još uvek postoji neka vrsta harmonije arhitektonskog omotača trga, građevine, mobilijar seoskog trga, zelenilo i javni prostor uopšte uzev, veoma loše su održavani.

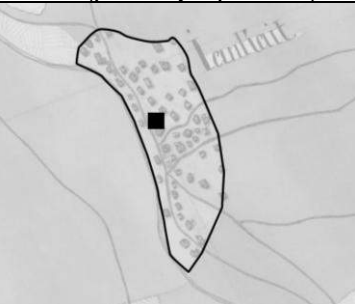
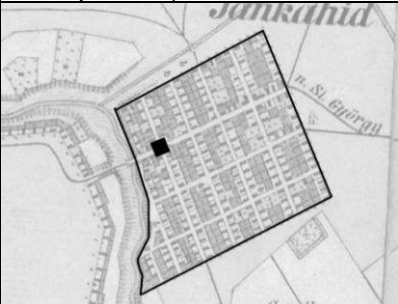

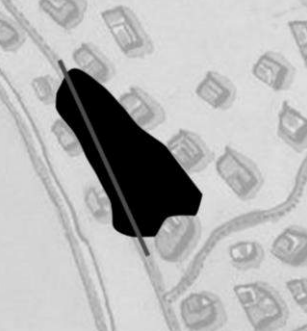
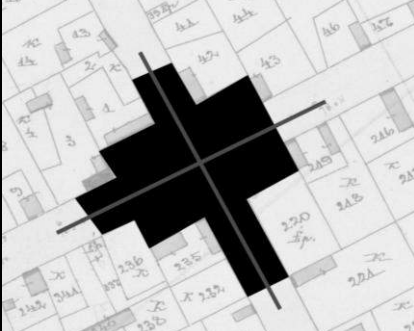
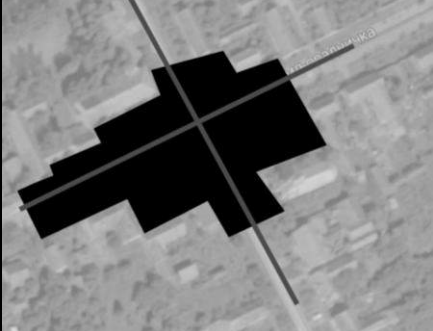
⁷³⁰ AV F 419 Jankov Most

⁷³¹ „Hungarian Kingdom–Jankov Most“ 20. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁷³² Borovszky 1911, 58

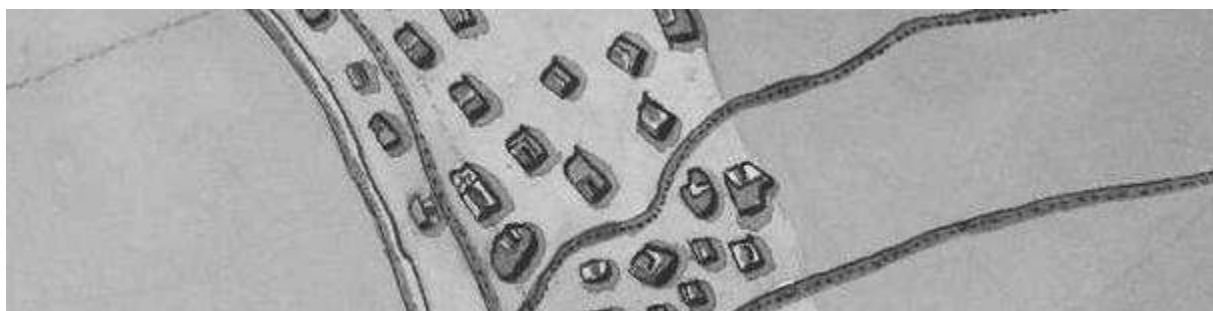
⁷³³ AV F 238 4 Jankov Most

1.	Podaci o naselju				
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin			
1.2	Naziv naselja	Jankov Most			
1.3	Prethodni nazivi	Jankahid; Jankaid			
1.4	Vreme nastanka naselja				
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka		
	XIII vek	sredina XVIII veka – 1747. g.	–		
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka				
	srez Zrenjanin (Veliki Bečkerek)				
1.6	Stanovništvo				
	Broj stanovnika				
	1829. godine	1911. godine	1971. godine		2011. godine
	312	1.278	977		530
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)				
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka		
	rumunsko stanovništvo		rumunsko stanovništvo		
1.7	Prostorna struktura naselja				
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek		
					
2.	Podaci o javnom prostoru				
2.1	Naziv javnog prostora	–			
2.2	Kartografski podaci javnog prostora				
	X kordinate		Y kordinate		
	45.18		20.47		
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi				
	centralni položaj		položaj na periferiji		
			x		
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica				
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka		
	javni prostor ima složen oblik, ulica ga preseca	javni prostor ima složen oblik, formiran je na raskrsnici dveju ulica	javni prostor ima složen oblik, formiran je na raskrsnici dveju ulica		
					

2.5	Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x			
	mirujući saobraćaj	x			
	parkovska površina	x			
	pijaca	x			
	dečije igralište	x			
	organizovana dešavanja	x			
	neophodne aktivnosti	x			
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora				
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
	Namena zgrada	Period izgradnje			
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
	crkva	x			
	opštinska zgrada				
	mesna zajednica/kancelarija	x		x	
	škola/obdanište	x		x	
	vojna zgrada				
	dom kulture			x	
	dom zdravlja	x			
	vatrogasni dom				
	pošta			x	
	banka				
	policajska stanica				
	zgrada poljopivredne zadruge				
	zgrada raznih udruženja/partija				
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel				
	prodavnica	x			
	benzinska pumpa				
	Stanovanje				
	višeporodično stanovanje				
	jednoporodično stanovanje	x	x		
	Dominanta arhitektonskog okvira	rumunska pravoslavna crkva			
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	period Monarhije			
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše	
			x		
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da		ne	
				x	
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
	Tip mobilijara	Period nastanka			
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
	krst	x			
	česma				
	klupa			x	x
	osvetljenje				
	oglasna tabla			x	
	spomenik značajnim ličnostima				
	spomenik palim borcima			x	
	transformator				
	antenna-predajnik				
	autobuska stanica			x	

	kiosk			X	
	fontana				
	telefonska govornica				
	držač za bicikle				
	kanta za smeće				X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		X			

Prikaz centralne zone naselja Jankov Most na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Jankov Most na drugom vojnom premeru

Prikaz javnog prostora naselja Jankov Most na katastarskoj mapi sa druge polovine XIX veka

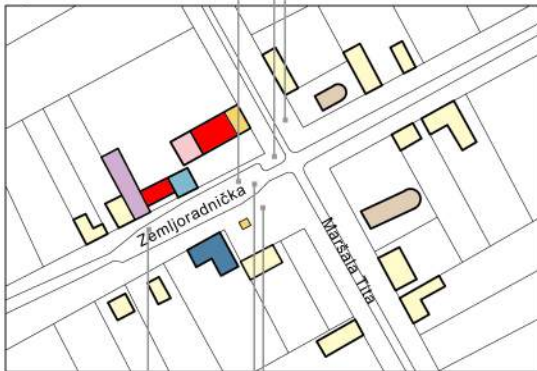

Prikaz javnog prostora naselja Jankov Most na mapi rađenoj nakon Drugog svetskog rata

JANKOV MOST
opština Zrenjanin

↑ S R 1:2000

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
- banka pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
- škola/obdanište
- dom kulture
- Zdravstvo
- dom zdravlja
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- prodavnica
- Stanovanje
- jednoporično

Klek

(Bégafó; Kleck)

Na mestu današnjeg naselja Klek je sredinom XVIII veka bila pustara, a tek u drugoj polovini veka počinju naseljavanja. Carica Marija Terezija je kolonizovala rumunsko stanovništvo 1765. godine, a ubrzo nakon njih naseljavani su i Srbi. Naselje je formirano sa obe strane puta ka Jankovom Mostu, a javni prostor je obeležila krčma izgrađena na jednom brežuljku.⁷³⁴

Na *prvom vojnom premeru*⁷³⁵ prikazuje se stanje naselja kada su u njemu živeli Rumuni i Srbi. Selo je uređeno, ima pravougaoni oblik i sastoji se od šest pravougaonih blokova. Iako se zna da je postojala gostiona, a verovatno i neki drugi javni objekti, na karti se oni ne ističu gabaritom, niti svojim položajem, a ne postoji ni neki veći slobodan prostor koji bi mogao biti trg.

Slika 208: Katolička crkva u Kleku

Srpsko stanovništvo se pretežno odselilo na prostor Banatske vojne granice u 1780-im godinama, a ubrzo su otišli i Rumuni. Na njihovo mesto porodica Lazar, vlastelinska porodica naselja i okolnih imanja, od 1781. godine naseljava nemačke koloniste u Klek 1812. i 1813. godine. Pretpostavlja se da je tada došlo do ponovnog uređenja naselja, jer na kartama *prvog i drugog premera* se ne poklapaju

parametri naselja, te položaj i veličina blokova. Na drugom vojnom premeru⁷³⁶ naselje je skoro kvadratnog oblika, sastoji se od pravougaonih blokova raznih veličina. Javni prostor je u geometrijskom središtu sela, i formiran je na raskrsnici dveju ulica. Tri ugaone parcele su neizgrađene i one čine slobodan prostor trga, dok je na jednoj ugaonoj parceli 1850. godine izgrađena crkva.⁷³⁷ Na uglovima su izgrađeni javni objekti koji gledaju na dve ulice i znatno su većeg gabarita od ostalih kuća. Na trgu nije obeleženo ni zelenilo, ni prostorni mobilijar. Slično stanje prikazuju i kasniji premeri.

⁷³⁴ Borovszky 1911, 23

⁷³⁵ „The First Military Survey–Klek“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁷³⁶ „The Second Military Survey–Klek“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁷³⁷ Erős 1993, 199 – Crkva je izgrađena 1846. i 1847. godine, a osveščena 1850.

Arhitektonski okvir su činile uobičajene zgrade. Na razglednici sa početka XX veka je prikazan javni prostor naselja sa arteškim bunarom.⁷³⁸ Pretpostavlja se da je bunar bio postavljen ispred crkve. U pozadini su javni objekti, preke kuće. Javni prostor je imao

Slika 209: Razglednica Kleka sa arteškim bunarom

posebno ime, nazvan je trgom, što je bila retkost u slučaju seoskih naselja. Prikaz javnog prostora sela iz 1944. godine svedoči o tome da su se u međuratnom periodu na trgu dešavale male preomene.⁷³⁹

Arhitektonski omotač su činile sledeće građevine: crkva, parohija, dve škole, obdanište, zgrada opštine, tri krčme, banka, a malo

dalje stan lekara. Ispred crkve je obeležena česma, dok su ostale tri ugaone parcele ozelenjene. Voz prolazi kroz javni prostor sela, što označava da je od otvaranja pruge uskog koloseka 1898. godine, javni prostor bio podeljen prugom.

Klek je oslobođen u drugoj polovini 1944. godine⁷⁴⁰ i tada je započeta izgradnja socijalizma. Nemačko stanovništvo je napustilo svoje domove, a na njegovo mesto su došli novi kolonisti. Novi vrednosni sistem, ali i novi meštani su zahtevali određene transformacije na javnom prostoru. U posleratnim godinama je srušena katolička crkva, a na njenom mestu je izgrađen zadržni dom, najverovatnije od materijala religijskog objekta. Sačuvan je situacioni plan centra sela Klek sa planiranim objektima.⁷⁴¹ Tu je već ucrtan zadržni dom, a obeležena je i crkva. Planirana je izgradnja škole, mesnog narodnog odbora, seljačke radne zadruge ispred koje je ucrtan park. Nije sve realizovano po ovom planu, drugi tip zadržnog doma je izgrađen na mestu crkve i na njegov zid je 1951. stavljena spomen ploča palim borcima. Centar naselja su definisale sledeće zgrade početkom 1970-ih: mesna kancelarija, zadržni dom, škola, ambulanta i prodavnice.⁷⁴² U socijalističkoj eri postepeno je promenjen ceo tradicionalni arhitektonski okvir i umesto njih su izgrađeni objekti po tada vladajućim stilovima. Na mestu ranije škole je formirano igralište, a ispred njega je postavljeno spomen obeležje palim borcima. Centar je bio presečen železničkom prugom već od kraja XIX veka, a asfaltiranjem magistralnog, zatim međunarodnog puta znatno je povećan kolski saobraćaj, što ometa obavljanje funkcija na tom prostoru.

⁷³⁸ „Klek/Bégafő 1900” 15. 02. 2015. <http://helytortenet.com/klek-begafo-1900-regi-kepeslap>

⁷³⁹ ZZZSKZ – mapa sela po sećanju nekadašnjih nemačkih stanovnika

⁷⁴⁰ Várady 2012, 50

⁷⁴¹ AV F 238 4 Klek

⁷⁴² PZZZSK – registrator Klek

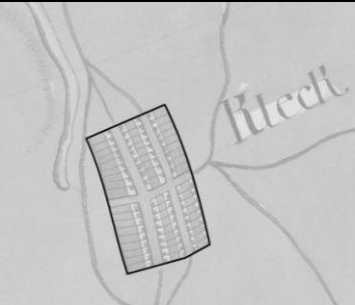
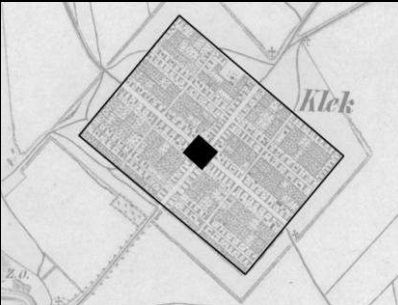
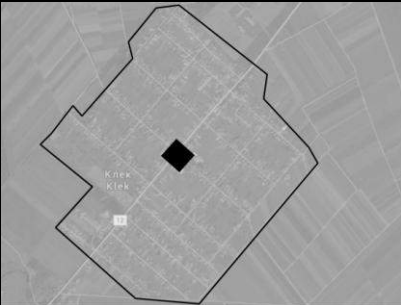

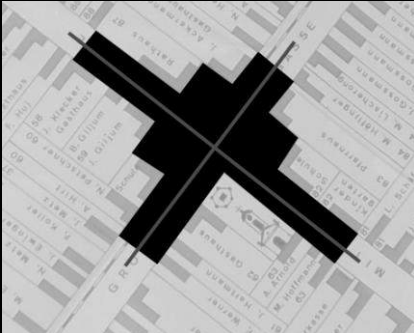
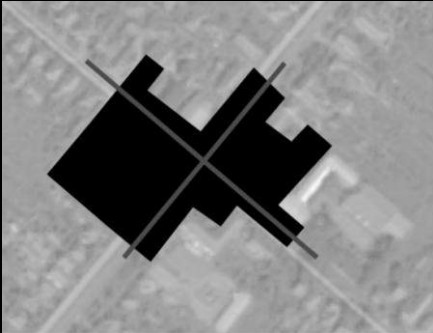
Slika 210: Zadružni dom na mestu crkve u Kleku

Slika 211: Spomen obeležje palim borcima u Kleku

Graditeljska delatnost na javnom prostoru Kleka se nastavlja i za vreme tranzicije. Uočavaju se niz novih elemenata arhitektonskog okvira i mobilijara javnog prostora takođe međutim, ovi elementi ne poštuju harmoniju trga koja je stvorena zgradama izgrađenih u socijalizmu, niti regulaciju uspostavljenu još za vreme tradicionalnog sela. Izgrađena je nova pravoslavna crkva 2001. godine koja je oblikovana po srednjovekovnim pravilima. Zatim zgrada mesne zajednice, mesne kancelarije i zdravstvena ambulanta. Ovi objekti izgledaju kao porodične kuće, na njima se ne vidi da su namenjeni javnim funkcijama. Ispred crkve su prema saobraćajnici postavljene pijačne tezge, a pored njih montažni metalni objekti. Na mestu arteškog bunara je podignut mali paviljon koji kao da pokušava da prizove klasične stilove. Preko puta frekventne saobraćajnice nalazi se nova autobuska

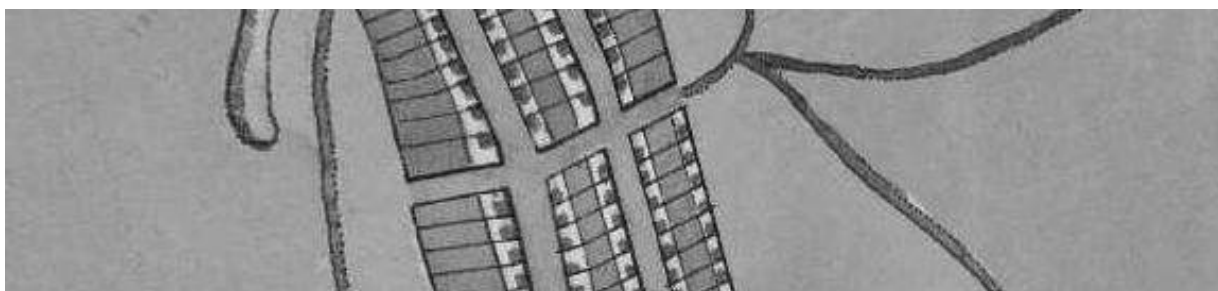
stanica, oblikovana novim materijalima. Na nekim delovima javnog prostora postoji pokušaj popločanja trga, druge površine su asfaltirane ili su ozelenjavane. Na javnom prostoru Kleka danas vlada jedna šarolikost stilova oblikovanja, materijala i vremena nastanka, što onemogućava da se prostor doživi kao jedna funkcionalna celina.

1.	Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin		
1.2	Naziv naselja	Klek		
1.3	Prethodni nazivi	Bégafő, Klekk; Kleck		
1.4	Vreme nastanka naselja			
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka	
	–	sredina XVIII veka – 1765. g.	–	
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka srez Zrenjanin (Veliki Bečkerek)			
1.6	Stanovništvo			
	Broj stanovnika			
	1829. godine	1911. godine	1971. godine	2011. godine
	984	1.354	1.990	2.704
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)			
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka	
	srpsko, rumunsko, zatim nemačko stanovništvo		srpsko stanovništvo	
1.7	Prostorna struktura naselja			
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek	
				
2.	Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora	–		
2.2	Kartografski podaci javnog prostora			
	X kordinate		Y kordinate	
	45.42		20.47	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi			
	centralni položaj		položaj na periferiji	
	x			
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica			
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka	
	javni prostor nije definisan	javni prostor ima složen oblik, formiran je na raskrsnici ulica	javni prostor ima složen oblik, formiran je na raskrsnici ulica	
				

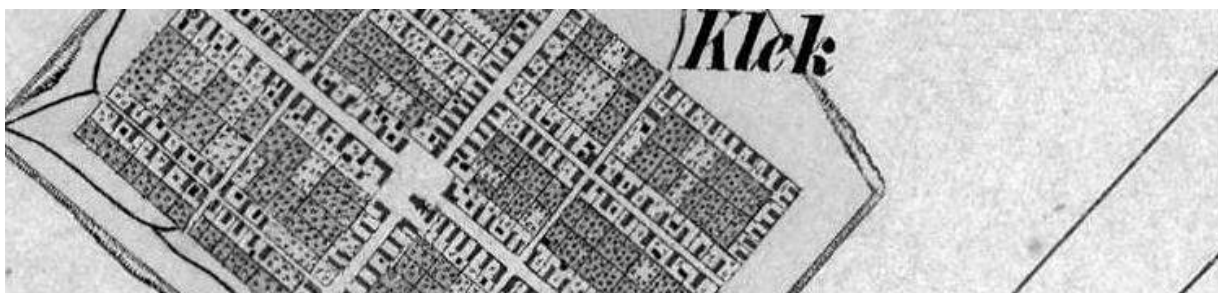
2.5	Savremene funkcije javnog prostora			
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora			
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora			
	Namena zgrada	Period izgradnje		
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
	crkva			x
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			x
	škola/obdanište		x	
	vojna zgrada			
	dom kulture		x	
	dom zdravlja		x	
	vatrogasni dom			
	pošta		x	
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel		x	
	prodavnica		x	
	benzinska pumpa			
	Stanovanje			
	višeporodično stanovanje			
	jednoporodično stanovanje			
	Dominanta arhitektonskog okvira	dom kulture		
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	period socijalizma		
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše
			x	
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da	ne	
		x		
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora			
	Tip mobilijara	Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
	krst			
	česma			x
	klupa			x
	osvetljenje			
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			x
	spomenik palim borcima			x
	transformator			x
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			x

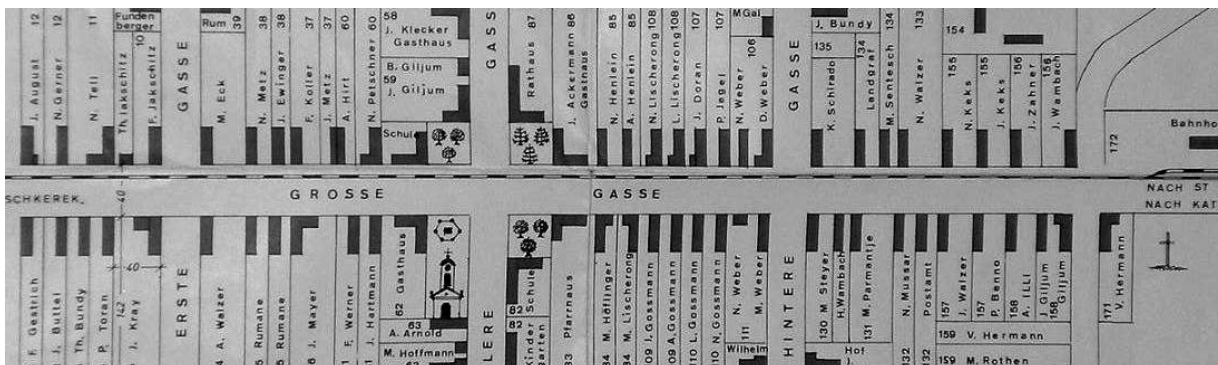
	kiosk			X	X
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće			X	X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje			loše
		X			

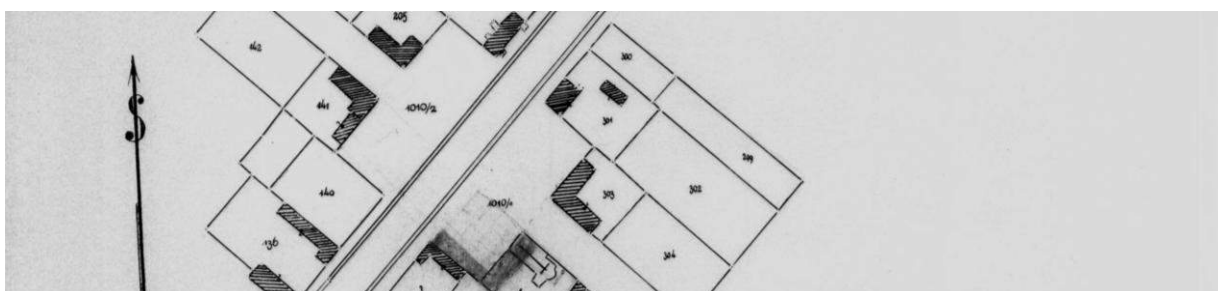
Prikaz pretpostavljene centralne zone naselja Klek na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Klek na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Klek na mapi koja prikazuje stanje za vreme Drugog svetskog rata

Prikaz javnog prostora naselja Klek na mapi rađenoj nakon Drugog svetskog rata

SR 1:2000

Uprava/administracija

■ mesna zajednica i kancelarija

■ banka/pošta

Religija/kultura/obrazovanje

■ crkva

■ škola/obdanište

■ dom kulture

Zdravstvo

■ dom zdravlja

Trgovina/ugostiteljstvo/usluga

■ kafana/restoran

■ prodavnica

Stanovanje

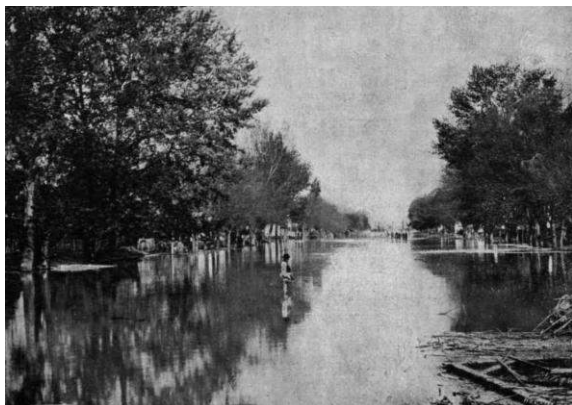
■ jednoporodično

Knićanin

(Rezsóháza; Rudolfsgnad)

Knićanin, odnosno ranije Rudolfsgnad je prilično novo naselje, naselili su ga nemačke porodice iz Ečke i delom iz Lukićeva 1865. i 1866. godine. Stanovnicima je izdvojena zemlja sa teritorije Banatske vojne granice kojoj je naselje pripadalo sve do njenog ukidanja.⁷⁴³

Slika 212: Poplava u Rudolfsgnadu krajem XIX veka

Na *drugom vojnom premeru*⁷⁴⁴ je vidljivo da je premeravanje naselja u toku, kuće su obeležene samo do polovine i da je na jednom delu ucrtan samo gabarit sela. Rudolfsgnad je smešten neposredno pored reke Tise, ima pravilan oblik izduženog pravougaonika i ni u kom delu se ne prilagođava topografskim uslovima. Blokovi su istih dimenzija i pravougaonih oblika, sem istočne ulice, gde nije formiran ceo blok.

U centralnom pojasu su blokovi znatno manji. Ovde je bio planiran centar sela i na ove dve prostorne jedinice su ucrtani objekti većeg gabarita, između ostalih i crkva koja tada nije ni postojala, već je u sredinu javnog prostora bio postavljen drveni krst. Odmah nakon dolaska kolonista je bila započeta izgradnja škole koja je do izgradnje religijskog objekta služila i kao bogomolja.⁷⁴⁵ *Treći premer*⁷⁴⁶ prikazuje postojeće stanje u 1880-im godinama. Katolička crkva je izgrađena 1877. godine⁷⁴⁷ i zauzima zadnji blok centralnog pojasa prema reci. Tu je podignuta crkva, a arhitektonski okvir se formira sa tri strane. Na sledećem premeru na prekretnici XIX i XX veka⁷⁴⁸ prostor na kom se nalazila crkva podeljen je na dva dela. U delu prema reci su izgrađene zgrade koje nisu imale javnu funkciju. Arhitektonski okvir se menjao na prekretnici XIX i XX veka, ali stil građevina je ostao isti, stoga je opšti utisak trga sačuvan. Tada je izgrađena nova škola sa obdaništem u sklopu javnog prostora sela.⁷⁴⁹

⁷⁴³ Borovszky 1911, 110

⁷⁴⁴ „The Second Military Survey–Knićanin“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁷⁴⁵ „Rudolfsgnad-Banat“ 20. 02. 2015. <http://www.rudolfsgnad-banat.de/chronik-und-mehr/die-ansiedlung>

⁷⁴⁶ „The Third Military Survey–Knićanin“ 20. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_75e/?zoom=5&lat=46.71155&lon=18.14058

⁷⁴⁷ Erős 1993, 383

⁷⁴⁸ „Hungarian Kingdom–Knićanin“ 20. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁷⁴⁹ „Rudolfsgnad–Banat“ 20. 02. 2015. <http://www.rudolfsgnad-banat.de/chronik-und-mehr/die-ansiedlung>

Na katastarskoj mapi iz perioda 1900–1910. godine crkva u selu je sagrađena na slobodnoj površini koja je obeležena kao trg.⁷⁵⁰ Oko religijskog objekta nisu uočljive skulpture. Trg okružuju javni objekti, odnosno zgrade većeg gabarita, a najveće su koncentrisane na ugaonim parcelama. Upoređivajući sa kasnijim izvorima pretpostavlja se, da su tu bile sagrađene zgrada opštine i škola.

Slika 213: Prikaz crkve u Knićaninu

Nakon Prvog svetskog rata ime sela Rudolfsgnad je promenjeno u Knićanin, a Nemci su ga i dalje nazivali starim imenom. Po sećanju nekadašnjeg nemačkog stanovništva urađen je plan naselja koji prezentuje stanje javnog prostora za vreme Drugog svetskog rata ili neposredno pre njega.⁷⁵¹ Crkvena porta i dalje zauzima polovinu bloka međutim, od ostalih javnih funkcija je obeležena samo škola i zgrada opštine. Pretpostavlja se, da se u ostalim zgradama koje su imale i javne funkcije, istovremeno i stanovalo, stoga nisu posebno naglašene.

Drugi svetski rat je predstavljao prekretnicu u razvoju Knićanina. Toranj crkve su još Nemci uništili, odnosno digli su ga u vazduh krajem 1944. godine,⁷⁵² da partizani ne bi imali osmatračnicu. Tom prilikom je nastradao katolički sveštenik mesta. Nakon iseljenja Nemaca, na njihovo mesto su došli žitelji iz Južne Srbije kojima religijski objekat nije puno značio, stoga je građevina u potpunosti srušena 1948. godine. Blok na kom se nalazila crkva je pretvoren u park, a javni prostor, odnosno arhitektonski okvir javnog prostora je ostao duž glavne ulice. Tu su bili sledeći sadržaji u 1970-im godinama: mesna kancelarija, škola, pošta i prodavnice⁷⁵³ međutim, ni jedna od ovih građevina nije novoizgrađena.

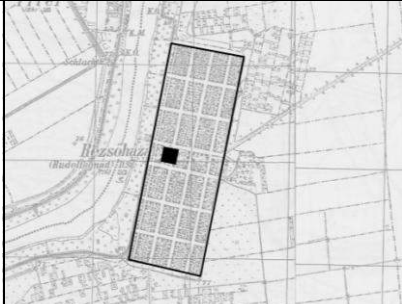

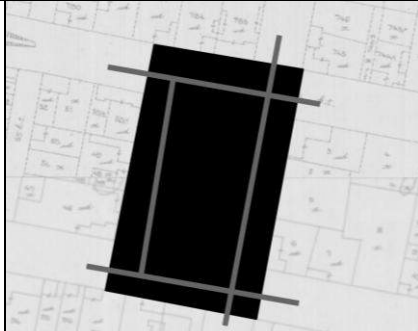
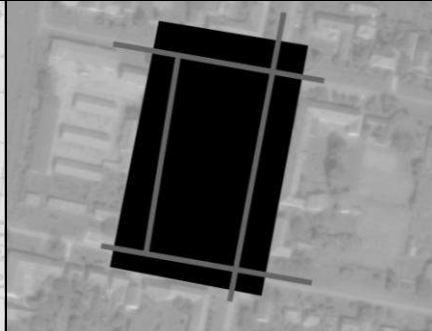
Javni prostor naselja se usporeno transformiše u vremenima tranzicije. Javne funkcije su i dalje smeštene u zgrade, izgrađene u periodu tradicionalnog sela, a danas su pretežno neodržavane. Centar Knićanina je u veoma zapuštenom stanju. U prethodnim godinama se pojavio niz novih elemenata ruralne opreme u parku sela: česma koja sintetizuje iskrivljene elemente istorijskih stilova i ruralnih motiva; prodavnica nalik na suvaču, samo u malim dimenzijama; na sredini parka na mestu nekadašnje crkve fontana veoma diskutabilnog oblikovanja; montažni kiosci i betonske tezge po obodu trga. Sve to daje jednu haotičnu sliku javnog prostora sela.

⁷⁵⁰ MNL OL S 76 No 1039/1-29 Knićanin

⁷⁵¹ „Rudolfsgnad–Townplan” 20. 02. 2015. <http://www.rudolfsgnad.net/townplan.htm>

⁷⁵² Várady 2012, 91

⁷⁵³ PZZZSK – registrator Knićanin

1.	Podaci o naselju				
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin			
1.2	Naziv naselja	Knićanin			
1.3	Prethodni nazivi	Rezsóháza; Rudolfsgrad			
1.4	Vreme nastanka naselja				
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka		
	–	sredina XIX veka – 1865. g.	–		
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka				
	srez Zrenjanin (Veliki Bečkerek)				
1.6	Stanovništvo				
	Broj stanovnika				
	1829. godine	1911. godine	1971. godine		2011. godine
	–	3.178	2.251		1.753
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)				
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka		
	nemačko stanovništvo		srpsko stanovništvo		
1.7	Prostorna struktura naselja				
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek		
					
2.	Podaci o javnom prostoru				
2.1	Naziv javnog prostora	–			
2.2	Kartografski podaci javnog prostora				
	X kordinate	Y kordinate			
	45.18	20.31			
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi				
	centralni položaj	položaj na periferiji			
		x*			
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica				
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka		
	–	javni prostor ima pravougaoni oblik, zauzima jedan ceo blok, ulice ga tangiraju	javni prostor ima pravougaoni oblik, zauzima jedan ceo blok, ulice ga tangiraju		
					

2.5	Savremene funkcije javnog prostora			
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja			
	neophodne aktivnosti	x		
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora			
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora			
	Namena zgrada	Period izgradnje		
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva			
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija	x		
	škola/obdanište	x		
	vojna zgrada			
	dom kulture			
	dom zdravlja			
	vatrogasni dom			x
	pošta	x		
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge	x		
	zgrada raznih udruženja/partija			
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel	x		
	prodavnica			
	benzinska pumpa			
	Stanovanje			
	višeporodično stanovanje			
	jednoporodično stanovanje	x		x
	Dominanta arhitektonskog okvira	dom kulture		
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	period socijalizma		
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše
			x	
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da	ne	
		x		
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora			
	Tip mobilijara	Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst			
	česma			x
	klupa			x
	osvetljenje			
	oglasna tabla			
	spomenik značajnim ličnostima			x
	spomenik palim borcima			
	transformator			x
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			x

	kiosk			X	X
	fontana				X
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle				
	kanta za smeće				X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
					X

*javni prostor se nalazi blizu geometrijskog središta sela, ali je pomeren ka zapadnoj strani, ka reci

Prikaz centralne zone naselja Knjčanin u procesu projektovanja na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Knjčanin na trećem vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Knjčanin na katastarskoj mapi sa početka XX veka

117	101	101	182	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203	204	205	206	207	208	209	210	211	212	213	214	215	216	217	218																																																													
121	120	119	118	117	116	115	114	113	112	111	110	109	108	107	106	105	104	103	102	101	100	99	98	97	96	95	94	93	92	91	90	89	88	87	86	85	84	83	82	81	80	79	78	77	76	75	74	73	72	71	70	69	68	67	66	65	64	63	62	61	60	59	58	57	56	55	54	53	52	51	50	49	48	47	46	45	44	43	42	41	40	39	38	37	36	35	34	33	32	31	30	29	28	27	26	25	24	23
Kirchen Gasse										Kirche										Gemeinde Haus										Kirchen Gasse																																																																				
Einsicht Gasse										Kirche										Gemeinde Haus										Einsicht Gasse																																																																				
Kaiserlicher Dam										Kaiserlicher Dam										Kaiserlicher Dam										Kaiserlicher Dam																																																																				

Prikaz centralne zone naselja Knjčanin na mapi koja prikazuje stanje za vreme Drugog svetskog rata

SR 1:2000

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
- banka/pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
- škola/obdanište
- Zdravstvo
- dom zdravlja
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- kafana/restoran
- prodavnica
- Udruženja
- vatrogasni dom
- Stanovanje
- jednoporodično

Lazarevo

(Lázárföld; Lazarfeld)

Imanje na kom je kasnije nastalo naselje Lazarfeld, porodica Lazar je kupila 1781. godine. Nekoliko godina nakon toga, počev od 1799. godine feudalac naseljava nemačko stanovništvo na prostor pustare Martinica (Martincze) i osniva naselje Lazarevo, odnosno tada Lazarfeld. Stanovnici su dolazili iz drugih naselja Torontalske županije, pretežno iz današnjeg Banatskog Velikog Sela.⁷⁵⁴

Slika 214: Javni prostor sa crkvom u Lazarevu

Kuće su građene 1800. godine, a pretpostavlja se da je selo odmah nastalo kao pravilno naselje. Nakon osnivanja, odmah je započeta izgradnja zgrada javnih namena. Među prvima je građena škola koja je do izgradnje crkve služila i kao bogomolja. Prva crkva od naboja je građena 1803. i stajala je samo nekoliko godina, dok 1809. nije izgrađen hram od čvrstog materijala.⁷⁵⁵ Zgrada opštine je verovatno takođe izgrađena pri osnivanju sela. Javni prostor sela se tada zvao trg Hunjadi (Hunyadi tér).⁷⁵⁶ Na mapi *drugog vojnog premera*⁷⁵⁷ Lazarevo je uređeno naselje skoro kvadratne osnove koje se sastoji od pravougaonih blokova različitih veličina. Javni prostor je formiran u geometrijskom središtu mesta na raskrsnici dveju ulica. Tri ugaone parcele su neizgrađene, a na jednoj se nalazi crkva koja nije ograđena, tako da je obrazovan prilično velik slobodan prostor. Trg

okružuju objekti većeg gabarita od ostalih objekata, tj. građevine javnih namena. *Na trećem premeru*⁷⁵⁸ je prikazano slično stanje, stim da je došlo do transformacije arhitektonskog okvira, 1867. Godine je izgrađena nova škola.⁷⁵⁹ Na slobodnim ugaonim parcelama je

⁷⁵⁴ Eisler 1900, 9

⁷⁵⁵ Eisler 1900, 14-16

⁷⁵⁶ „Mesna zajednica Lazarevo“ 13. 03. 2015. <http://www.lazarevo.rs/2012-03-30-18-03-31>

⁷⁵⁷ „The Second Military Survey–Lazarevo“ 20. 02. 2015.

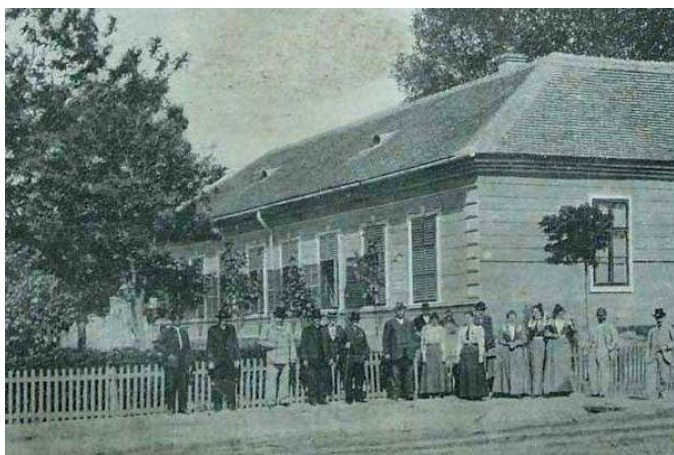
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁷⁵⁸ „The Third Military Survey–Lazarevo“ 20. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_75e/?zoom=5&lat=46.71155&lon=18.14058

⁷⁵⁹ Eisler 1900, 39

obeleženo zelenilo. Na premeru koji je rađen na prekretnici XIX i XX veka⁷⁶⁰ se uočava i arteški bunar koji je bušen 1896. godine.

Slika 215: Opštinska kuća u Lazarevu

Na javnom prostoru na svim ugaonim parcelama je formiran park, čak i ispred crkve. Arhitektonski okvir javnog prostora su činili sledeći objekti: crkva, parohija, dve škole, zgrada opštine zajedno sa poštom i privatne porodične kuće. Krčme i trgovačke radnje nisu posebno obeležene.

Slika 216: Ruševine crkve bez tornja u Lazarevu

period socijalizma. Rušenje katoličke crkve je započeto 1948. godine, a završeno je tek 1975.⁷⁶³ Prekoputa crkve u parku postavljen je spomenik palim borcima Drugog svetskog rata. Škola koja je izgrađena još za vreme tradicionalnog sela, 1971. godine zamenjena je

Godine 1922. ime sela se menja u Lazarevo međutim, u tom međuratnom periodu nisu se dešavale značajne promene u selu i na javnom prostoru. Naselje je u oktobru 1944. godine oslobođeno nemčke okupacije.⁷⁶¹ Po sećanju nemačkog stanovništva je nacrtana mapa naselja sa namenom objekata koja beleži stanje iz 1944. godine.⁷⁶² Ne razlikuje se mnogo od prikaza na prekretnici vekova. Na javnom

Nakon Drugog svetskog rata selo je pripadalo srezu Zrenjanin i bilo je politička opština. Nemačko stanovništvo je iseljeno nakon oslobođenja, a prvi kolonisti sa teritorije Bosne i Hercegovine su stigli već 1945. godine. U tom posleratnom periodu su započete transformacije na javnom prostoru sela. Pojedini tradicionalni objekti su nestali, njihovo mesto su zauzele nove socijalističke zgrade, a takođe je postavljena nova ruralna oprema koja je simbolizovala

⁷⁶⁰ „Hungarian Kingdom–Lazarevo“ 20. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁷⁶¹ Várady 2012, 50

⁷⁶² „Lazarfeld–Plan“ 13. 03. 2015. <http://lazarfeld.im-banat.eu/Lazbilder/Planhipfel.JPG>

⁷⁶³ Erős 1933, 308

modernom školskom građevinom.⁷⁶⁴ Za vreme socijalizma je sagrađena nova zgrada doma zdravlja, dok je u 1980-im godinama podignut i novi objekat mesne zajednice i mesne

Slika 217: Spomenik palim borcima u Lazarevu

kancelarije. Na osnovu fotografija iz socijalističkog doba se zaključuje da se zelenilo na javnom prostoru nije održavalo. Magistralni put između Zrenjanina i Vršca koji vodi kroz javni prostor sela je u istom periodu asfaltiran i postaje sve frekventniji, ograničavajući neometano korišćenje trga.

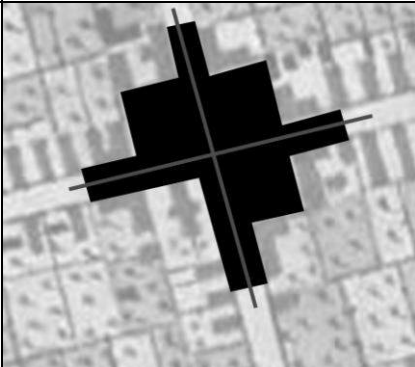

Za vreme tranzicije se i dalje dešavaju određene promene na javnom prostoru Lazareva. Izgradnja pravoslavnog hrama je započeta 2004. godine,⁷⁶⁵ a osim toga je podignuta trgovačka radnja na mestu nekadašnje katoličke crkve. Centar naselja se obogaćuje nizom novih elemenata opreme i montažnih objekata koji ne čine skladnu celinu sa već postojećim delovima trga. Neodržavanje i nesmišljeno oblikovanje prostora i građevina javnog prostora čini najvredniji deo sela haotičnim i neprijatnim za duže zadržavanje.

⁷⁶⁴ „Osnovna škola Slavko Rodić–Lazarevo” 05. 02. 2015.

http://www.oslazarevo.edu.rs/cms/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=108

⁷⁶⁵ „Srpska pravoslavna eparhija banatska–Lazarevo“ 05. 02. 2015.

<http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/zrenjaninsko-namesnistvo/lazarevo/#more-610>

1.	Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin		
1.2	Naziv naselja	Lazarevo		
1.3	Prethodni nazivi	Lázárföld; Lazarfeld		
1.4	Vreme nastanka naselja			
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka	
	–	Kraj XVIII veka – 1799. g.	–	
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka srez Zrenjanin (Veliki Bečkerek)			
1.6	Stanovništvo			
	Broj stanovnika			
	1829. godine	1911. godine	1971. godine	2011. godine
	1.409	1.897	3.430	2.877
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)			
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka	
	nemačko stanovništvo		srpsko stanovništvo	
1.7	Prostorna struktura naselja			
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek	
				
2.	Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora	–		
2.2	Kartografski podaci javnog prostora			
	X kordinate		Y kordinate	
	45.38		20.53	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi			
	centralni položaj		položaj na periferiji	
	x			
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica			
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka	
	–	javni prostor ima složen oblik, nalazi se na raskrsnici ulica	javni prostor ima složen oblik, nalazi se na raskrsnici ulica	
				

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja			
	neophodne aktivnosti	x		
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva			x
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			x
	škola/obdanište		x	x
	vojna zgrada			
	dom kulture	x		
	dom zdravlja			x
	vatrogasni dom			
	pošta		x	
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija		x	
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			x
	prodavnica	x		x
	benzinska pumpa			
Stanovanje				
	višeporodično stanovanje			x
	jednoporodično stanovanje			
Dominanta arhitektonskog okvira		ne postoji dominanta prostora		
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		ne postoji dominantni period		
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da	ne	
		x		
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst			
	česma			x
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			
	spomenik palim borcima			x
	transformator			x
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			x

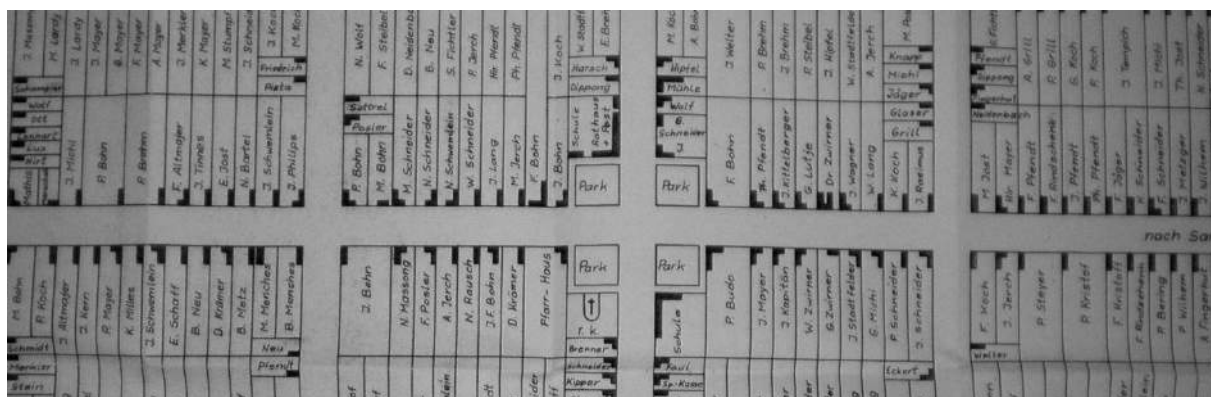
	kiosk			X	X
	fontana				
	telefonska govornica				
	držač za bicikle				X
	kanta za smeće			X	X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje			loše
		X			

Prikaz centralne zone naselja Lazarevo na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Lazarevo na trećem vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Lazarevo na mapi koja prikazuje stanje za vreme Drugog svetskog rata

LAZAREVO
opština Zrenjanin

↑ S R 1:2000

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
  - banka/pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
  - škola/obdanište
  - dom kulture
- Zdravstvo
- dom zdravlja
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- kafana/restoran
  - prodavnica
- Udruženja
- dom penzionera
  - lovački dom
- Stanovanje
- jednoporodično

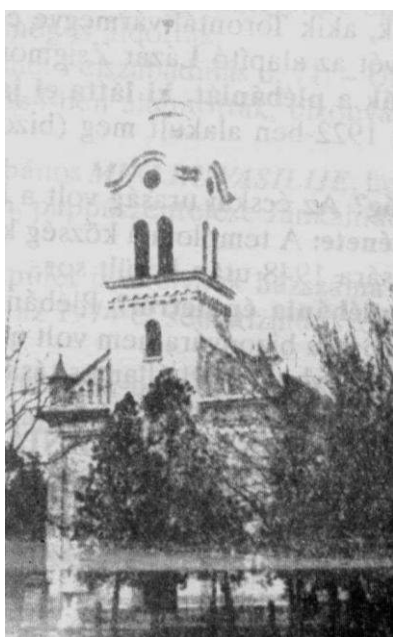

a- nova pravoslavna crkva u izgradnji

Lukićevo

(Martinica; Zsigmondfalva; Sigmundfeld)

Na osnovu nekih dokumenata na mestu današnjeg Lukićeva je postojalo naseljeno mesto sredinom XVII veka, dok je odlaskom Turaka zabeleženo kao nenaseljena pustara.⁷⁶⁶ Selo Zigmundfeld (Sigmundfeld) je nastalo na imanju plemićke porodice Lazar, a 1809. godine je naseljeno nemačkim katoličkim stanovnicima sa severnih delova Torontalske županije.⁷⁶⁷

Slika 218: Katolička crkva u Zigmundfeldu

Istorijski podaci o ovom naselju su u jako maloj meri dostupni, stoga nam najviše informacija pružaju mape, rađene u drugoj polovini XIX veka. Na mapi *drugog vojnog premera*⁷⁶⁸ Sigmundfeld je uređeno naselje pravougaonog oblika, sa blokovima takođe pravougaonog oblika i različitih veličina. Javni prostor je formiran na sredini sela i zauzima jedan ceo blok, ali je znatno manjih dimenzija od ostalih. Na slobodnoj površini trga se uočava crkva izgrađena 1812. godine,⁷⁶⁹ a tu je postavljen i krst okružen zelenilom, kao i česma. Oko ovog prostora sa sve četiri strane su građevine većih gabarita. Pretpostavlja se da su to zgrade javnih namena. Na sledećim premerima dolazi do transformacije arhitektonskog omotača trga, a oko crkve se uočava dodatno zelenilo.

Po završetku Prvog svetskog rata menja se ime Sigmundfeld u Martinicu. Na javnom prostoru nisu se dešavale neke značajne promene. Sredinom XX veka nemačko stanovništvo je iseljeno, a na njihovo mesto su došle porodice ratnih dobrovoljaca, pretežno sa prostora Bosne. Ime naselja je promenjeno i nakon Drugog svetskog rata 1947. godine, kada je nazvano po narodnom heroju Veljku Lukiću. Njemu u pomen je u parku podignut stub sa natpisom, a ostalim palim borcima spomen ploča na mestu gde je nekada stajala katolička crkva koja je srušena 1948. godine. U socijalističkom periodu je izgrađen jedan multifunkcionalni objekat u kom se nalaze dom kulture, dom zdravlja, mesna zajednica i mesna kancelarija, a pored toga javni prostor je obogaćen prostornim mobilijarom.

⁷⁶⁶ PZZZSK – registrator Lukićevo

⁷⁶⁷ Borovszky 1911, 137

⁷⁶⁸ „The Second Military Survey–Lukićevo“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁷⁶⁹ Erős 1993, 476

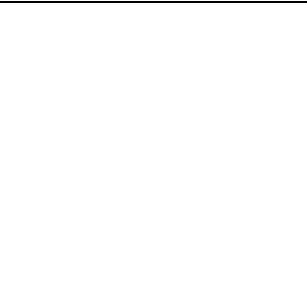
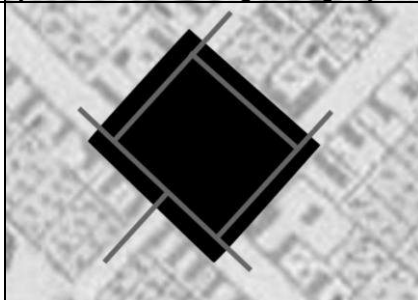
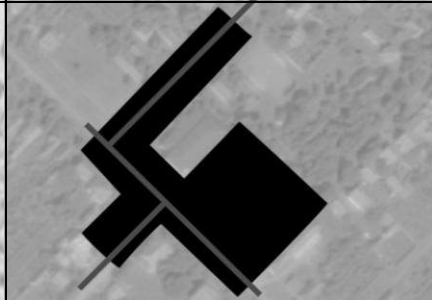

Slika 219: Spomenik u centru Lukićeva

U vremenima tranzicije su izgrađene male zgrade trgovačke funkcije u sklopu parka, a tu se nalazi i dečije igralište. Sa druge strane asfaltirane saobraćajnice koja tangira blok javnog prostora, nalaze se pijачne tezge postavljene u prethodnim godinama. Prilikom obilaska terena je uočeno da spomenik palim borcima i okolne klupe predstavljaju mesto gde se mlađe stanovništvo susreće i duže vreme zadržava. Najveći problem na javnom prostoru Lukićeva predstavlja neodržavano

i nesmišljeno postavljeno zelenilo, kao i mobilijar. Takođe, zbog malog broja javnih objekata, seoski trg ne predstavlja definisanu celinu.

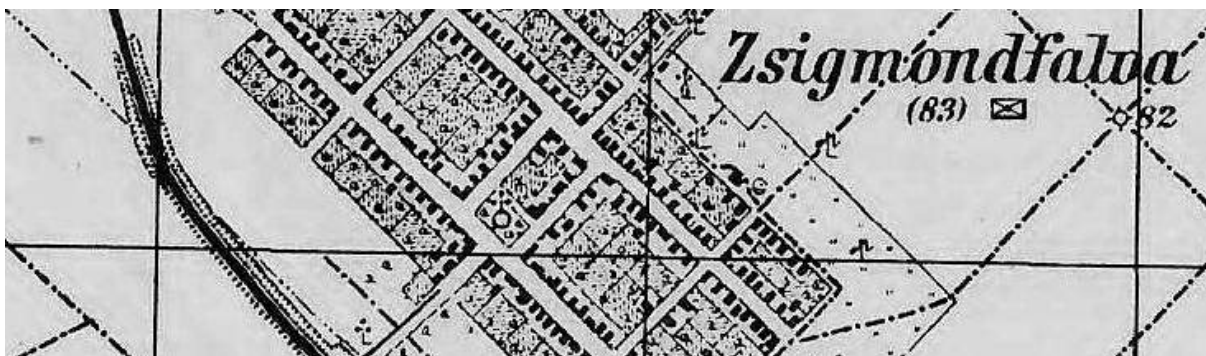
1.	Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin		
1.2	Naziv naselja	Lukićevo		
1.3	Prethodni nazivi	Martinica; Zsigmondfalva; Sigmundfeld		
1.4	Vreme nastanka naselja			
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka	
	–	početak XIX veka – 1809. g.	–	
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka srez Zrenjanin (Veliki Bečkerek)			
1.6	Stanovništvo			
	Broj stanovnika			
	1829. godine	1911. godine	1971. godine	2011. godine
	nema podataka	1.244	2.091	1.804
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)			
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka	
	nemačko stanovništvo		srpsko stanovništvo	
1.7	Prostorna struktura naselja			
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek	
				
2.	Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora	–		
2.2	Kartografski podaci javnog prostora			
	X kordinate		Y kordinate	
	45.33		20.49	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi			
	centralni položaj		položaj na periferiji	
	x			
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica			
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka	
	–	javni prostor ima oblik pravougaonika, zauzima jedan blok, ulice ga tangiraju	javni prostor ima složen oblik, ulice ga tangiraju	
				

2.5	Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x			
	mirujući saobraćaj	x			
	parkovska površina	x			
	pijaca	x			
	dečije igralište	x			
	organizovana dešavanja				
	neophodne aktivnosti	x			
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora				
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
	Namena zgrada	Period izgradnje			
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
	crkva				
	opštinska zgrada				
	mesna zajednica/kancelarija			x	
	škola/obdanište	x			
	vojna zgrada				
	dom kulture			x	
	dom zdravlja			x	
	vatrogasni dom				
	pošta		x		
	banka				
	policajska stanica				
	zgrada poljopivredne zadruge				
	zgrada raznih udruženja/partija				
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			x	
	prodavnica	x			x
	benzinska pumpa				
	Stanovanje				
	višeporodično stanovanje				
	jednoporodično stanovanje	x		x	
	Dominanta arhitektonskog okvira	ne postoji dominanta prostora			
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	ne postoji dominantni period			
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše	
			x		
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da			ne
		x			
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
	Tip mobilijara	Period nastanka			
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
	krst				
	česma	x			x
	klupa			x	x
	osvetljenje				
	oglasna tabla			x	
	spomenik značajnim ličnostima			x	
	spomenik palim borcima			x	
	transformator				
	antenna-predajnik				
	autobuska stanica				

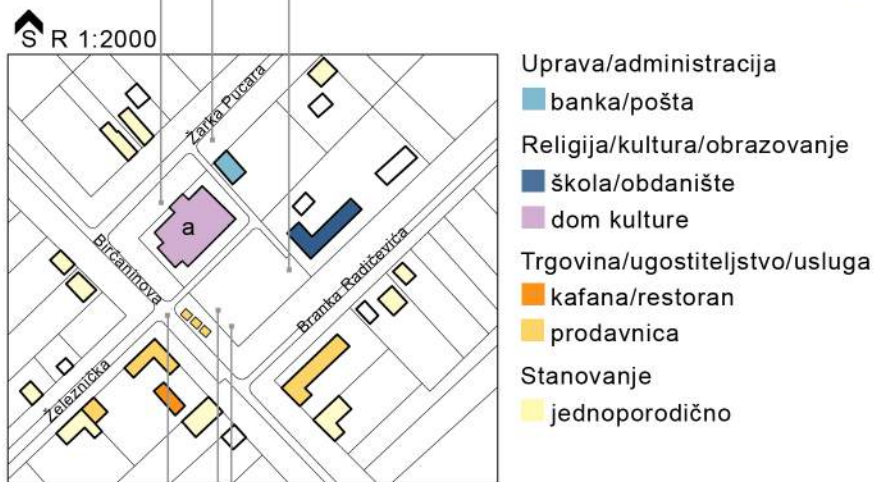
	kiosk			x	x
	fontana				
	telefonska govornica				x
	držač za bicikle			x	
	kanta za smeće			x	x
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje	loše		
		x			

Prikaz centralne zone naselja Lukićevo na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Lukićevo na trećem vojnom premeru

a- u okviru doma kulture nalaze se mesna zajednica,
dom zdravlja i višeporodično stanovanje

Lukino Selo

(Lukácsfalva; Lukasdorf)

Selo je nastalo na veleposedu vlastelinske porodice Lazar 1785. godine i naseljeno je mađarskim stanovništvom, baštovanima iz okolnih naselja i iz okoline Segedina.⁷⁷⁰ Stanovnici su bili kolonizovani nekoliko kilometara udaljeno od današnjeg sela međutim, zbog učestalih problema sa vodom, došlo je do premeštanja sela na današnje mesto. Tokom XIX veka su bili doseljeni i Bugari koji su nakon nekoliko decenija prešli u naselje Belo Blato.⁷⁷¹

Slika 220: Stara škola u Lukinom Selu

Nedostatak pisanih fotografskih izvora i mali broj informacija koje se čuvaju na vojnim premerima, znatno otežavaju rekonstrukciju izgleda naselja. Na mapi *drugog vojnog premera*⁷⁷² Lukino selo je već uređeno naselje. Pretpostavlja se da je prvenstveno postojala samo jedna ulica u naselju, uz koju su postepeno sa jugozapadne strane dodavani blokovi pravougaonog oblika, raznih dimenzija. Ne uočava se nikakvo proširenje gde bi se mogao

formirati javni prostor, niti zgrade većeg gabarita koje bi označavale javne namene. Izvori ne govore o tome, da li je postojao neki verski objekat pre izgradnja crkve, ili su žitelji odlazili u Ečku na misu. Na *trećem premeru* i dalje nije definisan centar sela.⁷⁷³ Na katastarskoj mapi iz 1878. godine na mestu gde se susreću dve ulice vidi se neko malo proširenje za koje se može pretpostaviti da je javni prostor.⁷⁷⁴ Ovu pretpostavku potvrđuje i to, da se na jednoj zgradi nalazi zastavica, pa je verovatno ovde bila zgrada opštine. Njen položaj i gabarit se takođe razlikuju od ostalih građevina. Na ostalim kućama nema nikakvih obeležja na osnovu čega bi se znalo da se radi o javnim objektima.

U međuratnom periodu dolazi do podizanja novih javnih objekata, a to se pojavljuje u pisanim izvorima. Crkva je izgrađena 1928. godine,⁷⁷⁵ a nova zgrada opštine 1931.⁷⁷⁶

⁷⁷⁰ Gazdag et al. 2012, 24

⁷⁷¹ „Lukácsfalva“ 07. 03. 2015. <http://gabritymolnariren.com/Lukacsfalva.pdf>

⁷⁷² „The Second Military Survey–Lukino Selo“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁷⁷³ „Hungarian Kingdom–Lukino Selo“ 20. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁷⁷⁴ AV F 419 Lukácsfalva

⁷⁷⁵ Erős 1993, 310

⁷⁷⁶ AV F126 V 349

Javni prostor sela se danas nalazi na raskrsnici ulica i nastavlja se duž glavne ulice sa obe strane. Asfaltirana saobraćajnica deli centar sela na dva dela: na jednoj strani se

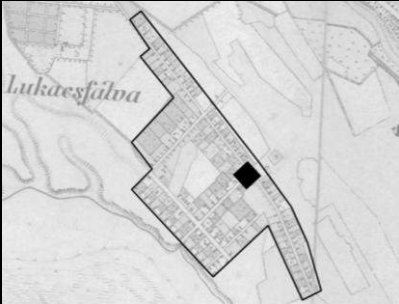

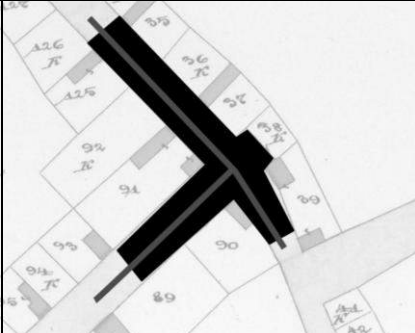
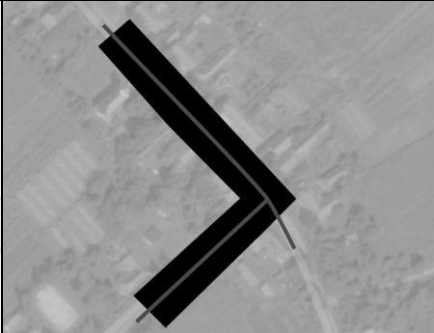

Slika 200a: Crkva u Lukinom Selu
1959. godine

nalaze svi administrativni i kulturno obrazovni sadržaji, dok je na drugoj strani trgovina, kao i parcela na kojoj je pre nekoliko godina počela izgradnja pravoslavne crkve.⁷⁷⁷ Zgrade pošte i mesne kancelarije kao i prodavnice, potiču iz prve polovine XX veka. Dom zdravlja i dom kulture su najverovatnije izgrađeni na samom prelazu socijalističkog perioda i tranzicije, i imaju oblik hipertrofirane porodične kuće. Zgrada škole je podignuta u prethodnim godinama.

Uprkos graditeljskoj delatnosti za vreme tranzicije, ne postoji definisan javni prostor. Neadekvatno oblikovanje zgrada, nedovoljno održavanje prostora, nedostatak bilo kakvog mobilijara na seoskom trgu pruzrokuju to, da javni prostor bude korišćen samo za neophodne aktivnosti.

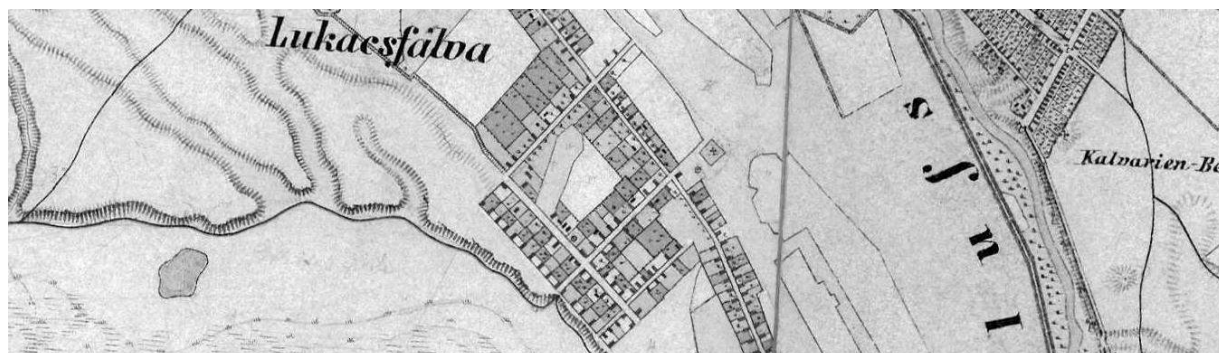
⁷⁷⁷ „Srpska pravoslavna eparhija banatska–Lukino Selo“ 05. 02. 2015.
<http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/perlesko-namesnistvo/lukino-selo/#more-614>

1.	Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin		
1.2	Naziv naselja	Lukino Selo		
1.3	Prethodni nazivi	Lukácsfalva; Lukasdorf		
1.4	Vreme nastanka naselja			
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka	
	–	kraj XVIII veka – 1785. g.	–	
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka srez Zrenjanin (Veliki Bečkerek)			
1.6	Stanovništvo			
	Broj stanovnika			
	1829. godine	1911. godine	1971. godine	2011. godine
	nema podataka	1.025	722	498
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)			
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka	
	mađarsko stanovništvo		mađarsko stanovništvo	
1.7	Prostorna struktura naselja			
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek	
				
2.	Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora			–
2.2	Kartografski podaci javnog prostora			
	X kordinate		Y kordinate	
	45.30		20.42	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi			
	centralni položaj		položaj na periferiji	
			x	
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica			
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka	
	–	javni prostor ima oblik krsta, nalazi se na mestu susreta dveju ulica	javni prostor ima oblik slova L, nalazi se na mestu susreta dveju ulica	
				

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina			
	pijaca			
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva		x	x
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija		x	
	škola/obdanište			x
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			x
	vatrogasni dom			
	pošta		x	
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			
	prodavnica		x	
	benzinska pumpa			
Stanovanje				
	višeporodično stanovanje			x
	jednoporodično stanovanje	x	x	x
Dominanta arhitektonskog okvira		ne postoji dominanta prostora		
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		ne postoji dominantni period		
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da	ne	x
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst		x	
	česma			
	klupa			
	osvetljenje			
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			x
	spomenik palim borcima			
	transformator			x
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			

	kiosk				
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle				X
	kanta za smeće				
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
				X	

Prikaz naselja Lukino Selo na drugom vojnom premeru – javni prostor nije definisan

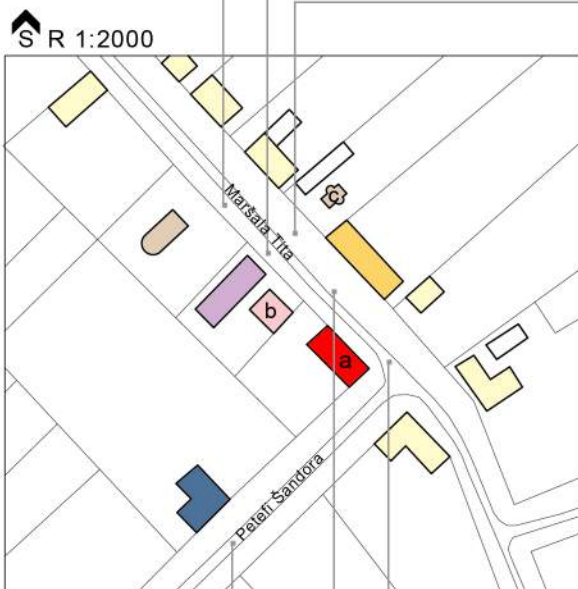

Prikaz naselja Lukino Selo na trećem vojnom premeru – javni prostor nije definisan

Prikaz pretpostavljene centralne zone naselja Lukino Selo na katastarskoj mapi sa druge polovine XIX veka

LUKINO SELO
opština Zrenjanin

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
- škola/obdanište
- dom kulture
- Zdravstvo
- dom zdravlja
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- prodavnica
- Stanovanje
- jednoporodično

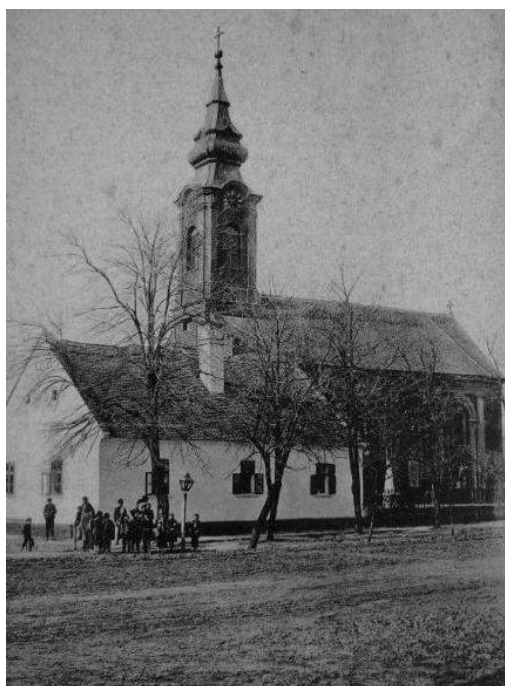
a- u okviru mesne zajednice nalazi se i pošta
b- u prizemlju se nalazi dom zdravlja, a na spratu se nalazi višeporodično stanovanje
c- nova crkva u izgradnji

Melenci

(Melencze; Melenze)

Na *Mersijevoj mapi*⁷⁷⁸ vidi se samo teritorija pustare na kojoj je tek kasnije nastalo naselje Melenci. Selo je naseljeno 1750-ih godina, kada su kolonizovane porodice srpskih graničara nakon ukidanja Vojne granice Tisa-Moriš. Melenci su 1774. godine pripojeni Kikindskom distriktu.⁷⁷⁹

Na mapi *prvog vojnog premera*⁷⁸⁰ Melenci (Melentze Militair) su već uređeno naselje pravougaonog oblika koje se sastoji od pravougaonih blokova približno jednakih dimenzija. Ulice se seku pod pravim uglom, a nigde se ne uočava neko proširenje ili slobodan prostor

Slika 221: Pravoslavna crkva u Melencima

koji bi mogao služiti kao javni prostor sela. Po ovoj karti sve građevine imaju približno iste dimenzije, stoga je teško odrediti mesto zgrada javnih funkcija. Poznato je međutim, da je od 1758. otvorena prva pravoslavna škola,⁷⁸¹ najverovatnije u nekoj zgradi koja se nije razlikovala od običnih porodičnih kuća. Ni pravoslavna crkva nije obeležena, iako je po popisu Temišvarske eparhije iz 1758. godine, već tada postojao religijski objekat sa drvenim tornjem.⁷⁸²

Melenci su prikazani kao već znatno veće naselje na *drugom vojnom premeru*.⁷⁸³ Postoji težnja ka tome da se zadrži pravougaoni oblik međutim, jezero Rusanda svojim gabaritom zauzima deo površine pravougaonika, odsecajući severozapadni deo sela. Javni prostor je definisan, zauzima jedan ceo blok u geometrijskom središtu

zamišljenog pravougaonog oblika sela. Na površini bloka je izgrađena crkva, po opisima iz 1790. godine⁷⁸⁴ i tu su još i tri zgrade. Ispred jednog objekta se nalazi uređen park koji zauzima ceo slobodan prostor trga, osim crkvene porte. Oko ovog bloka se nalaze građevine

⁷⁷⁸ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁷⁷⁹ Borovszky 1911, 79

⁷⁸⁰ „The First Military Survey–Melenci“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁷⁸¹ „Melenci“ 05. 03. 2015. <http://www.upoznajsrbiju.co.rs/mesto/melenci-133>

⁷⁸² „Srpska pravoslavna eparhija banatska–Melenci“ 05. 02. 2015.

<http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/novobecejsko-namesnistvo/melenci/#more-679>

⁷⁸³ „The Second Military Survey–Melenci“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁷⁸⁴ PZZZSK – registrator Melenci

⁷⁸⁴ Borovszky 1911, 137

većih dimenzija, pretpostavlja se - pretežno javne namene. Sledeći vojni premeri prikazuju približno isto stanje. Na prikazu sa prekretnice XIX i XX veka⁷⁸⁵ se pojavljuje krst, postavljen

Slika 222: Opštinska kuća u Melencima na staroj razglednici sa početka XX veka

na severuistočnu raskrsnicu, a u to vreme je na severozapadnoj raskrsnici izgrađena zgrada imućne porodice Bibić, kao i zgrada opštine. Novi objekti su izgrađeni na ugaonim parcelama ulica oko centralnog bloka. Katastarska mapa je urađena približno u isto vreme kada i *treći premer*, stoga prikazuje veoma slično stanje.⁷⁸⁶ Blok koji čini trg sela je podeljen na dva dela. Jedan deo pripada crkvi i naziva se crkveni trg (templomtér), gde se nalazi religijski objekat i još četiri male zgrade na svakom uglu crkvene porte. Na drugom delu se nalazi park sa uređenim stazama i tri građevine. Za jednu od njih se pretpostavlja da je bila škola. Krst na raskrsnici je i na ovoj karti obeležen. Oko bloka je arhitektonski okvir trga koncentrisan na ugaonim parcelama, gde se uočavaju još zgrada opštine i pošta.

Slika 223: Spomenik palim borcima u Melencima

na severuistočnu raskrsnicu, a u to vreme je na severozapadnoj raskrsnici izgrađena zgrada imućne porodice Bibić, kao i zgrada opštine. Novi objekti su izgrađeni na ugaonim parcelama ulica oko centralnog bloka.

Katastarska mapa je urađena približno u isto vreme kada i *treći premer*, stoga prikazuje veoma slično stanje.⁷⁸⁶ Blok koji

Nakon Drugog svetskog rata deo arhitektonskog okvira sela je zamenjen novim, socijalističkim zgradama. Po jednoj skici iz posleratnog perioda⁷⁸⁷ obeležen je arhitektonski okvir javnog prostora: crkva, dve škole, dom mesnog odbora, a obeleženo je mesto i

⁷⁸⁵ „Hungarian Kingdom–Melenci“ 20. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁷⁸⁶ MNL OL S 76 No 0797/1-76 Melenci

⁷⁸⁷ AV F 238 4 Melenci

gabarit budućeg zadružnog doma koji je izgrađen u godinama nakon rata. U crtane su još i neke druge značajnije građevine na ovom prostoru međutim, njihova namena nije posebno naznačena. Nova školska građevina je podignuta 1968. godine pored crkve, na mestu stare

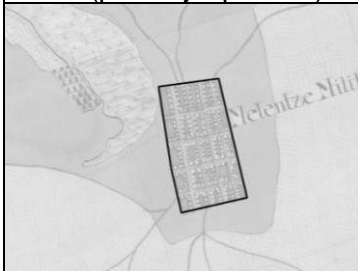

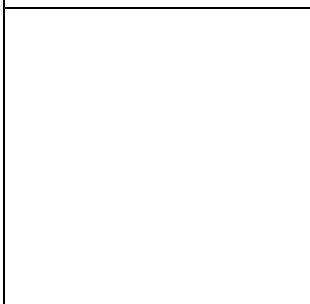
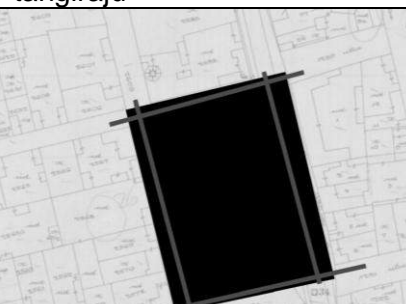
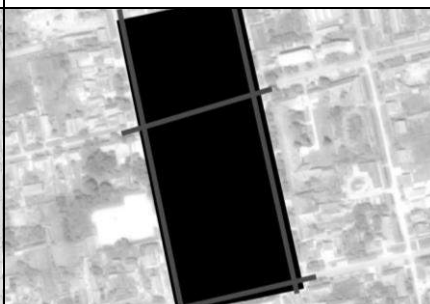

Slika 224: Melenci u doba socijalizma

škole. U socijalističkoj eri je nastao poslovni objekat prekoputa zadružnog doma i banka koja se nalazi naspram crkve. Od prostornog mobilijara na javnom prostoru su postavljene svetiljke i klupe. Pored krsta je spomenik palim borcima, a ispred škole skulptura narodnom heroju.

U vremenima tranzicije nije bilo većih

graditeljskih delatnosti na javnom prostoru. Nasleđene zgrade su redovno i adekvatno održavane, sem nekoliko izuzetaka, kao što su npr. fasade tradicionalnih i socijalističkih objekata u kojima je smeštena trgovina, obnovljene po ukusu i zahtevima vlasnika trgovačkog lanca. Korišćenje jarkih boja na fasadama je u potpunoj suprotnosti sa duhom obe zgrade. U prethodnim godinama na javnom prostoru je izgrađena česma šestouglaone osnove sa krovom, bez posebnih obeležja, oblikovanju nije posvećeno dovoljno pažnje. Prostor centralnog bloka se takođe nalazi u prilično dobrom stanju, iako postavljeno zelenilo nije formirano i oblikovano po nekom unapred utvrđenom planu. U centru naselja Melenci se nalaze zgrade i repertoar ruralnog mobilijar iz raznih perioda međutim, oni čine jednu celinu, prijatnu za zadržavanje i boravak.

1.	Podaci o naselju				
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin			
1.2	Naziv naselja	Melenci			
1.3	Prethodni nazivi	Melencze; Melenze			
1.4	Vreme nastanka naselja				
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka		
	–	sredina XVIII veka – 1750-ih godina	–		
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka				
	srez Novi Bečej (Turski Bečej)				
1.6	Stanovništvo				
	Broj stanovnika				
	1829. godine	1911. godine	1971. godine		2011. godine
	4.515	9.292	8.008		5.982
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)				
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka		
	srpsko stanovništvo		srpsko stanovništvo		
1.7	Prostorna struktura naselja				
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek		
					
2.	Podaci o javnom prostoru				
2.1	Naziv javnog prostora		Bibićev trg		
2.2	Kartografski podaci javnog prostora				
	X kordinate		Y kordinate		
	45.51		20.31		
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi				
	centralni položaj		položaj na periferiji		
	x				
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica				
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka		
	mesto javnog prostora nije definisano	javni prostor ima oblik pravougaonika, zauzima jedan ceo blok, ulice ga tangiraju	javni prostor ima složen oblik, zauzima jedan ceo blok, ulice ga tangiraju i presecaju		
					

2.5	Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x			
	mirujući saobraćaj	x			
	parkovska površina	x			
	pijaca				
	dečije igralište	x			
	organizovana dešavanja	x			
	neophodne aktivnosti	x			
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora				
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
	Namena zgrada	Period izgradnje			
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
	crkva	x			
	opštinska zgrada				
	mesna zajednica/kancelarija	x			
	škola/obdanište			x	
	vojna zgrada				
	dom kulture			x	
	dom zdravlja	x			
	vatrogasni dom				
	pošta			x	
	banka			x	
	policajska stanica	x			
	zgrada poljopivredne zadruge				
	zgrada raznih udruženja/partija				
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel	x		x	
	prodavnica	x		x	
	benzinska pumpa				
	Stanovanje				
	višeporodično stanovanje			x	
	jednoporodično stanovanje	x		x	
	Dominanta arhitektonskog okvira	prostorom dominira srpska pravoslavna crkva i dom kulture			
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	period monarhije i socijalizma			
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše	
			x		
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da		ne	
				x	
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
	Tip mobilijara	Period nastanka			
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
	krst	x			
	česma	x			x
	klupa				x
	osvetljenje			x	
	oglasna tabla			x	
	spomenik značajnim ličnostima			x	
	spomenik palim borcima			x	
	transformator				
	antenna-predajnik				

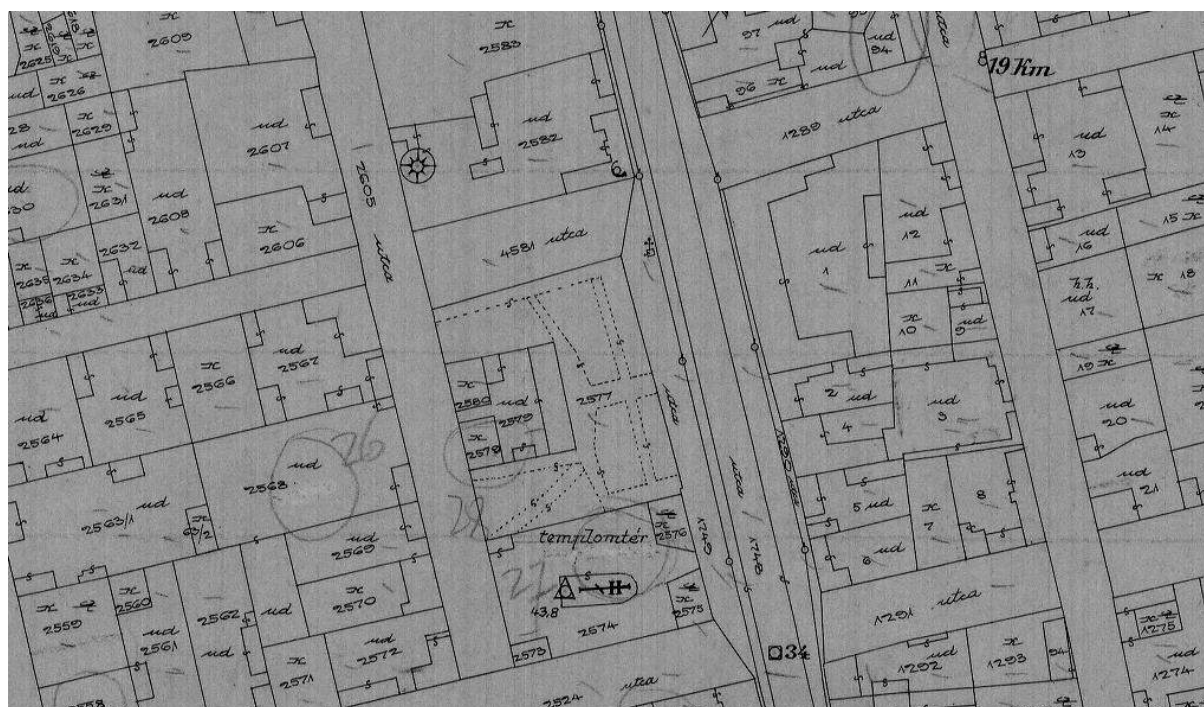
	autobuska stanica				X
	kiosk				X
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle				X
	kanta za smeće				X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
	X				

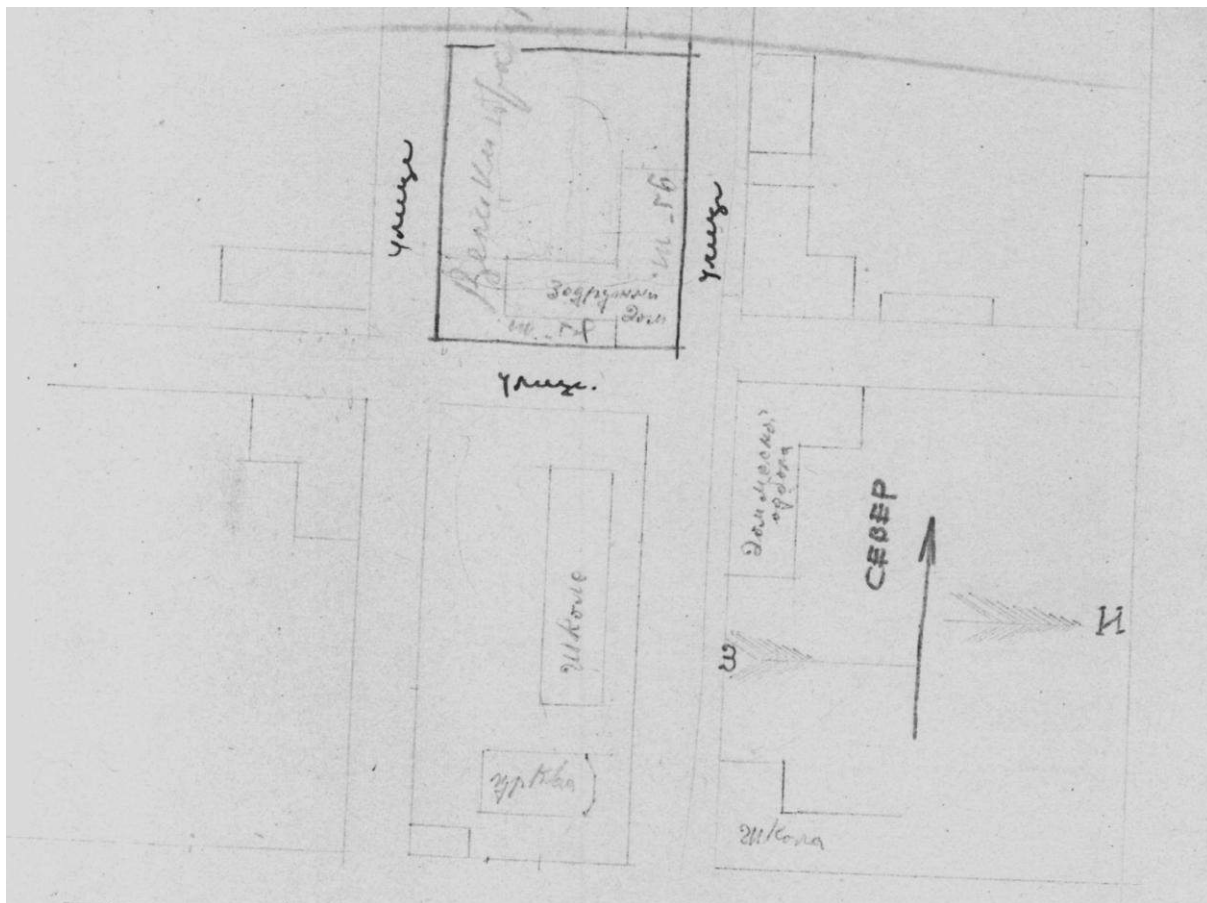
Prikaz dela naselja Melenci na prvom vojnom premeru – javni prostor nije definisan

Prikaz centralne zone naselja Melenci na drugom vojnom premeru

Prikaz javnog prostora naselja Melenci na katastarskoj mapi sa početka XX veka

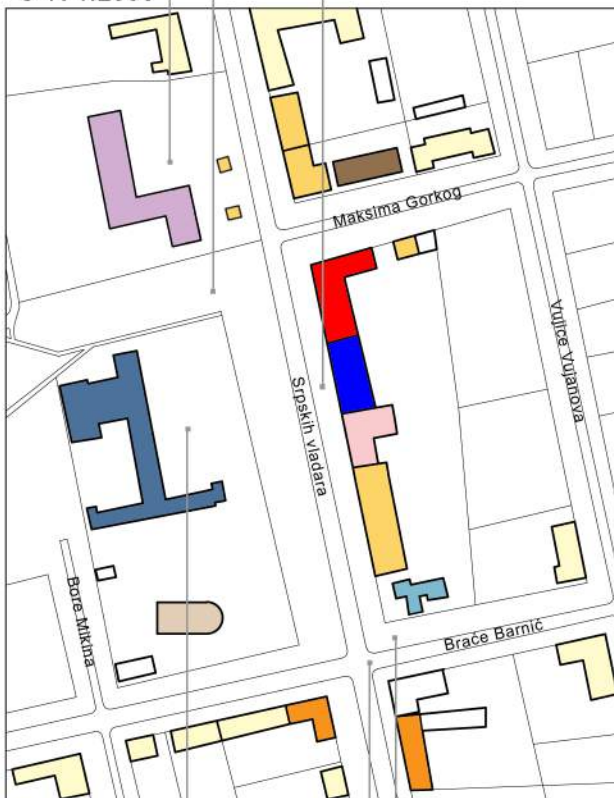

Prikaz javnog prostora naselja Melenci na mapi rađenoj nakon Drugog svetskog rata

MELENCI
opština Zrenjanin

↑ S R 1:2000

Uprava/administracija

■ mesna zajednica i kancelarija

■ policija

■ banka/pošta

Religija/kultura/obrazovanje

■ crkva

■ škola/obdanište

■ dom kulture

Zdravstvo

■ dom zdravlja

Trgovina/ugostiteljstvo/usluga

■ kafana/restoran

■ prodavnica

Stanovanje

■ jednoporodično

■ višeporodično

a- u okviru doma kulture nalaze se prodavnica i ugostiteljstvo

prilog XLIII

Orlovat

(Orlód; Orlowat)

Srednjovekovno naselje Orlovat koje se spominje u dokumentima iz XV i XVI veka ponovo se kolonizira srpskim stanovništvom krajem turske vladavine 1697. i 1698. godine. Na popisu 1717. godine, kao i na *Mersijevoj mapi*⁷⁹⁵ je obeleženo kao naseljeno mesto. Orlovat je bio u sklopu Banatske vojne granice od njenog osnivanja do ukidanja.⁷⁹⁶

Na mapi *prvog vojnog premera*⁷⁹⁷ je neuređeno naselje elipsastog oblika i nalazi se pored reke Tamiš. U središtu mesta se uočava proširenje koje je okruženo građevinama, među kojima je i zgrada sa apsidom, tj. pravoslavna crkva. Po opisima, crkva je postojala već 1748. godine, zatim je 1770. ponovo izgrađena od čvrstog materijala.⁷⁹⁸

Orlovat je na *drugom vojnom premeru*⁷⁹⁹ prikazan kao uređeno selo međutim, vrlo nepravilne strukture, a to se odnosi kako na samo naselje, tako i na oblik blokova i njihovih

Slika 227: Trg sa starom crkvom u Orlovatu

međusobnih odnosa. To je verovatno uslovljeno već definisanim putnim pravicima kroz ovo naselje, kao i geografskim uslovima. Pretpostavlja se da je početnu tačku prilikom uređenja sela predstavljala crkva. Javni prostor sela je pomeren sa geometrijske sredine ka reci. Formiran je na mestu susreta tri ulice, gde se zahvaljujući neizgrađenim parcelama obrazuje slobodan prostor trga, odnosno jedan mali blok. Crkva svojim gabaritom

zauzima deo površine trga, dok su ostali objekti oko nje kao što su zgrada opštine i škola izgrađeni 1862. godine. Škola se u popisima pominje već od 1772. godine.⁸⁰⁰ Na karti je ucrtano i zelenilo na javnom prostoru. Na kasnijim premerima je prikazano isto stanje uz transformaciju arhitektonskog okvira, jer je između ostalima, u tom periodu otvoreno prvo obdanište u selu, pretpostavlja se - u sklopu javnog prostora.

Početakom XX veka omotač i oprema trga se transformišu, osavremenjuju se. Razglednica iz tog perioda prikazuje hram izgrađen krajem XVIII veka, preprostor ispred

⁷⁹⁵ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁷⁹⁶ Borovszky 1911, 100

⁷⁹⁷ „The First Military Survey–Orlovat“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.7655>

⁷⁹⁸ PZZZSK – registrator Orlovat – Borovski (Borovszky, 1911) nasuprot ovome navodi, da je crkva građena 1798. godine.

⁷⁹⁹ „The Second Military Survey–Orlovat“ 20. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁸⁰⁰ „Orao–prve orlovatske novine“ 09. 03. 2015. http://www.intercomm.co.rs/ic_novine/orao-orlovat/

objekta, a takođe i bujno zelenilo oko religijske zgrade.⁸⁰¹ Tada je podignut i Svetosavski dom. Pored crkvene porte je 1909. godine iskopan prvi arteški bunar koji ujedno predstavljao i novi mobilijar trga. Opisano stanje je prikazano na katastarskoj mapi rađenoj 1911. i 1912.⁸⁰² godine. Prostor oko crkve je označen nazivom trg (tér) međutim, oko objekta nije obeležen nikakav park ili zelenilo, samo slobodan prostor. Oko ovog prostora su raspoređene zgrade javnih namena međutim, njihov međusobni odnos i veliko rastojanje među njima, ne uslovljavaju da one definišu trg. Nije posebno naznačena funkcija svake pojedinačne zgrade. Interesantno je da se van obeleženog javnog prostora pojavljuju veći objekti - kuće na lakat, a to su bili kuće imućnijeg stanovnika, prodavnice ili krčme.

Slika 228: Novi pravoslavni hram na javnom prostoru u Orlovatu

Graditeljska delatnost na javnom prostoru je bila izražena i u međuratnom periodu. Novi pravoslavni hram je podignut 1924. godine po projektima Dragiše Brašovana⁸⁰³ na istom mestu, gde je stajala stara crkva. Vatrogasni dom pored zgrade opštine je postavljen 1938. godine, a naredne godine je izgrađen stan seoskog lekara. Pretpostavlja se da je bio u blizini, ili u sklopu javnog prostora. U toj epohi u centru naselja postavljen je spomenik

palim borcima Velikog rata. Pretpostavlja se da je javni prostor ograničen ogradom upravo u tom periodu.

Nakon Drugog svetskog rata dolazi do promene jednog dela arhitektonskog okvira unutar javnog prostora. Podignut je višefunkcionalni objekat u kome se u donjem delu nalazi trgovina, a gore su kancelarije. Takođe su izgrađene zgrade i van tog prostora: dom zdravlja i škola. Neke građevine menjaju svoje funkcije. U javnom prostoru koji je pretvoren u park, postavljena su dva spomenika: jedan žrtvama Drugog svetskog rata, a drugi Urošu Prediću.

⁸⁰¹ „Orlovat” 09. 03. 2015. <http://banaterra.eu/srpski/O/orlovat/index.htm>

⁸⁰² MNL OL S 76 No 0943/1-38 Orlovat

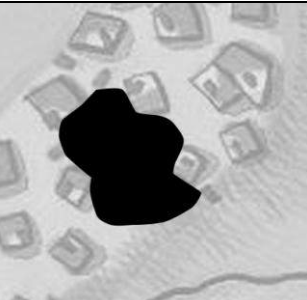

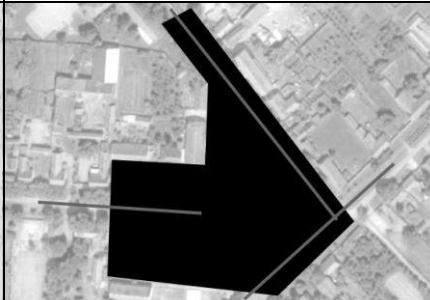
⁸⁰³ Mitrović 2010, 205

Slika 229: Spomen obeležje u parku Orlovata

Javni prostor u Orlovatu je jedan od retkih u Srednjem Banatu koji ima poseban naziv - nazvan je trgom Uroša Predića. Ovo vreme pretežno karakteriše statičnost u centru naselja, samo je jedan objekat iz tradicionalnog perioda pretvoren u krčmu. Prostor unutar ograde je pretvoren u park, gde je uprkos nedovoljnom održavanju zelenila prijatno boraviti. Zgrade potiču iz raznih perioda i ne čine harmoničnu celinu međutim, zbog zelenila u parku

nije moguće sagledati sve objekte. Između crkve, mesne zajednice i mesne kancelarije nalaze se temelji neke zgrade, a pored je stari ambar za kukuruz. Ovi elementi deluju veoma neobično u prostoru koji je namenjen najvrednijim objektima naselja. Javne građevine koje su van ograde, nisu u vizuelnom kontaktu sa onima koji su unutar.

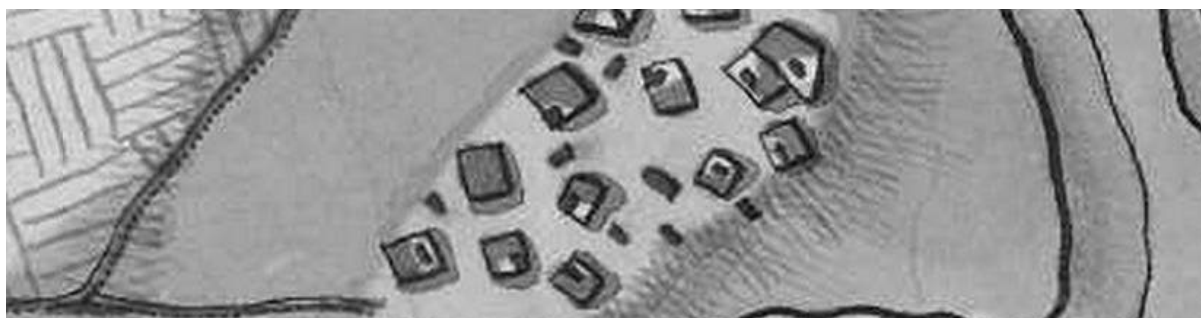
1.	Podaci o naselju		
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin	
1.2	Naziv naselja	Orlovat	
1.3	Prethodni nazivi	Orlód; Orlowat	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	XV vek	kraj XVII veka – 1690-ih godina	–
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka srez Zrenjanin (Veliki Bečkerek)		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	nema podataka	2.185	2.298
	2011. godine		
	1.516		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	srpsko stanovništvo		srpsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2.	Podaci o javnom prostoru		
2.1	Naziv javnog prostora	Trg Uroša Predića	
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate	Y kordinate	
	45.24	20.58	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj	položaj na periferiji	
		x	
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	javni prostor ima složen oblik, na prikazima naznačene ulice unutar mesta	javni prostor ima složen oblik, nastao je na mestu susreta tri ulice, neke ulice ulivaju u trg, a druge ga tangiraju	javni prostor ima složen oblik, zauzima jedan blok i nastavlja se duž jedne ulice
			

2.5 Savremene funkcije javnog prostora					
	aktivni saobraćaj	x			
	mirujući saobraćaj	x			
	parkovska površina	x			
	pijaca	x			
	dečije igralište	x			
	organizovana dešavanja	x			
	neophodne aktivnosti	x			
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora					
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora					
Namena zgrada		Period izgradnje			
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
crkva			x		
opštinska zgrada					
mesna zajednica/kancelarija		x			
škola/obdanište				x	
vojna zgrada		x			
dom kulture			x		
dom zdravlja				x	
vatrogasni dom					
pošta		x			
banka					
policajska stanica					
zgrada poljopivredne zadruge					
zgrada raznih udruženja/partija					
ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel		x			
prodavnica				x	
benzinska pumpa					
Stanovanje					
višeporodično stanovanje				x	
jednoporodično stanovanje		x		x	
Dominanta arhitektonskog okvira		srpska pravoslavna crkva			
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		nema dominantnog perioda			
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše	
			x		
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da		ne	
				x	
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora					
Tip mobilijara		Period nastanka			
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
krst		x			
česma					
klupa				x	x
osvetljenje				x	
oglasna tabla				x	
spomenik značajnim ličnostima				x	
spomenik palim borcima			x	x	
transformator					
antenna-predajnik					
autobuska stanica					

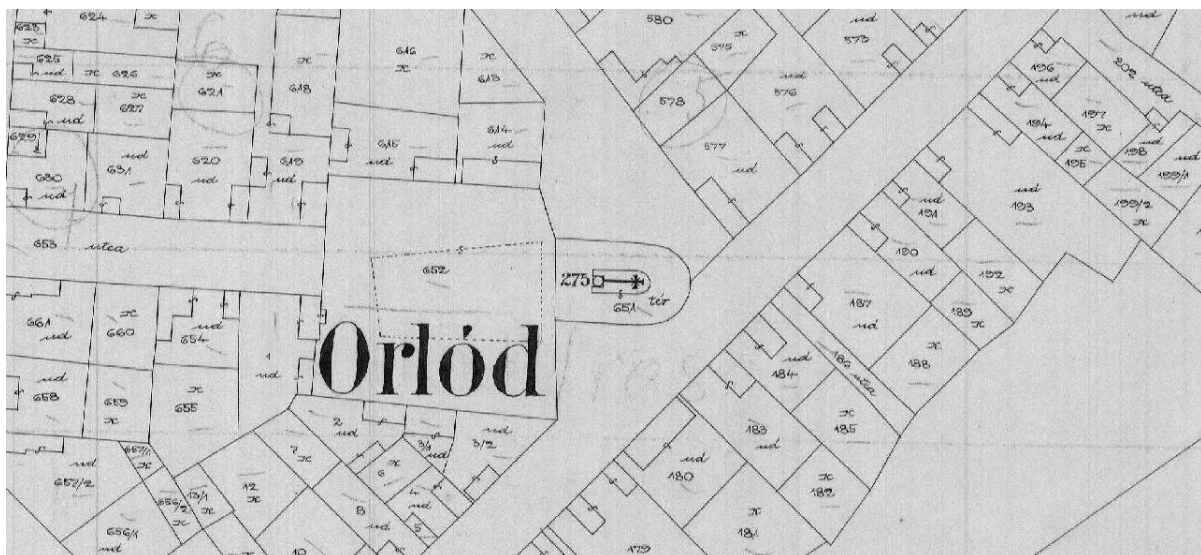
	kiosk				
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle				X
	kanta za smeće				X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje	loše		
		X			

Prikaz centralne zone naselja Orlovat na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Orlovat na drugom vojnom premeru

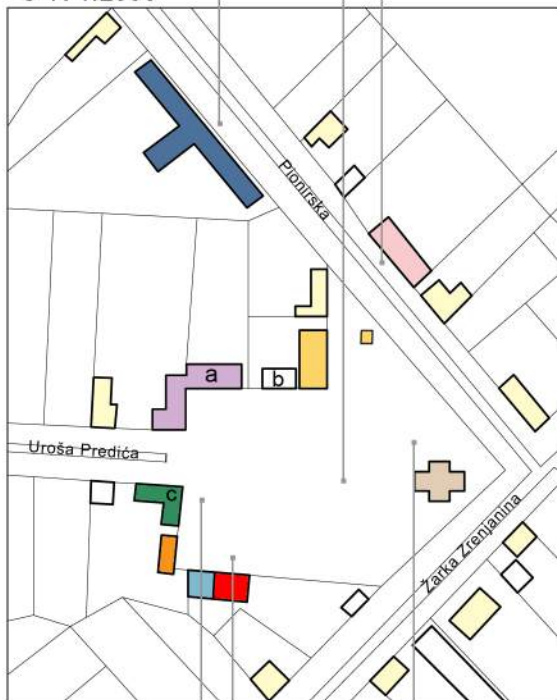

Prikaz javnog prostora naselja Orlovat na mapi sa početka XX veka

ORLOVAT
opština Zrenjanin

↑ S R 1:2000

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
  - banka/pošta
  - poljoprivredna zadruga
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
  - škola/obdanište
- Zdravstvo
- dom zdravlja
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- kafana/restoran
  - prodavnica
- Stanovanje
- jednorodnično

- a- u okviru doma kulture nalaze se i prostorije seoskih udruženja
- b- bivša vojna zgrada
- c- bivša vojna zgrada, sada zemljoradnička zadruga, zavičajni muzej

Perlez

(Perlasz; Perlas)

Na mestu gde se danas nalazi Perlez nekada se nalazilo naselje Siget (Sziget). Bilo je to naseljeno mesto i nakon proterivanja Turaka, pa čak i na *Mersijevoj mapi*.⁸⁰⁴ Novo naselje južno od postojećeg je nastalo 1753. godine i dobilo je ime po tadašnjem upravniku Banata, Perlasu (Perlas).⁸⁰⁵ Prvi stanovnici su bili Srbi sa Vojne granice Tisa-Moriš. Od druge polovine XVIII veka je bilo u sastavu Banatske vojne granice, kao jedan od centara.⁸⁰⁶

Na mapi *prvog vojnog premera*,⁸⁰⁷ iako je malo naselje Perlez je obeležen kao grad - Perles varoš (Perles waros). Nalazilo se pored reke Begej i sastojalo se od četiri identična pravougaona bloka. Naselje je nastalo južno od mesta Siget na mapi je obeleženo kao Šanac Sige (Schantz Sige). U samom Perlezu nije formiran javni prostor niti se uočavaju objekti većeg gabarita, ali severozapadno od mesta postoji jedna zgrada za koju se pretpostavlja da je bio hram.⁸⁰⁸

Slika 230: Javni prostor u Perlezu na razglednici sa početka XX veka

U drugoj polovini XVIII veka naselje se dalje razvija, a 1760-ih godina se naseljavaju Nemci, zatim Hrvati, a 1782. koloniziraju se srpske porodice sa prostora Kikindskog distrikta. U tom periodu je izgrađena prva srpska škola u mestu, zatim katolička crkva i parohija.⁸⁰⁹ Početkom XIX veka, 1811. godine sagrađen je i pravoslavni hram.⁸¹⁰

Perlez je prikazano kao razvijeno, uređeno naselje na *drugom vojnom premeru*.⁸¹¹ Dimenzije mesta su znatno veće nego u 1770-im

godinama, kada su rađene karte *prvog premera*. Oblik naselja je skoro pravougaoni, kao što su i sami blokovi. Terenskim uslovima su prilagođeni samo oni koji se nalaze pored Begeja i

⁸⁰⁴ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁸⁰⁵ Böhm II 1867, 112

⁸⁰⁶ Borovszky 1911, 105

⁸⁰⁷ „The First Military Survey–Perlez“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁸⁰⁸ „Srpska pravoslavna eparhija banatska–Perlez“ 09. 03. 2015.

<http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/perlesko-namesnistvo/perlez/#more-616> – Moguće je da je ovde bio šanački hram, izgrađen 1750. godine, a uništen 1848.

⁸⁰⁹ Erős 1993, 376

⁸¹⁰ Поповић 2001, 82

⁸¹¹ „The Second Military Survey–Perlez“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

prate njegov tok. Javni prostor je pomeren ka severozapadnoj strani i nalazi se u neposrednoj blizini obale. Zauzima dva cela bloka i samim tim predstavlja izuzetak u nizu javnih prostora srednjobanatskih sela. Jedan blok predstavlja slobodnu površinu, a drugi je izgrađen. Na sredini trga je postavljen krst, a slobodna površina je okružena drvećem, dok drugi blok zauzimaju religijski sadržaji. Oko ovih blokova je raspoređen arhitektonski okvir, odnosno zgrade javnih funkcija, što se uočava i na osnovu njihovih gabarita.

Na premeru rađenom na prekretnici XIX i XX veka,⁸¹² kao i na katastarskoj mapi iz 1909. i 1910. godine⁸¹³ vidi se dalji razvoj centralne zone naselja. Slobodan prostor je ozelenjen, pretvoren je u park sa uređenim stazama, a na njegovoj površini iza parka izgrađena je zgrada u obliku slova C koja je imala funkciju opštinske škole. Sadržaj i izgled građevina na javnom prostoru u tom periodu nam otkrivaju razglednice, rađene početkom XX veka.⁸¹⁴ One nam svedoče o tome da je u ovom naselju bio pažljivo oblikovan centar, mesto okupljanja sa reprezentativnim, neretko jednospratnim građevinama, što svakako više karakteriše gradske sredine nego seoske.

Slika 231: Vešanje ispred pravoslavne crkve u Perlezu

U međuratnom periodu nisu se dešavale značajne promene u naselju ni na polju transformacija centralne zone. Za vreme Drugog svetskog rata arhitektonski okvir ne odstupa od prethodnih epoha, ali se funkcija javnog trga već razlikuje. Centar sela je predstavljalo mesto sukoba nemačkog i srpskog stanovništva. Tu su vešani meštani koji nisu bili priklonjeni idejama fašizma. Taj događaj je uvek

predstavljao pravi spektakl. „Narod je u Perlezu dobošem bio obavešten da će 21. juna u njihovom selu biti vešanje. Pošto je taj dan padao u nedelju, zabranjena je bila liturgija u crkvi, a i kretanje van sela. Narodu je preporučeno da prisustvuje vešanju.”⁸¹⁵

⁸¹² „Hungarian Kingdom–Perlez“ 20. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁸¹³ MNL OL S 76 No 0985/1-52 Perlez

⁸¹⁴ „Perlez 1899“ 04.02. 2015.

<http://postcards.hungaricana.hu/hu/search/results/?simple=1&query=SZO%3D%28perlasz%29>

⁸¹⁵ Popov 1992, 185-188 – Autor navodi primere vešanja u srednjobanatskim selima Perlez i Melenci... Vešala su postavljena ispred pravoslavne crkve. Kao drugi primer autor navodi vešanje i streljanje u Melencima.

Nakon Drugog svetskog rata selo je pripadalo srezu Zrenjanin i bilo je politička opština. Neposredno posle rata dolazi do promene strukture stanovništva i na mesto Nemaca dolaze porodice dobrovoljaca rata sa teritorija današnje Bosne i Hercegovine i

Slika 232: Pravoslavna crkva 1959. godine u Perlezu

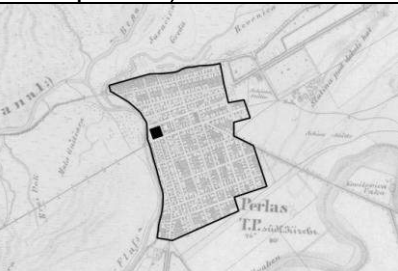

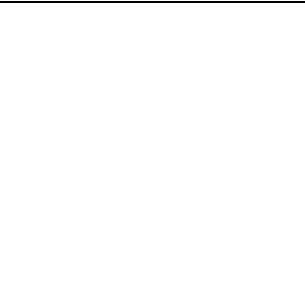
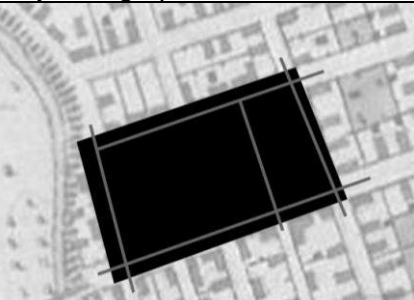
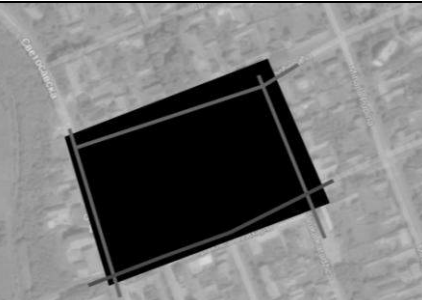
Hrvatske. Pobedu socijalizma su obeležile samo dve zgrade u sklopu javnog prostora: zadržni dom koji je izgrađen u posleratnim godinama i novi objekat škole na mestu starog. Za vreme socijalizma škola je nosila ime narodnog heroja Papa Pavla, a ispred građevine je postavljena njegova skulptura.⁸¹⁶ U toj epohi su podignuti i drugi spomenici u sklopu centra, u parku je postavljena spomen česma poginulim osobama 1941. godine, a ispred zadržnog doma spomenik palim borcima rata. Za vreme socijalizma je asfaltiran magistralni put koji vodi kroz selo, ali samo je tangirao javni prostor, nije ga presecao.

Trg u Perlezu danas se naziva Trg kneza Mihajla. U vremenima tranzicije na javnom prostoru Perleza nisu se dešavale značajne transformacije. Na obodu parka je izgrađeno samo nekoliko manjih kuća za trgovačke namene, a u prethodnim godinama je obnovljena crkva kao i parohijski dom. Ostale građevine koje potiču uglavnom iz perioda tradicionalnog sela i dan danas čine arhitektonski okvir centra i imaju javne namene, nalaze se u veoma lošem stanju, iako se još uvek može uočiti njihov stari sjaj. Park ispred crkava i škole je neodržavan, kao ni većina ruralne opreme koja se nalazi u njemu. Danas su nekadašnja dva bloka centralne zone u potpunosti spojena, jer nije uveden kolski saobraćaj između njih, koji bi ometao pešačku komunikaciju između ovih celina. Uprkos negativnim elementima još uvek se oseća neka vrsta vibracije na tom prostoru i ljudi se rado zadržavaju u centru sela.

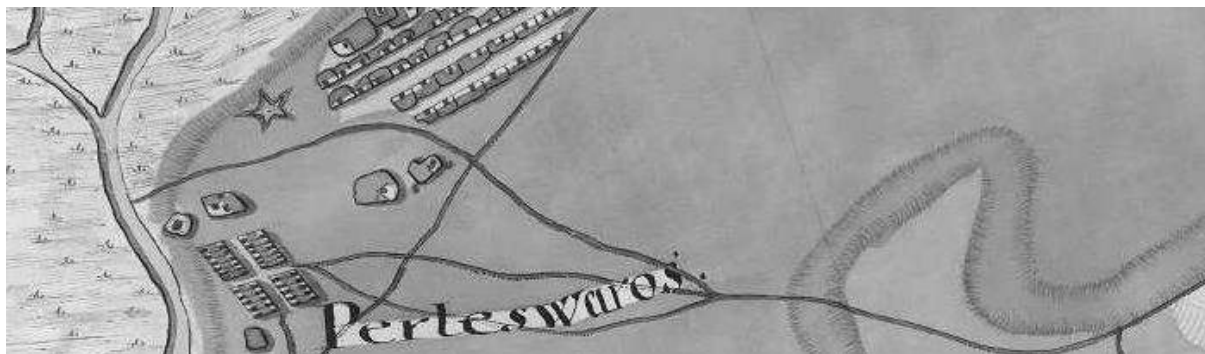
Slika 233: Spomenik ispred doma kulture u Perlezu

⁸¹⁶ Osnovna škola danas nosi ime Đure Jakšića, a ispred zgrade je podignuta njegova skulptura.

1.	Podaci o naselju				
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin			
1.2	Naziv naselja	Perlez			
1.3	Prethodni nazivi	Perlasz; Perlas			
1.4	Vreme nastanka naselja				
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka		
	mesto ima srednjovekovne korene	sredina XVIII veka – 1750-ih godina	–		
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka				
	srez Zrenjanin (Veliki Bečkerek)				
1.6	Stanovništvo				
	Broj stanovnika				
	1829. godine	1911. godine	1971. godine		2011. godine
	nema podataka	5.190	4.458		3.383
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)				
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka		
	srpsko, nemačko i hrvatsko stanovništvo		srpsko stanovništvo		
1.7	Prostorna struktura naselja				
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek		
					
2.	Podaci o javnom prostoru				
2.1	Naziv javnog prostora	Trg kneza Mihajla			
2.2	Kartografski podaci javnog prostora				
	X kordinate		Y kordinate		
	45.21		20.37		
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi				
	centralni položaj		položaj na periferiji		
			x		
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica				
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka		
	mesto javnog prostora nije definisano	javni prostor ima oblik pravougaonika, zauzima dva cela bloka, ulice ga tangiraju, a jedna ga preseca	javni prostor ima oblik pravougaonika, zauzima jedan ceo blok, ulice ga tangiraju		
					

2.5	Savremene funkcije javnog prostora			
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora			
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora			
	Namena zgrada	Period izgradnje		
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva	x		
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			x
	škola/obdanište			x
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			
	vatrogasni dom			
	pošta	x		
	banka			
	policajska stanica	x		
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija	x		
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel	x		
	prodavnica	x		
	benzinska pumpa			
	Stanovanje			
	višeporodično stanovanje			
	jednoporodično stanovanje	x		x
	Dominanta arhitektonskog okvira	srpska pravoslavna crkva		
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	period Monarhije		
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše
			x	
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da	ne	
			x	
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora			
	Tip mobilijara	Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst	x		
	česma			
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			x
	spomenik palim borcima			x
	transformator			
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			x

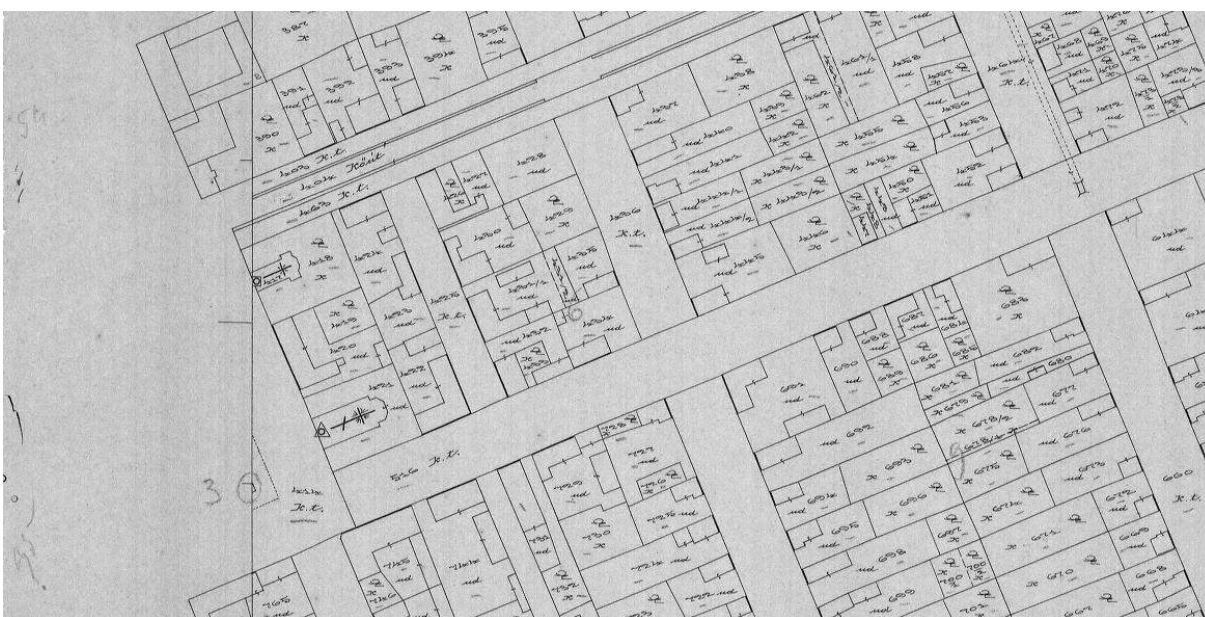
	kiosk			X	X
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće				X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		X			

Prikaz naselja Perlez na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Perlez na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Perlez na katastarskoj mapi sa početka XX veka

PERLEZ
opština Zrenjanin

SR 1:2000

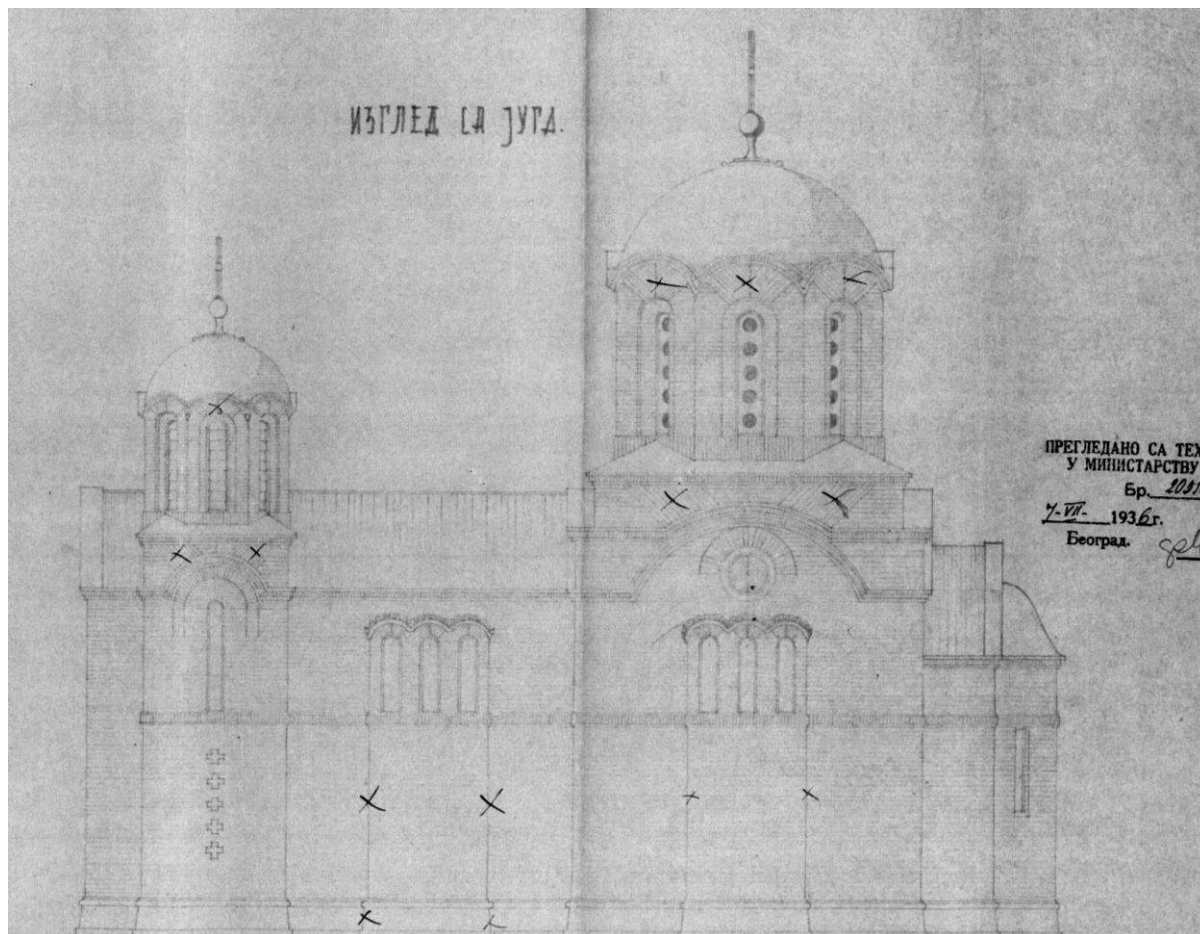

- Uprava/administracija
- policija
- banka/pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
- škola/obdanište
- dom kulture
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- kafana/restoran
- prodavnica
- Udruženja
- vatrogasni dom
- Stanovanje
- jednorodnično

Stajićevo
(Ó-Écska; Alt Etschka)

Koloniju Stajićevo su osnovali banatski kolonisti posle Prvog svetskog rata, a nakon formiranja je pripala opštini Ečka. Selo je dobilo ime po svom osnivaču Savi Stajiću. Bilo je planirano naselje kvadratnog oblika sa osam identičnih blokova i ulicama koje su bile postavljene da se seku pod pravim uglom. Izgradnja prvih kuća je započeta 1922. godine.⁸¹⁷

Slika 234: Projekat crkve u Stajićvu

Godine 1935. selo Stajićevo je postalo samostalna politička opština i bilo je najorganizovanija kolonija sa pravilnom strukturom i javnim prostorom formiranim na raskrsnici dveju ulica. Iste godine je formiran osnovni arhitektonski okvir centra naselja, izgrađena je zgrada opštine⁸¹⁸ i podignut je pravoslavni hram u srpsko-vizantijskom stilu po projektima Đorđa Tabakovića.⁸¹⁹ Pre toga je postojala stara bogomolja, izgrađena 1926. godine od naboja. Objekat prve škole je podignut ranije, 1924. godine, druga sa dve učionice

⁸¹⁷ „Stajićevo” 06. 02. 2015. <http://www.banatertra.eu/srpski/S/stajicevo/index.htm>

⁸¹⁸ Мицић b 2013, 367

⁸¹⁹ Mitrović, 2010. 205. str.

i učiteljskim stanom 1927. godine, a treća 1934. godine već po tadašnjim modernim zahtevima.⁸²⁰

Situacioni plan javnog prostora iz 1936. godine tačno prikazuje arhitektonski okvir sela u to vreme.⁸²¹ Tu je obeležena nova crkva, iza nje se nalazi stara bogomolja sa zvonikom ispred. Pored novog religijskog objekta je predviđeno mesto za parohijski dom. Dijagonalno od crkve je sagrađena zgrada opštine, ali ne na samoj ugaonoj parceli, već uvučeno, tako da je ispred formiran park sa arteškim bunarom. Na druga dva ugla raskrsnice su smeštene nova škola i agrarna zajednica.⁸²²

U posleratnim godinama arhitektonski okvir javnog prostora sela se transformiše. Na mestu zgrade opštine je 1948. godine izgrađen zadružni dom,⁸²³ zatim je u 1960-im godinama dograđena postojeća škola, a vremenom je srušena građevina agrarnog ureda. U kasnim godinama socijalističkog perioda u selu je podignut novi objekat škole i doma zdravlja. Prostor se obogaćuje i mobilijarom: spomenikom palim borcima u crkvenoj porti koji

Slika 235: Spomenik palim borcima u crkvenoj porti u Stajićevu

je otkriven 1946. godine,⁸²⁴ a takođe je postavljen i transformator na raskrsnicu. Asfaltiranjem saobraćajnica koje presecaju trg, javni prostor je podeljen na četiri manje celine.

U vremenima tranzicije je prilično aktivna graditeljska delatnost na javnom prostoru. Radovi na školskoj zgradi se nastavljaju u više navrata. Osim toga, izgrađena je zgrada mesne zajednice i mesne kancelarije. Postojeći objekti su uglavnom adekvatno održavani, osim zadružnog doma koji se nalazi u lošem stanju. Ispred nove zgrade mesne zajednice i mesne kancelarije je formiran park, gde se pojavljuje i nova ruralna oprema: popločanje, klupe, svetiljke, dečije igralište i dve česme. Jedna česma je oblikovana kao banatske tradicionalne kuće, a pojedini detalji su

naglašeni jarkim bojama, što čini ovaj element veoma napadnim, a takođe i surogatom tradicionalnih vrednosti.

⁸²⁰ Мицић b 2013, 378, 383

⁸²¹ AV F 126 Pravoslavna crkva Stajićevo

⁸²² IAZ F 71 Stajićevo

⁸²³ Postoji mogućnost da je opštinska zgrada pretvorena u zadružni dom.

⁸²⁴ PZZZSK – registrator Stajićevo

1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin	
1.2	Naziv naselja	Stajićevo	
1.3	Prethodni nazivi	Ó-Écska; Alt Etschka	
1.4 Vreme nastanka naselja			
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	–	–	nakon Prvog svetskog rata
1.5 Pripadanje srezu krajem XIX veka			
–			
1.6 Stanovništvo			
Broj stanovnika			
	1931. godine	1948. godine	1971. godine
	nema podataka	1.133	1.607
	2011. godine		1.941
Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)			
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	srpsko stanovništvo		srpsko stanovništvo
1.7 Prostorna struktura naselja			
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
	–		
2. Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora	–	
2.2 Kartografski podaci javnog prostora			
	X kordinate	Y kordinate	
	45.29	20.45	
2.3 Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi			
	centralni položaj	položaj na periferiji	
	x		
2.4 Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica			
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	–	–	javni prostor ima složen oblik, formiran je na raskrsnici dveju ulica
			

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca			
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva		x	
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			x
	škola/obdanište			x
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			x
	vatrogasni dom			x
	pošta			x
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			x
	prodavnica			
	benzinska pumpa			
Stanovanje				
	višeporodično stanovanje			
	jednoporodično stanovanje		x	x
Dominanta arhitektonskog okvira		srpska pravoslavna crkva		
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		ne postoji dominantni period		
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da	ne	
			x	
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst	x		
	česma			x
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			
	spomenik značajnim ličnostima			x
	spomenik palim borcima			x
	transformator			x
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			x

	kiosk			x	
	fontana				
	telefonska govornica				x
	držač za bicikle			x	x
	kanta za smeće				x
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		x			

Prikaz javnog prostora naselja Stajicevo u međuratnom periodu

STAJIĆEVO
opština Zrenjanin

↑ S R 1:2000

Uprava/administracija

■ mesna zajednica i kancelarija

■ banka/pošta

Religija/kultura/obrazovanje

■ crkva

■ škola/obdanište

■ dom kulture

Trgovina/ugostiteljstvo/usluga

■ kafana/restoran

■ prodavnica

Udruženja

■ vatrogasni dom

Stanovanje

■ jednoporodično

Taraš

(Tiszatarros)

Danas postojeće selo Taraš je nastalo pored srednjovekovnog naselja razbijenog tipa. Ovo selo se više puta spominjeno u istorijskim izvorima pod raznim imenima, između ostalog u XIII, XIV i XV veku, dok je za vreme Turaka potpuno uništeno. U drugoj polovini XVIII veka, 1752. godine Taraš se još više pomera ka zapadu, ka obali Tise i naseljava se srpskim graničarima i njihovim porodicama.⁸²⁵

Na *prvom vojnom premeru*⁸²⁶ Taraš se pojavljuje kao Darac Militer (Daracz Militair) i to na mestu gde se i danas nalazi, a pripadalo je Velikokikindskom distriktu. Na prikazu je poluuređeno selo koje se sastoji od dva bloka u obliku izduženog pravougaonika i jednog bloka u obliku trapeza. Zajedno obrazuju oblik nalik trouglu. Ne uočava se nikakvo proširenje koje bi naznačilo javni prostor, niti se javni objekti izdvajaju. Po opisima međutim, tada je već postojala crkva i škola, verovatno smešteni u običnim kućama.⁸²⁷

Na *drugom premeru*⁸²⁸

Slika 236: Pogled na javni prostor Taraša u period posle Drugog svetskog rata

Taraš je uređeno naselje, a javni prostor je formiran na raskrsnici glavne i jedne poprečne ulice. Po dve ugaone parcele duž glavne ulice su bile pripojene trgu i ostale su neizgrađene, tako je centar sela imao oblik izduženog pravougaonika. Na ovom slobodnom prostoru okruženim drvećem se već u XIX veku održavala pijaca.⁸²⁹

Pretpostavlja se da je pravilna struktura sela formirana

početkom XIX veka, a nekoliko decenija nakon nastanka seoskog centra, 1851. godine izgrađena je pravoslavna crkva⁸³⁰ koja svojim gabaritom nije zauzimala deo površine trga, tako da je sačuvan slobodan prostor. Pored religijskog objekta je postavljen jedan krst.

⁸²⁵ Borovszky 1911, 123

⁸²⁶ „The First Military Survey–Taraš“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁸²⁷ Достанић и Марков 2002, 130-133

⁸²⁸ „The Second Military Survey–Taraš“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁸²⁹ Достанић и Марков 2002, 130-133

⁸³⁰ Borovszky 1911, 123

Katastarska mapa sa početka XX veka prikazuje veoma slično stanje.⁸³¹ Na slobodnoj površini javnog prostora je krst, pomeren ka istočnoj strani od sredine. Dominanta prostora je crkva, dok su ostali objekti javnih namena znatno manjih gabarita, nalik porodičnim kućama u naselju.

Nakon Drugog svetskog rata urađena je skica javnog prostora sela⁸³² na kojoj su obeleženi objekti javne namene u centru sela: crkva, dve škole, mesni narodni odbor, narodni front i jedna neizgrađena parcela koja je bila namenjena za izgradnju zadružnog doma.⁸³³ Podizanje zadružnog doma je realizovano u posleratnim godinama. Tada je izgrađena i multifunkcionalna zgrada za mesnu zajednicu, mesnu kancelariju i poštu. Neposredno pored ove građevine je sagrađen vatrogasni dom u vidu hipertrofirane porodične kuće. Nova zgrada škole je podignuta pored zadružnog doma 1969. godine, a do tada su funkcionisale stare škole iz XIX veka.⁸³⁴ Ispred ovih novoizgrađenih objekata je formiran park u kom se nalazi spomenik narodnom heroju.

U vremenima tranzicije ne uočavaju se velike transformacije na javnom prostoru. Slobodna površina trga u obliku pravougaonika je i dalje sačuvana međutim, usled asfaltiranja saobraćajnice i preteranog ozelenjavanja nema se osećaj zajedničkog prostora. Zgrade i zelenilo se nalaze u veoma zapuštenom, neodržavanom stanju.

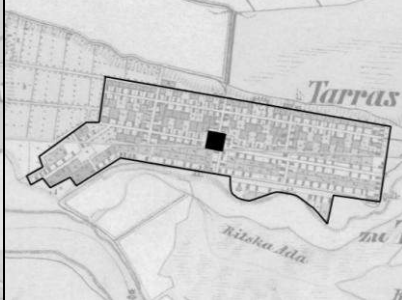

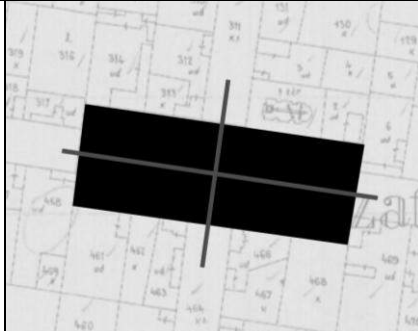
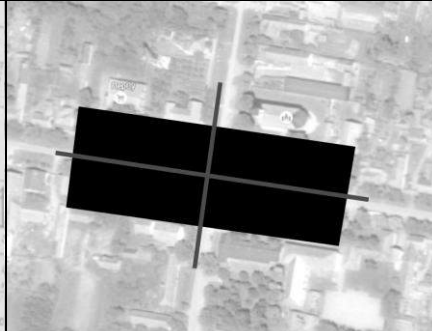
---

⁸³¹ MNL OL S 76 No 1250/ 1-24 Taraš

⁸³² AV F 238 4 Taraš

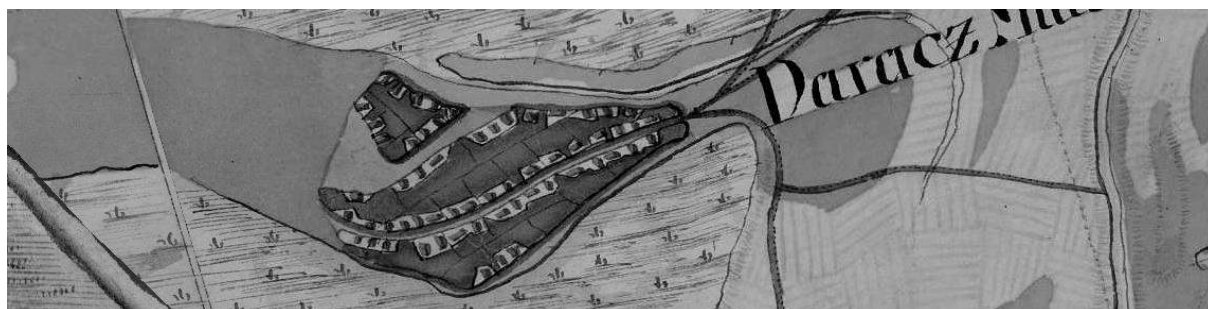
⁸³³ AV F 238 4 Taraš

⁸³⁴ PZZZSK – regulator Taraš

1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin	
1.2	Naziv naselja	Taraš	
1.3	Prethodni nazivi	Tiszatarros	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	XIII vek	sredina XVIII veka – 1752. g.	–
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka		
	srez Novi Bečej (Turski Bečej)		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	1.047	2.107	1.612
	2011. godine		
	1.009		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	srpsko stanovništvo		srpsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2. Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora	–	
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate	Y kordinate	
	45.46	20.19	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj	položaj na periferiji	
	x		
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	javni prostor nije definisan	javni prostor ima oblik pravougaonika, formiran je na raskrsnici dveju ulica	javni prostor ima oblik pravougaonika, formiran je na raskrsnici dveju ulica
			

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva	x		
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			x
	škola/obdanište			x
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			x
	vatrogasni dom			x
	pošta			x
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			x
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			x
	prodavnica			x
	benzinska pumpa			
Stanovanje				
	višeporodično stanovanje			x
	jednoporodično stanovanje	x		x
Dominanta arhitektonskog okvira		srpska pravoslavna crkva		
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		period socijalizma		
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da		ne
				x
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst	x		
	česma	x		
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			
	spomenik palim borcima			x
	transformator			x
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			

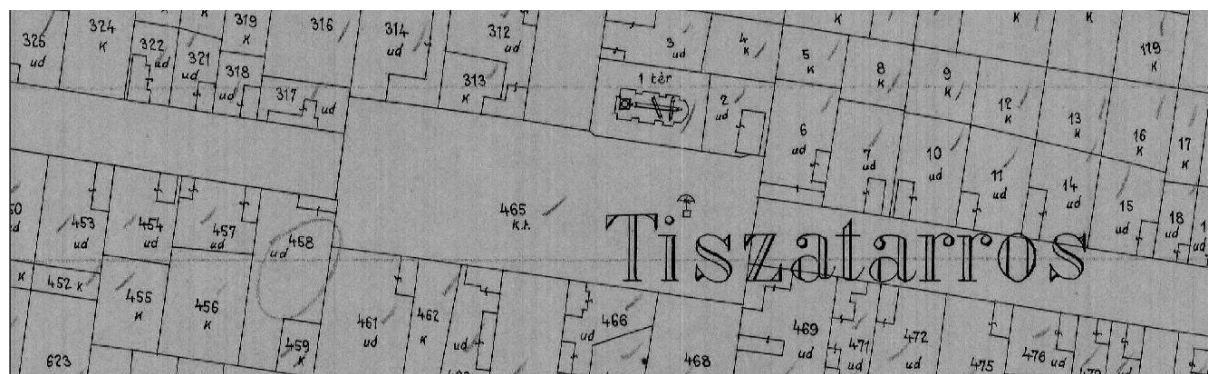
	kiosk				
	fontana				
	telefonska govornica				
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće			X	
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		X			

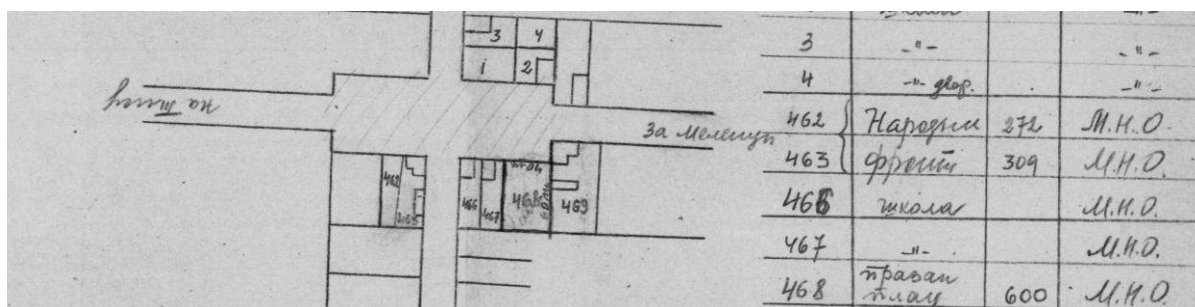
Prikaz naselja Taraš na prvom vojnom premeru

Prikaz naselja Taraš na drugom vojnom premeru

Prikaz javnog prostora naselja Taraš na katastarskoj mapi sa početka XX veka

Prikaz javnog prostora naselja Taraš na mapi rađenoj nakon Drugog svetskog rata

↑ S R 1:2000

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
- škola/obdanište
- dom kulture
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- prodavnica
- Stanovanje
- jednoporodično
- višeporodično

a- u okviru doma kulture nalaze se i prostorije seoskih udruženja, prodavnica i ugostiteljstvo
b- u okviru mesne zajednice nalaze se i pošta, dom zdravlja i vatrogasni dom

Tomaševac

(Tamáslaka; Tomaschewatz)

Na mestu današnjeg naselja u srednjem veku su verovatno postojala dva sela koja su opstala i za vreme Turaka, jer nakon njihovog proterivanja Tomaševac je bilo naseljeno mesto, čak i na *Mersijevoj mapi*.⁸³⁵ U 1760-im godinama je naseljeno graničarima sa teritorije Vojne granice Tisa-Moriš, a nekoliko godina kasnije pripalo je Banatskoj vojnoj granici i bilo je u njenom sastavu sve do druge polovine XIX veka.⁸³⁶

Tomaševac, odnosno Tomašovec (Tomaschovez) je na mapi *prvog vojnog premera*⁸³⁷ obeležen kao poluuređeno naselje skoro kvadratnog oblika koje sa jedne strane prati tok rukavca Tamiša. Duž tog pravca se nalaze ušorene parcele, dok su ostali delovi sela neuređeni. Na nekoliko mesta se uočavaju veće slobodne površine sa grupom objekata okolo, ali nema nikakve naznake za postojanje javnih zgrada. Severno od ovog mesta se nalazi uređeno selo Marino Sela (Marino Sella) koje se sastoji od jedne definisane ulice paralelne sa rekom duž koje su se sa obe strane nalazile parcele. U ovom naselju ne postoji proširenje niti bilo kako obeležen javni prostor.

Na mapi *drugog vojnog premera*⁸³⁸ već su objedinjena naselja Tomašovec i Marino Selo i čine uređeno selo oblika izduženog pravougaonika sa pravougaonim blokovima. Struktura naselja se u nekoj meri prilagođava terenskim uslovima. Javni prostor je formiran blizu geometrijskog središta mesta i zauzima jedan ceo blok koji je sa tri strane okružen objektima većeg gabarita, tj. objektima javne namene. Jedna polovina bloka koji čini trg je izgrađena, dok je druga pretvorena u parkovsku površinu. Na ovoj mapi se već uočava pravoslavna crkva koja je izgrađena 1814. godine.⁸³⁹ Na sledećim premerima je prikazano približno isto stanje uz manje transformacije arhitektonskog okvira.

Katastarska karta iz 1908–1913. godine prikazuje stanje javnog prostora.⁸⁴⁰ Blok koji je činio javni prostor ulicom je podeljen na dva dela, tako da parkovska površina čini trg oko kojeg su sa sve četiri strane raspoređene javne zgrade. Park je planski urađen sa ucrtanim stazama, na sredini sa skulpturom - krstom. Veoma je neobično, ali ima poseban naziv - Eržebet liget (Erzsébet-liget). Arhitektonski okvir čine škole, pravoslavna crkva, katolička crkva izgrađena 1908. godine, zgrada opštine i krčma.

⁸³⁵ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁸³⁶ Borovszky 1911, 121

⁸³⁷ „The First Military Survey–Tomaševac“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁸³⁸ „The Second Military Survey–Tomaševac“ 20. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁸³⁹ „Srpska pravoslavna eparhija banatska–Tomaševac“ 05. 02. 2015.

<http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/crepajsko-namesnistvo/tomasevac/#more-772>

Borovszky 1911, 121 – Po autoru prva pravoslavna crkva je podignuta već 1773. godine

⁸⁴⁰ MNL OL S 76 No 1257/ 1-27 Tomaševac

Nakon Drugog svetskog rata urađen je situacioni plan centra naselja na kom su obeležene najvažnije zgrade Tomaševca.⁸⁴¹ Na ovoj karti se uočavaju tri osnovne škole, mesni narodni odbor, zadružni dom, samostalni objekat za dom kulture i na drugom uglu

Slika 237: Pravoslavna crkva u Tomaševcu

zgrada poljoprivredne zadruge. Na osnovu izgleda se pretpostavlja da su zadružni dom, mesni narodni odbor koji je ujedno možda neko vreme funkcionisao i kao dom kulture, sagrađeni u posleratnim godinama. Novi objekat škole je podignut u kasnijim godinama socijalizma. Na mestu katoličke crkve je obrazovano igralište, a katolička parohija je pretvorena u poštu. U eri socijalizma i park sela je obogaćen prostornom mobilijarom pomoću kojeg se nastavilo širenje nove ideologije. Spomenik palim borcima u sredini parka na bivšem mestu krsta je orkriven 1955. godine.⁸⁴² Sa fotografije se vidi da su staze tada bile popločane opekam.

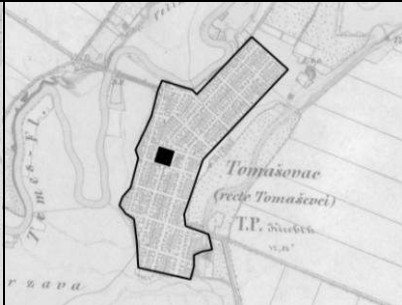
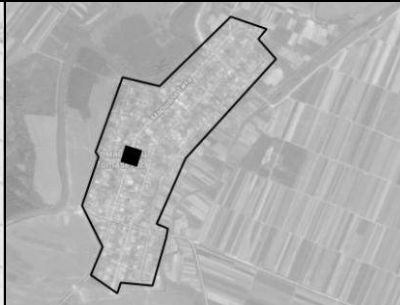
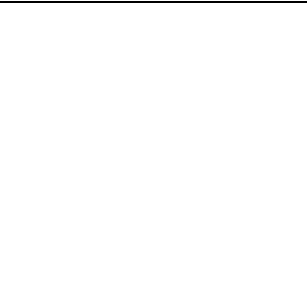
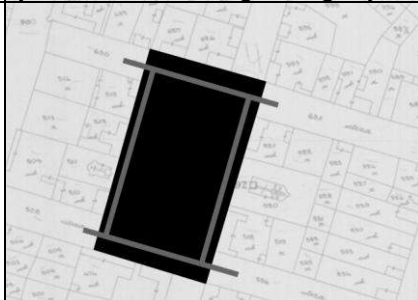
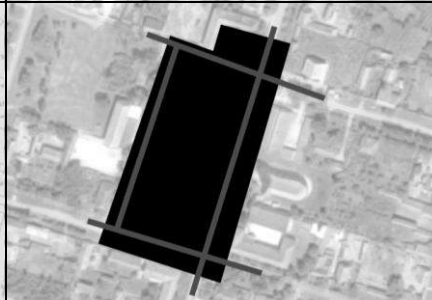
Slika 238: Spomenik palim borcima u Tomaševcu

U vremenima tranzicije nije bilo velike graditeljske delatnosti. Osim malih objekata namenjenih trgovini u ugostiteljstvu, nisu nastale nove građevine, niti su postojeće zgrade obogaćene novim funkcijama. Objekti koji čine arhitektonski okvir javnog prostora se nalaze u različitim stanjima. Dok su crkva i škola obnovljene u prethodnim godinama, zadružni dom, kao i višenamenska zgrada iz perioda socijalizma se ne održavaju. U prethodnim godinama je ispred mesne zajednice i mesne kancelarije uređen park, a nosi ime Trg slobode. Staze koje vode kroz prostor su uređene i popločane, dok spomenik palim borcima koji je obeležio prostor u socijalističkom periodu, premešten je ispred zadružnog doma. Tu se nalazi i obelisk

sa imenima žrtvama Prvog svetskog rata. Park je danas obogaćen grupom savremenih skulptura koje prikazuju seosku decu tokom igre. Na ovaj način je stvoren veoma prijatan prostor za zadržavanje. Pored ovog dobrog primera, drugim segmentima prostora nije posvećana dovoljno pažnje. Objekat zadružnog doma i okolno zelenilo su u prilično zapuštenom stanju, a isto tako i prostor pijace. Opšti utisak centra naselja kvari saobraćajnica koja preseca neke funkcije slobodnog prostora parka, a vizuelni doživljaj ometaju privremeni objekti sagrađeni na obodu parka.

⁸⁴¹ AV F 238 4 Tomaševac

⁸⁴² PZZZSK – registrator Tomaševac

1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Zrenjanin	
1.2	Naziv naselja	Tomaševac	
1.3	Prethodni nazivi	Tamáslaka; Tomaschewatz	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	mesto ima srednjovekovne korene	sredina XVIII veka – 1760-ih godina	–
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka		
	srez Kovačica (Antalfalva)		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	nema podataka	2.732	2.354
	2011. godine		
	1.510		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	srpsko stanovništvo		srpsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2.	Podaci o javnom prostoru		
2.1	Naziv javnog prostora	Trg slobode	
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate	Y kordinate	
	45.26	20.62	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj	položaj na periferiji	
	x		
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	javni prostor nije definisan	javni prostor ima oblik pravougaonika, zauzima jedan blok, ulice ga tangiraju	javni prostor ima oblik pravougaonika, formiran je duž ulice
			

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
		period tranzicije		
	crkva	x		
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			x
	škola/obdanište			x
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			x
	vatrogasni dom			
	pošta			x
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel	x		
	prodavnica			x
	benzinska pumpa			x
Stanovanje				
	višeporodično stanovanje			
	jednoporodično stanovanje	x		x
Dominanta arhitektonskog okvira		srpska pravoslavna crkva		
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		period socijalizma		
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da	ne	
			x	
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
		period tranzicije		
	krst			
	česma			
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			
	spomenik palim borcima		x	x
	transformator			x
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			x

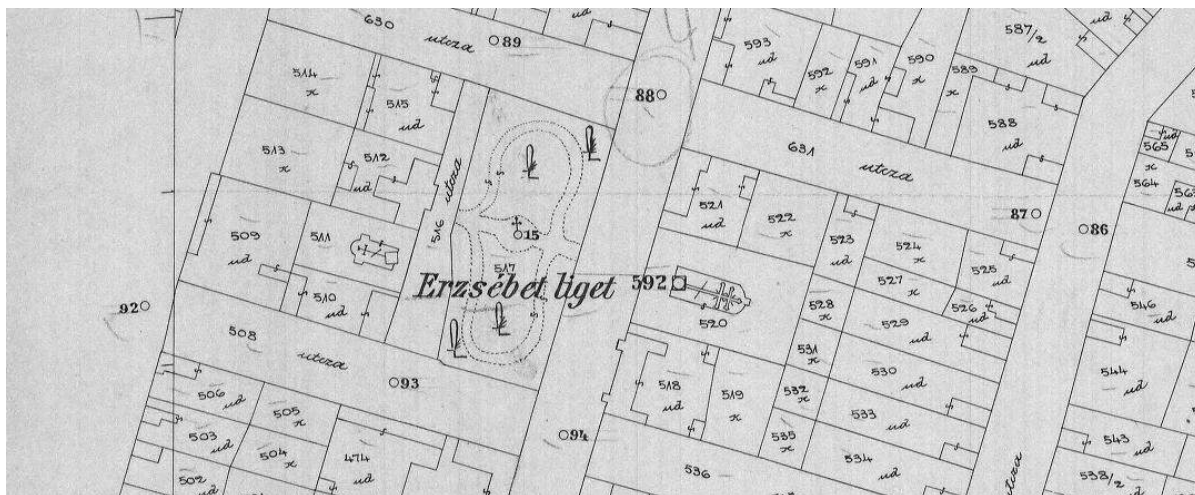
	kiosk				X
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle				X
	kanta za smeće				X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		X			

Prikaz pretpostavljene centralne zone naselja Tomaševac na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Tomaševac na drugom vojnom premeru

Prikaz javnog prostora naselja Tomaševac na katastarskoj mapi sa početka XX veka

Prikaz javnog prostora naselja Tomaševac na mapi rađenoj nakon Drugog svetskog rata

TOMAŠEVAC
opština Zrenjanin

↑ S R 1:2000

Uprava/administracija

■ mesna zajednica i kancelarija

■ banka/pošta

Religija/kultura/obrazovanje

■ crkva

■ škola/obdanište

■ dom kulture

Trgovina/ugostiteljstvo/usluga

■ prodavnica

Stanovanje

■ jednoporodično

a- u okviru doma kulture nalazi se i prodavnica

IV 3.5. OPŠTINA ŽITIŠTE

Banatski Dvor

(Ittvarnak, Törzsudvarnak, Szőlősudvarnak, Roggendorf; Banater Hof, Roggendorf)

Analizirajući istoriju Banatskog Dvora moramo uzeti u obzir da je naselje nastalo spajanjem tri sela: Rogendorfa (Roggendorf) koji se nakon Prvog svetskog rata zvao Banatski Dušanovac, Teržudvarnoka (Törzsudvarnok) i Selešudavanoka (Szőlősudvarnok) iz kojeg su stanovnici samo preseljeni u susedno mesto, a nije celo naselje pripojeno zajedničkoj strukturi.

Prvi podaci o naseljenom mestu na ovom prostoru potiču iz XIV veka i nalaze se u popisu papske desetine. Selo je više puta opustošeno: prvi put između 1452–1508. godine, zatim krajem XVI veka.⁸⁴³

Na prvom premeru na prostoru⁸⁴⁴ kasnijih naselja se nalazi pustara u sred močvare pod imenom Idvarnak Predium (Idwarnak Predium). Pustara je relativno kasno, tek 1825. godine prešla u posed Jožefa Petroviča (Petrovics József). Novi vlasnik kolonizira bugarsko stanovništvo iz županija Torontal i Krašo koje je kasnije prešlo u selo Rogendorf, gde su naseljene mađarske i nemačke porodice.⁸⁴⁵ Selo Rogendorf je osnovano 1840. godine od strane grofa Rogendorfa, kada je ženidbom nasledio ovu teritoriju.⁸⁴⁶

Slika 239: Bogomolja u Banatskom Dvoru

Na mapi *drugog vojnog premera*⁸⁴⁷ na mestu današnjeg Banatskog Dvora uočavamo dva uređena naselja: Idvarnak (Idvárnak) i Rogendorf. Pretpostavlja se da je Idvarnak prvenstveno spontano kolonizirano i nekoliko godina nakon osnivanja došlo je samo do njegovog preuređenja. To potvrđuje i njena struktura, jer se sastoji iz jednog pravougaonika uz koji su dijagonalno postavljene još dve ulice sa ušorenim

parcelama. Javni prostor sela se nalazi na istočnoj strani naselja, što opet ukazuje na

⁸⁴³ Erős 1993, 455

⁸⁴⁴ „The First Military Survey–Banatski Dvor“ 26. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁸⁴⁵ PZZZSK – registrator Banatski Dvor – Ovaj izvor navodi da su Bugari došli nakon Nemaca i Mađara, i da ih je kolonizirao Isak Kiš.

⁸⁴⁶ Borovszky 1911, 132

⁸⁴⁷ „The Second Military Survey–Banatski Dvor“ 26. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

naknadno preuređenje. Trg je formiran na mestu gde se susreću dve ulice, pa je obrazovano proširenje okruženo objektima. Samo dve građevine arhitektonskog okvira prostora imaju veće dimenzije. Malo dalje od javnog prostora je ucrтана crkva ili kapela koja međutim, nije povezana sa centrom naselja. Rogendorf je pravilno naselje na mapi drugog premera i nalazi se severoistočno od Idvarnaka. Ima oblik izduženog pravougaonika u čijoj sredini se nalazi javni prostor na raskrsnici dveju ulica. Ugaone parcele su pripojene slobodnoj površini trga. Uočavaju se samo dve građevine većih dimenzija od ostalih.

Katastarska mapa Idvarnaka, odnosno ovde već Idvarnoka iz druge polovine XIX veka prikazuje slično stanje kao *drugi premer*.⁸⁴⁸ Oko javnog prostora su crvenom bojom obeležene zgrade javnih funkcija. Tu je kurija Petroviča sa uređenim parkom, katolička crkva, tj. bogomolja⁸⁴⁹ i još dve građevine, verovatno zgrada opštine i škola ili parohija. Crkva ili kapela koja je bila van centra sela, ne pojavljuje se na ovoj katastarskoj mapi.

Ne uočavaju se velike razlike u odnosu na prethodno opisano stanje ni na *trećem premeru*, ni na mapi rađenoj početkom XX veka. Na slobodne površine trga i u Idvarnoku i u Rogendorfu je postavljen krst i primećuje se transformacija gabarita objekata arhitektonskog omotača. U Idvarnoku je 1911. godine izgrađena škola,⁸⁵⁰ a u Rogendorfu je 1891. godine u sklopu javnog prostora podignuta crkva.⁸⁵¹ Krajem XIX i početkom XX stoleća dolazi do

Slika 240: Spomenik podignut borcima Drugog svetskog rata u Banatskom Dvoru

promene nacionalne strukture stanovništva Rogendorfa. Bugari napuštaju selo, a novi veleposednik grof Čekonjić naseljava Mađare iz okolnih naselja.

Nakon Prvog svetskog rata raniji Rogendorf je nazvan Banatskim Dušanovcem i naseljen je porodicama ratnih dobrovoljaca.

Nakon Drugog svetskog rata dva naselja, Banatski Dušanovac i Banatski Dvor se objedinjuju i preuzimaju naziv Banatski Dvor. Novi javni prostor sela je fomiran blizu nekadašnjeg centra Idvarnoka, pomeren uz tada magistralnu, kasnije međunarodnu saobraćajnicu. Javni prostor u Rogendorfu, zatim u Banatskom Dušanovcu vremenom je u potpunosti izgubio svoju funkciju. U sklopu novog centra u Banatskom Dvoru su tokom socijalističkog perioda, naročito u poslednjim decenijama ove epohe, izgrađene zgrade po novim funkcionalnim i oblikovnim

⁸⁴⁸ IAZ E 99

⁸⁴⁹ Erős 1993, 455 – Bogomolju je sagradio vlasnik sela, gospodin Petrović, nema međutim, podataka o tome, kada.

⁸⁵⁰ Tomić 1981, 100

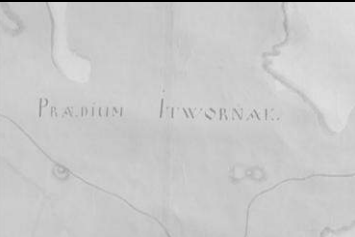
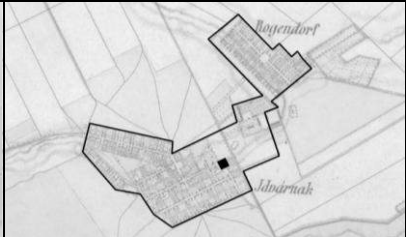

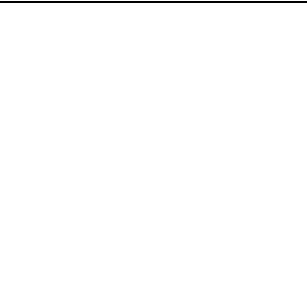

⁸⁵¹ Erős 1993, 382 – Ova crkva nije obeležena na premeru sa početka XX veka.

zahtevima. Tada su nastali škola, dom kulture, dom zdravlja, objekat pošte, mesna zajednica, mesna kancelarija i zgrada višeporodičnog stanovanja. Godine 1954. je postavljen spomenik palim borcima Drugog svetskog rata u centru sela.⁸⁵²

U vremenima tranzicije nastavlja se graditeljska delatnost u centru naselja. Radovi na školskoj zgradi su završeni u periodu od 1990-te do 2000-te godine. Tada je dozidan i toranj uz staru bogomolju, i uređene su njene fasade. Ostale građevine se nalaze u dobrom stanju s obzirom na to, da su izgrađene u prethodnim decenijama. Izuzetak čini objekat višeporodičnog stanovanja koji je veoma zapušten. Zelenilo i prostor između građevina je neadekvatno održavan, a takođe i mobilijar. Od uobičajenih funkcija trga treba pomenuti održavanje pijace, a tezge su postavljene na slobodan prostor između nove škole i spomenika palim borcima. Centar sela se nalazi na relativno velikoj površini, skoncentrisan duž frekventne saobraćajnice i to onemogućava stvaranje jednog kompaktnog prostora koji bi bio prijatan za duže zadržavanje.

---

⁸⁵² PZZZSK – registrator Banatski Dvor

1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Žitište	
1.2	Naziv naselja	Banatski Dvor	
1.3	Prethodni nazivi	Törzsudvarnak, Szőlösudvarnak, Roggendorf; Banater Hof	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	XIV vek	prva polovina XIX veka – 1825. i 1840.	–
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka srez Zrenjanin (Veliki Bečkerek)		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	892*	1.693**	1.629
	2011. godine		
	1.095		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	burgarsko, zatim mađarsko i nemačko stanovništvo		srpsko i mađarsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2. Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora	–	
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate	Y kordinate	
	45.52	20.51	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj	položaj na periferiji	
	x		
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	–	javni prostor ima složen oblik, formiran je na raskrsnici dveju ulica	javni prostor ima oblik slova L, formiran je na raskrsnici dveju ulica
			

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina			
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja			
	neophodne aktivnosti	x		
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
crkva		x		x
opštinska zgrada				
mesna zajednica/kancelarija				x
škola/obdanište				x
vojna zgrada				
dom kulture				x
dom zdravlja				x
vatrogasni dom				
pošta				x
banka				
policajska stanica				
zgrada poljopivredne zadruge				
zgrada raznih udruženja/partija				
ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel				x
prodavnica				x
benzinska pumpa				
Stanovanje				
višeporodično stanovanje				x
jednoporodično stanovanje		x		x
Dominanta arhitektonskog okvira	ne postoji dominanta prostora			
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	period socijalizma			
Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro		srednje	
			loše	
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da		ne	
			x	
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
		period tranzicije		
krst		x		
česma				
klupa				x
osvetljenje				
oglasna tabla				
spomenik značajnim ličnostima				
spomenik palim borcima				x
transformator				
antenna-predajnik				
autobuska stanica				x

	kiosk			X	
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće			X	
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
				X	

* broj stanovnika jednog dela naselja (Idvarnak)

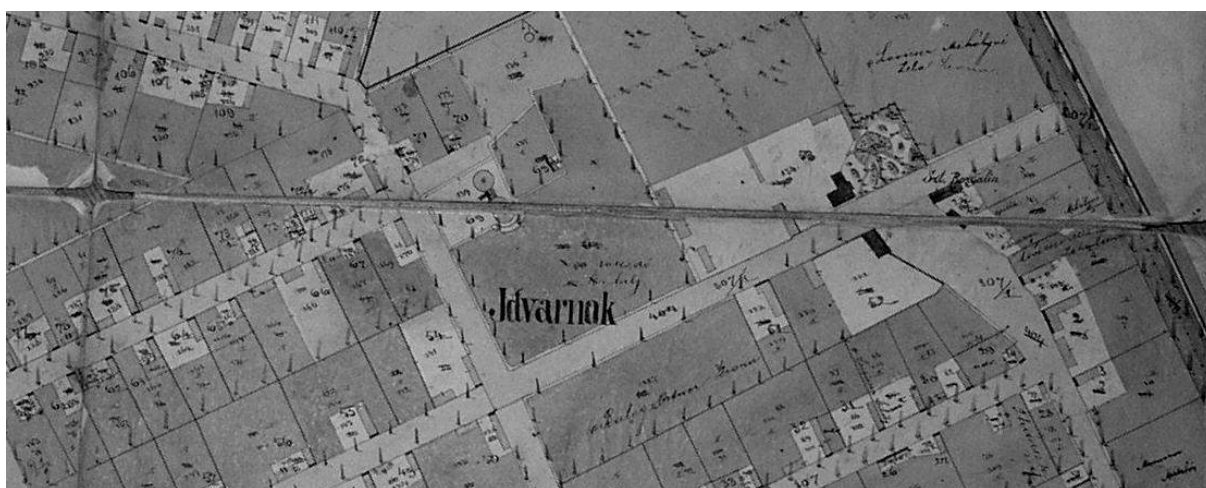
** broj stanovnika naselja Banatski Dvor u savremenim granicama

Pustara Idvarnak na premeru sa kraja XVIII veka

Prikaz centralne zone naselja Banatski Dvor na drugom vojnom premeru

Prikaz javnog prostora sela Banatski Dvor na katastarskoj mapi sa druge polovine XIX veka

BANATSKI DVOR
opština Žitište

↑ S R 1:2000

Uprava/administracija

■ mesna zajednica i kancelarija

■ banka/pošta

Religija/kultura/obrazovanje

■ crkva

■ škola/obdanište

■ dom kulture

Zdravstvo

■ dom zdravlja

Trgovina/ugostiteljstvo/usluga

■ kafana/restoran

■ prodavnica

Stanovanje

■ jednoporodično

■ višeporodično

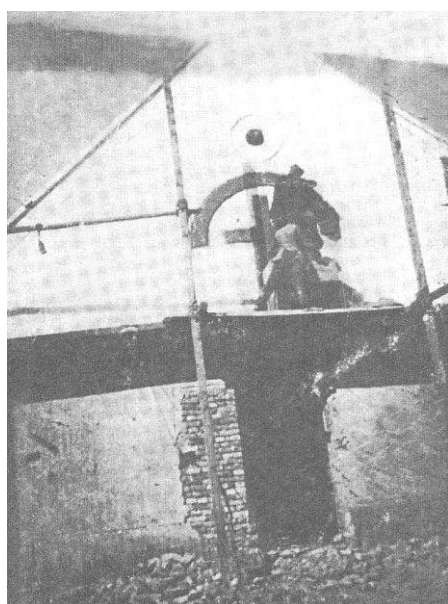
a- u prizemlju objekta nalazi se dom zdravlja, a na spratu višeporodično stanovanje
b- u okviru doma kulture nalaze se ugostiteljstvo i prodavnica

Banatsko Karađorđevo

(Pálmajor; Pal Major)

Kolonija Banatsko Karađorđevo je nastala nakon Prvog svetskog rata, 1920. godine oko Pal majura na posedu Endrea Čekonjića. Naseljena je porodicama dobrovoljaca rata uglavnom iz Like i iz Bosne.

Godine 1925. u jednoj zgradi na nekadašnjem majuru Pal uređena je bogomolja, a iste godine selo dobija status opštine. Žitelji Banatskog Karađorđeva su 1926. godine predali zahtev za izgradnju školske zgrade i želja im je realizovana početkom 1930-ih godina. Zgrada je istovremeno služila i za potrebe sokolskog doma.⁸⁵³ To je u stvari bila adaptirana

Slika 241: Pretvaranje stare majurske zgrade u crkvu u Banatskom Karađorđevu

veleposednička zgrada za potrebe škole, a za nekoliko godina zbog povećanog broja đaka u tu svrhu privremeno su korišćene još i dve porodične kuće u neposrednoj blizini crkve. Nova katastarska opština se osniva 1928. godine, a omeđivanje je obavljeno 1932.,⁸⁵⁴ pa se pretpostavlja da je selo tada dobilo pravilnu strukturu, uz napomenu da su zadržani postojeći javni objekti na seoskom trgu. Nekadašnji Pal majur je ostao centar sela na raskrsnici dveju ulica, dok se naselje formiralo oko njega. U narednim godinama se nastavlja transformacija centra, a 1937. je izgrađena nova škola sa četiri učionice.

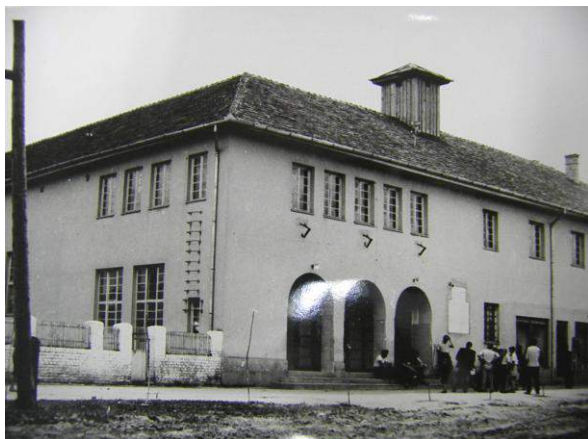
Nakon Drugog svetskog rata selo je pripadalo srezu Zrenjanin i bilo je politička opština. U centru naselja se podižu nove zgrade u duhu socijalizma. Među prvima je izgrađen zadružni dom, zatim 1966. godine i nova škola.⁸⁵⁵ U 1970-im godinama ovako je karakterisan javni prostor sela: „Mesna kancelarija, škola, prodavnice, pošta su locirane u centru sela u glavnoj ulici. U ovom kompleksu zgrade nalaze se još i crkva i jedan park sa trgom.”⁸⁵⁶ Trg sela je obogaćen velikim brojem spomenika, podignutih palim borcima i narodnim herojima Drugog svetskog rata. Asfaltiranjem saobraćajnica trg je podeljen na dva dela, jer je samo jedna od tih saobraćajnica bila prilično frekventna.

⁸⁵³ AV F 126 V 351

⁸⁵⁴ Мицић b 2013, 361

⁸⁵⁵ Tomić 1981, 107

⁸⁵⁶ PZZZSK – registrator Banatsko Karađorđevo

Slika 242: Dom kulture sa spomen pločom u Banatskom Karađorđevu

Slika 243: Spomenik palim borcima u Banatskom Karađorđevu

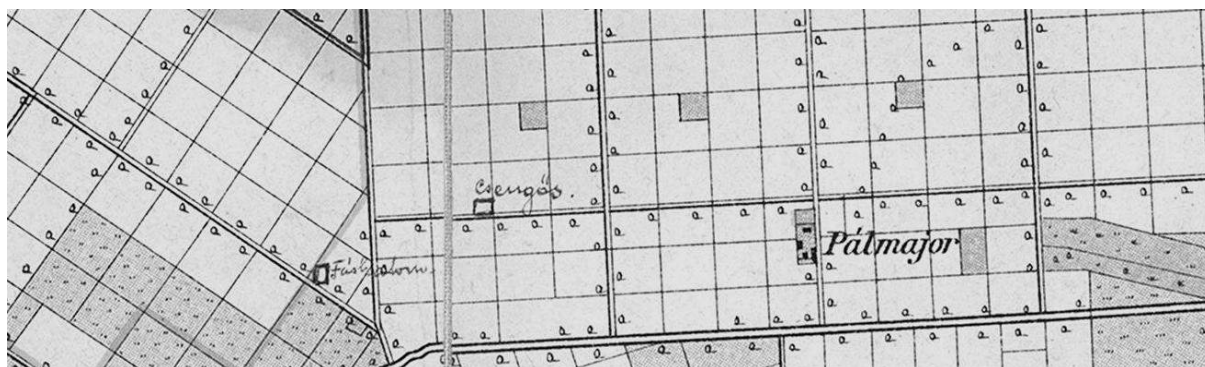
Za vreme tranzicije i njenog specifičnog produžetka se nastavlja transformacija javnog prostora. Pažnja je pre svega usmerena na povratak religije u svakodnevni život, a to je značilo i potrebu da se izgradi pravoslavni hram. Nova crkva u srpskovizantijskom stilu je izgrađena 1990. godine na mestu stare religijske građevine, tj. zgrade majura.⁸⁵⁷ Ispred hrama su stavljeni dva spomen obeležja borcima Prvog svetskog rata. Pored religijskog objekta je izgrađen parohijski dom, uređen je prostor za pijacu i obnovljena je česma. Segmenti javnog prostora kao i sami objekti su održavani u različitoj meri. Dom kulture, raniji zadružni dom se nalazi u prilično lošem stanju, a opšti utisak trga kvare i mali objekti trgovine i ugostiteljstva koji se nalaze na prostoru centra sela i izgrađeni su bez određenog plana.

⁸⁵⁷ „Srpska pravoslavna eparhija banatska–Banatsko Karađorđevo“ 20. 03. 2015.
<http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/zitistansko-namesnistvo/banatsko-karadjordjevo/#more-580>

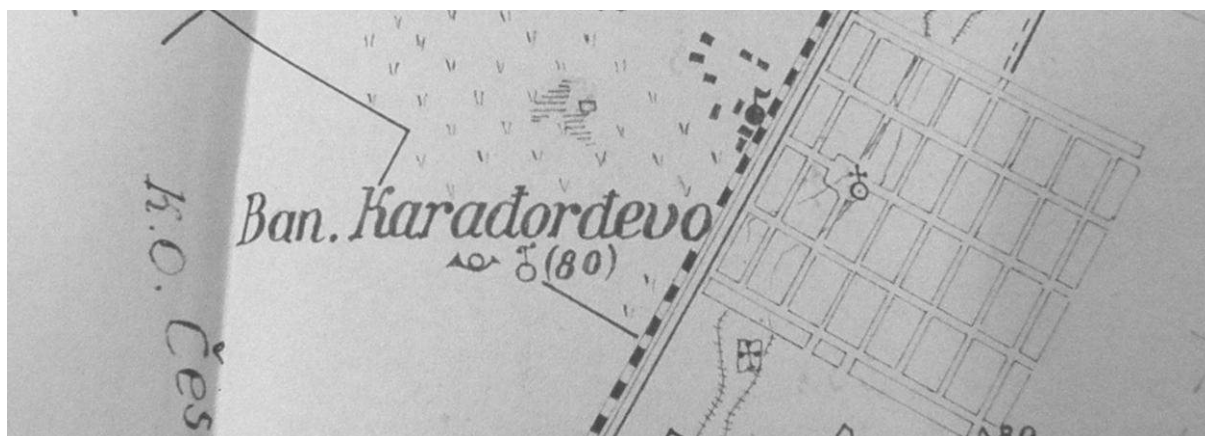
1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Žitište	
1.2	Naziv naselja	Banatsko Karađorđevo	
1.3	Prethodni nazivi	Pálmajor; Pal Major	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	–	–	nakon Prvog svetskog rata
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka		
	–		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1931. godine	1948. godine	1971. godine
	3.495	4.382	3.353
	2011. godine		
	2.091		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	srpsko stanovništvo		srpsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2. Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora		
	–		
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate	Y kordinate	
	45.58	20.56	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj	položaj na periferiji	
	x		
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	–	–	javni prostor ima oblik krsta, formiran je na raskrsnici dveju ulica
			

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina			
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva			x
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			x
	škola/obdanište			x
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			x
	vatrogasni dom			
	pošta			x
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			x
	prodavnica			x
	benzinska pumpa			
Stanovanje				
	višeporodično stanovanje			x
	jednoporodično stanovanje		x	x
Dominanta arhitektonskog okvira		ne postoji dominantna prostora		
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		period socijalizma		
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominantna		da	ne	x
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst	x		
	česma			x
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			x
	spomenik palim borcima		x	x
	transformator			
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			

	kiosk			X	X
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle				
	kanta za smeće			X	
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		X			

Prikaz majura Pal krajem XIX veka na mestu kasnijeg naselja Banatsko Karađorđevo

Prikaz naselja Banatsko Karađorđevo nakon Drugog svetskog rata

BANATSKO KARAĐORĐEVO
opština Žitište

SR 1:2000

Uprava/administracija

■ mesna zajednica i kancelarija

■ banka/pošta

Religija/kultura/obrazovanje

■ crkva

■ parohijski dom

■ škola/obdanište

■ dom kulture

Zdravstvo

■ dom zdravlja

Trgovina/ugostiteljstvo/usluga

■ prodavnica

Stanovanje

■ jednorodnično

■ višeporodično

a- u okviru doma kulture nalazi se ugostiteljstvo

Banatsko Višnjićevo

(Vida)

Banatsko Višnjićevo je nastalo u periodu od 1921. do 1923. godine, kada je došlo do premeravanja naselja i dobilo je oblik grčkog krsta. Prvenstveno je bilo u sastavu nemačke opštine Ernsthausen (Banatski Despotovac).⁸⁵⁸

Bogoslužjenje je u prvom periodu nakon nastanka naselja održavano u jednoj kući, a školu su sopstvenim sredstvima izgradili 1927. godine. S obzirom na to da naselje nije bilo posebna opština, pretpostavlja se da nije ni postojala zgrada opštine međutim, upravnik sela kog su nazivali knezom, je verovatno stanovao u centru.⁸⁵⁹

Nakon Drugog svetskog rata došlo je do urbanizacije na javnom prostoru sela. Tako je na jednoj ugaonoj parceli izgrađen dom kulture, a na drugoj višenamenska zgrada koja je istovremeno ambulanta, mesna zajednica, mesna kancelarija i pošta. Iznad njih su prostorije

Slika 244: Spomen ploča na zidu zadružnog doma u Banatskom Višnjićevu

za stanovanje. Treći ugaon je zauzimaio spomenik žrtvama fašizma. Na mestu ovog spomenika je u kasnijim godinama obrazovan spomen park palim borcima Drugog svetskog rata. Dimenzije ove ruralne opreme su predimenzionisane u odnosu na veličinu naselja i samog javnog prostora. Po analizi sela u 1970-im godinama, arhitektonski okvir trga su činili sledeći objekti: mesna

⁸⁵⁸ PZZZSK – regulator Banatsko Višnjićevo

⁸⁵⁹ Мицић b 2013, 368, 413

kancelarija, zemljičarska zadruga, škola i jedna primitivna, zapuštena crkva. Na jednom delu ugaone parcele koji je bio namenjen za izgradnju crkve, nalazio se park.⁸⁶⁰

Izgradnja pravoslavnog hrama je obeležavala graditeljsku aktivnost za vreme tranzicije u centru Banatskog Višnjiceva. Izgradnja crkve je započeta u 1990-im godinama i trajala je skoro dve decenije.⁸⁶¹ U kompleksu spomen parka je 1998. godine postavljena

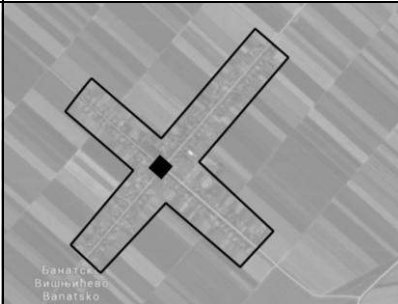
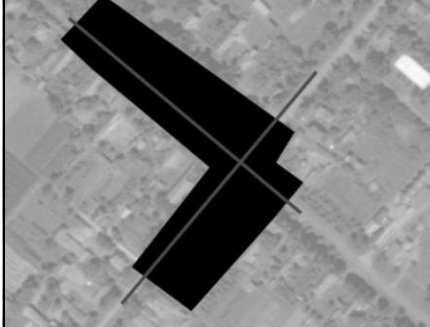

Slika 245: Spomenik žrtvama fašizma u Banatskom Višnjicevu

spomen ploča prvim doseljenicima. Osim ovih elemenata ruralne opreme na samoj raskrsnici ispred mesne zajednice i mesne kancelarije nalazi se i jedna česma. Oblikom podseća na centralni korpus crkava građenih u srpskim srednjovekovnim stilovima, a zbog upadljive žute boje nalazi se u fokusu pažnje. Na prilično velikoj teritoriji sa sve tri strane javnog prostora su izgrađene zgrade javne namene, ali bez obzira na to prostor ostaje nedefinisan. Građevine, zelenilo i mobilijar na seoskom trgu su zapušteni i neodržavani, izuzev crkve i crkvene porte. Dom kulture, jedan od simbola socijalističkog perioda se nalazi u ruševinama na najvrednijem prostoru sela, dok je njegovu funkciju primila građevina koja se nalazi pored njega.

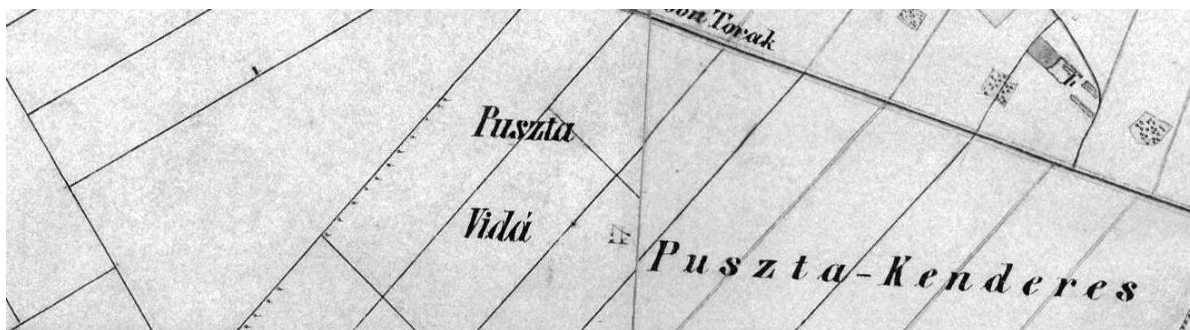
⁸⁶⁰ PZZZSK – regulator Banatsko Višnjicevo

⁸⁶¹ „Srpska pravoslavna eparhija banatska–Banatsko Višnjicevo“ 20. 03. 2015.
<http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/secanjsko-namesnistvo/banatsko-visnjicevo/>

1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Žitište	
1.2	Naziv naselja	Banatsko Višnjićevo	
1.3	Prethodni nazivi	Vida	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	–	–	nakon Prvog svetskog rata
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka		
	–		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1931. godine	1948. godine	1971. godine
		662	577
	2011. godine		
	258		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	srpsko stanovništvo		srpsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2. Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora		
	–		
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate	Y kordinate	
	45.44	20.68	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj	položaj na periferiji	
	x		
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	–	–	javni prostor ima složen oblik, formiran je na raskrsnici dveju ulica
			

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina			
	pijaca			
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja			
	neophodne aktivnosti	x		
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
crkva			x	
opštinska zgrada				
mesna zajednica/kancelarija				x
škola/obdanište				
vojna zgrada				
dom kulture				x
dom zdravlja				x
vatrogasni dom				
pošta				x
banka				
policajska stanica				
zgrada poljopivredne zadruge				
zgrada raznih udruženja/partija				
ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel				
prodavnica				x
benzinska pumpa				
Stanovanje				
višeporodično stanovanje				x
jednoporodično stanovanje			x	x
Dominanta arhitektonskog okvira		ne postoji dominanta prostora		
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		period socijalizma		
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da	ne	
			x	
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
krst		x		
česma				x
klupa				x
osvetljenje				
oglasna tabla				x
spomenik značajnim ličnostima				
spomenik palim borcima				x
transformator				
antenna-predajnik				
autobuska stanica				x

	kiosk				x
	fontana				
	telefonska govornica				x
	držač za bicikle				
	kanta za smeće				
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
					x

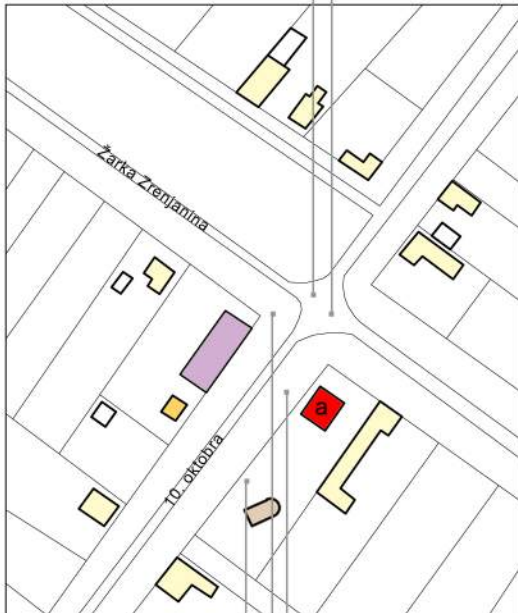

Pustara Vida na mestu kasnijeg naselja Banatsko Višnjićevo na mapi drugog vojnog premera

BANATSKO VIŠNJIĆEVO
opština Žitište

↑ S R 1:2000

- Religija/kultura/obrazovanje
  - crkva
  - dom kulture
- Zdravstvo
  - dom zdravlja
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
  - prodavnica
- Stanovanje
  - jednoporodično

Čestereg

(Csösztelek; Neuhatzfeld, Tschesterek)

Naselje Čestereg je postojalo u srednjem veku, o čemu svedoče zapisi u hronikama iz 1332. i 1334. godine. Po srednjovekovnim podacima selo se pružalo pored reke Čestreg (Csesztreg) i imalo je katoličku crkvu. U spisima iz XVIII veka se pominje kao naselje koje je u potpunosti bilo uništeno tokom turske vladavine.⁸⁶²

Na prvom premeru na mestu naselja je ucrtana nenaseljena pustara. Za godišnjicu obnavljanja sela uzima se 1792. godina, kada je baron Čekonjić iznajmio posed oko Žombolja i započeo naseljavanje stanovništva. To su uglavnom bili mađarski baštovani iz

Slika 246: Razglednica Česterega

županija Čongrad i Čanad (Csongrád és Csanád vármegye). U to vreme, krajem XVIII veka, selo se nalazilo na uzvišenju u sredini banatske močvare i sastojalo se samo od nekoliko redova kuća. Udovica Jožefa Čekonjića Julia Jankovič (Jankovich Júlia) 1828. godine je raselila mađarsku koloniju Česterega i započela je naseljavanje nemačkih

porodica iz susednog Žombolja i Nemačke Crnje. Tada je nastala današnja ortogonalna struktura ulica.⁸⁶³ Uprava imanja je teritoriju sela podelila na 100 celih i 40 manjih parcela.⁸⁶⁴

Mapa opštine Čestereg iz 1852. godine⁸⁶⁵ prikazuje uređeno naselje pravougaonog oblika koje se sastoji od šestnaest jednakih blokova. Na mapi *drugog vojnog premera*⁸⁶⁶ se uočava isto stanje, ali tu su već ucrtani i objekti. Javni prostor se nalazi u geometrijskom središtu mesta, formiran je na raskrsnici dveju ulica. Dve ugaone parcele su izgrađene, a dve su pripojene trgu i tako je stvoren slobodan prostor oko kojeg se nalaze zgrade većeg gabarita, pretpostavlja se - zgrade javne namene. Religijski objekat nije posebno obeležen,

⁸⁶² Borovszky 1911, 38

⁸⁶³ MNL FML XIII. 5. 15. d. 9

⁸⁶⁴ Szilágyi i Tyфepицић 2014, 80

⁸⁶⁵ IAZ F 1 E 96

⁸⁶⁶ „The Second Military Survey–Čestereg“ 26. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

iako je poznato iz izvora da je tu već 1796. godine posojala bogomolja. Zatim je 1828. izgrađena nova koja je kasnije funkcionisala u okvirima škole.⁸⁶⁷

Slika 247: Katolička crkva u Česteregu

Slika 248: Školska zgrada u Česteregu

Na kasnijim premerima⁸⁶⁸ već se pojavljuje religijski objekat koji je osveštan 1882. godine,⁸⁶⁹ a ostale građevine arhitektonskog omotača se takođe transformišu, odnosno stare zgrade se zamenjuju novima. Nova škola u okviru javnog prostora je izgrađena 1914. godine.⁸⁷⁰ Razglednica sa početka XX veka prezentuje najvažnije građevine javnog prostora, zgradu opštine i školu koje su izgrađene na uglovima, zatim crkvu.

Nakon Drugog svetskog rata došlo je do promene nacionalne strukture stanovništva. Nemci su napustili Čestereg, a na njihovo mesto su već 1945. godine došle srpske porodice uglavnom sa teritorije današnje Bosne i Hercegovine.⁸⁷¹ Između ostalog i ova promena je prouzrokovala transformaciju javnog prostora. Na skici centra naselja izrađenoj u posleratnim godinama, nacrtana je planirana rekonstrukcija centra.⁸⁷² Prema ovom crtežu plac za izgradnju zadružnog doma je obeležen tamo gde je bila crkva. Sa druge strane glavne ulice su privatne kuće. Mesto za školu je bilo predviđeno iza zadružnog doma, a na mestu danas postojeće školske zgrade je planiran mesni narodni odbor. Četvrta ugaona parcela je predviđena za park sela. Deo ovog plana je realizovan. Jedan od najvećih intervencija na seoskom

trgu je bilo rušenje katoličke crkve nakon 1948. godine i podizanje zadružnog doma na njenom mestu. Pretpostavlja se da je dom građen delimično od građevinskog materijala srušene zgrade. Osim ove zgrade izgrađeni su još objekat višeporodičnog stanovanja, trgovačka radnja i zemljoradnička zadruga u neposrednoj blizini centra. U socijalističkom periodu centar se obogaćuje i moblijarom. Na zid zadružnog doma je stavljena spomen ploča

⁸⁶⁷ MNL FML XIII. 5. 15. d. 9

⁸⁶⁸ „Hungarian Kingdom–Čestereg“ 26. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁸⁶⁹ MNL FML XIII. 5. 15. d. 9

⁸⁷⁰ Tomić 1981, 139

⁸⁷¹ „Čestereg“ 20. 03. 2015. <http://www.cestereg.rs/Glavni%20meni/Istorijat.htm>

⁸⁷² AV F 238 4 Čestereg

palim borcima početkom 1950-ih godina, a u isto vreme je podignuto spomen obeležje sa skulpturom narodnog heroja i pločama sa imenima žrtava fašizma. Na raskrsnicu je

Slika 249: Zgrada zadružnog doma u Česteregu

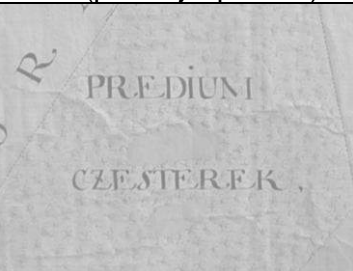

Slika 250: Spomenik palim borcima u Česteregu

postavljen i tranformator kao tipično obeležje javnog prostora tog vremena, a takođe i autobusko stajalište. Međunarodni put koji prelazi kroz selo preseca javni prostor i usled frekventnosti saobraćaja onemogućeno je neometano korišćenje prostora.

U prethodnim decenijama, u vremenima tranzicije javni prostor sela se menja. Danas su u centru naselja prisutne zgrade iz svih razvojnih perioda sela, a najvažnije su: škola iz doba tradicionalnog sela, zadružni dom iz perioda socijalizma, a vreme tranzicije obeležava i simboliše pravoslavna crkva u izgradnji. Iza spomen obeležja 2007. godine je započeta izgradnja srpskog pravoslavnog hrama u srpsko-vizantijskom stilu.⁸⁷³ Ni u ovom mestu ne nedostaju mali objekti trgovačke funkcije razbacani po javnom prostoru, a koji imaju nizak estetski kvalitet. Kako je međunarodni

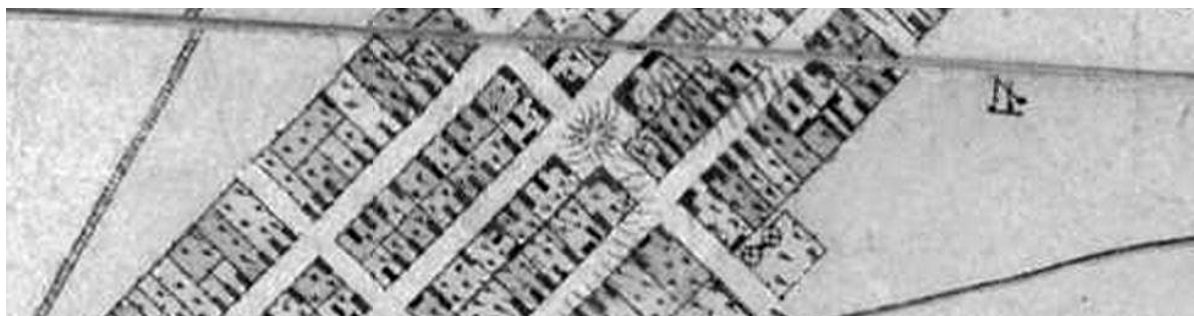
put podelio centar na dva dela, javni prostor sa svojim funkcijama premešta se na stranu gde je i zadružni dom. Tu se nalaze pijaca, dečije igralište, letnje bašte ugostiteljskih zgrada i pretprostor doma penzionera.

⁸⁷³ „Srpska pravoslavna eparhija banatska–Čestereg“ 20. 03. 2015.
<http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/zitistansko-namesnistvo/cestereg/#more-596>

1.	Podaci o naselju				
1.1	Naziv opštine	opština Žitište			
1.2	Naziv naselja	Čestereg			
1.3	Prethodni nazivi	Csösztelek; Neuhatzfeld, Tschesterek			
1.4	Vreme nastanka naselja				
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka		
	XIV vek	kraj XVIII veka – 1790-ih g.	–		
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka				
	srez Žombolj				
1.6	Stanovništvo				
	Broj stanovnika				
	1829. godine	1911. godine	1971. godine		2011. godine
	689	2.738	1.629		1.095
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)				
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka		
	Mađarsko, zatim nemačko stanovništvo		srpsko stanovništvo		
1.7	Prostorna struktura naselja				
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek		
					
2.	Podaci o javnom prostoru				
2.1	Naziv javnog prostora	–			
2.2	Kartografski podaci javnog prostora				
	X kordinate		Y kordinate		
	45.56		20.53		
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi				
	centralni položaj		položaj na periferiji		
	x				
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica				
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka		
	–	javni prostor ima oblik pravougaonika, formiran je na raskrsnici dveju ulica	javni prostor ima oblik krsta, formiran je na raskrsnici dveju ulica		
					

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
aktivni saobraćaj	x			
mirujući saobraćaj	x			
parkovska površina				
pijaca	x			
dečije igralište	x			
organizovana dešavanja	x			
neophodne aktivnosti	x			
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
crkva				x
opštinska zgrada				
mesna zajednica/kancelarija			x	
škola/obdanište	x			
vojna zgrada				
dom kulture			x	
dom zdravlja				
vatrogasni dom				
pošta			x	
banka				
policajska stanica				
zgrada poljopivredne zadruge		x		
zgrada raznih udruženja/partija				
ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			x	x
prodavnica			x	
benzinska pumpa				
Stanovanje				
višeporodično stanovanje			x	
jednoporodično stanovanje				
Dominanta arhitektonskog okvira	dom kulture			
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	period socijalizma			
Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro		srednje	loše
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da		ne	
	x			
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara	Period nastanka			
	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
krst				
česma				x
klupa			x	x
osvetljenje				
oglasna tabla				x
spomenik značajnim ličnostima			x	
spomenik palim borcima			x	
transformator			x	
antenna-predajnik				
autobuska stanica			x	

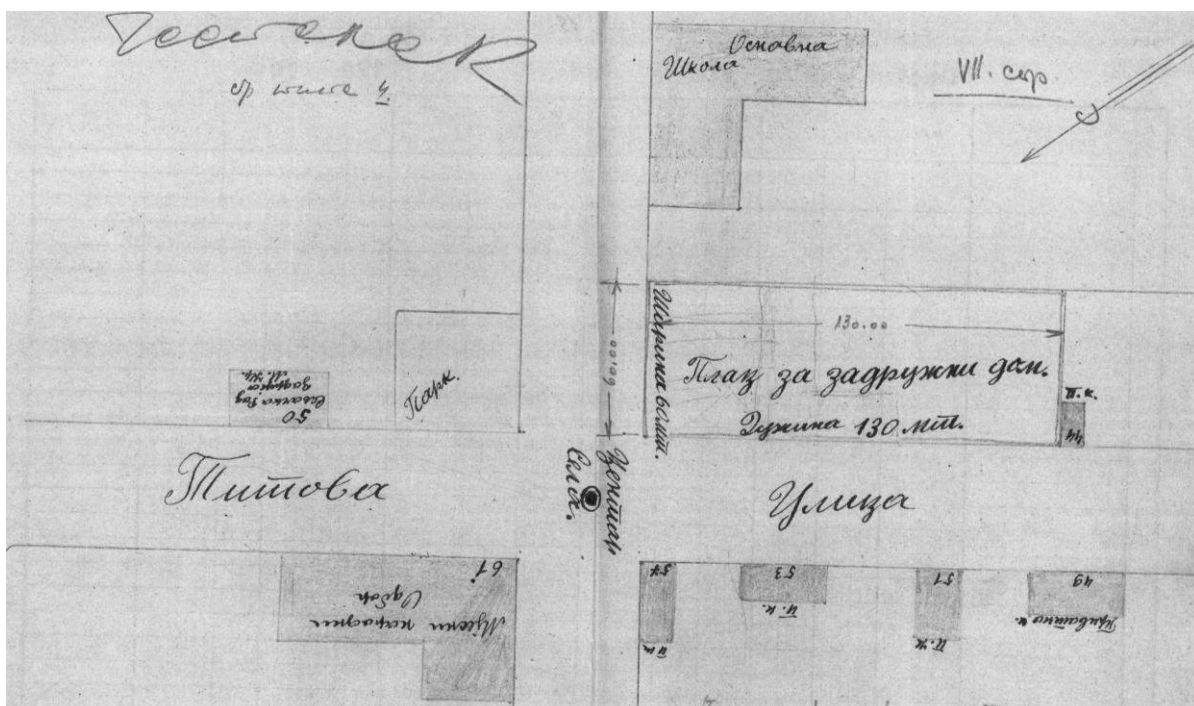
	kiosk			X	X
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle				X
	kanta za smeće				X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje	loše		
		X			

Prikaz centralne zone naselja Čestereg na mapi drugog vojnog premera

Prikaz centralne zone naselja Čestereg na mapi trećeg vojnog premera

Prikaz javnog prostora naselja Čestereg na mapi rađenoj nakon Drugog svetskog rata

ČESTEREG
opština Žitište

SR 1:2000

Religija/kultura/obrazovanje

- crkva
- škola/obdanište
- dom kulture

Trgovina/ugostiteljstvo/usluga

- kafana/restoran
- prodavnica

Udruženja

- dom penzionera

Stanovanje

- jednoporodično
- višeporodično

a- deo zgrade poljoprivredne zadruge je napušten, a u drugom delu se nalazi klub penzionera

Hetin

(Tamásfalva; Tomsdorf)

Prvi podaci o ovom naselju potiču iz XV veka, zatim je za vreme turske vladavine opustošeno. Na mapi *prvog vojnog premera* je ova teritorija obeležena kao nenaseljena pustara Hetin predium (Hettin Predium). Selo je ponovo naseljeno 1841. godine, kada je ovde kolonizovano mađarsko stanovništvo. Za vreme Mađarske revolucije 1848–1849. godine je potpuno opustošeno, a već 1854. ponovo naseljeno.⁸⁷⁴

Slika 251: Zgrada javne funkcije u tradicionalnom selu Hetina

Na *drugom vojnom premeru*⁸⁷⁵ Tamašfalva (Tamásfalva), kasniji Hetin, je uređeno naselje u obliku slova L koje se sastoji od pravougaonih blokova. Na jednoj raskrsnici se uočavaju zgrade neznatno većeg gabarita u odnosu na ostale kuće naselja, pa se petpostavlja da se ovde formirao centar. To potvrđuju i naredni premeri⁸⁷⁶ na kojima je već obeležena crkva, izgrađena 1868. godine,⁸⁷⁷ a pojavljuju se i građevine većih dimenzija. Jedna od njih je bila škola, podignuta 1861. godine.⁸⁷⁸ Na karti *drugog premera* prostor severno od sela Tamašfalva je obeležen kao pustara Hetin, a kasnije je prerasla u naselje Hetenj (Hetény) koje se sastojalo iz jedne ulice. Pored naselja je formirana opet jedna pustara, takođe pod imenom Hetenj. Naselja Hetenj i Tamašfalva su objedinjena 1897. godine. U selu je krajem XIX veka živelo i nemačko stanovništvo, ali nisu pronađeni podaci o tome kada su oni naseljeni.

Slika 252: Katolička crkva u Hetinu

Međuratni period nisu karakterisale velike promene na javnom prostoru sela.

⁸⁷⁴ Borovszky 1911, 116

⁸⁷⁵ „The Second Military Survey–Hetin“ 26. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁸⁷⁶ „Hungarian Kingdom–Hetin“ 26. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁸⁷⁷ Erős 1993, 261

⁸⁷⁸ Tomić 1981, 135

Suprotno tome, završetak Drugog svetskog rata je doneo niz novina i na trgu i u strukturi stanovništva. Mesto Nemaca su preuzeli doseljenici iz Bosne i Hercegovine koji su bili više

Slika 253: Centar Hetina sa pijacom i autobuskom stanicom

Slika 254: Spomenik palim borcima u parku Hetina

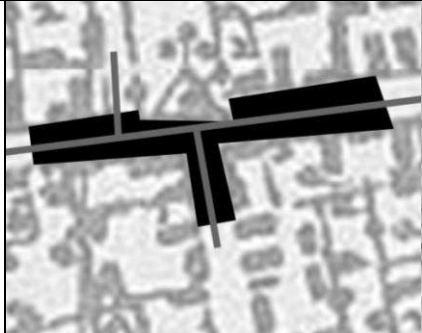

priklonjeni novinama, nego starosedeooci. Javni prostor sela ni u socijalizmu ne karakteriše veliki broj javnih funkcija. Tu su bile: mesna kancelarija, upravna zgrada preduzeća iz susednog sela, crkva, pošta, prodavnica, kafana,⁸⁷⁹ a kasnije i zdravstvena stanica.⁸⁸⁰ Iza crkve je formiran park, gde je postavljen spomenik palim borcima. Od repertoara ruralnog mobilijara se pojavljuje još autobuska stanica, tezge za pijacu koja se ovde održavala, a ispred crkve se postavlja transformator kao pokušaj da se crkva stavi u drugi plan.

U vremenima tranzicije nisu se dešavale velike promene na seoskom trgu, a centar je veoma zapušten. Usled nedostatka korisnika i neodržavanja sve zgrade polako propadaju. Škola je premeštena na drugo mesto, a stara školska građevina izgrađena na ugaonoj parceli nema nikakvu funkciju i samo je pitanje vremena kada će u potpunosti propasti. Od javnih prostora na trgu se

nalaze crkva, pošta, ambulanta, višeporodično stanovanje, prodavnica i kafana. U neposrednoj blizini crkve pojavljuje se i novi mobilijar na seoskom trgu: antena, to jest predajnik signala za mobilne telefone. To predstavlja vertikalnu konkurenciju religijskom objektu.

⁸⁷⁹ PZZZSK – registrator Hetin

⁸⁸⁰ Tomić 1981, 135

1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Žitište	
1.2	Naziv naselja	Hetin	
1.3	Prethodni nazivi	Hetény, Tamásfalva; Tomsdorf	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	XV vek	početak XIX veka – 1810-ih g.	–
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka		
	srez Čenej		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	100*	1.816	1.604
	2011. godine		
	537		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	mađarsko i nemačko stanovništvo		Mađarsko i srpsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2. Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora		
	–		
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate	Y kordinate	
	45.66	20.79	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj	položaj na periferiji	
		x	
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	–	javni prostor ima oblik slova T, formiran je na raskrsnici ulica	javni prostor ima oblik slova T, formiran je na raskrsnici ulica
			

2.5 Savremene funkcije javnog prostora					
aktivni saobraćaj	x				
mirujući saobraćaj	x				
parkovska površina					
pijaca					
dečije igralište					
organizovana dešavanja					
neophodne aktivnosti	x				
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora					
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora					
Namena zgrada		Period izgradnje			
Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije	
crkva	x				
opštinska zgrada					
mesna zajednica/kancelarija					
škola/obdanište				x	
vojna zgrada					
dom kulture					
dom zdravlja				x	
vatrogasni dom					
pošta		x			
banka					
policajska stanica					
zgrada poljopivredne zadruge					
zgrada raznih udruženja/partija					
ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel	x				
prodavnica			x		
benzinska pumpa					
Stanovanje					
višeporodično stanovanje			x		
jednoporodično stanovanje	x				
Dominanta arhitektonskog okvira		Rimokatolička crkva			
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		ne postoji dominantni period izgradnje arhitektonskog okvira			
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše	
			x		
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da	ne		
			x		
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora					
Tip mobilijara		Period nastanka			
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
krst					
česma					
klupa					
osvetljenje					
oglasna tabla					
spomenik značajnim ličnostima					
spomenik palim borcima				x	
transformator				x	
antenna-predajnik					x
autobuska stanica					x

	kiosk				
	fontana				
	telefonska govornica				x
	držač za bicikle				
	kanta za smeće				
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
				x	

* broj stanovnika pustare Hetin (Hetény)

Prikaz centralne zone naselja Hetin na drugom vojnom premeru

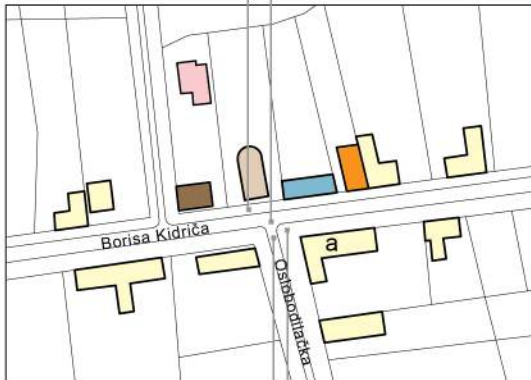

Prikaz centralne zone naselja Hetin na trećem vojnom premeru

HETIN
opština Žitište

↑ S R 1:2000

- Uprava/administracija
- banka/pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
- Zdravstvo
- dom zdravlja
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- kafana/restoran
- Stanovanje
- jednoporodično
- višeporodično

a- stara zgrada škole

Međa

(Párdány; Pardan)

Međa je staro srednjovekovno naselje i prvi put se spomenje 1247. godine. Kasnije 1401. godine kada se već zvalo Pordanj (Pordány). Na *Mersijevoj mapi*⁸⁸¹ je obeleženo kao naseljeno mesto što ukazuje na to da nije bilo uništeno ni za vreme Turaka. Pretpostavlja se da je tokom XVIII veka bilo srpsko naselje, jer je tada već postojala pravoslavna crkva brvnara, a religijski objekat od čvrstog materijala je izgrađen 1779. godine.

Slika 255: Javni prostor u Pardanju početkom XX veka

Na *mapi prvog vojnog premera*⁸⁸² današnje selo Međa se pojavljuje kao neuređeno naselje pod imenom Bardan (Bardan) na samoj granici između tadašnjeg Bečkerečkog i Temišvarskog okruga. Javni prostor se jasno uočava na ovom prikazu, a pored geometrijskog središta naselja nalazi se slobodan prostor okružen najverovatnije javnim zgradama, među njima i crkvom.

Godine 1781. grof Butler (Buttler) je kupio imanje,⁸⁸³ a 1788. godine je ovde kolonizovao mađarske porodice iz županije Heves (Heves vármegye), zatim Nemce iz Mодоша, sadašnjeg Jaše Tomića.⁸⁸⁴ Početkom XIX veka naselje se sastojalo iz dva dela: od Mađarskog (Magyar–Párdány) i Srpskog Pardanja (Rác–Párdány), dok je od 1850. godine

⁸⁸¹ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁸⁸² „The First Military Survey–Međa“ 26. 02. 2014.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁸⁸³ Borovszky 1911, 103

⁸⁸⁴ Böhm II 1867 – Po drugim izvorima u ovo naselje su kolonizirani i Slovaci 1784. godine.

Mađarski Pardanj postao Nemački Pardanj. Veleposednik je podigao crkvu 1804. godine čija je lokacija tada bila van mesta, da bi zgradu zaštitili od čestih požara. Nekoliko godina kasnije, 1808. godine naselje stiče pravo na održavanje nedeljnih vašara i time se polako formirao i arhitektonski okvir i osnovna funkcija javnog prostora, iako se lokacija nalazila na kraju sela.⁸⁸⁵ Verovatno je nakon toga došlo do uređenja sela, jer se na mapi *drugog premera* uočava uređeno naselje u kom se katolička crkva više ne nalazi na periferiji, nego u samom centru. Strukturu naselja čine dva sela koja se spajaju. Blokovi su različitih dimenzija i oblika, a parcele su sve pravougaone i ušorene. Mogu se prepoznati dva centra. Jedan je formiran oko pravoslavne crkve na raskrsnici dveju ulica, gde su sve ugaone parcele izgrađene i nema slobodnog prostora. Na sredini raskrsnice se nalazi mobilijar u vidu krsta. Drugi centar je u nemačkom delu. Tu se nalazi jedna veća slobodna površina, na mestu gde se susreću više ulica, što se može smatrati i kao manji blok nepravilnog oblika, okružen ulicama. Ovde je već obeležena crkva pored koje je postavljen krst i nekoliko građevina većeg gabarita.

Na premeru sa početka XX stoleća⁸⁸⁶ se ne uočava nikakva transformacija na trgu gde se nalazi pravoslavna crkva, dok je na javnom prostoru nemačkog dela formirana jedna pravougaona zelena površina na koju je premešten krst. U to vreme, na početku XX veka nemačko i srpsko stanovništvo je dominiralo u naselju. U stvari se radi o dva naselja tada i dve upravne celine pod imenom Srpski Pardanj i Nemački Pardanj koja se 1908. godine objedinjuju.⁸⁸⁷

Nakon Prvog svetskog rata selo je prvo pripadalo Rumuniji, zatim 1924. godine ulazi u sastav Kraljevine SHS. Tada se ime sela menja u Ninićevo u čast Momčila Ninića, ministra spoljnih poslova Kraljevine SHS. Nakon Drugog svetskog rata naziv naselja postaje Međa, što ukazuje na sam položaja sela u blizini rumunske državne granice. U to vreme dolazi i do promene etničke strukture sela: na mesto iseljenih Nemaca je kolonizovano stanovništvo iz dinarskih krajeva. Sve te promene su prouzrokovale transformaciju javnog prostora. U parku koji se tada zvao Trg Maršala Tita 1957. godine je podignut spomenik palim borcima. Arhitektonski okvir naselja u to vreme su činile sledeće zgrade: mesna kancelarija, kafana, poslastičarnica, ambulanta - prekoputa upravne zgrade poljoprivredne zadruge - i veći park pravougaonog oblika u kome se i danas nalazi jedan spomenik palim borcima i jedan kameni obelisk. Zatim slede pijaca i rimokatolička crkva.⁸⁸⁸ Interesantno je to, da je administrativni centar sela u periodu socijalizma premešten na javni prostor nekadašnjeg nemačkog dela,

⁸⁸⁵ Erős 1993, 372

⁸⁸⁶ „Hungarian Kingdom–Međa“ 26. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁸⁸⁷ „I Pardanj i Bardan i Nemet Pardanj i Ninićevo i Međa“ 20. 03. 2015. <http://www.poljosfera.rs/price/naselja-u-banatu/30-i-pardanj-i-bardan-i-nemet-pardanj-i-ninicevo-i-meda>

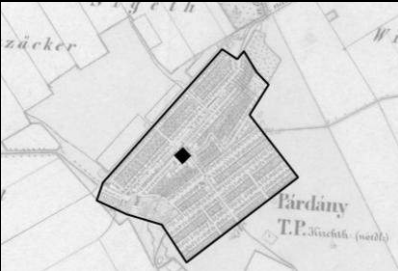

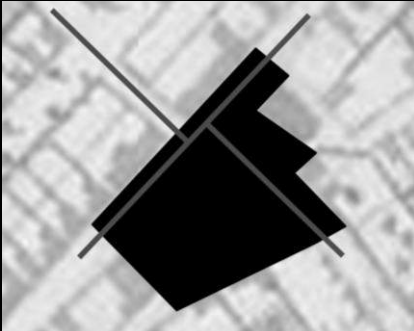
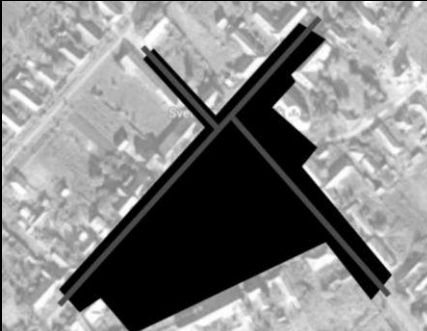
⁸⁸⁸ PZZZSK – registrator Međa

Slika 256: Spomenik palim borcima u parku naselja Međa

dok su na trgu koji je ranije pripadao srpskom delu sela, ostali crkva, škola i dom kulture sagrađen početkom XX veka.

U poslednjim decenijama, u periodu tranzicije javni prostori sela su prepušteni stihijskom propadanju. Javni objekti oko pravoslavne crkve polako nestaju, škola se nalazi u ruševinama, pa je izmeštena. Trg kod rimokatoličke crkve danas nosi ime Trg Jovana Lazića i oko njega se nalaze zgrade javnih funkcija. Ove građevine su pretežno nastale u periodu pre Prvog svetskog rata i postepeno su prilagođavane novim potrebama, ili polako propadaju. Na trgu se nalazi niz ruralnih mobilijara. To su fontana, spomenici, klupe, česma, antena koja svojom visinom dominira nad trgom, a jarkocrvenom bojom je u potpunoj suprotnosti sa oronulim zgradama koje čine arhitektonski okvir javnog prostora.

1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Žitište	
1.2	Naziv naselja	Međa	
1.3	Prethodni nazivi	Párdány; Pardan	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	XIII vek	krajem XVIII veka nastaje drugi deo sela	–
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka		
	srez Međa		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	4.734	3.522	2.047
	2011. godine		
	838		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	srpsko, nemačko i mađarsko stanovništvo		srpsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2.	Podaci o javnom prostoru		
2.1	Naziv javnog prostora	Trg Jovana Lazića	
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate	Y kordinate	
	45.53	20.80	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj	položaj na periferiji	
	x		
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	trg ima složen oblik, ulice ga presecaju	javni prostor ima složen oblik, zauzima jedan manji blok, ulice ga tangiraju	javni prostor ima složen oblik, zauzima jedan manji blok, ulice ga tangiraju
			

2.5	Savremene funkcije javnog prostora			
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora			
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora			
	Namena zgrada	Period izgradnje		
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva	x		
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija	x		
	škola/obdanište	x		
	vojna zgrada			
	dom kulture			
	dom zdravlja			x
	vatrogasni dom	x		
	pošta	x		
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			x
	zgrada raznih udruženja/partija		x	
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel	x		
	prodavnica	x		
	benzinska pumpa			
	Stanovanje			
	višeporodično stanovanje			
	jednoporodično stanovanje	x		
	Dominanta arhitektonskog okvira	rimokatolička crkva		
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	period Monarhije		
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše
			x	
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da	ne	
			x	
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora			
	Tip mobilijara	Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst	x		
	česma			
	klupa			x
	osvetljenje			
	oglasna tabla			
	spomenik značajnim ličnostima			
	spomenik palim borcima			x
	transformator			x
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			x

	kiosk			x	x
	fontana				x
	telefonska govornica				x
	držač za bicikle				
	kanta za smeće				
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje	loše		
		x			

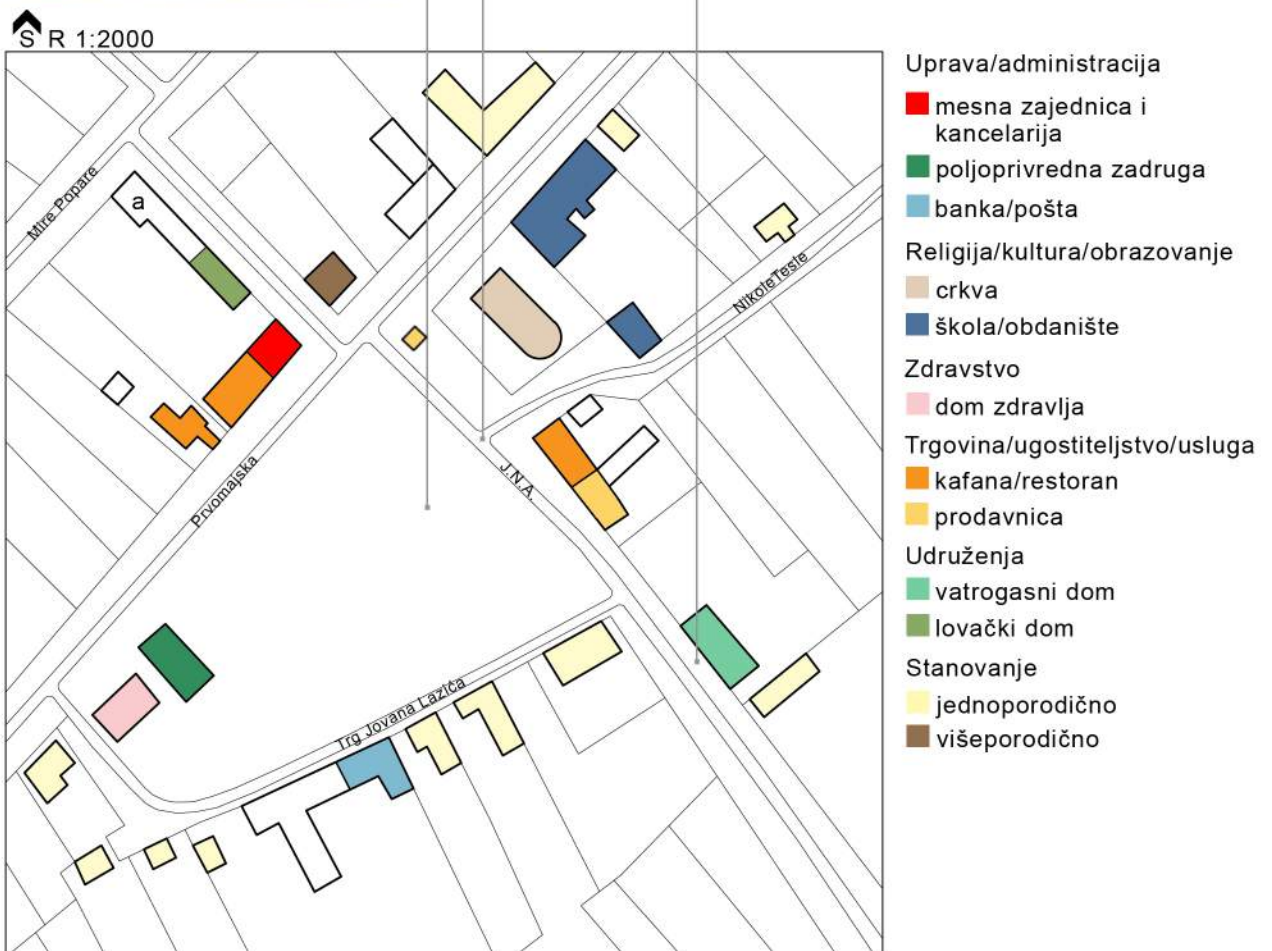
Prikaz centralne zone naselja Međa na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Međa na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Međa na trećem vojnom premeru

Novi Itebej

(Magyarittabé, Alsóittabé; Neu Itebe)

Godine 1781. vlastelinska porodica Kiš je kupila imanje u blizini tada već postojećeg naselja Srpski Itebej (Rác Itebé). Posle nekoliko godina, 1786-te vlastelin je tamo naselio koloniste iz županije Bekeš (Békés vármegye) i formirao novo naselje koje su nazvali Mađarski Itebej (Magyar Ittabe, Novi Itebej).⁸⁸⁹ Iz tog vremena je sačuvan jedan nacrt, gde su obeležili osnovnu strukturu, blokove budućeg naselja pored već postojećeg Srpskog Itebeja. Na tom prikazu selo ima skoro pravougaoni oblik, sastoji se od pravougaonih blokova. Mesto javnog prostora nije obeleženo, niti se pojavljuje bilo kakvo proširenje koje bi nagovestilo mesto budućeg trga.⁸⁹⁰ Prema podacima arhitektonski okvir javnog prostora je počeo da se formira već 1787. godine, kada je sagrađena prva škola koja je već 1803. proširena.⁸⁹¹

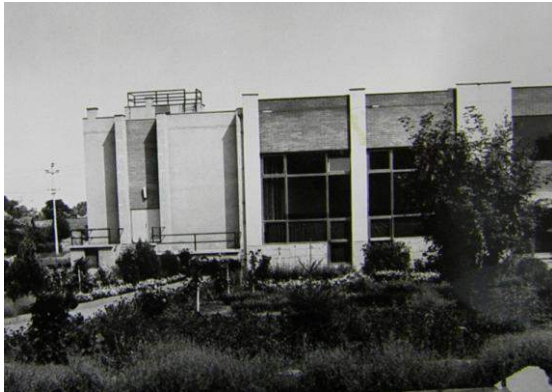
Slika 257: Crkva u Novom Itebeju

Na mapi *drugog vojnog premera*⁸⁹² je prikazano već formirano naselje, gde se javni prostor nalazi u geometrijskom središtu sela na raskrsnici dveju ulica gde su sve četiri ugaone parcele izgrađene, stoga ne postoji slobodan prostor. Već je obeležena i reformatorska crkva i još nekoliko javnih zgrada koje se nalaze na samoj raskrsnici i pored crkve. Ostali premeri prikazuju isto stanje, bez značajnih transformacija. Početkom XX veka trg se obogaćuje skulpturom Lajoša Košuta (Kossuth Lajos). Postavljanje skulptura poznatim ličnostima nije bilo uobičajeno za to vreme, naročito ne u seoskim sredinama, gde se najčešće pojavljuju samo prikazi svetaca ili krst.

Nakon Drugog svetskog rata, u periodu socijalizma javni prostor se transformisao. Na jednoj ugaonoj parceli je formiran park nazvan Trgom oslobođenja, gde je 1956. godine postavljen spomenik palim borcima. Posle nekoliko godina, 1959. je izgrađen kameni put koji se zatim u 1970-im godinama asfaltira i tako je centar sela rasparčan na više delova. Tada su arhitektonski okvir činili sledeći objekti: crkva, dom omladine, mesna kancelarija, pošta, prodavnice i škola koja je u 1980-im godinama iseljena

⁸⁸⁹ AV F11 1801/1786⁸⁹⁰ MNL OL S1 No 0234/2-7 Novi i Srpski Itebej⁸⁹¹ PZZZSK – registrator Novi Itebej⁸⁹² „The Second Military Survey–Novi Itebej“ 26. 02. 2015.<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

na periferiju naselja. U opisu sela iz tog perioda se naglašava da se radi o veoma uređenom mestu.⁸⁹³

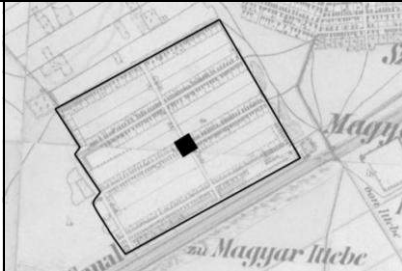

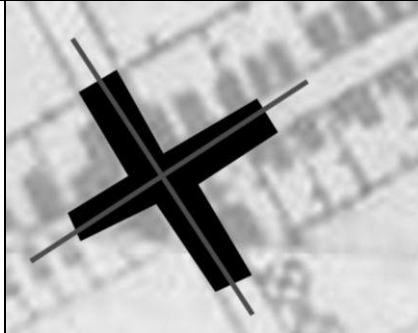

Slika 258: Dom omladine u centru sela Novog Itebeja

Slika 259: Spomenik palim borcima u Novom Itebeju

U vremenima tranzicije centar Novog Itebeja ne karakteriše aktivna graditeljska delatnost, arhitektonski okvir čine građevine koje su postojale u socijalističkom periodu. Osim doma omladine, najveći broj zgrada potiče još sa početka XX veka. Od funkcija javnih prostora možemo pomenuti pijacu pored jedne ugaone parcele. Jedini novi element javnog prostora iz ovog doba je česma koja se nalazi u parku. Ona predstavlja imitaciju banatske seoske kuće i po oblikovanju u potpunoj je suprotnosti sa domom omladine ispred kojeg se nalazi.

⁸⁹³ PZZZSK – registrator Novi Itebej

1.	Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Žitište		
1.2	Naziv naselja	Novi Itebej		
1.3	Prethodni nazivi	Magyarittabé, Alsóittabé; Neu Itebe		
1.4	Vreme nastanka naselja			
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka	
	–	krajem XVIII veka – 1786. g.	–	
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka			
	srez Međa			
1.6	Stanovništvo			
	Broj stanovnika			
	1829. godine	1911. godine	1971. godine	2011. godine
	1.446	2.242	1.750	1.147
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)			
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka	
	mađarsko stanovništvo		mađarsko stanovništvo	
1.7	Prostorna struktura naselja			
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek	
				
2.	Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora	–		
2.2	Kartografski podaci javnog prostora			
	X kordinate		Y kordinate	
	45.55		20.70	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi			
	centralni položaj		položaj na periferiji	
	x			
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica			
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka	
	–	javni prostor ima oblik grčkog krsta, formiran je na raskrsnici dveju ulica	javni prostor ima složen oblik, formiran je na raskrsnici dveju ulica	
				

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva	x		
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija	x		
	škola/obdanište			
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			
	vatrogasni dom			
	pošta	x		
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			
	prodavnica	x		
	benzinska pumpa			
Stanovanje				
	višeporodično stanovanje			
	jednoporodično stanovanje	x		x
Dominanta arhitektonskog okvira		rimokatolička crkva		
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		period Monarhije		
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da	ne	
			x	
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst	x		
	česma			x
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima	x		
	spomenik palim borcima			x
	transformator			x
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			

	kiosk				
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće			X	
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		X			

Prikaz položaja naselja Novi Itebej na mapi rađenoj krajem XVIII veka

Prikaz centralne zone naselja Novi Itebej na mapi drugog vojnog premera

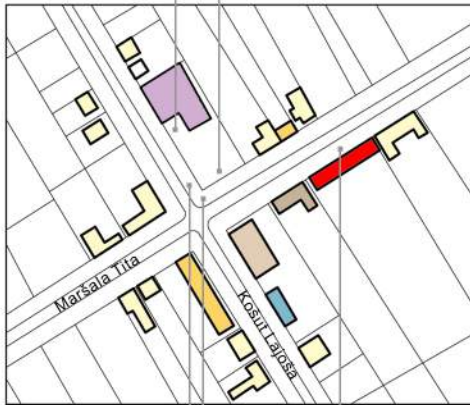

Prikaz centralne zone naselja Novi Itebej na mapi trećeg vojnog premera

NOVI ITEBEJ
opština Žitište

↑ S R 1:2000

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
- banka/pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
- parohijski dom
- dom kulture
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- prodavnica
- Stanovanje
- jednoporodično

Ravni Topolovac

(Katalinfalva; Kathreinfeld, Katharinenfeld)

Selo Katarinenfeld (Katharinenfeld), današnji Ravni Topolovac je osnovano krajem XVIII veka na pustari Kendereš (Kenderesch Predium) zahvaljujući vlastelinskoj porodici Kiš koja je imala posede na ovom delu Banata. Kao datum osnivanja naselja Borovski označava godinu 1793. kada je na ovaj prostor naseljeno nemačko stanovništvo uglavnom iz okolnih mesta.⁸⁹⁴ Dve godine nakon toga je već bila osnovana katolička parohija, izgrađeni su parohijski dom i gostionica u kojoj su bili smešteni prvi doseljenici.⁸⁹⁵ Prva školska zgrada je takođe ubrzo izgrađena, 1797. godine. Dominanta javnog prostora, zadužbina Katarine Kiš (Kiss Katalin) - katolička crkva, podignuta je 1812. godine.⁸⁹⁶ U centru sela pojavljuje se još jedna nova građevina sredinom XIX veka: zbog povećanog broja dece 1848. godine je izgrađena nova školska zgrada.

Slika 260: Katolička crkva u Ravnom Topolovcu

Na mapi *drugog vojnog premera*⁸⁹⁷ se uočava jedno uređeno naselje u obliku pravougaonika koje se sastoji od takođe pravougaonih blokova raznih dimenzija. Javni prostor sela je formiran na raskrsnici dveju glavnih ulica koje su znatno šire od ostalih saobraćajnica unutar mesta. Ne postoji jasno definisana slobodna površina, jer su sve četiri ugaone parcele izgrađene. Na jednoj se nalazi crkva, a na ostale tri kuće na lakat. Pretpostavlja se da su tu bili škola, zgrada opštine, gostionica i hotel. Na ovom prikazu se ne uočava mobilijar na seoskom trgu, iako je po nekim izvorima ovde postojao krst ispred crkve, kao i bunar u centru sela. Na sledećim premerima, ni na osnovu opisa se ne uočava značajna transformacija javnog prostora, ipak se podižu neke nove građevine i dograđuju postojeće, npr. škola 1890. godine.⁸⁹⁸ Od 1898. godine započinje saobraćaj voza uskog koloseka između današnjeg Zrenjina i Žombolja koji je prolazio i kroz centar sela, gde je postojalo i stajalište, što je značilo jedan novi element u životu i funkcionisanju javnog prostora.⁸⁹⁹

⁸⁹⁴ IAZ F 6 Ravni Topolovac

⁸⁹⁵ Borovszky 1911, 60

Radovanović, 2010, 28 – Po autoru, selo je nastalo već u 1780-im godinama.

⁸⁹⁶ Erős 1993, 286

⁸⁹⁷ „The Second Military Survey–Ravni Topolovac“ 26. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁸⁹⁸ „Hungarian Kingdom–Ravni Topolovac“ 26. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁸⁹⁹ Radovanović 2010, 24, 52, 55

U međuratnom periodu nisu se dešavale značajne promene na javnom prostoru i život je tekao po uhodanim pravilima. O ovom periodu i o vremenu Drugog svetskog rata postoji prikaz urađen po sećanju nekadašnjeg nemačkog stanovništva⁹⁰⁰ i po njemu na javnom prostoru sela bile su sleće zgrade: crkva, parohija, krčme, škola, predškolska ustanova i malo dalje od raskrsnice zgrada opštine. Osim javnih funkcija u samom centru, pa čak i na samoj raskrsnici su bile i privatne kuće. Nije prikazano stajalište voza uskotračne pruge, jer je od 1923. godine naselje imalo samo jednu stanicu i to kod ulaza u selo.

Dolaskom kolonista u jesen 1945 godine menja se nacionalna struktura stanovništva, a zajedno sa tim i niz drugih stvari u naselju. Katarinenfeld, Katarina ili Katrina dobija novo ime - Topolovac, zatim Banatski Topolovac, a posle Ravni Topolovac. Arhitektonski okvir javnog prostora sela se takođe transformiše. Prvo se menja samo namena okolnih građevina, u stare zgrade su smeštene nove funkcije, dok rušenje crkve u posleratnim godinama nagoveštava početak niza transformacija tokom kojih u periodu do 1970-ih godina skoro u celosti nestaje tradicionalni omotač trga. Usled porasta broja učenika doseljenici su 1946. godine školski prostor proširili preuređenjem velike gostionice u školsku zgradu. Zgrada savremene osnovne škole sa kuhinjom i sportskom salom izgrađena je 1968.

Slika 261: Ispred novog doma kulture u Ravnom Topolovcu

Godine, zatim su stare školske zgrade porušene. Narodno oslobodilački odbor bio je smešten u centru sela, kao i vatrogasno društvo i pošta, a Narodni front je koristio zgradu parohijskog doma. Staru zgradu opštine koristile su društveno političke organizacije, a u zgradi u glavnoj ulici do parohijskog doma je bila smeštena uprava radne zadruge. Zemljoradnička zadruga je takođe koristila

zgradu u centru sela, a u istoj je bila i prodavnica. Ovi zadružni objekti su vremenom porušeni. Jedna gostiona u centru adaptirana je u omladinski dom koji je služio za potrebe omladine i kulturnih aktivnosti.⁹⁰¹

U februaru 1948. godine je već bio srušen deo tornja crkve koji se nalazio iznad sata. Po tadašnjim prvim planovima religijski objekat je trebao da bude pretvoren u bioskop, a prema drugoj ideji u štalu. Ista sudbina je čekala crkve u sledećim naseljima: Lazarevo,

⁹⁰⁰ „Kathreinfeld“ 20. 03. 2015. <http://www.dupont-banat.org/europe/intro/banat/villages/kathreinfeld/index.html>

⁹⁰¹ Radovanović 2010, 169

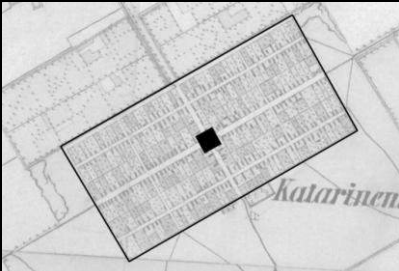

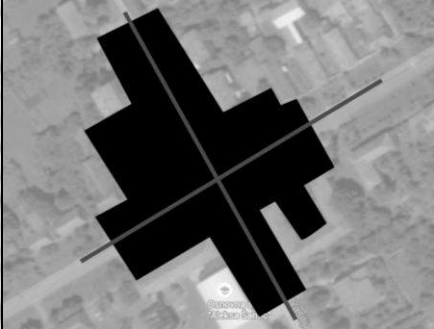
Lukićevo, Klek.⁹⁰² Iste godine je crkva u potpunosti srušena, a na njenom mestu je 1953. godine izgrađen dom kulture. Zgrada je imala više namena: u nju su bili smešteni bioskopska i pozorišna sala, biblioteka sa čitaonicom, prostorije za rad političkih i društvenih organizacija, prostorije za sastanke, prodavnica i kafana. Godine 1958. na zid doma kulture je postavljena spomen ploča sa imenima poginulih boraca, a kasnije je podignut i jedan spomen park u centru sela.⁹⁰³ U narednim decenijama su izgrađena još nekoliko objekata javne namene u centru naselja, kao što su mesna kancelarija, ambulanta i samoposluga.

Vremena tranzicije nije karakterisala izražena graditeljska aktivnost, osim što su postavljeni prostorni mobilijari i kolorisane su fasade trgovačkih objekata. Pre nekoliko godina je postavljena treća česma u okviru javnog prostora sela: bezlični element kvadratne osnove sa četvorovodnim krovom. Pored mesne zajednice i mesne kancelarije, odnosno ambulante i višeporodičnog stanovanja, na parceli koja je nekada bila namenjena privatnom stanovanju, izgrađuje se novi objekat, pretpostavlja se - javne funkcije. Centar naselja je prilično uređen, osim nekoliko elemenata ruralne opreme komponenti su u harmoniji, jer je čitav arhitektonski okvir trga izgrađen nakon Drugog svetskog rata, tj. u periodu socijalizma.

---

⁹⁰² Várady 2012, 253 – Rušenje i prenamenu crkva je tadašnja vlast između ostalog opravdavala time, da nestankom vernika nema ko da održava građevinu koja je izložena vremenskim neprilikama i na takav način predstavlja opasnost za nekatoličko stanovništvo.

⁹⁰³ Radovanović 2010, 169

1.	Podaci o naselju				
1.1	Naziv opštine	opština Žitište			
1.2	Naziv naselja	Ravni Topolovac			
1.3	Prethodni nazivi	Katalinfalva; Kathreinfeld, Katharinenfeld			
1.4	Vreme nastanka naselja				
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka		
	–	krajem XVIII veka – 1793. g.	–		
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka srez Zrenjanin (Veliki Bečkerek)				
1.6	Stanovništvo				
	Broj stanovnika				
	1829. godine	1911. godine	1971. godine		2011. godine
	1.663	2.071	1.817		1.137
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)				
	tokom XVIII i XIX veka nemačko stanovništvo		tokom XX i XXI veka srpsko stanovništvo		
1.7	Prostorna struktura naselja				
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek		
					
2.	Podaci o javnom prostoru				
2.1	Naziv javnog prostora	–			
2.2	Kartografski podaci javnog prostora				
	X kordinate	Y kordinate			
	45.45	20.56			
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi				
	centralni položaj	položaj na periferiji			
	x				
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica				
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka		
	–	javni prostor ima oblik grčkog krsta, formiran je na raskrsnici dveju ulica	javni prostor ima složen oblik, formiran je na raskrsnici dveju ulica		
					

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva			
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			x
	škola/obdanište			x
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			x
	vatrogasni dom			
	pošta			x
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			x
	prodavnica			x
	benzinska pumpa			
Stanovanje				
	višeporodično stanovanje			x
	jednoporodično stanovanje			
Dominanta arhitektonskog okvira		ne postoji dominant prostora		
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		period socijalizma		
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da	ne	
		x		
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst			
	česma	x		x
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			
	spomenik palim borcima			x
	transformator			
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			x

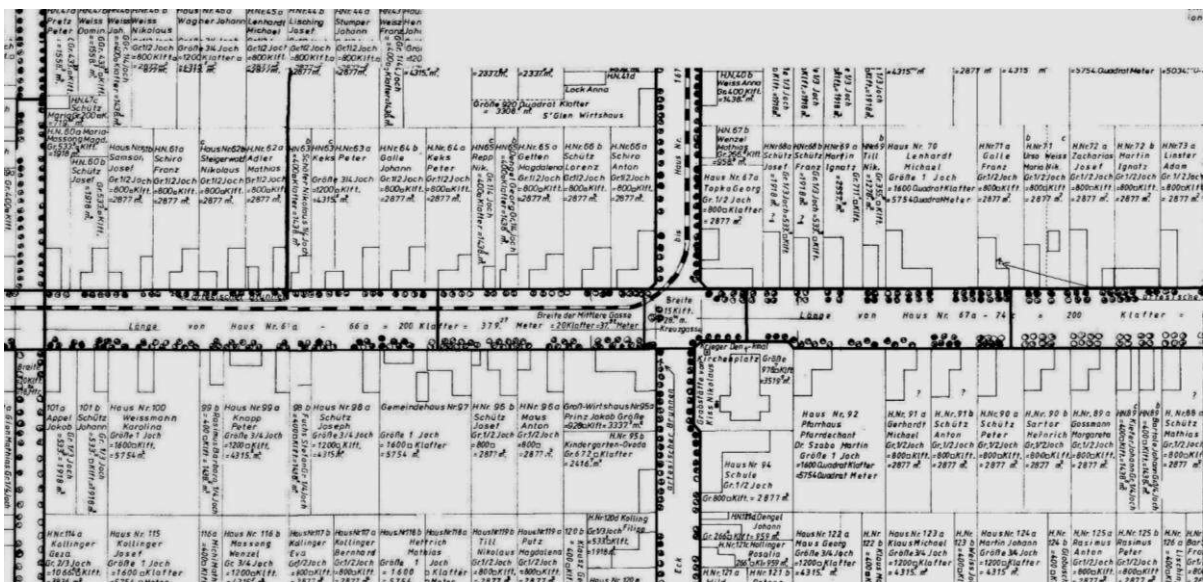
	kiosk			X	X
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle				X
	kanta za smeće			X	
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje			loše
		X			

Prikaz centralne zone naselja Ravni Topolovac na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Ravni Topolovac na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Ravni Topolovac na mapi koja prikazuje stanje za vreme Drugog svetskog rata

RAVNI TOPOLOVAC
opština Žitište

- Uprava/administracija
- banka/pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
- škola/obdanište
- dom kulture
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- prodavnica
- Stanovanje
- jednoporodično
- višeporodično

- a- u prizemlju objekta nalazi se prodavnica, a na spratu se nalazi višeporodično stanovanje
- b- u prizemlju objekta nalaze se mesna zajednica i kancelarija, dom zdravlja, a na spratu se nalazi višeporodično stanovanje

Srpski Itebej

(Szerbittabé, Felsőittabé; Serbisch Itebe)

Naselje Srpski Itebej ima dugu istoriju. Već se u XIII veku pominje naselje Itebe (Ittebő) koje je 1221. godine imalo manastir. Sledeći put se pojavljuje u papskoj desetini u 1330-im godinama, zatim u raznim dokumentima tokom XIV i XV veka. U periodu turskih osvajanja ovih teritorija dotadašnje mađarsko stanovništvo je pobešlo, a na njihovo mesto su došli Srbi koji su na istom mestu dočekali austrijsku vojsku. Na *Mersijevoj mapi*⁹⁰⁴ se pojavljuje kao naseljeno mesto, a stanovnici su već tada imali pravoslavni hram.⁹⁰⁵

Na mapi *prvog vojnog premera*⁹⁰⁶ Srpski Itebej (Idebej) je neuređeno, prilično veliko naselje u obliku izduženog pravougaonika koje se prostire pored Starog Begeja. U geometrijskom središtu se uočava jedna veća slobodna površina na čijoj sredini se nalazi crkva. Pravoslavni hram je izgrađen 1774. godine⁹⁰⁷ pre uređenja sela, pa je ova zgrada kasnije služila kao polazište prilikom preuređenja naselja. Okolo su verovatno bili objekti

Slika 262: Pravoslavna crkva u parku Srpskog Itebeja

javnih funkcija, što se može utvrditi i na osnovu katastarskih mapa rađenih u istom periodu za naselje Srpski Itebej (Ittebe).⁹⁰⁸ Na ovim prikazima je takođe obeležen religijski objekat, kao i nekoliko građevina javne namene znatno većih gabarita od ostalih objekata naselja. Na jednoj mapi se pojavljuje zgrada van centra koja ima prizemlje, sprat i potkrovlje, što je veoma neobično u tom periodu za seoska naselja. Pretpostavlja se da je to bila gostionica.

Godine 1781. ovo naselje zajedno sa okolnom zemljišnom površinom prelazi u ruke plemićke porodice Kiš. Na *drugom vojnom premeru*⁹⁰⁹ Srpski Itebej je uređeno naselje u obliku prelomljenog, izduženog pravougaonika sastavljeno od pravougaonih blokova različitih dimenzija. Javni prostor je ostao na istom mestu kao i na *prvom vojnom premeru* i zauzima jedan ceo blok trapezastog oblika. U sredini se nalazi crkva okružena ogradom i pomerena ka istočnoj strani od geometrijskog centra trga.

⁹⁰⁴ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁹⁰⁵ Borovszky 1911, 19, 46

⁹⁰⁶ „The First Military Survey–Srpski Itebej“ 26. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁹⁰⁷ Поповић 2001, 83

Borovszky, 1911, 46 – Po autoru, crkva je sagrađena 1769. godine.

⁹⁰⁸ MNL OL S1 No 0234/2-7 Novi i Srpski Itebej

⁹⁰⁹ „The Second Military Survey–Srpski Itebej“ 26. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

Iza crkve se nalazi krst, po opisima je postavljen na mesto gde je bio oltar starije crkve. Osim toga na slobodnoj površini javnog prostora nema drugog mobilijara, ni zelenila. Centar je okružen javnim objektima, to se jasno vidi na ovom prikazu i po položaju objekata na parceli i po gabaritima.

Na *trećem premeru*⁹¹⁰ je prikazana ista situacija kao i na drugom međutim, na vojnom premeru rađenom na prekretnici XIX i XX veka⁹¹¹ uočava se jedna prilično velika zelena površina severno od crkve, kao i jedna pravougaona ograđena porta oko religijskog objekta. U neposrednoj blizini javnog prostora je 1897. godine izgrađena i katolička crkva⁹¹² međutim, nije obeležena ni na jednom prikazu.

Slika 263: Razglednica iz socijalističkog perioda – Srpski Itebej i Novi Itebej

Javni prostor sela je postepeno pretvoren u park. Ozelenjavanje je naročito bilo aktuelno nakon Drugog svetskog rata, kada zelene površine zauzimaju ceo nekadašnji slobodan prostor. U ovom parku je 1956. godine postavljeno spomen obeležje žrtvama fašističkog terora. Arhitektonski okvir javnog prostora su činili sledeći objekti javne namene: nekoliko prodavnica, restoran, mesna

kancelarija, vatrogasno društvo, pošta, upravna zgrada jednog preduzeća, zdravstvena stanica i crkve.⁹¹³ Veliki broj ovih građevina je podignut u socijalističkom periodu.

Javni prostor sela danas nosi ime Trg slobode, a ranije Trg Maršala Tita. Trg sela je nepregledan, nad centrom dominira nedovoljno uređeno i nekontrolisano rastuće zelenilo koje u potpunosti zaklanja pogled ka arhitektonskom okviru trga. Park je sa tri strane okružen kolskim saobraćajnicama, tako da su sadržaji sa te strane potpuno odsečeni od ostalih delova prostora. Građevine oko javnog prostora su u različitom stanju: neke se veoma uredno održavaju, npr. pravoslavna crkva, dok su druge ostavljene da propadaju, kao što su objekti višeporodičnog stanovanja. Prostor ispred crkve, odnosno park obezbeđuje prostor za razne funkcije, pre svega onima koji se vezuju za crkvene običaje.

⁹¹⁰ „The Third Military Survey–Srpski Itebej“ 26. 02. 2015.

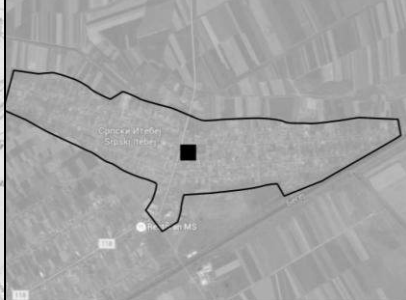

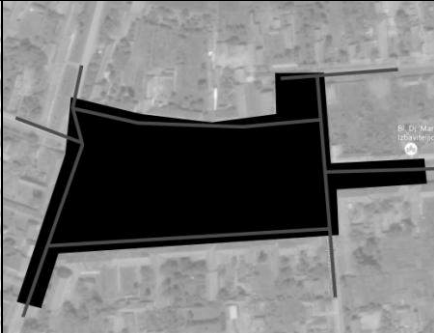
http://mapire.eu/en/map/hkf_75e/?zoom=5&lat=46.71155&lon=18.14058

⁹¹¹ „Hungarian Kingdom–Srpski Itebej“ 26. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

⁹¹² Erős 1993, 420

⁹¹³ PZZZSK – registrator Srpski Itebej

1. Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Žitište	
1.2	Naziv naselja	Srpski Itebej	
1.3	Prethodni nazivi	Szerbittabé, Felsőittabé; Serbisch Itebe	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	XIII vek	kont. razvoj	-
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka		
	srez Pardanj (Međa)		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	2.817	4.956	4.058
	2011. godine		
	1.969		
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	srpsko stanovništvo		srpsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2.	Podaci o javnom prostoru		
2.1	Naziv javnog prostora	Trg slobode	
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate	Y kordinate	
	45.56	20.71	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj	položaj na periferiji	
	x		
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	trg nepravilnog oblika, ulice ga tangiraju i presecaju	zauzima jedan ceo blok složenog oblika, ulice tangiraju trg	zauzima jedan ceo blok, ima složen oblik, ulice tangiraju trg
			

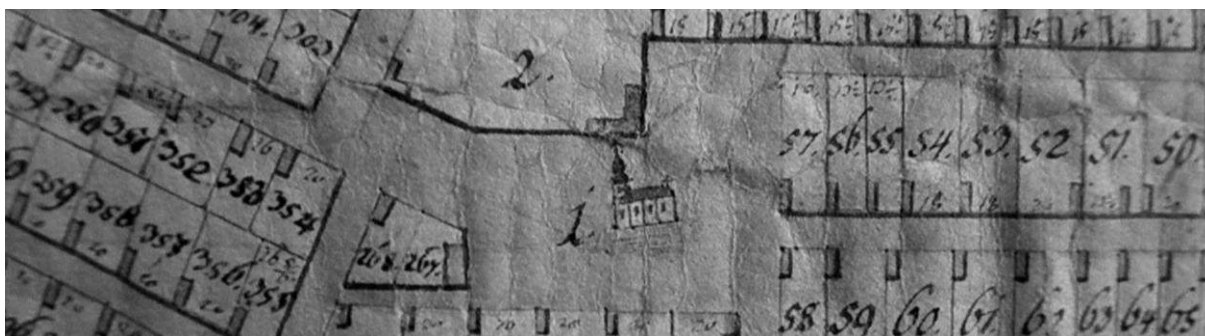

2.5	Savremene funkcije javnog prostora			
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište			
	organizovana dešavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6	Arhitektonski okvir javnog prostora			
	Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora			
	Namena zgrada	Period izgradnje		
	Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva	x		
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			x
	škola			
	vojna zgrada			
	dom kulture			
	dom zdravlja			
	vatrogasni dom			
	pošta			x
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge		x	
	zgrada raznih udruženja/partija		x	
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			x
	prodavnica	x	x	x
	benzinska pumpa			
	Stanovanje			
	višeporodično stanovanje			x
	jednoporodično stanovanje	x	x	x
	Dominanta arhitektonskog okvira	srpska pravoslavna crkva		
	Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	ne postoji dominantni period izgradnje		
	Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše
			x	
	Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da	ne	x
2.7	Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora			
	Tip mobilijara	Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst	x		
	česma			x
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			
	spomenik palim borcima			x
	transformator			
	antena predajnik			
	autobuska stanica			x

	kiosk				X
	fontana				
	telefonska govornica				
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće				X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		X			

Prikaz centralne zone neuređenog naselja Srpski Itebej u drugoj polovini XVIII veka

Prikaz centralne zone uređenog naselja Srpski Itebej krajem XVIII veka

Prikaz centralne zone naselja Srpski Itebej na mapi drugog vojnog premera

Prikaz centralne zone naselja Srpski Itebej na mapi trećeg vojnog premera

SRPSKI ITEBEJ
opština Žitište

↑ S R 1:2000

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
- pošta
- zgrada poljoprivredne zadruge
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- kafana/restoran
- prodavnica
- Stanovanje
- jednoporodično
- višeporodično

a- deo zgrade poljoprivredne zadruge je napušten,
a u drugom delu se nalazi klub penzionera

Torak

(Begejci; Nagytárnok és Kistárnok; Großtorak und Kleintorak)

Naselje Torak ima srednjovekovne korene i spominje se na papskoj desetini najpre početkom XIV veka, zatim i u XV veku. Za vreme turske vladavine je mesto potpuno nestalo, i na *Mersijevoj mapi*⁹¹⁴ je takođe naznačeno kao nenaseljeno mesto. Godine 1765. selo se ponovo naseljava i to Rumunima iz okoline Moriša.⁹¹⁵ Formiraju se dva rumunska naselja jedno pored drugog: Veliki Torak i Mali Torak.

Na mapi *prvog vojnog premera*⁹¹⁶ su prikazana dva uređena naselja u obliku pravougaonika koja se sastoje od pravougaonih blokova različitih dimenzija. Javni prostori naselja još nisu obeleženi, sve parcele i kuće su istih dimenzija.

Slika 264: Razglednica Toraka sredinom XX veka

Naselje prelazi u posed vlastelinske porodice Kiš krajem XVIII veka. Rumunska pravoslavna crkva u Malom Toraku je sagrađena 1816. godine, a u Velikom Toraku takođe do sredine XIX veka. Oba religijska objekta su uočljiva na prikazu *drugog vojnog premera*,⁹¹⁷ gde su već formirana oba centra približno u geometrijskim središtima sela, na raskrsnici dveju ulica. Pored crkve se oko raskrsnica nalaze

zgrade većeg gabarita, tj. građevine javne funkcije. U Velikom Toraku su sve četiri ugaone parcele izgrađene i ne postoji slobodna površina, dok su u Malom Toraku dve ugaone porte ozelenjene, nisu međutim pripojene javnoj površini. Na kasnijim premerima vidimo isto stanje, jedino je na mapi sa prekretnice XIX i XX veka⁹¹⁸ prikazano da je jedna ugaona parcela u Malom Toraku pripojena površini trga.

⁹¹⁴ Szentkláray 1879, melléklet – Mercy térképe

⁹¹⁵ Borovszky 1911, 67

Tomić, 1981, 109 – Po ovom izvoru mesto je bilo naseljeno i 1660. godine, a čak je imalo i sveštenika.

⁹¹⁶ „The First Military Survey–Torak“ 26. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁹¹⁷ „The Second Military Survey–Torak“ 26. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁹¹⁸ „Hungarian Kingdom–Torak“ 26. 02. 2015.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

Nakon Prvog svetskog rata Veliki Torak i Mali Torak postaju jedno naselje – Torak. Posle Drugog svetskog rata, 1947. godine verovatno zbog položaja sela pored reke Begej ime naselja se menja u Begejci. U drugoj polovini XX veka dolazi do diskontinuiteta razvoja i

Slika 265: Crkva u nekadašnjem Malom Toraku

Slika 266: Dom kulture u novom centru Toraka

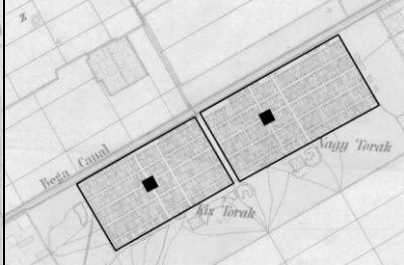
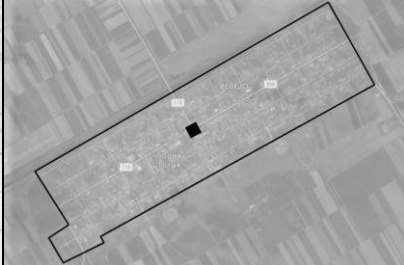

transformacije javnog prostora: formira se novi centar naselja na nekadašnjoj granici između dva sela, a u starim centrima se postepeno gase javne funkcije, jedino su crkve ostale. Jedan od prvih sagrađenih objekata u novom centru je bio dom kulture sa 800 mesta za sedenje. Na fasadu ove građevine je 1953. postavljena prva spomen ploča palim borcima, a druga 1967.⁹¹⁹ Godine 1973. je sagrađena nova školska zgrada u naselju, dok se nastava ranije izvodila u sedam objekata izgrađenih u prethodnim periodima u sklopu ranijih javnih prostora.⁹²⁰ Građevine zdravstvene stanice, pošte i višeporodičnog stanovanja su takođe izgrađene u doba socijalizma.

U vremenima tranzicije selu se ponovo vraća ime Torak. Predstavlja jedan od retkih naselja u kom je u prethodnim godinama naglašena graditeljska delatnost. U toku je izgradnja mesne zajednice i mesne kancelarije, a završeni su radovi na obnovi doma kulture. Iza objekta je podignuta i letnja pozornica. Pre nekoliko godina u malom parku pored dečijeg igrališta je postavljena česma u obliku tradicionalne banatske kuće. To je potpuno u suprotnosti i sa socijalističkim arhitektonskim okvirom, i sa novim intervencijama na trgu. Estetski kvalitet elemenata objekata koji su nastali, ili su preoblikovani u vremenima tranzicije, veoma je diskutabilan. Iako je

većina objekata arhitektonskog okvira izgrađena u doba socijalizma, nove intervencije su u velikoj meri razbile harmoniju trga.

⁹¹⁹ PZZZSK – regulator Begejci

⁹²⁰ Tomić 1981, 111

1.	Podaci o naselju			
1.1	Naziv opštine	opština Žitište		
1.2	Naziv naselja	Torak		
1.3	Prethodni nazivi	Begejci; Kistárnok; Kleintorak	Nagytárnok Großtorak	és und
1.4	Vreme nastanka naselja			
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka	
	XIV vek	sredina XVIII veka – 1765. g.	–	
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka srez Zrenjanin (Veliki Bečkerek)			
1.6	Stanovništvo			
	Broj stanovnika			
	1829. godine	1911. godine	1971. godine	2011. godine
	6.311*	6.431*	4.817	2.291
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)			
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka	
	rumunsko stanovništvo		rumunsko stanovništvo	
1.7	Prostorna struktura naselja			
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek	
				
2.	Podaci o javnom prostoru			
2.1	Naziv javnog prostora	Trg slobode		
2.2	Kartografski podaci javnog prostora			
	X kordinate	Y kordinate		
	45.50	20.60		
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi			
	centralni položaj	položaj na periferiji		
	x			
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica			
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka	
	–	–**	javni prostor ima složen oblik, zauzima jedan ceo blok, ulice ga tangiraju i presecaju	
				

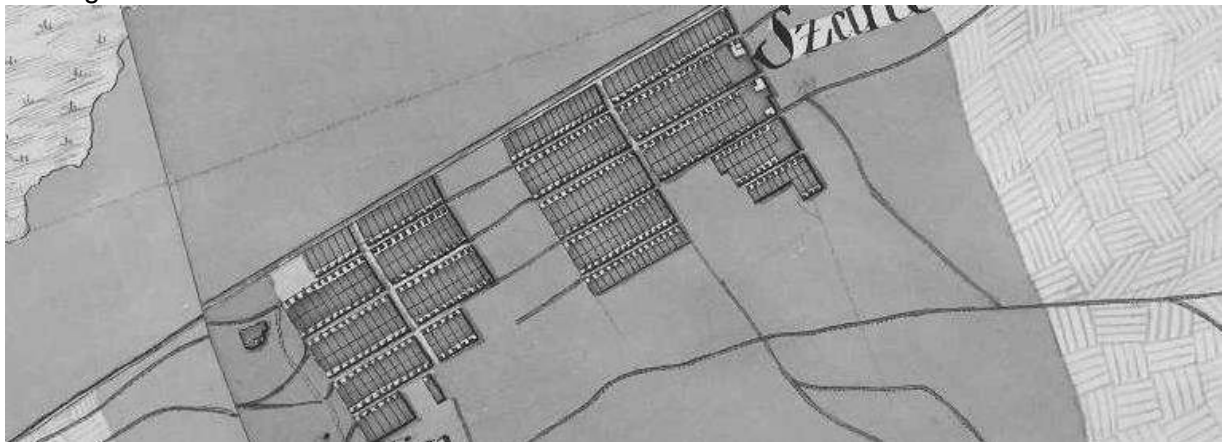

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište	x		
	organizovana dešavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	crkva			
	opštinska zgrada			
	mesna zajednica/kancelarija			x
	škola/obdanište			x
	vojna zgrada			
	dom kulture			x
	dom zdravlja			x
	vatrogasni dom			
	pošta			x
	banka			
	policajska stanica			
	zgrada poljopivredne zadruge			
	zgrada raznih udruženja/partija			
	ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			x
	prodavnica	x		x
	benzinska pumpa			x
Stanovanje				
	višeporodično stanovanje			x
	jednoporodično stanovanje	x	x	x
Dominanta arhitektonskog okvira		ne postoji dominanta prostora		
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		period socijalizma		
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da	ne	x
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
	krst			
	česma			x
	klupa			x
	osvetljenje			x
	oglasna tabla			x
	spomenik značajnim ličnostima			
	spomenik palim borcima			x
	transformator			
	antenna-predajnik			
	autobuska stanica			x

	kiosk			x	
	fontana				
	telefonska govornica				x
	držač za bicikle				
	kanta za smeće			x	x
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		x			

*stanovništvo naselja Veliki Torak i Mali Torak

**ne postoji kontinuitet u razvoju javnog prostora, nakon Drugog svetskog rata se formira novi trg

Prikaz naselja Torak na prvom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Torak na drugom vojnom premeru

Prikaz centralne zone naselja Torak na trećem vojnom premeru

SR 1:2000

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
- banka/pošta
- Religija/kultura/obrazovanje
- škola/obdanište
- dom kulture
- Zdravstvo
- dom zdravlja
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- kafana/restoran
- prodavnica
- Stanovanje
- jednoporodično
- višeporodično

- a- u prizemlju objekta nalazi se dom zdravlja, a na spratu se nalazi višeporodično stanovanje
- b- u prizemlju objekta nalazi se prodavnica, a na spratu se nalazi višeporodično stanovanje

Torda

(Torontáltorda; Torda)

Naselje Torda je nastalo krajem XVIII veka. Prvi doseljenici su došli 1776., zatim je godine 1781. ovo imanje kupila porodica Pejačević (Pejacsevich) koja je 1797. ponovo kolonizovala mađarsko stanovništvo.⁹²¹ Verovatno je tada došlo do uređenja sela.⁹²² Parohija je osnovana 1803.

Slika 267: Rimokatolička crkva u Tordi

Slika 268: Centar Torde sa crkvom u pozadini

godine, kada je veleposednik podigao crkvu i prvu školu od nabijene zemlje, dok je 1848. godine izgrađen novi religijski objekat.⁹²³

Na mapi *drugog vojnog premera*⁹²⁴ je obeleženo naselje Torda u obliku sličnom pravougaoniku, gde je uz jugozapadnu stranu pripojen još jedan blok. Blokovi su prilično veliki, dimenzije su različite, a oblik im je pravougaoni. Unutar njih se nalaze nedefinisane zelene površine. Javni prostor sela je formiran na raskrsnici dveju ulica, gde se crkva nalazi na ugaonoj parceli, a ostale tri ugaone parcele su takođe izgrađene, stoga ne postoji slobodna površina trga. Na katastarskoj mapi rađenoj 1875. godine uočava se slično stanje.⁹²⁵ Oko raskrsnice se nalazi nekoliko objekata koji svojim položajima i gabaritima ukazuju na to, da se radi o zgradama javnih namena. Naredni premeri prikazuju isto stanje. Do promene jednog dela arhitektonskog okvira trga je došlo krajem XIX i u prvoj polovini XX veka, tj. u međuratnom periodu. Po oblikovanju međutim, osim škole ne postoji razlika između njih. Zgrada opštine je izgrađena 1893. godine, a jednospratna škola je podignuta 1938. U blizini centra je bila zgrada prve električne centrale mesta.⁹²⁶

⁹²¹ PZZZSK – registrator Begejci – U ovom izvoru stoji da je 1666. godine na mestu današnjeg naselja Torda živelo srpsko stanovništvo.

⁹²² Borovszky 1911, 126

⁹²³ Erős 1993, 434

⁹²⁴ „The Second Military Survey–Torda“ 26. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

⁹²⁵ AV F 419 Torda

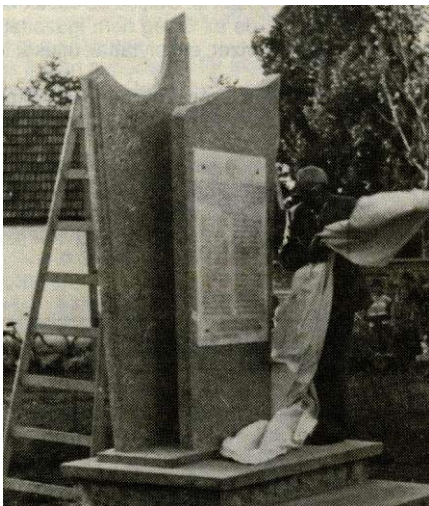
⁹²⁶ Dobai 1989, 7

Slika 269: Objekat škole u Tordi – podignut 1938. godine

Slika 270: Stara opštinska zgrada sa spomen pločom u Tordi

Slika 271: Premeštanje-otkrivanje spomen ploče ispred doma kulture

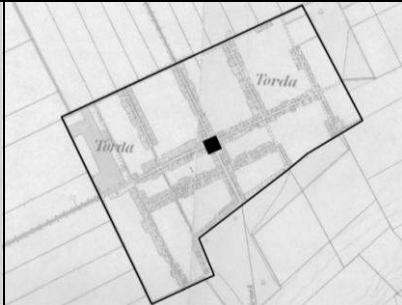

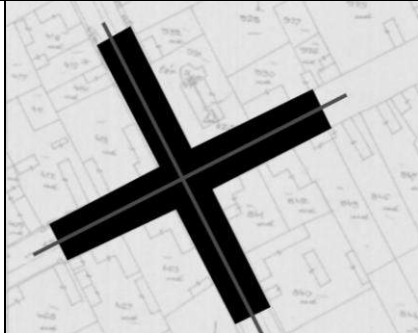

Nakon Drugog svetskog rata pokrenute su transformacije javnog prostora sela međutim, značajnije promene su se dešavale na kraju socijalističkog perioda. Posle rata, 1951. godine postavljena je spomen ploča na tadašnju zgradu opštine,⁹²⁷ po tipskim projektima je podignut transformator prekoputa crkve i predstavljao je vertikalnu konkurenciju crkvi. Godine 1949. je otvorena nova zgrada poljoprivredne zadruge, zatim 1968. je podignuta nova građevina mesne zajednice i mesna kancelarije, a 1975. zdravstvena stanica sa stanovima na spratu objekta. Tada su podignute i zgrade višeporodičnog stanovanja. Benzinska pumpa je smeštena u centru sela 1980., 1982. je sagrađen dom kulture, 1986. novi objekat samoposluge, a 1988. je započeta obnova stare školske zgrade.⁹²⁸ Slika 271: Premeštanje, odnosno otkrivanje spomen ploče ispre novog doma kulture u Tordi

U poslednjim godinama tranzicije su se dešavale graditeljske aktivnosti koje su bile usmerene ka obnovi postojećih građevina i to uz manje ili više uspeha. Najčešća pojava je obnavljanje omotača objekata i izgrađnja manjih trgovačkih zgrada u sklopu centra, a sve to uz neumerenu upotrebu zelene boje, kao što je u slučaju rimokatoličke crkve, može delovati groteskno i neprikladno. Kao element preteranog ispoljavanja nacionalnog identiteta, u parku ispred doma kulture, prekoputa spomenika palim borcima postavljena je skulptura prvom kralju Ugarske, Ištvanu I. Ona je u potpunoj suprotnosti u pogledu oblikovanja i ideologije sa objektom ispred kojeg se nalazi i celokupnom repertoaru ruralnog mobilijara u svojoj neposrednoj blizini. Iako je centar sela veoma uređen, dovode se u

pitanje međusobni odnosi svih tih elemenata, a takođe i njihovi estetski kvaliteti koji svakako ne predstavljaju rezultat smišljenog planiranja i sagledavanja celine.

⁹²⁷ PZZZSK – registrator Torda

⁹²⁸ Dobai 1989, 7

ila	Podaci o naselju		
1.			
1.1	Naziv opštine	opština Žitište	
1.2	Naziv naselja	Torda	
1.3	Prethodni nazivi	Torontáltorda; Torda	
1.4	Vreme nastanka naselja		
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka
	XIV vek	kraj XVIII veka – 1776. g.	–
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka		
	srez Novi Bečej		
1.6	Stanovništvo		
	Broj stanovnika		
	1829. godine	1911. godine	1971. godine
	2.087	4.457	3.345
	2011. godine		1.462
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)		
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka
	mađarsko stanovništvo		mađarsko stanovništvo
1.7	Prostorna struktura naselja		
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek
			
2.	Podaci o javnom prostoru		
2.1	Naziv javnog prostora	–	
2.2	Kartografski podaci javnog prostora		
	X kordinate	Y kordinate	
	45.58	20.45	
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi		
	centralni položaj	položaj na periferiji	
	x		
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica		
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka
	–	javni prostor ima oblik krsta, formiran je na raskrsnici ulica	javni prostor ima oblik krsta, formiran je na raskrsnici ulica
			

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
	aktivni saobraćaj	x		
	mirujući saobraćaj	x		
	parkovska površina	x		
	pijaca	x		
	dečije igralište			
	organizovana dešavanja	x		
	neophodne aktivnosti	x		
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
crkva		x		
opštinska zgrada				
mesna zajednica/kancelarija				x
škola/obdanište			x	
vojna zgrada				
dom kulture				x
dom zdravlja				x
vatrogasni dom		x		
pošta		x		
banka				
policajska stanica				
zgrada poljopivredne zadruge				x
zgrada raznih udruženja/partija				x
ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel		x		x
prodavnica				x
benzinska pumpa				x
Stanovanje				
višeporodično stanovanje				x
jednoporodično stanovanje		x	x	x
Dominanta arhitektonskog okvira		rimokatolička crkva		
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača		ne postoji dominantni period		
Opšte stanje arhitektonskog okvira		dobro	srednje	loše
			x	
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta		da	ne	x
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara		Period nastanka		
		period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma
				period tranzicije
krst		x		
česma				
klupa				x
osvetljenje				x
oglasna tabla				x
spomenik značajnim ličnostima				x
spomenik palim borcima				x
transformator				x
antenna-predajnik				
autobuska stanica				x

	kiosk				X
	fontana				
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće			X	
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		X			

Prikaz centralne zone naselja Torda na drugom vojnom premeru

Prikaz javnog prostora naselja Torda na katastarskoj mapi sa druge polovine XIX veka

Prikaz javnog prostora naselja Torda na katastarskoj mapi sa kraja XIX veka

↑ S R 1:2000

- Uprava/administracija
- mesna zajednica i kancelarija
- poljoprivredna zadruga
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
- škola/obdanište
- dom kulture
- Zdravstvo
- dom zdravlja
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- prodavnica
- Udruženja
- vatrogasni dom
- lovački dom
- Stanovanje
- jednoporodično
- višeporodično

a- u prizemlju objekta nalazi se dom zdravlja, a na spratu se nalazi višeporodično stanovanje
b- u okviru vatrogasnog doma nalazi se i pošta

Žitište

(Sveti Đurađ; Bégaszentgyörgy; Sankt Georgen an der Bega)

Naselje Sveti Đurađ, današnje Žitište je postojalo već u srednjem veku i pominje se u raznim dokumentima tokom XIV i XV veka, a zatim je bilo opustošeno. Posle 1551. godine ovde su se naseljavle srpske porodice koje međutim, nisu dugo ostale u ovom mestu. Početkom XVIII veka, odlaskom Turaka ovo je bilo nenaseljeno mesto. U 1750-im godinama ponovo se koloniziraju srpske porodice, deo njih je međutim, ubrzo napustio teritoriju. Na mesto Srba su došle rumunkse porodice. Tada je zbog regulacije reke Begej naselje preseljeno ka jugu, na mesto gde se i danas nalazi.

Slika 272: Opštinska kuća i gostionica na javnom prostoru Žitišta

Na *mapi prvog vojnog premera*⁹²⁹ je prikazano neuređeno naselje pod imenom Sen Jurat (St. Iurat) gusto izpresecano putevima. Manje ili veće slobodne površine se uočavaju na više mesta, ne može se međutim, sa sigurnošću tvrditi gde je bio centar sela.

Kada je porodica Kiš kupila ovo imanje 1781. godine deo Rumuna se odselio, a na njihovo mesto je kolonizovano nemačko stanovništvo iz okolnih mesta. U 1810-im godinama je došlo do uređenja naselja, kada je izgrađena prva škola, pa rimokatolička crkva,⁹³⁰ a započeta je i izgradnja pravoslavne crkve koja je završena 1839. godine.⁹³¹ U širem centru sela je bio i dvorac feudalca sa parkom. Opisano stanje i građevine su lako uočljive i na *mapu drugog vojnog premera*.⁹³² Sveti Đurađ (St. György) je uređeno naselje u obliku

⁹²⁹ „The First Military Survey–Žitište“ 26. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

⁹³⁰ Erős 1993, 202 – Po ovom izvoru rimokatolička crkva je podignuta 1836. godine.

⁹³¹ Поповић 2001, 72

Tomić 1981, 95 – Pre ovog objekta je postojala bogomolja u mestu, koja je ujedno bila i škola.

⁹³² „The Second Military Survey–Žitište“ 26. 02. 2015.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

pravougaonika koje se sastoji od pravougaonih blokova različitih dimenzija. Prvobitni centar se formirao na raskrsnici dveju najširih ulica, a tu se nalaze obe crkve kao i objekti na lakat na ugaonim parcelama. Ostali sadržaji se nalaze u južnom delu duž ulice koja vodi prema

Slika 273: Park u centru naselja Žitište

dvorcu. To se lako može uočiti na osnovu položaja zgrada i njihovih gabarita. Na jednoj razglednici sa početka XX veka su osim crkava prikazani najznačajniji objekti sela u tom periodu, a to su bili:

zgrada opštine, škola, prodavnica i gostionica.⁹³³ Posle Prvog svetskog rata se naseljavaju dobrovoljačke porodice u ovo naselje, dok je posle Drugog svetskog rata na mesto Nemaca kolonizovano stanovništvo iz raznih krajeva tadašnje Jugoslavije.⁹³⁴

Godine 1947. naselje koje se vekovima zvalo Sveti Đurađ, dobija novo ime: Žitište. Drugi svetski rat je označavao prekretnicu pre svega u odnosu na oblikovanje javnog prostora. U socijalističkom periodu postepeno nestaju sve zgrade tradicionalnog sela, a na njihovim mestima su izgrađene moderne,

socijalističke građevine. Jedan savremenik piše 1947. godine da je katolička crkva već godinama razvaljena, stoji samo toranj, a tada nije ni bilo nade da će se nekada ponovo sagraditi.⁹³⁵

Nekoliko godina kasnije, 1954. godine crkva još uvek nije bila sasvim srušena,⁹³⁶ a to se dogodilo tek 1963.⁹³⁷

Slika 274: Prvobitno mesto spomenika palim borcima u Žitištu

U posleratnim godinama je urađena skica centra sela koja prikazuje buduće mesto doma kulture.⁹³⁸ Tu su obeleženi još crkva i mesni narodni odbor. Spomenik žrtvama Drugog svetskog rata je postavljen već 1947. godine na trg sela.⁹³⁹ U socijalističko doba je planom predviđena urbanizacija sela, što se kasnije zaista primećivalo na javnom prostoru: izgrađene su značajne javne zgrade u

⁹³³ „Begaszentgyörgy 1903” 03. 02. 2015. <http://www.delcampe.net/page/item/id,242233808,var,Serbia--GRUSS-aus-BEGA-SZENT-GYORGY--Geschäftslokal-Ploczar-J-Parkreszlet-to-Sannicolau-Mare-ROMANIA-1903-,language,E.html>

⁹³⁴ Tomić 1981, 94

⁹³⁵ Várady 2012, 237

⁹³⁶ Várady 2012, 355

⁹³⁷ Erős 1993, 202

⁹³⁸ AV F 238 4 Žitište

⁹³⁹ Spomenik je kasnije premešten, a danas se nalazi u parku.

Slika: Premešten spomenik pali borcima u Žitištu

centru sela čije su dimenzije značajno povećane u odnosu na objekte prethodnih perioda.

Centar Žitišta danas pruža sliku malog gradskog naselja. Tu se nalazi veliki broj administrativnih i drugih uslužnih sadržaja. Tokom 1990-ih godina nisu rađeni nikakvi poduhvati u cilju održavanja javnog prostora, ali od tada su graditeljske aktivnosti postale konstantne, a uglavnom se odnose na obnovu postojećih građevina. Park ispred crkve i doma kulture je popločan i opremljen ruralnim mobilijarom. U parku su postavljene skulptura, suvenirnica i česma. Što se tiče njihovog oblikovanja postoji nesklad među njima, a isto tako i sa okolnim objektima. Prekoputa parka se nalazi prostor koji je nedovoljno definisan zgradama, nego su ovde postavljeni privremeni objekti trgovine kod kojih nije obraćana pažnja na estetske kvalitete. Bez obzira na nedostatke, većina elemenata javnog prostora je u harmoniji i odražava socijalistički period.

1.	Podaci o naselju				
1.1	Naziv opštine	opština Žitište			
1.2	Naziv naselja	Žitište			
1.3	Prethodni nazivi	Sveti Đurađ; Bégaszentgyörgy; Sankt Georgen an der Bega			
1.4	Vreme nastanka naselja				
	srednjovekovni koreni	nastanak tokom XVIII i XIX veka	nastanak tokom XX veka		
	XIV vek	druga polovina XVIII veka	deo nakon Prvog sv. rata		
1.5	Pripadanje srezu krajem XIX veka				
	srez Zrenjanin (Veliki Bečkerek)				
1.6	Stanovništvo				
	Broj stanovnika				
	1829. godine	1911. godine	1971. godine		2011. godine
	nema podataka	2.804	2.921		2.903
	Nacionalna struktura stanovništva (dominantna nacionalnost)				
	tokom XVIII i XIX veka		tokom XX i XXI veka		
	srpsko i nemačko stanovništvo		srpsko stanovništvo		
1.7	Prostorna struktura naselja				
	period nepravilne strukture – kraj XVIII veka (prvi vojni premer)	pravilna struktura – druga polovina XIX veka (drugi ili treći premer)	savremena struktura – XXI vek		
2.	Podaci o javnom prostoru				
2.1	Naziv javnog prostora	–			
2.2	Kartografski podaci javnog prostora				
	X kordinate		Y kordinate		
	45.48		20.55		
2.3	Položaj javnog prostora u seoskoj strukturi				
	centralni položaj		položaj na periferiji		
	x				
2.4	Oblik javnog prostora i način ulivanja ulica				
	tokom XVIII veka	tokom XIX veka	tokom XX i XXI veka		
	javni prostor nije definisan	javni prostor ima složen oblik, formiran je duž ulice	javni prostor ima složen oblik, formiran je na raskrsnici ulica		

2.5 Savremene funkcije javnog prostora				
aktivni saobraćaj	x			
mirujući saobraćaj	x			
parkovska površina	x			
pijaca	x			
dečije igralište				
organizovana dešavanja	x			
neophodne aktivnosti	x			
2.6 Arhitektonski okvir javnog prostora				
Savremeni arhitektonski okvir javnog prostora				
Namena zgrada		Period izgradnje		
Javne namene	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
crkva	x			
opštinska zgrada			x	
mesna zajednica/kancelarija				
škola/obdanište			x	
vojna zgrada				
dom kulture			x	
dom zdravlja			x	
vatrogasni dom				
pošta			x	
banka			x	
policajska stanica			x	
zgrada poljopivredne zadruge				
zgrada raznih udruženja/partija			x	
ugostiteljstvo/kafana/restoran/hotel			x	x
prodavnica			x	
benzinska pumpa				
Stanovanje				
višeporodično stanovanje			x	
jednoporodično stanovanje	x		x	
Dominanta arhitektonskog okvira	srpska pravoslavna crkva			
Dominatni period izgradnje arhitektonskog omotača	Period socijalizma			
Opšte stanje arhitektonskog okvira	dobro	srednje	loše	
		x		
Da li je sredinom XX veka srušena crkva, prvobitna dominanta	da	ne		
	x*			
2.7 Repertoar ruralnog mobilijara javnog prostora				
Tip mobilijara	Period nastanka			
	period Monarhije	period Kraljevine	period socijalizma	period tranzicije
krst	x			
česma				x
klupa			x	x
osvetljenje			x	x
oglasna tabla				x
spomenik značajnim ličnostima				x
spomenik palim borcima			x	x
transformator				
antenna-predajnik				
autobuska stanica			x	

	kiosk			X	X
	fontana				X
	telefonska govornica				X
	držač za bicikle			X	
	kanta za smeće			X	X
2.8	Opšti kvalitet javnog prostora				
	dobro	srednje		loše	
		X			

*katolička crkva je srušena, dok je srpska pravoslavna zadržana. Obe su se nalazile u sklopu istog javnog prostora

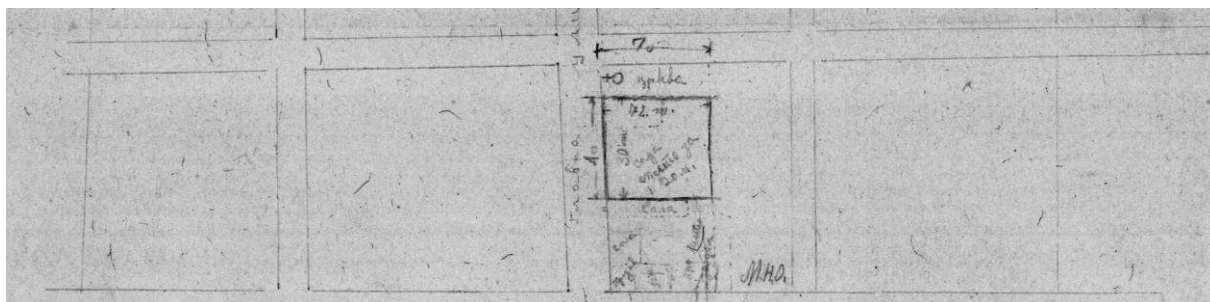
Prikaz naselja Žitište na mapi prvog vojnog premera

Prikaz centralne zone naselja Žitište na mapi drugog vojnog premera

Prikaz centralne zone naselja Žitište na mapi trećeg vojnog premera

Prikaz centralne zone naselja Žitište na mapi rađenoj nakon Drugog svetskog rata

ŽITIŠTE
opština Žitišče

SR 1:2000

- Uprava/administracija
- opštinska zgrada
  - policijska stanica
- Religija/kultura/obrazovanje
- crkva
  - škola/obdanišče
  - dom kulture
- Trgovina/ugostiteljstvo/usluga
- hotel
  - prodavnica
- Stanovanje
- jednoporodično
  - višeporodično

a- u prizemlju objekta nalazi se pošta, a na spratu se nalazi višeporodično stanovanje
b- u prizemlju objekta nalaze se poslovne prostorije banke i raznih udruženja, a na spratu se nalazi višeporodično stanovanje

IV 4. DEFINISANJE TIPOVA I PODTIPOVA JAVNIH PROSTORA NA OSNOVU PRETHODNIH ISTRAŽIVANJA

Prethodne analize javnih prostora seoskih naselja Srednjeg Banata su ukazale na neke specifičnosti, tj. na najjače uticajne faktore koji su sa jedne strane prouzrokovali transformaciju trgova, a sa druge strane su uticali na kvalitet samih prostora, ili su odredili njihov osnovni karakter. Na osnovu tih uočenih sličnosti i razlika i po osnovnim karakteristikama javnih prostora moguće ih je razvrstati u određene tipove.

Prvi kriterijum razvrstavanja javnih prostora je bio njihovo mesto u seoskoj strukturi, jer na osnovu toga dobijamo informacije, između ostalog i o istoriji samog mesta. Saznajemo i to, da li postoji kontinuitet ili diskontinuitet među periodima nepravilne i pravilne strukture sela, odnosno srednjovekovnog sela i sela iz perioda XVIII ili XIX veka, zatim da li su poštovani uslovi terena, odnosno prirodni faktori, ili su u potpunosti zanemareni i jedini kriterijumi su bili unapred definisana pravila Monarhije Habsburgovaca ili Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije.

I po mestu u seoskoj strukturi

- 1) u geometrijskom središtu naselja
- 2) pomeren u odnosu na geometrijsko središte
  - a) usled prirodnih faktora
  - b) zbog zadržavanja postojećih objekata prilikom uređenja naselja
  - c) izuzeci

Drugi kriterijum za određivanje tipa je bio po načinu ulivanja ulica u javni prostor. Analize su ukazale na to da su saobraćaj, razvoj i transformacija vida i intenziteta saobraćaja

tokom posmatranog perioda od XVIII do XXI veka u najvećoj meri uticali na korišćenje samog javnog prostora, tj. na funkcionalne procese koji se odvijaju na trgu i tako su najviše odgovorni za kvalitet tog prostora. Kod velikog broja javnih prostora Srednjeg Banata neke namene su u potpunosti onemogućene, odnosno ograničeno je neometano korišćenje javnih prostora usled velikog intenziteta motornog saobraćaja, naročito u centrima sela kroz koja prolazi frekventni međunarodni ili regionalni put. Način ulivanja ulica često određuje, generiše i oblik javnog prostora koji takođe ima uticaj na korišćenje prostora.

II po načinu ulivanja ulica

- 1) trg se nalazi na raskrsnici ulica – ulice presecaju trg
  - a) trg je pravougaonog oblika
  - b) trg je kružnog oblika
  - c) trg je u obliku krsta
  - d) trg je u obliku slova T
  - e) trg je u obliku slova L
  - f) trg je složenog oblika
- 2) trg zauzima jedan ceo blok – ulice tangiraju trg
  - a) trg je pravougaonog oblika
  - b) trg je složenog oblika
- 3) trg je nastao duž ulice – ulica prolazi kroz trg
  - a) trg je pravougaonog oblika
  - b) trg je složenog oblika

Sve do polovine XX veka religija i sve što je ona simbolizovala bili su ključni elementi u razvoju sela, zato je i sama zgrada crkve imala neko dublje značenje, moć nad stanovništvom. U velikom broju analiziranih slučajeva crkva je bila jedan od generatora razvoja i transformacije seoskih trgova u Srednjem Banatu i često je predstavljala polaznu tačku prilikom preuređenja naselja. Na javnom prostoru do završetka Drugog svetskog rata crkva je uvek bila objekat najvećeg gabarita i najveće visine, dominirala je nad prostorom, predstavljala je vertikalnu regulaciju. Bila je reper sela, a takođe je usmeravala vizure na trgu u zavisnosti od položaja u okviru javnog prostora.

III po prvobitnom mestu religijskog objekta

- 1) na ugaonoj parceli
- 2) u nizu
- 3) na slobodnoj površini javnog prostora

U prošlosti osnovni arhitektonski okvir javnog prostora su činili: crkva, škola, zgrada opštine, krčma, prodavnica, a ponekad i pošta, dok od polovine XX veka ovi sadržaji se najčešće dopunjuju domom kulture, zdravstvenom stanicom i kolektivnim stanovanjem. Kvalitet prostora takođe zavisi od kompleksnosti namene arhitektonskog okvira trga, od funkcionalne ponude samog centra sela, od toga da li su prisutne sve neophodne namene, ili nešto nedostaje, najzad da li postoje još neke dodatne funkcije zgrada koje podižu vrednost prostora i čine ga prijatnijim za duže zadržavanje. U analiziranim naseljima često se nailazilo na primere sela u kojima nedostaju osnovne funkcije trgova, dok je u nekim drugim slučajevima osnovna namena arhitektonskog okvira znatno obogaćena.

IV po kompleksnosti namena arhitektonskog okvira

- 1) osnovni arhitektonski okvir (mesna zajednica i mesna kancelarija, crkva, dom kulture, škola, zdravstvena stanica, pošta, krčma, prodavnica i kolektivno stanovanje)
- 2) složeni arhitektonski okvir (dodatni sadržaji u odnosu na osnovni arhitektonski okvir)
- 3) nedostatak sadržaja u odnosu na osnovni arhitektonski okvir

IV 4. REZULTATI TIPOLOŠKE ANALIZE – TABELARNI PREGLED

Tipološke analize, odnosno razvrstavanje naselja po određenim tipologijama po četiri kriterijuma su dale jedan opšti pregled, prikazali su koji tipovi seoskih javnih prostora su najrasprostranjeniji na jednoj relativno maloj teritoriji, u Srednjem Banatu gde se nalazi 53 seoska naselja.⁹⁴⁰

Analiza položaja javnog prostora unutar seoske strukture je ukazala na to, da se najveći broj seoskih trgova nalazi u samom geometrijskom središtu naselja, što znači da prirodni faktor nije bio od presudnog značaja prilikom nastanka, tj. premeravanja srednjobanatskih sela, već je to bila volja vladara, odnosno unapred utvrđeni principi planiranja naselja. Od prirodnih faktora u slučaju analiziranih sela je dominarala blizina vodenih tokova,⁹⁴¹ jer u slučajevima kada je naselje nastalo pored reke javni prostor se pomera ka reci, ka značajnim saobraćajnicama, odnosno ekscentrično je postavljen u odnosu na seosku strukturu. U ovim primerima najčešće se poštuje postojeći arhitektonski okvir ranijeg, nepravilnog naselja na istom prostoru. Ni u jednom slučaju ne postoji direktna fizička ili vizuelna veza između trga i obale, obično jedan blok čini tampon zonu između centra naselja i reke. U nekoliko seoskih naselja su prilikom preuređenja sela zadržani najznačajniji javni objekti, zbog toga dolazi do pomeranja trga u odnosu na geometrijsko središte sela međutim, ovi objekti su u drugim slučajevima predstavljali polaznu tačku premeravanja i uređenja, tj. središte naselja. Postoji još jedna grupa ekscentrično postavljenih javnih prostora, kada se usled spajanja dva nekadašnja sela zadržava samo jedan trg koji je ranije bio u geometrijskom središtu tadašnje seoske strukture.

⁹⁴⁰ U nekoliko naselja postoje dva javna prostora koji mogu imati razne tipološke karakteristike.

⁹⁴¹ Тепавчевић 2008, 97 – Ova konstatacija je potvrđena i u slučaju gradova Vojvodine.

I po mestu u seoskoj strukturi

- 1) u geometrijskom središtu naselja – 31 seoskih naselja
- 2) pomerenom u odnosu na geometrijsko središte – 23 seoskih naselja
  - a) usled prirodnih faktora – 10 seoskih naselja
  - b) zbog zadržavanja postojećih objekata prilikom uređenja naselja – 5 seoskih naselja
  - c) izuzeci – 8 seoskih naselja

Način ulivanja ulica u javni prostor je jedan od važnih elemenata analize i pruža veliki broj informacija o seoskim trgovima, jer pored toga što određuje korišćenje slobodnog prostora centra, utiče i na oblik javnog prostora. Analize su prikazale da je javni prostor najčešće formiran na raskrsnici dveju ulica koje su imale najviši rang u strukturi sela. Mogu se prepoznati dva osnovna principa formiranja javnog prostora na raskrsnici ulica na današnjem prostoru Srednjeg Banata tokom XVIII i XIX veka. Prvi kada su ugaone parcele neizgrađene, a trg ima pravougaoni oblik, a drugi kada su izgrađene i centar sela ima oblik krsta. Vremenom se obogaćuje arhitektonski okvir sela, stoga se oblik javnog prostora transformiše, a to je uticalo na opšti doživljaj i na karakter prostora. Drugi karakterističan tip trga je taj, kada ulice tangiraju javni prostor. U tim slučajevima javni prostor čini jedan blok koji može biti istih dimenzija, ili manji od ostalih blokova naselja. Slobodan prostor trga je često pretvoren u parkovsku površinu i tu se najčešće nalazi ili se nalazila crkva, a oko tog prostora su raspoređene druge javne funkcije, što znači da saobraćajnice i u ovom slučaju razdvajaju građevine javnih namena, tj. razbijaju kompaktnost trga. Treći najmanje dostupni primeri javnih prostora su oni koji su formirani duž komunikacionih pravaca.

II po načinu ulivanja ulica

- 1) trg se nalazi na raskrsnici ulica – ulice presecaju trg – 33 seoskih naselja
  - a) trg je pravougaonog oblika – 1 seosko naselje
  - b) trg je kružnog oblika – 1 seosko naselje
  - c) trg je u obliku krsta – 8 seoskih naselja
  - d) trg je u obliku slova T – 2 seosko naselje
  - e) trg je u obliku slova L – 5 seoskih naselja
  - f) trg je složenog oblika – 17 seoskih naselja
- 2) trg zauzima jedan ceo blok – ulice tangiraju trg – 15 seoskih naselja
  - a) trg je pravougaonog oblika – 7 seoskih naselja
  - b) trg je složenog oblika – 8 seoskih naselja

- 3) trg je nastao duž ulice – ulica prolazi kroz trg – 7 seoskih naselja
- a) trg je pravougaonog oblika – 4 seoskih naselja
  - b) trg je složenog oblika – 2 seoska naselja

Arhitektonski okvir javnih prostora srednjobanatskih sela najvernije svedoči o istorijskim i društvenim promenama i različitim ideologijama koje su se u slučaju seoskih naselja najbolje odlikavale upravo na objektima javnih prostora. Stoga je stvorena jedna slojevita struktura, gde je svaki period ostavio svoj pečat. Na osnovu istorijskog razvoja arhitektonskog okvira trga objekti koji bi trebalo da se nalaze u centru naselja su: mesna zajednica i mesna kancelarija, crkva, dom kulture, škola, zdravstvena stanica, pošta, krčma, prodavnica i kolektivno stanovanje. Međutim, samo 5 naselja ispunjava ovaj uslov. U 14 sela pored ovih osnovnih namena postoje zgrade drugih funkcija, međutim 34 naselja ne ispunjavaju uslove koje se tiču definisanog osnovnog arhitektonskog okvira. Na nekim javnim prostorima je srušena crkva, na drugima ne postoji prodavnica ili krčma, negde zdravstvena stanica nije u sklopu trga, drugde ne postoji kolektivno stanovanje ili dom kulture. Ima slučajeva da je podignut novi školski objekat koji je izmešten iz javnog prostora, ili u naselju postoji dva javna prostora koji zajedno čine celinu u smislu arhitektonskog okvira. U naseljima u kojim arhitektonski okvir ima kompleksniju namenu, to uglavnom čine sledeće funkcije: zgrada opštine, policijska stanica, građevine raznih udruženja ili partija, banke, stare vojne zgrade itd.

III po kompleksnosti namena arhitektonskog okvira

- 1) osnovni arhitektonski okvir – 5 seoskih naselja
- 2) složeni arhitektonski okvir – 14 seoskih naselja
- 3) nedostatak sadržaja u odnosu na osnovni arhitektonski okvir – 34 seoska naselja

S obzirom na to da je najrasprostranjeniji trg u Srednjem Banatu onaj koji je nastao na raskrsnici dveju ulica, verski objekat u najvećem broju tih slučajeva se nalazi na samoj ugaonoj parceli i čini vizuelni reper javnog prostora, a i celog naselja. Naročito je to bilo izraženo u prošlosti. Često je crkva bila jedina građevina koja je svojim gabaritom zauzimala slobodan prostor raskrsnice tj. trga i nalazila se ili na ugaonoj parceli, ili u središtu slobodne površine centra. Kada javni prostor zauzima jedan ceo blok religijska zgrada je u velikom broju slučajeva građena u sredini javnog prostora i tada još više dolazi do izražaja, jer sve vizure i pravci kretanja su usmereni ka njoj, a ostale građevine su podređene crkvi.⁹⁴² U

⁹⁴² Dominacija crkve je uglavnom bila karakteristična do Drugog svetskog rata, nakon čega su izgrađeni drugi objekti velikog gabarita i visine, koji su znatno umanjili dominaciju crkve, gde god da se ona nalazila u okviru javnog prostora.

primerima naselja kod kojih je javni prostor formiran duž ulice crkva se nalazi u nizu između drugih građevina, najčešće javnih namena i samim tim je smanjena njena dominacija.

IV po prvobitnom mestu religijskog objekta

1) na ugaonoj parceli – 32 seoskih naselja

2) u nizu – 10 seoskih naselja

3) na slobodnoj površini javnog prostora – 14 seoskih naselja

Razvrstavanje javnih prostora srednjobanatskih sela u određene tipove je prikazalo koji su najkarakterističniji fenomeni na ovom prostoru, a isto tako je potvrdilo da su određeni istorijski, društveni, politički, religijski, kulturološki i drugi faktori u velikoj meri uticali na taloženje slojeva raznih vremena na javnim prostorima, odnosno doprineli su tome da seoski trgovi izgledaju tako kako ih danas vidimo.

PRIKAZ TIPOLOGIJE JAVNIH PROSTORA NASELJA SREDNJEG BANATA PO PRVOBITNOM MESTU RELIGIJSKOG OBJEKTA – R 1:10000

III po prvobitnom mestu religijskog objekta	opština Nova Crnja Aleksandrovo	opština Nova Crnja Nova Crnja	opština Nova Crnja Radojevo	opština Nova Crnja Srpska Crnja	opština Nova Crnja Toba	opština Nova Crnja Vojvoda Stepa	opština Novi Bečej Bočar	opština Novi Bečej Kumane	opština Novi Bečej Novo Miloševo	opština Sečanj Banatska Dubica	opština Sečanj Boka	opština Sečanj Busenje	opština Sečanj Jarkovac	opština Sečanj Jaša Tomić	opština Sečanj Konak	opština Sečanj Krajšnik	opština Sečanj Neuzina	opština Sečanj Sečanj	opština Sečanj Šurjan	opština Sečanj Suljeska	opština Zrenjanin Aradac	opština Zrenjanin Ban Despotovac	opština Zrenjanin Belo Blato	opština Zrenjanin Botoš	opština Zrenjanin Čenta	opština Zrenjanin Ečka	opština Zrenjanin Elemir	opština Zrenjanin Farkašdin	opština Zrenjanin Jankov Most	opština Zrenjanin Klek	opština Zrenjanin Knicanin	opština Zrenjanin Lazarevo	opština Zrenjanin Lukičevo	opština Zrenjanin Lukino Selo	opština Zrenjanin Melenci	opština Zrenjanin Mihajlovo	opština Zrenjanin Orlovat	opština Zrenjanin Perlez	opština Zrenjanin Stajčevo	opština Zrenjanin Taraš	opština Zrenjanin Tomaševac	opština Žitiste Banatski Dvor	opština Žitiste Ban Karadordevo	opština Žitiste Ban Višnjičevo	opština Žitiste Čestereg	opština Žitiste Hetin	opština Žitiste Međa	opština Žitiste Novi Itebej	opština Žitiste Ravni Topolovac	opština Žitiste Srpski Itebej	opština Žitiste Torak	opština Žitiste Torda	opština Žitiste Žitiste								
1) na ugaonoj parceli																																																													
2) u nizu																																																													
3) na slobodnoj površini javnog prostora																																																													

V DEFINISANJE STRATEGIJE OBNOVE SEOSKIH JAVNIH PROSTORA U BANATU⁹⁴³

V 1. PREGLED REGULATIVE ZA FORMIRANJE I KORIŠĆENJE JAVNIH PROSTORA SELA OD XVIII DO 1990-IH GODINA

Današnje prostorno planiranje u nedovoljnoj meri uključuje sociološki faktor, odnosno nedovoljno obraća pažnju na potrebe korisnika datog prostora. Isto tako u velikoj meri zanemaruje prošlost, duh mesta, iako „da bismo planirali, moramo znati šta se zbivalo u prošlosti i predvideti šta može zahtevati budućnost.“⁹⁴⁴ Ako posmatramo istorijski razvoj banatskih naselja od XVIII veka pa do danas cela ruralna struktura, oblikovanje i korišćenje javnih prostora sela oduvek su bili podređeni strategijama vlasti, već unapred propisanim normativama i uglavnom su realizovani na osnovu tipskih projekata,⁹⁴⁵ gde je teško pretpostaviti da su društvo i duh mesta imali bilo kakav uticaj na oblikovanje i korišćenje. U svakom periodu razvoja javnih prostora sela normativi su služili da bi olakšali preglednost i kontrolisali prostor i društvo od strane vladajućeg sloja. „Sve su to bila opšta mesta koja su davala neka opšta upustva daleko od stvarnosti i realnih potreba ruralnih sredina.“⁹⁴⁶

---

⁹⁴³ Silađi, 2014 – Ovo poglavje sadrži delove navedenog rada.

⁹⁴⁴ Gidion 2002, 38

⁹⁴⁵ Kojić 1961, 80

⁹⁴⁶ Aladžić 2007, 195

V 1. 2. DOBA HABSBUROVACA

U prvom, najdužem periodu razvoja banatskih sela od XVIII veka do završetka Prvog svetskog rata dimenzije i struktura seoskih naselja su bili propisani od strane vladara Habsburške monarhije, a kasnije Austro-Ugarske. Realizovani planovi su uglavnom bili tipski projekti koji su od strane vojnih inženjera premeravani na terenu. Pravilna struktura samog naselja je definisala i osnovne karakteristike seoskog trga, pre svega oblik i položaj u okviru naselja. Iako su već od kraja XVII veka objavljivani razni dokumenti o izgledu i sadržini novih naselja na ponovo osvojenim delovima Habsburške monarhije, *Glavne instrukcije o naseljavanju* koje je izdala carica Marija Terezija 1772. godine predstavljaju osnovni dokument sa regulativama o tome kako treba da izgleda šta treba da sadrži i kakve dimenzije treba da ima jedno kolonizovano selo. U pogledu organizacije i arhitektonskog okvira javnog prostora sela instrukcije su dale tačna uputstva međutim, o nameni slobodnog prostora nisu govorile. Kvalitet života se obezbeđivao elementima naselja, neophodnim funkcijama za fizičko preživljavanje, a duhovnu ulogu su jako retko uključivali, jer se to u tradicionalnom društvu podrazumevalo.

Prilikom premeravanja sela prvo je postavljena glavna ulica, a zatim sporedne ulice, nakon toga u središtu naselja trg koji je obezbeđivao mesto zgradama kao što su crkva, parohijski dom, škola, krčma, zatim zgrada opštine, dom beležnika i drugi. U retkim

slučajevima je crkva odmah ukomponovana u novoosnovano naselje. U centru naselja je često bio postavljen bunar.⁹⁴⁷ Po naređenju carice prvo je izgradjena krčma, kao stanište vojvinskih inženjera koji su koordinirali ovaj veliki poduhvat. Služila je i kao privremeni smeštaj prvih kolonista, a isto tako i prvo mesto socijalizacije, međusobnog upoznavanja stanovništva sela koje je stiglo iz različitih krajeva Habsburške monarhije, pa i šire. Posle je podignuta škola koja je na početku često služila i kao bogomolja, jer je religija i aktivnosti vezane za nju bile jako važne u tom periodu. Negovanje duše žitelja je bila najvažnija komponenta razvoja jednog sela. Upravo u ovom delu *Glavnih instrukcija* se vidi, da su na neki način bile definisane aktivnosti na seoskom trgu i nesumnjivo su bile vezane za religiju. Nije se vodilo računa o Banatu kao posebnom mestu, ni o doseljenicima koji imaju neki određeni način života, nego se radilo o šemi, o smišljenoj matrici koju su hteli da primene na novom prostoru. Nakon škole obično je podizana parohijska zgrada, jer je bilo potrebno da se sveštenici odmah staraju o moralnom životu doseljenika. U Monarhiji Habsburgovaca su religija, posebno katolička i sveštenici označavali najveću podršku vladajućem sloju.⁹⁴⁸

Da su naseljavanja i organizacija prostora bili samo strateški poduhvati bez posebne analize samog duha mesta, može se zaključiti na osnovu uporedne analize instrukcija cara Jozefa II prilikom naseljavanja Banata i Galicije. Normativi su identični u oba slučaja, tj. normativi za Galiciju su primenjivani i u Banatu, što ukazuje na postojanje tipskih projekata i ujednačene regulative za celu državu, iako se ona sastojala iz toliko različitih delova. Instrukcije cara Jozefa II vezane za oblikovanje javnog prostora sela se ne razlikuju puno od preporuka carice Marije Terezije. Po njegovom mišljenju na sredini sela treba da bude pijačni trg okružen javnim zgradama, pre svega crkvom i školom. Na glavnom trgu treba postaviti bunar, već prilikom naseljavanja.⁹⁴⁹ Tokom XIX veka pridržavalo se glavnim crtama gore pomenutih regulativa u pogledu oblikovanja i sadržine javnih prostora sela, a dešavanja na otvorenom su bila određena crkvenim i drugim društvenim običajima koji su tada bili skoro na nivou zakona. U *Zakonu o naseljavanju* iz 1894. godine⁹⁵⁰ je definisano da je kolonizator⁹⁵¹ dužan da bez ikakve nadoknade obezbedi parcele za javne funkcije: škola, crkva, stanovi elite sela, a da 5% ukupne površine naselja prepusti takođe za javne namene, kao što je na primer pijaca.⁹⁵²

Zakoni Monarhije Habsburgovaca koji su definisali oblik, a u nekoj meri i funkcionisanje javnog prostora i okolnih građevina, su predstavljali sredstvo vladajuće klase koja je takvim strogim odredbama pokušavala da kontroliše svaki segment svakodnevice.

⁹⁴⁷ Kojić 1961, 75

⁹⁴⁸ Ministerium des Handels (ured.) 1849, Beilagen 1-10 – Jedino u periodu vladanja cara Jozefa II katolička vera nije bila u apsolutnoj dominaciji.

⁹⁴⁹ Kaindl 1911, 130

⁹⁵⁰ „1894. évi 5. törvénycikk a telepítésről“ 02. 09. 2014. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=6529>

⁹⁵¹ Najčešće država ili neka plemićka porodica.

⁹⁵² László és László 2009, 281

V 1. 2. DOBA KRALJEVINE SHS I KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Vlast Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, zatim Kraljevine Jugoslavije je unela malo promena u oblikovanje već postojećih sela i seoskih trgova. Prilikom nastanka novih naselja se poštovao jedan već postojeći model uz minimalne promene, ali su i dalje koristili objekte koji su bili na terenu i to upravo na glavnom prostoru, gde se kasnije javlja i novo oblikovanje zgrada.⁹⁵³

Instrukcije za osnivanje, odnosno oblikovanje novih naselja nakon Prvog svetskog rata izdate su 1920. godine,⁹⁵⁴ a na terenu su samo delimično realizovane. Urbanistički plan o tome kako treba da izgleda idealno novo seosko naselje, prvi put je urađen 1929. godine. U izvorima nije precizirano na koji deo zemlje se odnosi, pretpostavlja se međutim, da je rađen za ravničarske delove Kraljevine.⁹⁵⁵ Tu je definisan javni prostor sela, njegov arhitektonski okvir i na neki način su uključene i duhovne vrednosti, jer je namena jednog dela slobodnog prostora takođe definisana. Analizirajući banatska naselja nastalih u međuratnom periodu nije došlo do realizacije ovog idealnog plana. Prvi značajni građevinski zakon Kraljevine Jugoslavije je donet 1931. godine⁹⁵⁶ i u njemu se pojavljuju delovi koji se odnose na uređenje seoskih teritorija. Kao prvo, ban je dobio ovlašćenje da odredi položaj novih objekata u odnosu na već postojeće objekte i planirane saobraćajnice, jer se smatralo da on najviše zna šta je potrebno datom kraju. Propisano je da uređenje prostora treba prilagoditi mesnim, terenskim i običajnim prilikama uz pomoć opštinskih savetnika. To ne znači da su stvarno analizirali potrebe svakog sela, ali u odnosu na celu državu bila je

⁹⁵³ Naselja su često nastala na majurima plemićkih porodica, gde su nekadašnje majurske zgrade na početku često korišćene za javne funkcije, kao arhitektonski okvir javnog prostora. Npr. u Vojvoda Stepri jedna zgrada majura Leona je korišćena kao škola.

⁹⁵⁴ Gostović 1989, 64 – Agrarna reforma II (Zbirka zakona Ministarstva poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije)

⁹⁵⁵ Симоновић и Рибар 1993, 131, 132

⁹⁵⁶ *Građevinski zakon Kraljevine Jugoslavije* (Службене новине Краљевине Југославије 16. 06. 1931.)

posmatrana samo jedna banovina, ili čak možda jedan srez unutar kojeg su odlike naselja bile slične. Zakonom je propisana izrada tipskih projekata za objekte sela, a vodili su računa i o tome, da budu izrađeni prema mesnim i klimatskim prilikama i prema potrebama datog kraja.⁹⁵⁷ To znači da su poštovali i nastavljali tradiciju svakog mesta, postojao je pokušaj da se sačuva bogatstvo različitosti, a nije se težilo ka generalizaciji kao što je to činila vlast prethodnog, ali i sledećeg režima.

U *Građevinskom zakonu Kraljevine Jugoslavije* je naglašeno da pre osnivanja naselja treba proveriti da li su ispunjeni svi uslovi za stanovanje u pogledu terena i saobraćaja, snabdevanja vodom i opštih higijenskih uslova.⁹⁵⁸ S obzirom na to da su novoosnovana sela u Banatu pretežno nastala na nekadašnjim majurima plemićkih porodica, ovi uslovi su bili ispunjeni i već ranije proveravani, jer su majuri bili ne samo mali upravni centri imanja, nego su u to vreme imali skoro sve elemente jednog malog sela.⁹⁵⁹ Novi propisi su se primenjivali prilikom uređenja, kao i podizanja sela,⁹⁶⁰ a glavni cilj je bio kulturno unapređenje naselja, jer su smatrali da od toga zavisi celokupan kvalitet života, a centar kulturnog unapređenja je upravo bio središnji javni prostor naselja. Higijenski uslovi su uticali na razmeštaj zgrada ne samo na privatnim parcelama, nego i na javnim mestima. U zakonu koji je opšteg karaktera ne izdvaja se seoski trg kao posebno mesto, nije definisano njegovo oblikovanje i korišćenje međutim, odredbama je definisano, da se ne sme dozvoliti gradnja koja bi narušila sliku kraja i da svaki poduhvat mora biti u skladu sa mestom i okolinom. Vlast reguliše i izgled, a ne samo korišćenje mesta, tj. namenu okolnih objekata.⁹⁶¹

⁹⁵⁷ Обрадовић 1938, 233

⁹⁵⁸ Обрадовић 1938, 232

⁹⁵⁹ Szilágyi i Tufegdžić 2014, 143

⁹⁶⁰ Grlica (ured.) 2009, 07. 03. 2013.

http://www.puma.vojvodina.gov.rs/dokumenti/projekat/Kviz/Koliko_se_poznajemo_SR.pdf – U Banatu je nakon Prvog svetskog rata osnovano 16 novih seoskih naselja i 14 kolonija uz već postojeća naselja, pretežno u 1920-im godinama.

⁹⁶¹ Обрадовић 1938, 25-27, 226-288 – Uprkos definisanim pravilima, u selima su tokom 1920-ih i 1930-ih godina podizane crkve u duhu stilskih škola srednjovekovne Srbije.

V 1. 3. PERIOD SOCIJALIZMA

U doba socijalizma vlast i stručnjaci su se trudili da principe urbanističkog planiranja u potpunosti primene i na ruralne sredine, tj. da selo pretvore u surogat malog grada. To se prvo ogledava u zoniranju sela, tamo gde je tradicionalno postojala podela samo na zonu stanovanja i na centralne funkcije, odnosno na javni prostor sela. Sad se javlja pored ovih celina privredna zona - to je zadružno dvorište - i zona rekreacije, tj. fiskulture - fudbalski teren sa zelenim pojasima okolo. Shvatanja i propise o tome šta treba da sadrži jedno posleratno socijalističko selo u Banatu najbolje manifestuju nacrti 14 sela koje je trebalo da se osnuju nakon Drugog svetskog rata u Vojvodini.⁹⁶² Planovi novih naselja su tačno određivali raspored i izgled građevina i prostora, materijale za izgradnju, a ponekad i način korišćenja trga. Centralnoj zoni naselja je bila poklonjena posebna pažnja i u oblikovnom, a pre svega u sadržajnom smislu.

Nakon Drugog svetskog rata uređenje prostora se nastavljalo po zakonu iz 1931. godine, a principe tog zakona, tj. poštovanje već izgrađene sredine potvrdio je i stav većine arhitekata tog perioda, da treba projektovati u skladu sa već postojećom strukturom naselja, a istovremeno i u skladu sa potrebama seljaka.⁹⁶³ Na teritoriji Vojvodine je *Građevinsko-tehničko odeljenje, Odsek za naselja i zgrade* kontrolisao radove uređenja i podizanja naselja na osnovu kartografskih i statističkih podataka u cilju zadovoljenja socijalnih, zdravstvenih, ekonomskih, tehničkih i estetskih zahteva stanovništva. Odeljenje je prestalo sa radom 1948. godine, kada je transformisano u drugi organ. Ovaj period karakteriše neprestano reorganizovanje institucija. Osnovna uredba o građenju je doneta te, 1948. godine⁹⁶⁴ u kojem je definisana potreba za izgradnjom objekata za kapitalnu izgradnju i objekata društvenog standarda međutim, gradnja stambenih i privrednih zgrada u selima je bila izuzeta iz ovih propisa. Nakon ove uredbе je doneta *Osnovna uredba u projektovanju*⁹⁶⁵ i *Osnovna uredba o generalnom urabnističkom planu* u FNRJ.⁹⁶⁶ Ovi dokumenti međutim, su pre svega govorili o potrebama i obavezama izrade planske dokumentacije, a ne o principima samog planiranja i

⁹⁶² AV 187/468-491

⁹⁶³ Kojić 1950, 67

⁹⁶⁴ *Osnovna uredba o građenju* (Službene novine FNRJ 46/1948)

⁹⁶⁵ *Osnovna uredba o projektovanju* (Službene novine FNRJ /1948)

⁹⁶⁶ *Osnovna uredba o generalnom urabnističkom planu* (Službene novine FNRJ 78/1949) 03. 04. 2014.

<http://www.slvesnik.com.mk/Issues/87EFDE9247CC194AB75CB36FB39938F6.pdf>

projektovanja. Tokom 1950-ih, 1960-ih i 1970-ih godina je takođe doneto niz zakona o stambenim zajednicama, o poslovnim zgradama, o urbanističkom i regionalnom planiranju međutim, celokupna graditeljska delatnost nije bila na adekvatan način definisana, kao ni samo uređenje seoskih teritorija. Izgradnja zgrada na selu je bila uređena od strane republika. „Arhitektura je na ovaj način ostala bez svoje izvorne zakonodavne materije, čak i bez uporišta u zakonodavstvu. Naše zakonodavstvo ne reguliše njen predmet: stambene, javne i druge zgrade i površine, već samo postupke ali ne i arhitektonsko delo.“⁹⁶⁷

Osim zakonske regulative vodeći krug jugoslovnskih arhitekata u 1950-im godinama se aktivno bavio uređenjem sela i izgradnjom novih objekata, što znači da je seosko naselje i njegov preobražaj bio od ključnog interesa na nivou države. Zabeležene su rasprave i razmišljanja o tome, kako će seljaci prihvatiti ove novine, između ostalog i oblikovanje društvenih zgrada. Odlučujući faktor je bio taj, da se nova arhitektura prihvati od strane korisnika.⁹⁶⁸ Poznato je međutim, da kasnije nije primenjivan ovakav pristup.

Planovi reorganizacije već postojećih naselja tokom 1960-ih⁹⁶⁹ godina odslikavaju zakone, zahteve i pristupe u ruralnom planiranju. Pre svega se bave centralnom zonom sela, iako naglašavaju da bi higijenski uslovi i težnja ka modernizaciji zahtevali obnovu celog graditeljskog fonda. Na javnom prostoru predviđaju sveobuhvatne promene, potpuno remodelovanje seoskog centra, što je delimično i realizovano.⁹⁷⁰

U cilju opšteg razvoja države 1971. godine su razmatrane *Osnove politike urbanizma i prostornog planiranja*⁹⁷¹ i zaključeno je da je proces urbanizacije jedan od najvažnijih obeležja modernog sveta, a prostorno planiranje je uslov za razvoj savremenog društva. U periodu od početka pedesetih do sredine osamdesetih godina broj stanovnika u gradovima se udvostručio međutim, urbanizacija je znatno uticala i na transformaciju seoskih prostora, pre svega centra naselja u cilju ukidanja razlika između grada i sela i pružanja jednakih uslova za život. Ovi principi su primenjivani u celoj državi, tj. bili su uniformisani i nisu analizirali prilike jedne određene sredine, karakteristike prostora i duh mesta. Kao posledica toga nastali su planovi „koji su stvarali utopijske prikaze budućnosti naselja koje su bile vrlo pojednostavljene, naizgled lake za sprovođenje, ispunjavajući sve neophodne opšte parametre za ugodan život pojedinca, ali bez imalo duha i neprimenljive u stvarnosti.“⁹⁷²

⁹⁶⁷ Aladžić 2007, 184-190

⁹⁶⁸ Kojić 1950, 70, 71

⁹⁶⁹ U periodu od 1960. do 1966. godine uvodi se sistem prostornog planiranja, planiranja postaje društvena aktivnost, i tada se izrađuju opštinski urbanistički planovi.

⁹⁷⁰ Janjetov 1960

⁹⁷¹ Komisija za urbanizam i prostorno uređenje Savezne skupštine (ured.) 1971 – Osnove su u stvari bile preporuke, odnosno instrukcije ra rešavanje problema urbanizacije i prostornog planiranja.

⁹⁷² Aladžić 2007, 194

V 1. 4. PERIOD TRANZICIJE

Početak perioda tranzicije 1990-ih godina, odnosno perioda krize i u pronalaženju rešenja za oblikovanje javnog prostora sela, javlja se isti problem kao u Monarhiji Habsburgovaca i u socijalizmu, a to je nedovoljna klasifikacija seoskih naselja unutar države, gde se propisi odnose na seosko naselje razvrstano uglavnom po broju stanovnika, ili po položaju u sistemu seoskih naselja zemlje, a ne po karakteru ruralne strukture i po istorijskim parametrima.⁹⁷³ Ovakvom generalizacijom naselja je i dalje zanemarena tradicija svakog pojedinačnog sela. U ovom periodu posebne preporuke u pogledu sadržaja i oblikovanja javnog prostora seoskih naselja nisu ni postojale, zato on posle niza transformacija danas izgleda haotično, bez značajnih estetskih i drugih vrednosti.

Zakonima o planiranju i uređenju naselja su i u ovom periodu definisani način urđenja prostora, kao i obaveza izrade planova naselja uz razmatranje raspoloživih resursa i utvrđivanje ciljeva i strategija razvoja međutim, u slučaju banatskih sela retko je došlo do njihove realizacije. Na samom početku *Zakona o prostornom planiranju* iz 1995. godine⁹⁷⁴ definisano je da se prostor uređuje i koristi prema njegovim svojstvima i vrednostima,⁹⁷⁵ ali ni ovaj najopštiji princip se nije poštovao. Dovoljno je samo usmeriti pogled ka istorijskim, ili arhitektonskim vrednostima seoskih trgova koje su i dalje transformisane i uništavane u periodu tranzicije. U zakonu je takođe određeno da se naselje tretira kao prostorna celina, što znači da javni prostor sela nije izdvojen kao posebno vredni deo seoskog naselja. U teorijskom smislu stručnjaci su naglašavali da treba poštovati pristup održivog razvoja uz poštovanje tradicije i životne sredine, kao i integrativni pristup koji bi najviše odgovarao u slučaju obnove javnih prostora u selima Banata, jer uključuje između ostalog sociološki, tj. društveni, ekonomski, prostorni i kulturni faktor.

⁹⁷³ Пушић 1993, 96, 97 – Autor daje različite pristupe za definisanje grupa, odnosno za svrstavanje seoskih naselja u posebne kategorije.

⁹⁷⁴ *Zakon o prostornom planiranju* (Službeni Glasnik RS 44/1995)

⁹⁷⁵ Ђаловић 1995, 153

Početak tranzicije istraživači su prepoznali problematiku i specifičnosti planiranja u ruralnim naseljima, a kao osnovni pravci rešavanja ovog problema su definisani na sledeći način:

- seoska naselja u Banatu, odnosno u celoj Vojvodini uglavnom nemaju urbanističku delatnost,⁹⁷⁶ što to bi trebalo razvijati u određenoj grupi naselja;
- sistem zoniranja treba remodelovati, jer u seoskim naseljima nije moguće tačno definisati ove kategorije;
- potrebno je primeniti integrativni pristup;
- treba se usmeriti ka internom razvoju sela.⁹⁷⁷

Ovi predloženi principi mogli su se primeniti ne samo kad je reč o celom naselju, nego i u odnosu na javni prostor, s obzirom na to, da u opštevažećim principima, preporukama, zakonima centar sela nije definisan kao posebna kategorija u sklopu strukture naselja.

U ovom periodu se shvatilo da planiranje na nivou seoskih naselja ima drugačije zahteve, što svakako treba definisati i pristupiti im na taj način da se stanovnicima obezbedi kvalitetan život. Sve je to ostalo na polju razmatranja i rasprava, a na to je uticala i činjenica da period tranzicije, pogotovo 1990-ih godina možemo definisati epohom stagnacije, što potvrđuju i razni pokazatelji.

---

⁹⁷⁶ Упркос интервенцијам у доба социјализма које су имале за циљ да урбанизују село.

⁹⁷⁷ Пушић 1993, 98, 99

V 2. MEĐUNARODNI AKTI

U drugoj polovini XX veka nastalo je niz međunarodnih dokumenata koji se odnose na čuvanje graditeljskog nasleđa, pojedinačnih građevina ili celina. Date su preporuke za pravilan pristup toj problematici, odnosno zadatku. Kada je reč o celinama, prvenstveno se misli na stara gradska jezgra, dok u slučaju seoskih naselja na očuvane ulične nizove, ali javnim prostorima sela nije posvećena posebna pažnja. Jedan od uzroka je taj, što prilikom donošenja ovih dokumenata pretežno u 1970-im i 1980-im godinama, naročito u socijalističkim zemljama veoma retko je bio očuvan autentični seoski trg. Transformacije koje su se dešavale na javnim prostorima nisu bile u skladu ni sa principima zaštite, tj. očuvanja graditeljskog nasleđa, ni sa opštim duhovnim vrednostima i značajem tog prostora.

Jedan od najznačajnijih međunarodnih dokumenata u oblasti ruralnog nasleđa je *Povelja nasleđa narodnog graditeljstva (Charter on the Built Vernacular Heritage)*, nastala 1999. godine kao dopuna *Venecijanske povelje*.⁹⁷⁸ U dokumentu se pre svega fokusira na zgrade narodnog graditeljstva koje su izrazi kulturne šarolikosti, posebno na područjima sa multietničkim stanovništvom kao što je i Banat. Pominje se i to, da pod ruralnim prostorima ne treba podrazumevati samo njihove fizičke karakteristike, već i način korišćenja, značenje, tradiciju i duhovnu vrednost, što bi svakako trebalo poštovati i u slučaju obnove javnih prostora sela. Pre ove Povelje je nastalo niz deklaracija i zaključaka raznih saveta, vezano za ruralno nasleđe međutim, u glavnom se odnose na narodno graditeljstvo, na celine ruralnih objekata, a retko na kompleksne prostore sela. Na međunarodnoj konferenciji ICOMOS-a (International Council on Monuments and Sites) pod naslovom *Zaštita ruralnih celina (Falusi műemléki együttesek védelme)*⁹⁷⁹ održanoj 1977. godine u Mađarskoj, stručnjaci su doneli odluku u kojoj su između ostalog konstatovali da ruralni prostori predstavljaju najveće žrtve urbanizacije i preobražaja načina života, a da se jedan od glavnih zadataka zaštite sastoji u tome da se analiziraju kompleksne društvene i privredne promene, njihov međusobni odnos, a i uticaj na transformacije. Preporuka je da se umesto

⁹⁷⁸ „ICOMOS–Charter on the Built Vernacular Heritage“ 20. 01. 2015.
http://www.international.icomos.org/charters/vernacular_e.pdf

Román 2002, 66, 67

⁹⁷⁹ Román 2002, 172, 173

pojedinačnih objekata fokusira na celine koje čuvaju tradicionalnu seosku sliku i tradicionalnu strukturu, što može da se odnosi i na javne prostore sela.

Osim ovih dokumenata koji se odnose na ruralne sredine postoje niz drugih povelja i deklaracija koje se tiču istorijskih gradova i gradskih jezgra i te preporuke i saveti su u potpunosti primenljivi i u slučaju seoskih celina, odnosno javnih prostora sela. Na savetu ICOMOS-a u Belgiji, u Brižu (Bruges) 1975. godine definisani su *Principi rehabilitacije istorijskih gradova* (*The Resolution of Bruges: Principles Governing the Rehabilitation of Historic Towns*),⁹⁸⁰ od kojih pojedine tačke mogu da se odnose i na seoske trgove. Konstatovano je da je grad, odnosno u našem slučaju javni prostor sela ogledalo društvenog života, izraz kulturnih, istorijskih i tradicionalnih promena. Označava identitet stanovništva i pomoću strukture, arhitekture i funkcije najefikasnije ostvaruje vezu između zajednice i njenih korena. Stručnjaci su prepoznali da je u svetu urbanizacije i modernizacije još više naglašen kvalitet ovih prostora, to je međutim, u slučaju javnih prostora banatskih sela u potpunoj suprotnosti, jer upravo ih je urbanizacija transformisala u najvećoj meri, ili ih je potpuno uništila.

Kao dopuna dokumenta iz Belgije iste godine su donete odluke međunarodnog simpozijuma u Nemačkoj, u Tauberu (Tauber) o *Čuvanju manjih istorijskih gradova* (*Resolutions of the International Symposium on the Conservation of Smaller Historic Towns*),⁹⁸¹ gde je naglašeno da su odluke iz Briža uglavnom primenljive, ali treba uzeti u obzir razne socijalne, privredne, političke i druge okolnosti koji se razlikuju u zavisnosti od sredine. Upravo su ovi faktori specifični i od njih je zavisila transformacija javnih prostora sela u Banatu. Prostore je potrebno razvrstati u tipove, ali uvek uzimati u obzir specifičnosti određenog mesta, kao i potrebe i ciljeve zajednice, što predstavlja ključni faktor.

U organizaciji Meksičkog nacionalnog saveta ICOMOS-a stručnjaci su 1982. godine doneli *Tlaxcala deklaraciju* (*Tlaxcala Declaration*)⁹⁸² o zaštiti vrednosti manjih naselja. Ova deklaracija sintetizuje u sebi sve one elemente koje bi trebalo poštovati i pridržavati ih se prilikom obnove seoskih naselja i njihovih centralnih prostora. U ovom dokumentu stručnjaci konstatuju da manja naselja i njihovo stanovništvo predstavljaju najvernije svedoke kulture i načina života u prošlosti zahvaljujući jakim društvenim vezama unutar zajednice, što označava poseban identitet mesta. Zaključeno je i to, da je čuvanje i rehabilitacija sela i

⁹⁸⁰ „ICOMOS–The Resolution of Bruges: Principles Governing the Rehabilitation of Historic Towns“ 20. 01. 2015. <http://www.international.icomos.org/publications/93towns7k.pdf>
Román 2002, 159, 160

⁹⁸¹ „ICOMOS–Resolutions of the International Symposium on the Conservation of Smaller Historic Towns“ 20. 01. 2015. <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/180-articles-en-francais/chartes-et-normes/384-resolutions-of-the-international-symposium-on-the-conservation-of-smaller-historic-towns-at-the-4th-icomos-general-assembly>
Román 2002, 161, 162

⁹⁸² „ICOMOS–Tlaxcala Declaration on the Revitalization of Small Settlements“ 20. 01. 2015. <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/385-tlaxcala-declaration-on-the-revitalization-of-small-settlements>
Román 2002, 186-188

seoskih prostora pre svega u interesu lokalne samouprave i lokalne zajednice, jer stanovnici treba da budu aktivni učesnici transformacija njihovih životnih prostora. Stručnjaci skreću pažnju na to da građena sredina nije obnovljiv resurs, stoga treba obratiti pažnju na to da se ne dozvoli da spoljašnje sile, pre svega politika uništavaju te celine.⁹⁸³ Naglašavaju da se prilikom obnove određenog prostora treba osloniti prvenstveno na tradiciju mesta i na način života stanovništva, a posebno treba paziti na uticaje masovne kulture, jer ona može izazvati odbojnost stanovništva prema svom nasleđu, a to prouzrokuje nepoštovanje i uništavanje kulturnog nasleđa jedne zajednice. Takođe su definisane preporuke kojih se treba pridržavati prilikom obnove seoskih prostora. Jedna od njih je da čuvanje i obnova prostora manjih naselja treba da budu u sklopu jednog sveobuhvatnog projekta koji posmatra istorijski, etnološki, društveni, ekonomski i drugi uticaj okruženja, jer će transformacija prostora bez istraživanja ovih faktora doneti samo privremena i površinska rešenja.⁹⁸⁴ Interdisciplinarna saradnja je nezaobilazna, kao i prilikom svake obnove. Preporučuje se savremeni pristup, ali i poštovanje lokalne tradicije, materijala, tehnika. Obnova manjih naselja i njihovih prostora će biti uspešna jedino u tom slučaju, kada stanovništvo prepozna vrednosti i potencijale kulturnog nasleđa određenog prostora.

*Vašingtonska (Washington) povelja o zaštiti istorijskih gradova (Charter on the Conservation of Historic Towns and Urban Areas)*⁹⁸⁵ je doneta 1987. godine. Odnosi se na celine koje dokumentuju istoriju i čuvaju tradiciju jedne zajednice i koje su najviše izložene propadanju usled raznih društvenih faktora i privrednih razvoja, pre svega urbanizacije. Zaštita jedne celine samo u tom slučaju može biti uspešna, ako je istovremeno uključena i u savremeni razvoj naselja, a tako i regiona.⁹⁸⁶ Vrednost prostora zajedno čine i materijalne i duhovne vrednosti, a one su sledeće: struktura, odnos izgrađenih i neizgrađenih delova ili zelenila, arhitektonski okvir i njegove karakteristike, odnos prema okolini i posebne karakteristike mesta.⁹⁸⁷ Svaka sredina predstavlja poseban zadatak i ne smeju se primenjivati generalna, opšta rešenja, jer svako mesto nosi posebna obeležja za koja je odgovorna pre svega lokalna zajednica. Takođe, pre bilo kakve intervencije potrebna je saglasnost stanovništva, korisnika prostora. Cilj nije konzervacija centra nego to, da savremeni oblici i funkcije budu u skladu sa istorijskim vrednostima i da se poštuju

⁹⁸³ Na žalost, u vreme nastanka ove deklaracije (1982) građena sredina, ujedno i arhitektonski okvir javnih prostora banatskih sela su već bili sasvim transformisani.

⁹⁸⁴ Ovakve, tkz. površinske obnove javnih prostora sela karakterišu seoska naselja u Mađarskoj, gde se pomoću evropskih fondacija transformišu centralni trgovi.

⁹⁸⁵ „ICOMOS–Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas–Washington Charter“ 20. 01. 2015. http://www.international.icomos.org/charters/towns_e.pdf
Román 2002, 30, 31

⁹⁸⁶ U nekim banatskim selima, naročito tamo gde su ranije postojala dva naselja, nekadašnji javni prostori su izgubili svoje funkcije izmeštanjem javnih namena sa tog prostora, gde je najčešće ostala samo crkva, obično bez vernika. Ti prostori su isključeni iz savremenih razvojnih tokova, usled toga propadaju i ne označavaju više neko društveno i privredno sedište. Primeri: Radojevo, Banatski Dvor, Konak, itd.

⁹⁸⁷ U slučaju posebnih karakteristika javnih prostora banatskih sela može da pomene južnobanatsko naselje Debeljača i poznati vašari koji se održavaju na trgu ispred crkve.

tradicionalne prostorne organizacije i veze. U povelji se takođe naglašava da frekventni putevi ne smeju prolaziti kroz vredne celine, a takođe je potrebna regulacija obima mirujućeg

Slika 276: Napušten stari hrvatski centar u Radojevu – isključen iz razvojnih tokova

saobraćaja, što se takođe javlja kao problem u slučaju javnih prostora banatskih sela. Slika 277: Međunarodni put kroz centar sela u Srpskoj Cr

Slika 277: Međunarodni put kroz centar u Srpskoj Crnji

Raznim međunarodnim dokumentima su definisani opšti principi načina transformacije javnih prostora u cilju očuvanja opštih karakteristika mesta, tradicije i duha, ali vodeći računa o potrebama savremenog čoveka i o mogućnosti interpolacije novih objekata, a takođe i osavremenjevanja same slobodne površine trga. Potrebno je odrediti principe integrativne zaštite⁹⁸⁸ koji su primenljivi prilikom transformacije javnih prostora sela, bez konzerviranja nekog zamišljenog idealnog stanja.⁹⁸⁹ Ovi opštevažeći principi su najuspešnije definisani u *Tlaxcala deklaraciji*, gde je u centru pažnje lokalna zajednica, društveni faktor, a ne privredni pokazatelji. Ove preporuke su u potpunosti primenljive i u slučaju javnih prostora banatskih sela međutim, na našim prostorima do sada nije došlo do njihove praktične primene.

Studija slučaja

Obnavljanje seoskih centara u Mađarskoj pomoću evropskih fondacija

Problem oživljavanja i korišćenja seoskih centara je značajno pitanje ne samo u našoj državi, nego i u okruženju. Obnova trgova pomoću evropskih fondacija i projekata je veoma aktuelna u poslednjoj deceniji u Mađarskoj, gde seosko društvo takođe traži svoj identitet posle nestanka čvrsto definisanih principa socijalizma i nakon velike slobode vrednosnog sistema u vremenima tranzicije. Širom države se nailazi na⁹⁹⁰ primere obnovljenih javnih prostora, ali je postignut efekat veoma diskutabilan i predstavlja temu razmatranja stručnjaka.

⁹⁸⁸ Integrativna zaštita predstavlja multidisciplinarnan pristup u tretiranju predela i spomeničkog, odnosno kulturnog, istorijskog i prirodnog nasleđa.

⁹⁸⁹ Selo Holoke (Hollókő) je od 1987. godine pod zaštitom Uneska, i predstavlja svetsku kulturnu baštinu, međutim kao posledica jednog konzerviranog stanja tradicionalnog sela, naselje je pretvoreno u turističko mesto, dok se stvarni stanovnici preselili u novo selo, neposrednog pored svetske kulturne baštine. Da li je to rešenje očuvanja nekog mesta?

⁹⁹⁰ U periodu između 2007–2011. godine, prema statističkim podacima Zavoda za poljoprivredu i razvoj seoskih područja (Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal) 1100 naselja je dobilo sredstva za uređenje sela.

Teško je naći pravilan pristup tom problemu, jer zahteva učestvovanje i zajednički rad niza profesija, a to je najčešće nedostižno. Međunarodni dokumenti koji bi dali smernice za ovakve intervencije uglavnom su nepoznate lokalnoj samoupravi, stoga nisu ni primenjeni. Stanovnici sela su na početku jako zainteresovani u obnovi centralne zone naselja, ne razmišljajući o korišćenju trga u budućnosti, ni o njegovom održavanju, zato javni prostori postaju prazni i neiskorišćeni samo nekoliko meseci ili godina nakon obnove. Iza želja za lepotom i iskazivanjem sređenosti seoskih prostora se krije niz većih problema, a to su depopulacija seoskog stanovništva, nedostatak radnih mesta, nedovoljna povezanost sa okruženjem, tj. umiranje seoskih naselja, što je nemoguće rešiti obnovom javnog prostora. Veruje se da je to ipak, prvi korak ka podizanju kvaliteta života na selu i zaustavljanju emigracije.

Početkom 2000-ih godina graditeljski fond sela širom Mađarske, kao i fizička struktura javnih prostora su bili u lošem, napuštenom, neodržavanom stanju. Poboljšanje ove

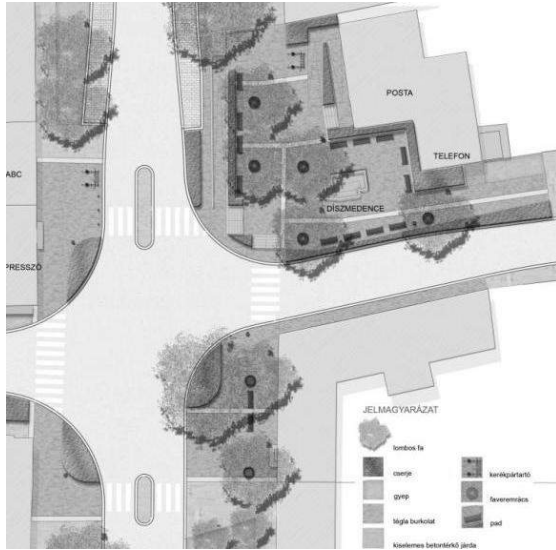

Slika 278: Obnovljen javni prostor sela Sajókaza (Sajókaza)

situacije i podizanje osećaja komfora ljudi u datom prostoru, rešeno je pretežno pomoću evropskih fondova posredstvom vladajućeg političkog sloja. Obnavljanjem centralne zone naselja su pokušavali da poboljšaju kvalitet života na selu. Oblikovanje prostora najčešće odgovara raspisu konkursa, a ne stvarnim potrebama ljudi. Repertoar elemenata trga je takođe unapred zadat, a to su dekorativno parterno uređenje, ozelenjavanje, postavljanje klupa, svetiljka, držača zastave i jednog reprezentativnog elementa, fontane ili skulpture. Nije međutim, preispitana stvarna potreba za prostornim mobilijarom, niti je uzeta u obzir navika stanovništva u pogledu korišćenja ovih elemenata, tj. lokalna zajednica nije u dovoljnoj meri uključena u projekat.

Arhitekti vide dva pristupa rešavanju ove problematike. Prvi kada je projekat uređenja prostora samo deo obnove saobraćajne infrastrukture, ili pretprostor obnovljenog objekta centralne zone. U ovim slučajevima trg je samo sporedni predmet drugih investicija, bez toga da mu se poklanja dovoljne pažnje prilikom projektovanja i izvođenja uređenja. Drugi slučaj je kada se uređuje trg naselja koji nakon toga često deluje kao implantat u napuštenoj seoskoj strukturi.⁹⁹¹

⁹⁹¹ „Faluközpont fejlesztések, rip-ROP!“ 25. 01. 2015. <http://epiteszforum.hu/falukozpont-fejlesztések-rip-rop>

Slika 279: Projekat obnove javnog prostora sela

Vraćanjem fizičkih vrednosti, uređenjem partera, obnovom okolnih zgrada, postavljanjem urbanog mobilijara trgu nisu vraćene i duhovne vrednosti javnog prostora. Čovek na selu nije se navikao na zadržavanje na tim prostorima bez određenog cilja. Zadržavanje je uvek bilo vezano za neku funkciju, neki događaj, neophodne poslove na samom trgu, ili u objektima koje čine arhitektonski omotač trga. Zbog toga ovi obnovljeni prostori ostaju i dalje uglavnom prazni i neiskorišćeni, jer je problem rešen površinski, bez razmatranja realne potrebe stanovništva, bez

uključivanja društvenog, tj. sociološkog faktora i preispitivanja stvarnih potreba ljudi.

V 3. POSTOJEĆA ZAKONSKA REGULATIVA U SRBIJI

Javni prostor banatskog seoskog naselja je ostao na pola puta između sela i grada. Urbanizacija naselja je zaustavljena 1990-ih godina, a arhitektonsko oblikovanje društvenih zgrada koje nose obeležja jugoslovenske socijalističke arhitekture, ne uklapa se među seoske kuće u zoni stanovanja. Najveći problem međutim, nije oblikovanje i nedovoljno održavanje društvenih građevina, nego nestanak društvenih aktivnosti sa seoskih trgova, kao i nestanak slobodnih prostora. Prostorno planiranje, odnosno optimizacija ruralnog planiranja treba da nađe rešenje za ovaj nedostatak.

*Zakon o planiranju i izgradnji*⁹⁹² daje zakonski okvir za opšta pravila i posebne uslove uređenja prostora i između ostalog uređuje uslove i način uređenja prostora. Uređenje prostora se zasniva na načelima održivog razvoja, usklađenosti socijalnog razvoja, zaštite i revitalizacije životne sredine i graditeljskog nasleđa, kulturnih i istorijskih vrednosti, kao i učešća javnosti. Prostorni planovi jedinica lokalnih samouprava, odnosno opština su 2003. godine vraćeni u zakonski okvir Srbije i oni obavezuju nadležne svake opštine da planiraju razvoj, organizaciju i zaštitu svoje teritorije. Ovi planovi predstavljaju strateški dokument lokalne samouprave u kom se definišu pravci unapređenja sela u budućnosti.⁹⁹³ Po ovom zakonu *Prostorni plan jedinice lokalne samouprave* koji se odnosi između ostalog i na uređenje seoskih trgova, treba da sadrži smernice za razvoj delatnosti i namenu površina međutim, ne postoje posebne odredbe za uređenje centralnih zona sela, ako za te prostore nije predviđena izrada posebnog urbanističkog plana i urbanističkog projekta. *Plan generalne regulacije* se donosi za naselja koja su sedišta opština i on predviđa podelu prostora na posebne celine, zone i na namenu površina na osnovu njih. *Plan detaljne regulacije* sadrži nekoliko tačaka koje mogu da budu od koristi kada je reč o obnovi javnih prostora sela. To su

⁹⁹² *Zakon o planiranju i izgradnji* (Službeni Glasnik RS, br. 72/2009, 81/2009 isp., 64/2010 odluka US, 24/2011, 121/2012, 42/2013 odluka US, 50/2013 odluka US i 98/2013 odluka US)

⁹⁹³ Шефепов et al. 2007, 133.

detaljna namena zemljišta, regulacione linije javnih površina i građevinske linije, opis lokacija za javne površine, sadržaje i objekte, pravila uređenja i građenja u određenim zonama.

Ova načela i smernice uz adekvatne dopune mogli bi uspešno da se primenjuju i u slučaju obnove javnih prostora sela. Treba međutim, obratiti pažnju na svaki segment planiranja, kako bi uređenje bilo u skladu sa tradicijom i sa savremenim potrebama. Prvi korak ka realizaciji plana je ocena postojećeg stanja koju obavljaju članovi lokalnog informacionog sistema. Pitanje je, da li je ta procena relevantna, da li su ti ljudi koji obaveštavaju o postojećem stanju dovoljno stručni da izvedu zaključke o situaciji i potrebama na datim prostorima. Pre pristupanja izradi planova potrebno je uraditi koncept koji sadrži ocenu stanja, podele površina na zone, određivanje namena, regulaciju površina javne namene, pravce razvoja, zaštite i uređenja prostora. Paradoksalno je da koncept plana izrađuje podnosilac zahteva izrade koji možda nije dovoljno stručan da to uradi, a isti koncept se podnosi stručnoj kontroli dok kontrola najčešće ne poznaje dovoljno lokalne uslove i potrebe.

Nivo detaljnosti koje zahteva uspešno uređenje javnih prostora sela, predstavlja *urbanistički projekat* koji podrazumeva urbanističko-arhitektonsko oblikovanje površina javne namene i urbanističko-arhitektonske razrade lokacija. On sadrži situaciono rešenje, kompozicioni plan i parterno, odnosno pejzažno uređenje, idejna urbanistička i arhitektonska rešenja objekata, prikaz postojeće saobraćajne i komunalne infrastrukture. Ovim projektom može se utvrditi promena javnog prostora i precizno definisanje planiranih namena.

Jedan od najvažnijih zadataka optimizacije planiranja je to, da se u budućnosti ne pristupa rešavanju planiranja kao generalnom problemu, već da se svaki prostor posmatra zasebno u odnosu na tip organizacije i istorijsko nasleđe koje treba uključiti u savremene tokove. Pored primene načela uređenja prostora važno je uočiti specifičnosti i vrednosti naselja i njih uzeti za primer prilikom planiranja. U tom smislu kao prvi korak potrebno je prilagoditi metodologiju urbanističkog planiranja i projektovanja pojedinačnim zahtevima seoskih sredina.⁹⁹⁴

Prilikom optimizacije uključivanje sociološke komponente, odnosno društvenog faktora u proces izrade planova i projekata je jako važno, jer su navike korisnika u smislu korišćenja javnog prostora presudni parametri prilikom preuređenja seoskih trgova. U cilju dobijanja informacija o tradiciji prostora, o ambijentalnim i kulturološkim vrednostima kao i o postojećem stanju arhitektonskog fonda i prostora uopšte, nezaobilazna su terenska istraživanja koja će obavljati stručnjaci u saradnji sa lokalnom populacijom.

Međusobna saradnja između različitih profesija je jako važna da bi se problem uređenja centralnih trgova banatskih sela sagledao na svakom nivou i da bi se došlo do

---

⁹⁹⁴ Пушић 1993, 93-95

najboljeg rešenja. Na to treba obratiti posebnu pažnju. Prostorni plan jedinice lokalne samouprave kao i urbanistički plan, donosi skupština jedinice lokalne samouprave, a mogu ih izraditi pravna lica registrovana za obavljanje poslova prostornog i urbanističkog planiranja koja su upisana u odgovarajući registar, ali pod rukovodstvom odgovornog planera ili urbaniste. Kontrolu izrađenih planova obavlja stručni nadzor koji se sastoji od stručnjaka za prostorno planiranje i urbanizam. Prilikom optimizacije treba uključiti i druge struke i iz oblasti društvenih nauka.

Pregled dosadašnjih preporuka i regulativa o uređenju javnih prostora sela kroz istorijski period od XVIII veka do danas nam jasno pokazuje da na posebnost mesta i na graditeljsku tradiciju nije obraćena pažnja, osim u doba Kraljevine SHS, zatim Kraljevine Jugoslavije. Ovakav pristup je doveo do toga, da danas ujednačene estetske potrebe naselja i javni prostori sela nemaju svoje posebno obeležje. Duhovne vrednosti i propisane društvene aktivnosti se takođe retko pojavljuju u instrukcijama, jer se to do 1990-ih godina podrazumevalo, odnosno bilo je strogo povezano sa shvatanjima trenutnog vladajućeg sloja i retko se manifestovala volja pojedinca.

Poštovanje prošlosti je u svakom periodu od ključnog značaja, i predstavlja preduslov zdravog razvoja međutim, u našem slučaju to ne znači presađivanje starih navika iz prošlosti u sadašnjost, nego umeće kombinovanja nasleđa i usklađivanje sa savremenim globalnim i lokalnim razvojnim procesima. Cilj optimizacije je podizanje kvaliteta života u selima, što ne treba meriti sa životom u gradu, jer je u svakom pogledu drugačiji i treba da ostane drugačiji.

Studija slučaja

Nova Crnja

Kao studija slučaja izabrano je naselje Nova Crnja koje je nastalo krajem XVIII veka, nakon odlaska Turaka sa južnih teritorija Habsburške monarhije. Do Prvog svetskog rata njegov razvoj je realizovan po principima Monarhije Habsburgovaca, pa Kraljevine SHS, zatim Kraljevine Jugoslavije i u drugoj polovini XX veka socijalizma. Razmatra se savremeni pristup planiranja, odnosno oživljavanja sela, a pre svega njegove centralne zone kroz kritičku analizu postojećeg nacrt *Plana generalne regulacije* naselja. Navešće se i predlozi za njegovu optimizaciju radi poboljšanja kvaliteta života celog sela, a posebno u smislu oblikovanja i korišćenja centralne zone.

*Nacrt plana generalne regulacije naselja Nova Crnja*⁹⁹⁵ je izrađen 2013. godine sa namerom da se utvrde pravci razvoja sela, njegove prostorne organizacije, namene površina, stvaranja uslova za uređenje i izgradnju naselja. Plan određuje površine javne

⁹⁹⁵ *Plan generalne regulacije naselja Nova Crnja – nacrt plana 2013.* Novi Sad: JP Zavod za urbanizam Vojvodine. 03. 03. 2014. <http://www.sonovacrnja.org.rs/index.php/cir/default-mini-baner/2-category-all/202-2013-06-05-07-46-44>

namene i planirane namene tih zona, tj. obuhvata i centralni trg. U analizi postojećeg stanja se pojavljuje i javni prostor sela. Zapaženo je od strane stručnjaka da su javne službe i ustanove locirane u centru naselja i svedene su na najosnovnije i da se uređene zelene površine nalaze u centralnom delu naselja oko javnih objekata. Planom je predloženo da naselje bude podeljeno na dve velike urbanističke celine: na površinu javne namene i na ostale površine, gde u prvu grupu spada i pitanje vezano za javne prostore. U zoni centralnih sadržaja su predviđene građevine i površine javne namene, poslovanje, dodatna izgradnja objekata za kolektivno stanovanje kao i utvrđivanje javnog interesa. Planira se povećanje ponude sportsko-rekreativnih sadržaja koje bi doprinelo tome, da stanovništvo kvalitetno organizuje svoje slobodno vreme.

Zona centralnih sadržaja u jednom naselju je najdinamičniji, najvitalniji prostor, zato zahteva posebnu pažnju prilikom planiranja. Predviđena zona u Novoj Crnji zauzima više blokova sa mešovitim sadržajem u koje je uključeno i stanovanje. Ipak dominiraju javne

Slika 280: Izgradnja socijalističkog sela u Novoj Crnji

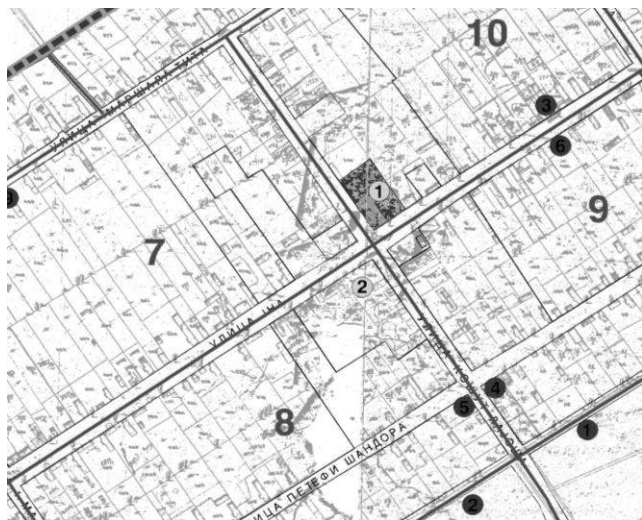
funkcije, kao što su skupština opštine, opštinska i poreska uprava, mesna zajednica i mesna kancelarija, sud i katastar, policijska stanica, centar za socijalni rad, crveni krst, pošta, osnovna škola i predškolska ustanova, dom kulture i biblioteka, a malo odvojeno od centralnog korpusa ambulanta i apoteka. Po nacrtu plana postoji mogućnost izgradnje novih objekata i osavremenjavanje starih u okviru javnog prostora. Kao prateći sadržaj se pojavljuju poslovanje, trgovina i ugostiteljstvo, jer oni imaju zadatak podizanja kvaliteta različitih usluga, tj. kvaliteta života na selu. Planirano je

da zelena pijaca kao komunalni sadržaj ponovo dobije svoje mesto na glavnom seoskom trgu,⁹⁹⁶ što je veoma važno ne samo zbog mogućnosti trgovine, nego i oživljavanja mesta, druženja, tj. društvene i duhovne funkcije javnih prostora.

Predviđeni saobraćajni sistem je slaba tačka nacrta plana, jer se smatra da treba povećati širinu kolovoza puta prvog reda koji spaja Rumuniju i Srbiju i preseca glavni trg. Pored toga se preporučuje formiranje novih površina za mirujući saobraćaj unutar centralne zone i ozelenjavanje oko tog prostora radi zaštite vozila. U nacrtu plana su date određene instrukcije u smislu arhitektonskog oblikovanja građevina centralne zone. Zgrade moraju biti

⁹⁹⁶ U međuvremenu pijaca je vraćena na javni prostor naselja.

u harmoniji sa okruženjem, kao i sa vremenom u kom nastaju, što je pravilan pristup problemu koji je teško rešiti.⁹⁹⁷

Slika 281: Planirana centralna zona u Novoj Crnji

Analiza Nacrta plana generalne regulacije naselja Nova Crnja ukazuje na određene nedostatke, tj. na to da je potrebna optimizacija planiranja, da bi se obezbedio kvalitetan život u ovom naselju i da bi između ostalog došlo do oživljavanja tradicionalne uloge javnih prostora. Kolektivno stanovanje u okviru seoskih trgova se pojavilo u socijalističkom periodu za vreme urbanizacije sela i tada je ovaj način uređenja seoskog centra smatran adekvatnim i značajnim za razvoj

socijalističkog sela. Visina i oblikovanje tih zgrada nisu bili u harmoniji sa ostalim delovima sela i dan danas su ostale urasline u naselju.⁹⁹⁸ Pored toga nema potrebe da stanovništvo živi u takvim objektima, iako će oni biti obogaćeni dodatnim društvenim sadržajima i uslugama, jer postoji dovoljan prostor za kvalitetno individualno stanovanje, čak i u okviru sada postojećih granica sela, gde se broj napuštenih kuća stalno povećava. U smislu estetskog oblikovanja javnog prostora sela i odnosa stila, kao i vertikalne regulacije između objekata različitih namena, izgradnja novih višespratnih zgrada nije najbolje rešenje za postizanje skladnih odnosa.

U nacrtu plana je predviđeno da će novi sportsko-rekreativni sadržaji doprineti boljoj organizaciji slobodnog vremena na selu, a ne spominje se uključivanje javnog prostora, centra sela u cilju podsticanja realizacije društvenih aktivnosti i aktivnosti po izboru, umesto što predviđa samo neophodno zadržavanje na datom trgu. Međutim, u sklopu centralne zone se nalaze sportsko-rekreativne sadržaji u okviru kompleksa škole i dečije igralište neposredno pored crkvene porte. Ti prostori nisu strogo povezani sa centralnim trgom i ne doživljavaju se kao njegov sastavni deo. Premeštanje komunalne funkcije, zelene pijace na glavni trg, gde je i njeno tradicionalno mesto, ima daleko dublje značenje za samu zajednicu nego što je samo obogaćivanje javnog prostora sa dodatnim sadržajem.

Povećanje širine postojeće saobraćajnice koja preseca seoski trg bi u potpunosti onemogućilo sagledavanje i tretiranje trga kao celine i obavljanje društvenih funkcija.

⁹⁹⁷ Teško je vratiti harmoniju u neki prostor, gde su postojeći elementi, objekti u apsolutnom kontrastu u odnosu na arhitektonski izraz, tj. vreme nastanka.

⁹⁹⁸ Silađi 2011, 265

Izmeštanje te saobraćajnice na trasu nekadašnjeg voza uskog koloseka bi rasteretilo glavnu ulicu kao i javni prostor od negativnih uticaja pre svega teretnog saobraćaja. Obrazovanje dodatnih površina mirujućeg saobraćaja je možda opravdano zbog povećanja broja javnih sadržaja međutim, ove površine su beskorisne u pogledu društvenih funkcija i doprinele bi tome da najvredniji prostor naselja i dalje ostane prazan u društvenom i kulturološkom smislu. Ozelenjavanje glavnog trga radi zaštite vozila bi predstavljao još jedan korak ka uništavanju tog prostora.

Glavni nedostatak *Nacrta plana generalne regulacije naselja Nova Crnja* kao i ostalih prostronih planova je taj, što bi se eliminisao društveni faktor. Vodi se računa o svim drugim faktorima vezano za prostor, pa i za iskorišćavanje zemljišta, ali o njihovom stvarnom korišćenju i o onima koji ih koriste se ne razmišlja dublje. Među stručnjacima koji izrađuju plan nema ni jednog sociologa, ili antropologa koji bi mogli u tom smeru delovati i povezivati potrebu za oblikovanjem prostora i potrebu za njegovim korišćenjem. Jedino se razmatra sam prostor i statistički podaci o stanovništvu, a ne živi ljudi.

V 4. FORMULISANJE PREPORUKA ZA OBNOVU FIZIČKE I DUHOVNE VREDNOSTI JAVNIH PROSTORA

Shvatanje jednog seoskog čoveka o prostoru u analiziranom periodu od XVIII veka do danas razlikovalo se u zavisnosti od različitih uticajnih faktora, pre svega društvenih, kulturoloških, religijskih, ekonomskih i političkih. Dok su u tradicionalnom i u socijalističkom selu javni, slobodni prostori bili veoma popularni, porastom komfora u seoskim kućama, pojavom novih tehnologija, novih vidova zabave unutar kuće došlo se do toga, da ruralni enterijeri budu zapušteni i korišćeni samo za neophodne aktivnosti.

Ako je reč o seoskim trgovima, tokom vremena takođe su bila prisutna različita poimanja o tome, šta je to vredno na jednom takvom prostoru, šta jedna zajednica ili jedna vlast očekuje od centralnog trga sela, od njegovog izgleda, sadržaja, a takođe i od načina korišćenja. Predstavnici vlasti su u svakom periodu pokušavali da raznim preporukama, uredbama, zakonima i drugim regulativama reflektuju na javni prostor shvatanje o idealnom društvenom uređenju, o idealnom životu.

Da bi se pristupilo rešavanju problema uređenja ili oživljavanja javnih prostori sela, da bi se došlo do kvalitetne transformacije, potrebno je definisati principe po kojima će biti uređen seoski trg. Osnovno je da na neki način sačuvamo deo tradicije datog mesta, uprkos izazovima modernog razvoja koji ne možemo zaobilaziti i da pored estetske vrednosti, i duhovna vrednost dobije svoje polje prilikom obnove.

Svako naselje je zasebna celina sa nizom posebnih demografskih, socijalnih, proizvodnih, nasleđenih i drugih organizacionih obeležja koja su u prošlosti na neki način obeležila karakter prostora. Zato treba sve ove osobenosti uzeti u obzir prilikom uređenja

svakog zasebnog prostora.⁹⁹⁹ Karakter stanovništva je takođe važan faktor prilikom reorganizacije javnog prostora, jer svojom specifičnošću određuje oblikovanje i korišćenje datog mesta. U Banatu je u prošlosti bilo izrazito poljoprivredno stanovništvo, a od Drugog svetskog rata je bilo karakteristično povećavanje broja nepoljoprivrednih žitelja koji su takođe tražili svoj način izražavanja. Današnje prostorno planiranje treba da uključi i ovu komponentu: naći meru između različitih zahteva mešovitog stanovništva.

Veoma je značajno uspostaviti vezu između centralne zone i ostalih delova naselja. Javni prostor treba da bude naglašen, da bude posebna celina, a ne sme delovati kao uraslina u selu u kontrastu sa zonom stanovanja. Ova veza će se najbolje postići usaglašavanjem estetskih karakteristika raznih prostora sela i nalaženjem ravnoteže između nasleđa Monarhije Habsburgovaca, Kraljevine SHS, zatim Kraljevine Jugoslavije, socijalističke ere i novih objekata. Analiza i valorizacija celog graditeljskog fonda naselja će pokazati smernice za projektovanje novih građevina na glavnom trgu, kao i za obnovu već postojećih zgrada, jer današnje stanje građevina ne odgovara savremenim potrebama, ni oblikovanje modernom ukusu. Međutim, većina predstavlja graditeljsku baštinu prošlih epoha, zato ih je potrebno čuvati i usaglasiti suprotnosti u oblikovanju zgrada iz različitih perioda.

Selo treba da zadrži karakter sela, vreme urbanizacije naselja je prošlo, ali je potrebno raznim sadržajima zadovoljiti potrebe stanovništva, da ih ne upućujemo samo na usluge grada. Ova zamisao ne zahteva samo niz novih funkcija u sklopu javnog prostora, nego oživljavanje nekadašnje namene pojedinih zgrada i njihovu dopunu sa novim društvenim delatnostima. Poželjno bi bilo podići nivo usluga u seoskim naseljima. Neophodno je anketiranje stanovništva radi dobijanja informacija o tome koji su ti sadržaji koji im nedostaju, odnosno koji su nedostaci života na selu. Usled industrijalizacije i urbanizacije od druge polovine XX veka današnje selo više ne proizvodi sve osnovne stvari za život kao što je bilo u prošlosti i upravo zbog proširivanja potrošačkih potreba je neophodno otvaranje novih trgovačkih radnji. Nova vrsta kulture i zabave, odnosno prodor masovne kulture i nestanak tradicionalnog načina življenja takođe, zahtevaju nove programe u seoskoj sredini koji bi zadovoljili kulturološke potrebe savremenog seljaka, odnosno stanovništva seoskih naselja.¹⁰⁰⁰ Uprkos tome, prilikom uređenja sela potrebno je uvek voditi računa o tome da ruralni prostor ne dobije previše urbani karakter.

Sledeći značajan zadatak obnove javnih prostora sela je rešavanje pitanja slobodnog prostora trgova. Potrebno je remodelovanje različitih odnosa na seoskom trgu, tj. odnosa otvorenog prostora, slobodne površine i arhitektonskog okvira. Usled povećanja motornog saobraćaja, porasta gustine izgrađenosti, pojave novih elemenata, preteranog ozelenjavanja

⁹⁹⁹ Пушић 1993, 93

¹⁰⁰⁰ Марјановић 1990, 113 -114

i najzad povećanjem površine mirujućeg saobraćaja od sredine XX veka slobodne površine polako nestaju sa javnih prostora. Ove promene su onemogućile obavljanje društvenih funkcija javnih prostora, iako je okupljanje bila osnovna, tradicionalna namena seoskih trgova koju bi svakako trebalo oživeti. Takođe je važno pitanje opremanje slobodne površine. Povećanje opremljenosti javnih prostora društvenom i komunalnom infrastrukturom bi podiglo nivo njihove atraktivnosti i doprinelo bi oživljavanju ne samo estetskih, nego i duhovnih vrednosti.

Efikasna organizacija društvenih delatnosti na nivou celog sela, kako privrednih, tako i kulturoloških imala bi za cilj da podstiče vrednovanje života u seoskim sredinama, poštovanje nasleđenih kvaliteta, ali i uključivanje dostignuća modernog sveta. Za obnovu duhovne vrednosti javnih prostora sela Banata je neophodna promena dominantnog obrasca društvenog mišljenja, ponašanja i delovanja. Pitanje oživljavanja duhovnih vrednosti je najsloženiji zadatak ruralnog preobražaja i s njim u vezi javljaju se sledeće nedoumice:

- na kom nivou opšteg i kulturnog razvoja se nalazi seosko stanovništvo;
- da li možemo primeniti generalizaciju ruralnog društva;
- da li svi pojedinci imaju iste kulturološke potrebe;
- da li je svima dovoljna i da li svima odgovara predviđena ponuda na kulturnoj i na društvenoj sceni sela;
- kolika je ta kritična masa koja odlučuje o tome, šta je zaista potrebno za oživljavanje duhovnih vrednosti javnih prostora sela;
- da li će društvene institucije biti i dalje prazne ako nema odgovarajuće ponude za društvene aktivnosti i ako ljudi nemaju dovoljno interesa za njih.

Rešavanje ovog problema međutim, nije zadatak samo ruralnog projektovanja i planiranja, jer ove delatnosti nemaju moć sveokupne promene seoskog prostora i stanovništva. Samim oblikovanjem prostora, ipak mogu uticati na transformaciju, iako je reč o duhovnim vrednostima.

Osnovni zadatak prostornog planiranja je da poboljša kvalitet življenja zajednice, korisnika datog prostora, da stvori jedan smislen i održiv životni prostor po meri čoveka u kome će se društvo i pojedinac osećati prijatno. Zato je uloga planiranja u organizaciji života populacije velika, i zato jedan prostorni plan, pre svega na lokalnom nivou, nije samo pitanje arhitekture i rurizma, nego uključuje još niz značajnih elemenata od kojih društveno-sociološki faktor igra nezaobilaznu ulogu. Javlja se potreba da se metodologija urbanističkog planiranja i projektovanja remodeluje u skladu sa specifičnim zahtevima koje postavljaju ruralne sredine.¹⁰⁰¹

---

¹⁰⁰¹ Пушић 1993, 95

VI ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Javni prostori banatskih sela, a i sama naselja su delo više generacija, gde se vrednosti slojevito slažu i reprezentuju sećanja iz prošlosti, kao i savremene doprinose. Međutim, ova na prvi pogled često haotična slika seoskih trgova nije nastala, niti se transformisala slučajno, nego je proizvod niza međusobno čvrsto povezanih uticajnih faktora, i svaki element prostora nosi u sebi neko dublje značenje i objašnjenje. Svaka nova vlast i nova ideologija teži da se oslobodi pravila i tvorevina prethodnog režima. Ovo shvatanje se jasno uočava u svakom naseljenom mestu naših krajeva, tako i u banatskim selima i njihovim centralnim prostorijama. To je bio glavni uzrok njihove transformacije kroz posmatrani period - od njihovog nastanka do danas.

U doktorskoj disertaciji su prikazane transformacije javnih prostora u periodu od XVIII do XXI veka. Pomoću brojnih primarnih pisanih i kartografskih izvora su analizirani primeri srednjobanatskih sela u različitim vremenskim periodima. Istražena je i prevedena na srpski jezik obimna, do sada uglavnom nepublikovana građa o banatskim naseljima. Kontinualni istorijski pregled prati nastajanje naselja, promene fizičke strukture javnih prostora u kontekstu svih političkih, kulturoloških, religijskih, društvenih i drugih promena kroz vreme.

Istraživanja su pokazala da postoji neposredna uzročno posledična veza u oblikovanju naselja i njegovih javnih prostora u odnosu na koncepciju i strategiju vlasti. Moć politike i opšte stanje društva se ogleda u arhitekturi koja predstavlja simbol date vladajuće klase. Ovaj fenomen možemo pratiti kroz čitavu epohu razvoja i transformacije seoskih trgova u Banatu. Za vreme tradicionalnog sela se oblikovanje trga i arhitektonskog okvira oslanja na zapadnoevropske uzore: zgrade su građene u stilu baroka, klasicizma, ekletizma, zatim secesije i bile su orijentisane ka javnom prostoru, komunicirale su sa njim. U međuratnom periodu stav vladajućeg sloja najviše odslikavaju novonastala naselja u kojima arhitektura objekata prati srpske srednjovekovne stilove u savremenoj interpretaciji.

Slobodna površina i građevine su i dalje u harmoniji. Socijalistički period u potpunosti reorganizuje seoske javne prostore i pretvara ih u surogat malog grada, a to postiže monumentalnim građevinama u socrealističkom stilu. U istom duhu je oblikovana i slobodna površina, ali zgrade često čine jednu zatvorenu celinu, a retko dolazi do komunikacije, odnosno do funkcionalnog spajanja unutrašnjeg i spoljašnjeg prostora. Opšte stanje društva se ogleda na seoskim trgovima i u vremenu tranzicije, i to u nepostojanju pravila, postepenom transformisanju javnog prostora, bez definisanih principa. Građevine karakteriše zatvorenost i nedostatak bilo kakve veze između javnog prostora i njegovog arhitektonskog okvira.

Banatska naselja, kuće i arhitektonski okvir javnih prostora su nastali i prvobitno se razvijali pod uticajem jedne jake, centralizovane vlasti - pod uticajem Monarhije Habsburgovaca. Danas ipak smatramo izvornim i pravim ovo rešenje koje je više od dva veka nametnuto žiteljima tadašnjeg Banata, kao i doseljenicima i koje je u to vreme bilo veoma agresivno i neprirodno. Vlast Monarhije Habsburgovaca nije ni pokušavala da poštuje duh mesta ni neke navike starosedelaca i kolonizovanog stanovništva u pogledu oblikovanja prostora. Nastala su pravilna naselja sa ulicama koje se seku pod pravim uglom i sa centralnim javnim prostorima u obliku pravilne geometrijske forme. Građevine javnog prostora su oblikovane po zamislima uprave Bečkog dvora, tj. u skladu sa težnjom da ujednače arhitektonsko oblikovanje naselja širom Monarhije Habsburgovaca, sledeći dominantne evropske stilove. Dimenzije sela u periodu njihovog nastanka, tokom XVIII i XIX veka su bile znatno veće od tadašnje potrebe društva. Vladajući sloj je već imao neke propisane formule, tipske projekte koje je hteo primeniti bez obzira na geografske i kulturološke prilike. Na početku naseljavanja otpor starosedelaca je bio prilično izražen, jer su teško prihvatili nametnute tipske šeme i projekte. Iako je narod bio prinuđen da prihvati pravila i unapred određenu matricu, vremenom transformiše svoje građevine, pokušava da se oslobodi tih nametnutih pravila. Poboljšavanjem ekonomske moći građana došli su u priliku da se suprotstave moći vladajuće uprave. Proces je bio postepen, proporcionalan u odnosu na postojeću izgrađenu strukturu, tako da nije bilo naglih, drastičnih promena. Uprkos određenih poteškoća, kolonizacije za vreme Monarhije Habsburgovaca su nesumnjivo predstavljale veliki civilizacijski pomak na prostoru Banata. Ortogonalna ulična matrica danas označava opšte nasleđe svih ruralnih naselja koja su nastala u to vreme na prostoru Banata.

Vlast Kraljevine SHS, a zatim i Kraljevine Jugoslavije je već obraćala pažnju na poštovanje duha mesta, običaja i drugih odlika određenog prostora, a to je bilo definisano i u *Građevinskom zakonu Kraljevine Jugoslavije*. U postojećim naseljima se javni prostor transformisao prema tim principima, pa su i dalje sleđeni zapadnoevropski uzori. U novonastalim selima se poštovala tradicija kolonizovanog stanovništva, a ne identitet okruženja, a to je rezultiralo drugačije oblikovanje arhitektonskog okvira koji se oslanjao na srednjovekovne uzore nacionalnog graditeljskog nasleđa. Period između dva svetska rata

međutim, bio je suviše kratak da bi se realizovale započete reforme, između ostalog i u slučaju transformacije javnih prostora.

Posle Drugog svetskog rata dominira drugi vrednosni sistem, nameću se nova pravila i samim tim se transformiše i arhitektonsko nasleđe banatskih naselja. Novi simboli moći najčešće nisu bili srazmerni postojećoj fizičkoj strukturi seoskih naselja i razbijali su ujednačenu sliku, tradicionalne estetske vrednosti. Ovaj period je ponovo doneo jednu vrstu apsolutizma. Oblikovanje prostora kao i ceo životni sistem je bio unapred određen raznim pravilima, gde nije bilo mesta za posebnosti, za izražavanje karakteristike duha mesta, ako ga je više uopšte i bilo. Urbanizaciju sela u periodu socijalizma danas smatramo izveštačenom i nesrazmernom u odnosu na ruralnu sredinu međutim, u doba nastanka naselja, planovi su projektovani u skladu sa tadašnjim shvatanjima o idealnim socijalističkim gradovima. Sela su trebala da liče na male gradove. Bio je unapred određen i jezik socijalističke arhitekture, tj. bilo je opštevažeće pravilo da nova arhitektura negira prošlost, a to su stanovnici sela teško prihvatili.

Postojeće stanje javnih prostora banatskih sela možemo smatrati naracijom istorije ovih prostora, jer su na trgovima predstavljeni ne samo svi stilovi i pomoćna sredstva oblikovanja građevina i prostora od XVIII do XXI veka, nego je predstavljen i sukob, a i traženje identiteta stanovništva Banata. Danas neki tragaju za novim vrednostima, drugi imaju nostalgiju za prošlim vremenima, ali ne postoje jasna, kodifikovana pravila ponašanja seoskog stanovništva, jasna strategija države koja bi usmeravala ne samo graditeljsku delatnost, nego i ceo životni sistem demokratski orijentisanog, a za tradiciju snažno vezanog seoskog stanovništva. U oblikovanju ili u obnovi zgrada arhitektonskog okvira se često odslikava ovakva dvojnost, traženje puta između tradicionalnog i savremenog. Brojni su primeri kada arhitekti pokušavaju da interpretiraju elemente tradicionalnog graditeljstva na savremeni način, ili jednostavno samo ih preslikavaju na novi objekat koji ima potpuno drugačije dimenzije, odnose i proporcije. Ovakav pristup se može shvatiti kao deo masovne kulture u kojem iskrivljena tradicija predstavlja sredsvo za manipulisanje širokih masa.

U oba odlučujuća perioda transformacije javnih prostora, u periodu Monarhije Habsburgovaca i periodu socijalizma tadašnji vladajući sloj je imao diktatorski stav. Određivao je potrebe društva za prostor, način oblikovanja životnih mesta, a samim tim i način života. Arhitektura je imala svoje posebno značenje, a nije nastala samo iz potrebe za prostorom i određenim aktivnostima. Cilj je bio da se kroz arhitekturu manifestuje jedan životni model, jaka politička sila. Danas graditeljstvo sela nema opštevažeće značenje, ne postoje tipski projekti koji bi se primenjivali u svim naseljima i podržavali političku silu, simbolizovali shvatanje države. U doba specifičnog oblika demokratije kreiranog u našoj sredini potencira se pojedinac, a ne zajedništvo, zato su i građevine u službi čoveka, a ne društva i politike.

Svaki period u razvoju javnih prostora banatskih sela doneo je i nešto negativno i nešto pozitivno. U Habsburškoj monarhiji i u Austro-Ugarskoj je stvoren jedan prostor koji danas smatramo autentičnim, u kom se čovek osećao prijatno i gde su bile usaglašene proporcije i odnosi izgrađenog i neizgrađenog dela. Vlast je u doba Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije zakonima pokušavala da sačuva graditeljsko nasleđe sela bez namere da naruši postojeću sliku uz poštovanje tradicije prostora i duha mesta, ili tradicije naroda u slučaju novonastalih sela. Socijalizam je doneo novine i u arhitektonskom okviru i u korišćenju javnih prostora međutim, predstavlja jedini period u kojem je bila tačno, planski definisana namena površine glavnog trga. Vreme tranzicije takođe negira dostignuća prethodnih epoha, ali nema svoj definisani vrednosni sistem. O promenama javnih prostora sela u periodu tranzicije u današnje vreme imamo negativno mišljenje.

Na osnovu ovog istorijskog pregleda i analize opštih karakteristika javnih prostora banatskih sela možemo zaključiti da je na promene najviše uticao prvi period, period Monarhije Habsburgovaca. Nešto je manji bio uticaj u periodu Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije, dok su promene nastale u periodu socijalističkog razvoja takođe bile veoma izražajne. U ova tri perioda promene fizičke strukture javnih prostora su bile konzistentne, tj. arhitektonski i stilski su se menjali celoviti oblici javnog prostora. U poslednjem periodu, periodu tranzicije krajem XX veka i za vreme njenog specifičnog nastavka u XXI veku javni prostori seoskih naselja doživljavaju fragmentarnu transformaciju koja nedosledno uklanja i gradi objekte koji nisu više u okviru poznate tipologije za seoske javne prostore.

Istraživanje prostorne organizacije i fizičke strukture seoskih javnih prostora 53 naselja Srenjeg Banata od strane kandidata pomoću primarnih i sekundarnih izvora, literature, kartografske građe i ličnih terenskih istraživanja, omogućilo je izradu tkz. lične karte naselja. Akcenat je stavljen na dokumentovanje postojećeg stanja javnih prostora u pogledu oblika, ulivanja ulica, funkcija slobodne površine, namene arhitektonskog okvira i dostupnosti prostornog mobilijara. Ova saznanja su dopunjena istorijskim podacima i šematskim prikazima na kojima je oblik javnog prostora i način ulivanja ulica razmatran u raznim periodima. Analize su takođe omogućile definisanje tipologije javnih prostora Srednjeg Banata na osnovu nekoliko kriterijuma: po položaju javnog prostora u seoskoj strukturi; po načinu ulivanja ulica i obliku javnog prostora; po kompleksnosti arhitektonskog okvira javnih prostora; po prvobitnom mestu religijskog objekta u sklopu javnog prostora. Rezultati tipološke analize su ukazali na određene zakonitosti u formiranju i transformaciji javnih prostora banatskih sela: po položaju u seoskoj strukturi je najrasprostranjeniji tip trga onaj koji zauzima centralo mesto; po načinu ulivanja ulica je karakteristično da javni prostor nastaje na raskrsnici dveju ulica, a ima složeni oblik koji je najčešće rezultat transformacije pravougaonog oblika ili oblika krsta; po kompleksnosti arhitektonskog okvira javnih prostora dominiraju primeri sa nedostatkom sadržaja u odnosu na osnovni arhitektonski okvir (mesna

zajednica i mesna kancelarija, dom kulture, školska zgrada, zdravstvena stanica, objekat pošte, krčma, prodavnica i zgrada kolektivnog stanovanja); po prvobitnom mestu religijskog objekta se izdvajaju primeri u kojima je crkva građena na ugaonoj parceli. Izrada lične karte svakog naselja i definisanje tipologije se smatraju veoma značajnim, s obzirom na to da predstavljaju polazište za buduća istraživanja sela Banata. Svi istraženi elementi doktorske disertacije, istorijski dokumentovani razvoj naselja pretežno na osnovu do sada neobjavljenih izvora i tipologija koja je izvedena kao rezultat svih prethodnih analiza javnih prostora, služe kao baza podataka za svako dalje istraživanje i buduće planiranje i projektovanje u okviru postojećih i u slučaju novih naselja.

Istraživanja su ukazala na to, da uprkos brojnim transformacijama na raznim nivoima javnih prostora, pre svega na nivou arhitektonskog okvira i načina korišćenja, ova mesta su ostala najvredniji prostori zajednice, mesta okupljanja, iako je opšta namena trgova u banatskim selima pretežno svedena na svakodnevne, neophodne aktivnosti.

Prva hipoteza - da su javni prostori sela od izuzetnog značaja za društveni život seoskog stanovništva, da su se tu formirala nepisana pravila, tkz. zakoni odgovarajuće seoske sredine, i da su oni transformacijom kroz vreme, usled niza uticajnih faktora od druge polovine XX veka marginalizovani - delimično je dokazana, a takođe delimično opovrgnuta. Kroz istraživanje je dokazano da su ta mesta bili najvredniji prostori ruralnih naselja i što se tiče same fizičke strukture i u pogledu društvenog značaja. Međutim, opovrgnuto je da su javni prostori od druge polovine XX veka marginalizovani. Analize su ukazale na to da su javni prostori za vreme socijalizma predstavljali značajna mesta društvenog života određenog sloja stanovništva, iako su se svrhe okupljanja razlikovale od onih u tradicionalnim selima. Seoski trgovi su marginalizovani tek u vremenima tranzicije i njenog specifičnog nastavka.

Druga hipoteza, da su gubljenjem značaja javni prostori istovremeno izgubili i estetske karakteristike, jer se dotadašnja fizička struktura sela pretvara u surogat malog grada, odnosno da je izgubljen duh tradicionalnog sela - je potvrđena. Međutim, iako je duh tradicionalnog sela izgubljen, nakon Drugog svetskog rata je stvoren jedan drugi kvalitet, jedan drugi model, model socijalističkog sela, gde su javni prostori u seoskim naseljima predstavljali elemente jedne idealizovane socijalističke države. Gubljenje estetskih karakteristika je izraženo od 1990-ih godina.

Treća hipoteza, da je kroz strategiju prostornog i ruralnog planiranja moguće uspostaviti tradicionalnu ulogu javnih prostora u seoskim naseljima i da to podrazumeva promišljeno korišćenje svih društvenih potencijala i savremenih dostignuća nauke i tehnologije - je takođe dokazana. Za realizaciju ove ideje je potrebna aktivna saradnja više profesija, kao i dovoljno vremena da bi to prešlo u svakodnevnu naviku stanovnika sela.

U doktorskoj disertaciji je u potpunosti istražen istorijat i analizirano postojeće degradirano stanje ruralnih naselja i njihovih javnih prostora. Obzirom na kompleksnost problema, nepostojanje strategije i nedovoljnu definisanost zakonodavnih akata, nije bilo moguće formulisati modele za rešavanje oživljavanja javnih prostora naselja, a da se pri tom očuvaju nasleđene strukturalne karakteristike, ruralni kvalitet i duh mesta. Uključivanje društvenog faktora u planiranje ruralnih naselja i u obnovu centralnih zona sela još ne znači da će stanovništvo u budućnosti koristiti te prostore i van svakodnevnih aktivnosti, jer su životne navike u tolikoj meri promenjene tokom vremena, da oživljavanje starih principa i stare uloge ovih mesta nije više primenljivo u savremenom društvu. Kao primer služe nam obnovljeni, a i dalje prazni centri sela širom Mađarske.

U sadašnjem odnosu prema selu koje je veoma negativno i nema značajnijeg strategijskih smernica za korišćenje i za obnovu javnih prostora, oslanjanje na istorijske pouke je izuzetno značajno. One treba da budu implementirane u sve savremene intervencije koje se obavljaju u selima Banata, naročito na javnim prostorima. Kroz istraživanja brojnih arhivskih izvora i literature se pokazalo da pozitivne osobine, kao što su: određivanje namene, stila i proporcija arhitektonskog okvira, međusobnog odnosa objekata, namene pojedinih površina i funkcija javnih prostora, aktivno doprinose dinamičnom razvoju sela. Duh mesta koji se vekovima formirao je nešto što određuje karakter prostora i predstavlja poseban kvalitet datog mesta koji treba čuvati, a isto tako prilagoditi potrebama savremenog čoveka. Valorizacija graditeljskog fonda celog naselja, a ne samo centralne zone, pokazaće smernice za obnovu arhitektonskog okvira javnih prostora u oblikovnom i u funkcionalnom smislu, uz poštovanje nasleđene strukture i savremenih zahteva. Oživljavanje duhovnih vrednosti je najsloženije pitanje, ipak odgovarajućim ponudama u smislu namene objekata i slobodnog prostora je do neke mere moguće obnoviti kvalitete javnih prostora Banatskih sela.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

PRIMARNI IZVORI

Arhivi

I AJ – Arhiv Jugoslavije, Beograd

1. F 97 Komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju (1945–1948)

II AV – Arhiv Vojvodine, Novi Sad

1. F 11 Torontalska županija (1731–1849)
  - a) 83/1786 podizanje crkava na posedu je bila obaveza vlastelina
  - b) 746/1786 žalba vlastelina Lazara da nije primio nadohnadu za koloniste
  - c) 1801/1786 stigli su novi kolonisti u Rac Itebej (Srpski Itebej)
  - d) 150/1782 čanadski biskup određuje u kojim mestima treba podizati crkvu
  - e) 720/1787 u naseljima gde postoje slobodne parcele, naseljava se novo stanovništvo - Elemir
  - f) 840/1787 traženje premeštaja kolonista
  - g) 844/1787 carska uredba o slobodi u podizanju pravoslavnih i protestantskih hramova

2. F 126 Kraljevska banska uprava Dunavske banovine
  - II
    - a) 67131/30 podizanje spomenika u Bočaru
    - b) 21144/30 izgradnja zgrade opštine u Aleksandrovu
  - V Tehničko odeljenje (1929–1941)
    - a) 349 Zgrade
      - 48/1931 izgradnja nove zgrade opštine u Lukinom Selu
    - b) 350 Zgrade, Tehnički odeljak Petrovgrad
      - 29/35 odobrenje projekta za izgradnju sokolskog doma u Đali
      - 8/37 izgradnja zgrade u Vojvoda Stepi – odobrenje kolaudacije
      - 33/37 izgradnja zgrade beležnika u centru sela
      - 56/40 odobrenje projekta i izdavanje građevinske dozvole za izgradnju zgrade kulturne i prosvetne priredbe Rumunske crkvene opštine u Malom Torku
    - c) 351 Škole, crkve, elektrane
      - 3/30 izgradnja nove školske zgrade u Banatskom Karađorđevu
      - 10/31 popravka školske zgrade u Molinu

14/35 izgradnja nove školske zgrade u Banatskom Karađorđevu

2/36 pravoslavna crkva u Stajićevu

3. F 184 Glavna komisija za naseljavanje boraca u Vojvodini
4. F 185 Odeljenje za agrarnu reformu i kolonizaciju glavnog izvršnog odbora narodne skupštine Autonomne pokrajine Vojvodine
5. F 187 Povereništvo za građevine glavnog izvršnog odbora narodne skupštine Autonomne pokrajine Vojvodine (1944–1953)
  - a) 89 kolonije i kolonisti
  - b) 468-491 Odredbe o osnivanju novih naselja u Vojvodini nakon Drugog svetskog rata.
  - c) 471-479 Odeljenje za građevine
6. F 238 Pokrajinska uprava za izgradnju zadružnih domova APV (1948–1949)
  - a) 4 zadružni domovi – Čenta; Čestereg; Toba; Jankov Most; Klek; Kumane; Melenci; Taraš; Tomaševac; Žitište
7. F 289 Pokrajinska komisija za reviziju građevinskih projekata (1948–1962)
  - a) 17/51 vatrogasni dom u Jaša Tomiću
  - b) 105/55 elektrifikacija mesta Toba
  - c) 1089/55 elektrifikacija mesta Torda – trafo stanica (transformator)
  - d) 1775/55 elektrifikacija mesta Nova Crnja
8. F 373 Zbirka karata i planova (1718–1956)
  - a) 468 plan centra Bačkog Gradišta – 1883.
  - b) 685 situacioni plan sela
  - c) 891 Vilovo – situacioni plan
  - d) 1007 Módos városának jövendő regulációja – Plan buduće regulacije grada Modoša
9. F 419 Zbirka starih katastarskih knjiga
  - a) katastarske mape – Botoš, 1914; Novo Miloševo (Karlova), 1912; Torda, 1875; Radojevo (Klari), 1875; Jankov Most, 1875; Lukino Selo (1878); Aleksandrovo (Velike Livade); Neuzina, 1879;

III AZB – Arhiv Zrenjaninske biskupije, Zrenjanin

1. Kutija Nova Crnja

IV AŽNC – Arhiv Crkvene opštine u Novoj Crnji, Nova Crnja

1. Historia Domus–Letopis župe Nova Crnja

V IAZ – Istorijski arhiv Zrenjanin, Zrenjanin

1. F 1 Zbirka karata i planova (1796–1984)
  - a) E katastarske karte
    - 64 Molin – situacioni nacrt opštine, 1932
    - 96 Katastarska mapa mesta Čestereg, 1852
    - 99 Katastarska mapa mesta Banatski Dvor, 1875
2. F 6 Rimokatolički župni ured Katrina – Ravni Topolovac (1795–1914)
3. F 41 Opština Rumunska Ečka i opština Ečka (Román Écska Község, Ecsehida Község) (?–1918)
4. F 44 Opština Crnja i Nemačka Crnja (Czernya és Német Czernya Község) – Srpska Crnja (1753–1918)
5. F 71 Opština Stajićevo (1935–1941)

VI MNL FML – Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára, Székesfehérvár

1. F XIII Családok
  - a) 5 Csekonics család iratai (1695–1942)
    - 5. d. 3/1-2 Csekonics János iratai (1828–1886)
    - 15. d. 9. Községi iratok (1837–1873)
    - registrator

VII MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

1. Térképtár – S Königlische kameralische Mappirungs-Direction
  - a) 1 Temesi bánság – Temesi térképgyűjtemény (1769–1857)
    - No 0021 1775 Boldor
    - No 0128 1782 Doba Predium (Toba)
    - No 0136/1-2 Ernsthausem
    - No 0234/ 2-7 Felő/Alsóittebé
  - b) 76 kataszteri térképek – Torontál vármegye
    - No 0230/1-39 Čenta
    - No 0403/1-35 Ečka
    - No 0648/1-18 Banatska Dubica
    - No 0797/1-76 Melenci

No 0943/1-38 Orlovat

No 0985/1-52 Perlez

No 1039/1-29 Knićanin

No 1191/1-17 Belo Blato

No 1250/ 1-24 Taraš

c) 78 kataszteri térképek – Torontál vármegye

VIII ÖS FH – Österreichisches Staatsarchiv – Finanz- und Hofkammerarchiv, Wien

1. F 64 BanaterAkten (1749–1804)

a) Kolonisten-Verzeichnisse

Biblioteka

IX BMS – Biblioteka Matice srpske, Novi Sad

1. Zbirka karata

a) Mersijeva mapa (Mercy térképe) 1723–1725 – Mildenberg, Ludvig Kibern. 1879. *Der Temesvarer Banat*. Wien: Schnellpressen-Druck des K. K. Militär geographisches Institut.

Szentkláray, Jenő. 1879. *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből*. Temesvár: Csanád-egyházmegyei könyvnyomda. Melléklet

X OSZK – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

1. Térképtár

a) 912 (439) 1577 Magyarország térképe

b) „Müller térképe” 13. 01. 2015. <http://www.oszk.hu/sites/default/files/Mo-Muller-1709.jpg>

Muzeji

XI HIM – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

1. Hadtörténeti Térképtár

a) B IX a I. katonai felmérés – Temesi bánság (1769–1772) – „The First Military Survey” 10. 12. 2014. <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>

b) B IX a 1124 II. katonai felmérés – Magyarország (a Temesi bánsággal együtt) (1819–1869) – „The Second Military Survey” 10. 12. 2014.

<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>

c) B IX a 397/A III. katonai felmérés – Történelmi Magyarország (1869–1884) – „The Third Military Survey” 10. 12. 2014. http://mapire.eu/en/map/hkf_75e/?zoom=5&lat=46.71155&lon=18.14058

„Hungarian Kingdom“ 10. 12. 2014.

http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512

XII MV – Muzej Vojvodine, Novi Sad

1. Zbirka razglednica
- a) Sprska Crnja, 1970

Zavodi za zaštitu spomenika kulture

XIII PZZZSK – Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad

1. Fotodokumentacija
2. Kompletna dokumentacija sva naselja Srednjeg Banata

XIV ZZZSKZ – Zavod za zaštitu spomenika kulture Zrenjanin, Zrenjanin

1. Fotodokumentacija
2. Zbirka karata

Službe za katastar nepokretnosti

XV SZKN NC – Služba za katastar nepokretnosti, Nova Crnja

1. Katastarske mape naselja iz prethodnih epoha: Aleksandrovo; Molin; Nova Crnja; Srpska Crnja; Vojvoda Stepa

SEKUNDARNI IZVORI

Međunarodne povelje, konvencije i preporuke

1. ICOMOS – *The Resolution of Bruges: Principles Governing the Rehabilitation of Historic Towns* (Bruges, 1975). 20. 01. 2015. <http://www.international.icomos.org/publications/93towns7k.pdf>
2. ICOMOS – *Resolutions of the International Symposium on the Conservation of Smaller Historic Towns* (Rothenburg, 1975). 20. 01. 2015. <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/180-articles-en-francais/chartes-et-normes/384-resolutions-of-the-international-symposium-on-the-conservation-of-smaller-historic-towns-at-the-4th-icomos-general-assembly>
3. ICOMOS – *Tlaxcala Declaration on the Revitalization of Small Settlements* (Tlaxcala, 1982). 20. 01. 2015. <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en->

francais/ressources/charters-and-standards/385-tlaxcala-declaration-on-the-revitalization-of-small-settlements

4. ICOMOS – *Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas-Washington Charter* (Washington, 1987). 20. 01. 2015.
http://www.international.icomos.org/charters/towns_e.pdf
5. ICOMOS – *Charter on the Built Vernacular Heritage* (Mexico, 1999). 20. 01. 2015.
http://www.international.icomos.org/charters/vernacular_e.pdf

Planovi

1. *Predlog urbanističkog plana rekonstrukcije naselja Nova Crnja 1960.* Zrenjanin: Janjetov, Rada.
2. *Plan generalne regulacije naselja Nova Crnja – nacrt plana 2013.* Novi Sad: JP Zavod za urbanizam Vojvodine. 03. 03. 2014. <http://www.sonovacrnja.org.rs/index.php/cir/default-mini-baner/2-category-all/202-2013-06-05-07-46-44>
3. *Plan generalne regulacije naselja Srpska Crnja – nacrt plana 2013.* Novi Sad: JP Zavod za urbanizam Vojvodine. 08. 03. 2015.
<http://sonovacrnja.org.rs/images/dokumenti/srpskacrnja/3NAMENAPLANIRANASRPSKACRNJAModelNacrt.jpg>
4. *Prostorni plan grada Zrenjanina – šema naselja.* Novi Sad: JP Zavod za urbanizam Vojvodine. 03. 02. 2015. <http://www.zrenjanin.rs/1-405-404-0/Prostorni-plan>
5. *Prostorni plan opštine Nova Crnja – šematski prikazi uređenja naselja.* Novi Sad: JP Zavod za urbanizam Vojvodine. 03. 02. 2015.
<http://sonovacrnja.org.rs/images/dokumenti/izmeneprostornogplana/PPONovaCrnja-Izmeneidopune.pdf>
6. *Prostorni plan opštine Novi Bečej – šematski prikazi uređenja naselja.* Novi Sad: JP Zavod za urbanizam Vojvodine. 03. 02. 2015. <http://www.novibecej.rs/index.php/dokumenti-za-preuzimanje/planska-dokumenta/prostorni-plan-nb>
7. *Prostorni plan opštine Sečanj – šematski prikazi uređenja naselja.* Novi Sad: JP Zavod za urbanizam Vojvodine. 03. 02. 2015. <http://www.secanj.rs/index.php/sr/naslovna/80-2014-09-25-10-27-05/103-prostorni-plan>
8. *Prostorni plan opštine Žitište.* Novi Sad: JP Zavod za urbanizam Vojvodine. 03. 02. 2015.
http://www.zitiste.org/download/prostorni_plan/ppoz_nacrt.pdf

Strategije

1. *Plan strategije ruralnog razvoja 2009–2013*. Beograd: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. 12. 11. 2013.
http://spos.info/images/uploaded/file/Plan%20strategije%20ruralnog%20razvoja%202009-2013_.pdf
2. *Plan ruralnog razvoja Opštine Žitište 2012–2022*. Žitište: Opština Žitište. 16. 02. 2015.
http://www.zitiste.org/download/dokumenta/plan_rur_raz2012-2020.pdf

Zakoni, uredbe i preporuke

1. *Glavne instrukcije o naseljavanju (Impopulation Haupt-Instruktions für das Banat) 1772*. Ministerium des Handels (ured.). 1849. *Deutsches Colonialwesen in Ungern und Siebenbürgen im achtzehnten und neunzehnten Jahrhunderte*. Wien: Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei. Beilagen
2. *Glavne norme (Hauptnormale) 1787*. Kaindl, R. F. 1911. *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländer*. Gotha: Friedrich Andreas Perthes Aktiengesellschaft. Beilagen
3. *1894. évi 5. törvénycikk a telepítésről*. 02. 09. 2014.
<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=6529>
4. *Građevinski zakon Kraljevine Jugoslavije* (Службене новине Краљевине Југославије 16. 06. 1931.)
5. *Uredba o podizanju sokolskih domova* (Службене новине Краљевине Југославије 02. 09. 1933.)
6. *Uredba o promeni naziva opštine Nemačka Crnja u opštinu Crnja* (Службене новине Краљевине Југославије 16. 06. 1931.)
6. *Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji* (Službeni Glasnik NRS, 5/48; 11/49; 34/56) 23. 04. 2013.
http://www.paragraf.rs/propisi_download/zakon_o_vracanju_oduzete_imovine_i_obestecenju.pdf
7. *Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države*. (Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije 6. februar 1945.) 23. 04. 2013. <http://www.propisi.com/zakon-o-krivicnim-delima-protiv-naroda-i-drave.html>
8. *Osnovna uredba o građenju* (Službene novine FNRJ 46/1948)
9. *Osnovna uredba o projektovanju* (Službene novine FNRJ /1948)
10. *Osnovna uredba o generalnom urabnističkom planu* (Službene novine FNRJ 78/1949) 03. 04. 2014. <http://www.slvesnik.com.mk/Issues/87EFDE9247CC194AB75CB36FB39938F6.pdf>
11. *Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva* (Službeni list FNRJ broj 43/50)
12. *Zakon o prostornom planiranju* (Službeni Glasnik RS 44/1995)

13. *Zakon o planiranju i izgradnji* (Službeni Glasnik RS, br. 72/2009, 81/2009 isp., 64/2010 odluka US, 24/2011, 121/2012, 42/2013 odluka US, 50/2013 odluka US i 98/2013 odluka US)

Doktorske disertacije

1. Aladžić, Viktorija. 2007. *Uticao zakonodavstva na prostorni razvoj Subotice od kraja XVIII veka do druge polovine XX veka*. Beograd: Univerzitet u Beogradu Geografski fakultet.
2. Atanacković-Jeličić, Jelena. 2006. *Razvoj i transformacije arhitekture školskih zgrada u Vojvodini od XVIII veka do 2005. godine*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu Fakultet tehničkih nauka.
3. Kostreš, Milica. 2012. *Urbano-ruralne veze i odnosi između naselja*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu Fakultet tehničkih nauka.
4. Sabo, Žombor. 2010. *Nastanak i razvoj mreže gradova i naselja u srednjem veku na teritoriji današnje Vojvodine, od IX do početka XVI veka*. Beograd: Univerzitet u Beogradu Arhitektonski fakultet.
5. Туфегцић, Аница. 2014. *Три века војевођанских пивара: контекст и континуитет*. Београд: Универзитет у Београду Архитектонски факултет.

Diplomski radovi

1. Kovács, Anikó. 2002. *Régi katonai topográfiai térképek szelvényezése*. Budapest: Eötvös Lóránt Tudományegyetem Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék. 20. 10. 2014. <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/szakdolg/kovacs-aniko/dolg.htm>

Predavanja

1. Kurtović Folić, Nadja. 2014. *Graditeljsko nasleđe, očuvanje i zaštita I i II*. Novi Sad: Departman za arhitekturu i urbanizam 2014–2015.
2. Máté, Zsolt. 2011. *Történeti települések védelme*. Budapest: BME Műemlékvédelem Szakmérnöki Képzés 2010–2012.

LITERATURA

1. Avces. Franci. 2005. „Poljoprivredne zagruge u Republici Sloveniji.“ *Sociologija sela* 1 (43): 83-108.
2. Бајић, Милан. 1984. *Општина Нова Црња*. Нови Сад: Природно-математички факултет.
3. Bajić, Predrag. 2009. „Dokument jugoslovenske vojske u otadžbini – Nacionalizacija privrede u Vojvodini – Iz fonda Vojnog arhiva u Beogradu.“ *Rad muzeja Vojvodine* 51: 341-347.
4. Bak, Borbála. 2008. *Magyarország történeti topográfiája*. Budapest: História MTA Történettudományi Intézete.
5. Bálint, Sándor. 1975. „A szögedi nemzet – A szegedi nagytáj népelete.“ *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 2 (1974/1975).
6. Bárány, Ágoston. 1845. *Torontál vármegye hajdana*. Buda: Egyetemi Nyomda.
7. Benedek, József (ured.). 2011. *Románia: Tér, gazdaság, társadalom*. Kolozsvár: Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale. 04. 03. 2015.
https://books.google.rs/books?id=fAKCIK0O2AcC&pg=PA217&lpg=PA217&dq=rom%C3%A1niai+falvak+%C3%A1talakul%C3%A1sa&source=bl&ots=7aNolPFM0r&sig=SKHG84LA5ZS94Lmrjozzf4TEjBI&hl=sr&sa=X&ei=5EquVLu_EMauygOdj4LoCw&ved=0CGUQ6AEwCQ#v=onepage&q=rom%C3%A1niai%20falvak%20%C3%A1talakul%C3%A1sa&f=false
8. Bešlin, Branko. 2006. *Naseljavanje Nemaca u Vojvodini*. Novi Sad: Platoneum.
9. Бешлин, Миливој. 2013. Градитељско наслеђе Новог Милошева. Зрењанин–Ново Милошево: Завод за заштиту споменика културе–Удружење за неговање традиције.
10. Bodor, Antal. 1908. *Temesvár és Délmagyarország multja, jelen közállapotai és turistikai leírása az Alduna úti kalauzával*. Temesvár: Moravetz Testvérek Könyvnyomdája.
11. Bodor, Antal. 1914. *Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra*. Budapest: Stephaneum Nyomda.
12. Borovszky, Samu. 1911. *Torontál vármegye*. Budapest: Országos Monográfia Társaság.
13. Босић, Мила. 1996. *Годишњи обичаји Срба у Војводини*. Нови Сад– Сремски Карловци: Музеј Војводине–Војвођанска банка–Монада.
14. Böhm, Lénárt. 1867. *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme I*. Pest: Emich Gusztáv.
15. Böhm, Lénárt. 1867. *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme II*. Pest: Emich Gusztáv.
16. Bukurov, Branislav, 1957. *Poreklo stanovništva Vojvodine*. Novi Sad: Matica srpska.
17. Букуров, Бранислав. 1983. „Географске основе постанка и развоја насеља у Војводини.“ *Глас Српске академије наука и уметности Одељење природно математичких наука* 49: 112-116.
18. Czoernig, K. Freiherrn. 1855. *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie III*. Wien: Aus der kaiserlich-koeniglichen Hof- und Staatsdruckerei.
19. Čelebi, Evlija. 1973. *Putopisi: odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo: „Veselin Masleša“.

20. Dobai, József. 1989. *Torda krónikája (1776–1989)*. Újvidék: Tordai Helyi Közösség és Dolgozók szerkesztősége.
21. Dobivojević, Ivana. 2011. „Slika jednog društva. Život jedne prilike na srpskom selu 1945-1955.“ *Istorija 20. veka* 2(29) 143-157.
22. Достанић, Миодраг, Миле Марков. 2002. *То је Тараш: хроника дуговечног села*. Тараш: Месна зајеница.
23. Драгичевић–Шешић, Милена. 1991. „Очување културног идентитета и колективног сећања села као услов интегралног развоја.“ *Зборник Матице српске за друштвене науке* 90: 45-57.
24. Ђаловић, Милија. 1995. Коментар Закона о изградњи објеката, Закона о одржавању стамбених зграда са Законом о грађевинском земљишту и Законом о планирању и уређењу простора и насеља. Београд: Службени гласник.
25. Ђukić–Dojčinović, Vesna. 1997. *Pravo na razlike: selo-grad*. Београд: Задужбина Andrejević.
26. Eberl Immo, Konrad G. Gündisch, Ute Richter, Annemarie Röder, Harald Zimmermann. 1987. *Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa*. Ausstellungskatalog. Stuttgart: Innenministerium Baden-Württemberg.
27. Eisler, Michael. 1900. *Monographie der Gemeinde Lázárföldje 1800–1900*. Großbetschkerek: F. P. Pleitz.
28. Ердељановић, Јован. 1992. *Срби у Банату: насеља и становништво*. Нови Сад: Матица српска–Прометеј.
29. Erős, Lajos. 1993. *Adalékok a Zrenjanini-Nagybecskerekeli Egyházmegye történetéhez*. Kisorosz: Kisoroszi Római Katolikus Plébániahivatal.
30. Фаранов, Небојша. 2004. *Из прошлости Српске Црње*. Српска Црња: Народна библиотека „Ђура Јакшић“.
31. Гаћеша, Никола. 2003. „Акику Шимизу: Немачка окупација српског Баната 1941–1944.“ *Зборник Матице српске за историју* 67/68: 280-283.
32. Gazdag, Ervin, Miron Grgić, Vasilije Novak. 2012. *Ečka: mala istorija Banata*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“.
33. Gecse, Annabella. 2007. *Az etnikai és társadalmi átrendeződés folyamata egy gömöri falu 20. századi életében*. Komárom–Somorja: Fórum Kissebbségkutató Intézet.
34. Gel, Jan. 2010. *Život među zgradama*. Београд: Urbanistički zavod Beograda.
35. Gidion, Zigfrid. 2002. *Prostor, vreme i arhitektura: nastajanje nove tradicije*. Београд: Грађевинска knjiga.
36. Gombos, F. Albin (ured.). 1912. *Freisingi Ottó krónikája*. Budapest: Atheneum. 18. 05. 2014. http://archive.org/stream/freisingiottkr00ottouoft/freisingiottkr00ottouoft_djvu.txt
37. Gostović, Marko. 1989. *Uređenje seoske teritorije*. Београд: Научна knjiga–Грађевински fakultet.
38. Grisselini, Franz. 1967. *Aus dem Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banat in Briefen 1716–1778*. München: Südostdeutsches Kulturwerk.

39. Grlica, Mirko. 2009. *Koliko se poznajemo: Iz istorije nacionalnih zajednica u Vojvodini*. Novi Sad: Izvršno veće Autonomne pokrajine Vojvodine Pokrajinski sekretarijat za propise, upravu i nacionalne manjine 07. 03. 2013.
http://www.puma.vojvodina.gov.rs/dokumenti/projekat/Kviz/Koliko_se_poznajemo_SR.pdf
40. Gyémánt, Richárd. 2004. „A történelmi Torontál vármegye népesedéstörténete.“ *Acta Universitatis Szegediensis Acta Juridica et politica Publicationes Doctorandorum Juridicorum* IV 1-15: 203-282.
41. Hegyi, Klára. 1982. *Egy világbirodalom végvidékén*. Budapest: Gondolat Kiadó.
42. Hoffman, George. 1959. „Yugoslavia: Changing character of rural life and rural economy.“ *American Slavic and East European Review* 4(18) 555-578.
43. Imrédi Molnár, László. 1958. „A magyar kamara térképező munkálatai a Temesközben 1780-tól 1859-ig. *Térképtudományi tanulmányok* 1956/1958: 5-88.
44. Ивковић, Божидар, 1967. „Уништење Јеврејаи пљачка њихове имовине у Банату: 1941–1944.“ *Токови револуције: Зборник историјских радова Института за историју радничког покрета Србије* 1: 373-403.
45. Janjetović, Zoran. 2009. „Nestanak podunavskih Švaba: vojvođanski Nemci na kraju Drugog svetskog rata.“ In *Zavičaj na Dunavu*, ured. Vladimir Mitrović, 218-222. Novi Sad–Ulm: Muzej Vojvodine–Stiftung Donauschwabisches Zentralmuseum.
46. Janjetović, Zoran. 2012. „Borders of the German occupation zone in Serbia 1941–1944.“ *Recueil de Travaux* 2 (62): 93-115.
47. Јовановић, Миодраг. 2000. „Уметност у Банату између националних критеријума и примењених облика“ *Темишварски зборник* 2: 11-19.
48. Kaindl, R. F. 1911. *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländer*. Gotha: Friedrich Andreas Perthes Aktiengesellschaft.
49. Kalapis, Zoltán. 1994. Tóba: *Egy kétszáz éves észak-bánáti telepítvényes faluról*. Újvidék: Jugosláv Gyűjtők Egyesülete.
50. Káldy–Nagy, Gyula. 2008. *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár.
51. Karavidić, Bojana. 2008. „Program Evropske unije za podršku opštinama u severoistočnoj Srbiji.“ *CESS Magazin – Časopis za regionalnu politiku i razvoj* 5: 9-11.
52. Kasaš, Aleksandar. 2007. „Kulturno-prosvetne prilike u Vojvodini prvih godina posle Drugog svetskog rata.“ *Istraživanja* 18: 289-298.
53. Kerner, Gábor. 2012. „Iskola betegállományban.“ *Magyar Építőművészet* 2: 23.
54. Kiss, Balázs. 1994. „Michel Foucault hatalomfelfogásáról.“ *Politikatudományi Szemle* 1: 43-65.
55. Kiss D. István. 2004. „A román faluszociológia a postszocialista korszakban.“ *Tematikus elemzés.* *Szociológiai Szemle* 1: 94-122. 20. 02. 2015
<https://dl.dropboxusercontent.com/u/89912115/Publikaciok/A%20roman%20faluszociologia%20a%20posztoszocialista%20korszakban.pdf>
56. Kiss, D. István. 2007. *Gazdasági-társadalmi folyamatok az erdélyi falvakban: Faluszociológiai vázlatok*. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó. 20. 02. 2015.

- <https://dl.dropboxusercontent.com/u/89912115/Publikaciok/Gazdasagi%20tarsadalmi%20folyamatok%20az%20erdelyi%20falvakban.pdf>
57. Kojić, Branislav. 1950. „Uloga arhitekta u izgradnji zadružnog sela.“ *Urbanizam i arhitektura* 5-6 (4): 65-72.
  58. Kojić, Branislav. 1961. „Насеља у Војводини: генеза, садржина и урбанистичка структура према техничким подацима.“ *Српска академија наука и уметности Одељења друштвених наука* 10: 63-91.
  59. Kojić, Branislav. 1973. *Сеоска архитектура и руризам: теорија и елементи*. Београд: Грађевинска књига.
  60. Kollega Tarsoly, István (ured.). 1996. *Magyarország a XX. században: Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság*. Szekszárd: Babits Kiadó.
  61. Komisija za urbanizam i prostorno uređenje Savezne skupštine (ured.). 1971. *Osnove politike urbanizma i prostornog uređenja*. Београд: Savezna skupština.
  62. Končar, Ranko. 2009. „Nemačka manjina Vojvodine u drugom svetskom ratu.“ In *Zavičaj na Dunavu*, ured. Vladimir Mitrović, 210-216. Novi Sad–Ulm: Muzej Vojvodine–Stiftung Donauschwabisches Zentralmuseum.
  63. Kovách, Géza. 1998. *A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848*. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár.
  64. Kovách, Géza. 2004. *Majláthfalva: Egy 185 éves telepés község története*. Arad: Concord Media Rt.
  65. Kőrösi, Henrik, László Szabó (ured.). 1912. *Az elemi népoktatás enciklopédiája II*. Budapest: Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet.
  66. Krauss, K. Peter. 2003. *Deutsche Auswanderer in Ungarn: Ansiedlung in der Herrschaft Bóly im 18. Jahrhundert*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
  67. Krauss, K. Peter. 2009. „Jedan prostor se budi: agrarna modernizacija i promena kultivisanog pejzaža do sredine XIX veka.“ In *Zavičaj na Dunavu*, ured. Vladimir Mitrović, 108-117. Novi Sad–Ulm: Muzej Vojvodine–Stiftung Donauschwabisches Zentralmuseum.
  68. Kristó, Gyula. 2002. *Szent István király*. Budapest: Neumann Kht. Kristó, Gyula: Szent István király. Neumann Kht., Budapest, 2002. 18. 05. 2014. <http://mek.oszk.hu/05000/05000/html/index.htm>
  69. Kulcsár, Krisztina. 2004. *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773*. Budapest: Gondolat–MOL.
  70. Куртовић Фолић, Нађа. 1984. „Неки проблеми заштите народног градитељства у војвођанским насељима са убрзаном урбанизацијом.“ In *Зборник радова са саветовања о заштити споменика народног градитељства*, ured. Радомир Станић, Ранко Финдрик, 104-108. Београд: Друштво конзерватора Србије.
  71. Kurtović Folić, Nađa. 1999. “Changing Identity of Serbian Villages Due to the Rapid Urbanisation.” In *Tusnad 1999: A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései: Népi építészeti örökség*, ured. Dorottya Makay, 178-181. Tusnad: Utilitas Könyvkiadó.

72. László, Mária és Antal László. 2009. „A magyar állam telepítési politikája és az erdélyi "hosszátelépítések" az első világháború előtti negyedszázadban.“ *Balkán Füzetek* különszám 2: 280-292. 18. 05. 2014.
http://old.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEperiodikak/balkanfuzetek/balkanfuzetek2009_2.pdf
73. Lazić, Veselin, Đorđe Čanadžić. 2000. Seoske i salašarskecrkve u Vojvodini. Novi Sad: Kulturno-istorijsko društvo PČESA.
74. Lefvr, Anri. 1980. Teorija prostora (izbor tekstova). *Treći program Radio Beograda* 2(45): 513-651.
75. Lipszky, János. 1808. Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confinium militarium magni item principatus Transylvaniae. Buda: Typ. Regiae Universitatis.
76. Macura, Milorad. 1948. „Zadružni domovi na teritoriju NR Srbije.“ *Arhitektura – mjesečnik za arhitekturu, urbanizam i primenjenu umetnost* 11/12(2): 27-32.
77. Malović, Gojko. 2008. „Savez agrarnih zajednica-zadruga u Vojvodini između dva svetska rata.“ *Istraživanja* 19: 211-253.
78. Марјановић, Милош. 1990. “Интегрални рурални развој на Чонопље код Сомбора.” *Зборник Матице српске за друштвене науке* 90: 113 -114.
79. Мицић, Милан а. 2013. *Особито је Александрово сазидано: о највећој колонији у Краљевини Југославији: (1921–1941)*. Житиште: Библиотека „Бранко Радичевић“.
80. Мицић, Милан б. 2013. *Развитак нових насеља у Банату (1921–1941)*. Нови Сад: Војвођанска академија наука и уметности.
81. Ministerium des Handels (ured.). 1849. *Deutsches Colonialwesen in Ungern und Siebenbürgen im achtzehnten und neunzehnten Jahrhunderte*. Wien: Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei.
82. Mitrović, Mirko. 2004. „Etnička slika Banata krajem XVIII i početkom XIX veka.“ *Istraživanja* 15:125-134.
83. Mitrović, Vladimir. 2010. *Arhitektura XX veka u Vojvodini*. Novi Sad: Akademska knjiga–Muzej savremene umetnosti Vojvodine.
84. Nagy, Lajos. 1828. *Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti Regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum*. Buda: Landerer.
85. Nikolić, Goran. 1996. „Nemci u Vojvodini između dva svetska rata: Formiranje nacionalnog identiteta.“ In *Jedan svet na Dunavu: razgovori i komentari*, ured. Nenad Stefanović, 139-158. Beograd: Tiker.
86. Obradović, Jovan (ured.). 1938. *Građevinsko zakonodavstvo: zakoni, uredbе, pravilnici, norme, uputstva. 1, Građevinski zakon: sa novim objašnjenjima, dopunama i uputstvima za uređenje i izgrađivanje naselja. Dodatak, Uputstva za izradu pravilnika za uređenje sela i ostali potrebni propisi za uređenje naselja uopšte*. Beograd: Planeta.
87. Ortutay, Gyula (ured.). 1979. *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. Budapest: Akadémiai Kiadó. 16. 05. 2014. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-40.html>

88. Павковић, Никола. 1998. „Религијски плурализам у Војводини: историјски преглед.“ *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 104/105: 225-254.
89. Penev, Goran. 2006. „Vojvođanske migracije tokom 1990-ih godina – više doseljenih, manje odseljenih.“ *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 121: 77-84.
90. Popov, M. Branislav. 1992. *Nemački zatvori i koncentracioni logori u Banatu 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
91. Поповић, Ј. Душан (ured.). 1939. *Војводина I: Од најстаријих времена до Велике сеобе*. Нови Сад: Историјско друштво у Новом Саду.
92. Поповић, Ј. Душан (ured.). 1940. *Војводина II: Од Велике сеобе 1690 до Темишварског сабора (1790)*. Нови Сад: Историјско друштво у Новом Саду.
93. Поповић, Ј. Душан. 1990. *Срби у Војводини 2: Од Карловачког мира 1699. до Темишварског сабора 1790*. Нови Сад: Матица Српска.
94. Поповић, Милош. 2001. *Верско-црквени живот Срба у Банату*. Зрењанин: Књижара Театар.
95. Пушић, Љубинко. 1993. „Просторно уређење као важан елемент интегралног развоја села.“ *Зборник Матице српске за друштвене науке* 90: 91-100.
96. Radovanović, Ratko. 2010. *Jedno banatsko raskršće civilizacija*. Žitište: Biblioteka „Branko Radičević“.
97. Román, András (ured.). 2002. *Karták könyve*. Budapest: ICOMOS – Magyar Nemzeti Bizottság.
98. Rauški, Ljubiša. 2001. *Srušene katoličke crkve u Banatu*. Novi Sad: Deutscher Verein „Donau“.
99. Ružić, Pavlo, Ivana Medica. 2011. „Tradicijski seoski identitet Istre – njegovo prepoznavanje i uključivanje u turistički proizvod.“ *Sociologija i prostor* 3(48): 479-504.
100. Silađi, Maria. 2011. „Javni prostori u Banatskim selima.“ In *Unapređenje strategije obnove i korišćenja javnih prostora u prostornom i urbanističkom planiranju i projektovanju*, ured. Nađa Kurtović Folić, 243-270. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu Fakultet tehničkih nauka.
101. Силађи, Марија. 2010. „Хоризонтална и вертикална регулација главних тргова у банатским селима.“ In *Зборник пете регионалне конференције о интегративној заштити*, уред. Савић, Јелена, 268-277. Бањалука: Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске.
102. Силађи, Марија. 2011. „Интерполација старо-ново у историјској структури банатских села током XX века.“ In *Зборник шесте регионалне конференције о интегративној заштити*, уред. Савић, Јелена, 124-136. Бањалука: Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске.
103. Silađi, Maria, Nađa Kurtović Folić. 2013. „The destiny of “temples” of culture in Banat villages today.“ In *Importance of Place – 5. International Conference on Hazard and Modern Heritage*, ured. Avramidou, Nina, Almir Causević, Neriman Rustenpasic, Aida Idrizbegović-Zgonić, 599-611. Sarajevo: Cicop BH.

104. Silađi, Maria. 2014. „Optimizacija ruralnog planiranja u cilju oživljavanja seoskih javnih prostora u Banatu.“ In *Optimizacija arhitektonskog i urbanističkog planiranja i projektovanja u funkciji održivog razvoja Srbije*, ured. Nađa Kurtović Folić, 509-534. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu Fakultet tehničkih nauka.
105. Силађи, Марија. 2013. „Нова Црња – Амбијентална вредност структуре насеља.“ *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 26: 77-85.
106. Симоновић, Ђорђе, Милорад Рибар. 1993. *Уређење сеоских територија и насеља: урбанизација села*. Београд: ИБИ – Инжењеринг и пројектовање.
107. Соро, Милош. 2002. *Банатски Деспотоваци: (Ernőháza–Ernsthausen)*. Зрењанин: Графикам.
108. Стојанов, Младен. 1986. „Село и култура села.“ *Зборник Матице српске за друштвене науке* 81: 9-36.
109. Sundhassen, Holm. 2009. Vojvodina, „Austrija u malom“. In *Zavičaj na Dunavu*, ured. Vladimir Mitrović, 98-107. Novi Sad–Ulm: Muzej Vojvodine–Stiftung Donauschwabisches Zentralmuseum.
110. Szabó, István. 1969. *A középkori magyar falu*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
111. Szabó, Orsolya. 2007. „Kettős identitás? Budapest és Piliscsév szlovák közösségei.“ In *Változatok a kettős identitásra: Kisebbségi léhelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében*, ured. Györgyi Bindorffer, 63-109. Budapest: Godolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 20. 02. 2015. <http://www.kisebbségkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/357.pdf>
112. Szentkláray, Jenő. 1879. *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből*. Temesvár: Csanád Egyházmegyei Könyvnyomda.
113. Szentkláray, Jenő. 1909. *Mercy kormánzata a temesi bánóságban: újabb részletek Délmagyarország XVIII. századi történetéhez*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
114. Szilágyi, Mária a. 2013. *Fényben és árnyékban: Magyarcsernye építészetének fénykora és hanyatlása*. Újvidék: Forum.
115. Szilágyi, Mária b. 2013. „Magyarcsernye–Egy bánáti falu történetének írott és (tér)képi forrásai.“ *Létünk Virtuális* (43) 145-167.
116. Szilágyi, Mária, Anica Tufegdžić. 2014. „Az uradalmi majorok épületállománya a zombolyai Cekonics-birtok példáján.“ *Létünk* 2 (44): 139-160.
117. Szilágyi, Mária, Аница Туфегџић. 2014. Заборављено наслеђе/Elfeledett örökség/Vergessenes Erbe: Градитељско наслеђе имања Жомбољ породице Чекоњић/A Csekonics család zombolyai uradalmának épített öröksége/Das Bauerbe des Csekonics-Gutes in Hatzfeld. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду Факултет техничких наука.
118. Шећеров, Велимир, Богдан Лукић, Александар Ђорђевић. 2007. „Обнова села у просторним плановима општина–пример ППО Суботица.“ *Гласник Српског географског друштва* 2: 133-141.
119. Шкаламбера, Жељко. 1969. „Обнова “српског стила“ у архитектури.“ *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 5: 1-49.

120. Štraus, Ivan. 1991. *Arhitektura Jugoslavije: 1945–1990*. Sarajevo: Svijetlost.
121. Šušvar, Slobodan. 2005. „Slobodno vrijeme u seoskoj sredini.“ *Sociologija sela* 4(43) 899-930.
122. Tamáska, Máté. 2011. *A vidéki tér emlékezete*. Budapest: Martin Opitz Kiadó.
123. Tátrai, Zsuzsanna, Erika Karácsony Molnár. 1997. *Jeles napok, ünnepi szokások*. Budapest: Mezőgazda–Planétás.
124. Тепавчевић, Бојан. 2008. *Тргови у Војводини: Морфогенеза, физичка структура и функције*. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду Факултет техничких наука.
125. Tomić, Pavle. 1981. *Opština Žitište*. Žitište–Novi Sad: Opština–Prirodno-matematički fakultet Institut za geografiju.
126. Томић, Павле, Јован Ромелић, Душан Јарић, Јован Плавша, Слободан Марковић. 1995. Општина Сечањ. Нови Сад: Природно-математички факултет Институт за географију.
127. Vályi, András. 1796. *Magyar Országának leírása I*. Buda: A Magyar Universitásnak Betűivel.
128. Várady, Imre. 2012. *Napló II.: 1943–1957*. Újvidék: Forum.
129. Vujović, Sreten. 2004. „Crnogorsko selo u tranziciji.“ In *Selo u Crnoj Gori*, ured. Petar Vlahović, 91-109. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
130. Zétényi, András. 2012. „Michael Foucault állambölcselete.“ *Jogelméleti szemle* 4. 30. 10. 2012. <http://jesz.ajk.elte.hu/zetenyi24.html>
131. Zite, Kamilo. 1967. *Umetničko oblikovanje gradova*. Beograd: Građevinska knjiga.

INTERNET IZVORI

1. Banaterra. 2006. *Aradac*. 06. 02. 2015. <http://www.banaterra.eu/srpski/A/aradac/>
2. Banaterra. 2006. *Banatski Despotovac*. 06. 02. 2015. <http://www.banaterra.eu/srpski/B/banatski%20despotovac/>
3. Banaterra. 2006. *Orlovat*. 06. 02. 2015. <http://banaterra.eu/srpski/O/orlovat/index.htm>
4. Banaterra. 2006. *Stajicevo*. 06. 02. 2015. <http://www.banaterra.eu/srpski/S/stajicevo/index.htm>
5. Banaterra. Mosesku, Valeri. 2006–2015. *Parohija rumunske pravoslavne crkve Sutjeska-Sarča*. 06. 02. 2015. http://www.banaterra.eu/srpski_nou/parohija-rumunske-pravoslavne-crkve-sutjeska-sarca
6. *Danube-Swabians–Maps Ernsthäusen*. 06. 02. 2015. <http://www.danube-swabians.org/Maps/Ernsthäusen/OLDSCSAN/TileGroup0/0-0-0.jpg>
7. Delcampe. 1903. *Begaszentgyörgy*. 03. 02. 2015. <http://www.delcampe.net/page/item/id,242233808,var,Serbia--GRUSS-aus-BEGA-SZENT-GYORGY--Geschäftslokal-Ploczar-J-Parkreszlet-to-Sannicolau-Mare-ROMANIA-1903-,language,E.html>
8. Delcampe. 1906. *Botoș–Bótos*. 03. 02. 2015. <http://www.delcampe.net/page/item/id,111451085,var,BotosBotos1906Banat,language,E.html>
9. Delcampe. 1912. *Sutjeska-Sarča-Szárcsa*. 03. 02. 2015. <http://www.delcampe.net/page/item/id,253200118,var,Sutjeska-Sarca-Szarcsa-cc-a-1912-2472,language,E.html>

10. Delcampe. 1975. *Krajišnik*. 03. 02. 2015.
[http://www.delcampe.net/page/item/id,220037988,var,KRAJISNIK-
STEFANFOLD-ISTVANFOLDE-1975,language,E.html](http://www.delcampe.net/page/item/id,220037988,var,KRAJISNIK-STEFANSFELD-STEFANFOLD-ISTVANFOLDE-1975,language,E.html)
11. *Deutschzerne–Map*. 01.12.2014.
<http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com/~deutschzerne/Files/MapA.jpg>
12. Encyklopedia Humana Hungarica. 1999. *Kereszt és félhold: A török kor Magyarországon (1526–1699)*. , 25. 07. 2014. 5. CD-Rom. <http://mek.oszk.hu/01800/01885/html/>
13. Drašković, Radoje (ured.). 1998–2004. *Orao–prve orlovatske novine*. 09. 03. 2015.
http://www.intercomm.co.rs/ic_novine/orao-orlovat/
14. Építészforum. Remeczki, Rita, Szloszjár György. 2008. *Faluközpont fejlesztések, rip-ROPI*. 25. 01. 2015. <http://epiteszforum.hu/falukozpont-fejlesztések-rip-rop>
15. Foucolt, Michel. Interview. 1982. *Sex, Macht und die Politik der Identität*. 24. 10. 2012.
http://www.copyriot.com/diskus/3_99/7.htm
16. Gabrity Molnár, Irén. 2015. *Lukácsfalva*. 07. 03. 2015.
<http://gabritymolnariren.com/Lukacsfalva.pdf>
17. Helytörténet. 1900. *Klek/Bégafő*. 15. 02. 2015. [http://helytortenet.com/klek-begafo-1900-regi-
kepeslap](http://helytortenet.com/klek-begafo-1900-regi-kepeslap)
18. Hungaricana Képeslapok. 1891. *Magyarszentmihály*. 04. 02. 2015.
[http://postcards.hungaricana.hu/hu/62705/?query=SZO%3D%28magyarszentmih%C3%A1ly%
29](http://postcards.hungaricana.hu/hu/62705/?query=SZO%3D%28magyarszentmih%C3%A1ly%29)
19. Hungaricana Képeslapok. 1899. *Perlez*. 04.02. 2015.
[http://postcards.hungaricana.hu/hu/search/results/?simple=1&query=SZO%3D%28perlasz%2
9](http://postcards.hungaricana.hu/hu/search/results/?simple=1&query=SZO%3D%28perlasz%29)
20. Hungaricana Képeslapok. 1906. *Kumánd*. 04.02. 2015.
[http://postcards.hungaricana.hu/hu/search/results/?simple=1&query=SZO%3D%28kum%C3%
A1nr%C3%B3%29](http://postcards.hungaricana.hu/hu/search/results/?simple=1&query=SZO%3D%28kum%C3%A1nr%C3%B3%29)
21. Hungaricana Képeslapok. 1914. *Szárcsa*. 04.02. 2015.
<http://postcards.hungaricana.hu/hu/188362/?query=SZO%3D%28sz%C3%A1rcsa%29>
22. Hungaricana Képeslapok. 1915. *Németelemér*. 04.02. 2015.
[http://postcards.hungaricana.hu/hu/72546/?query=SZO%3D%28n%C3%A9metellem%C3%A9
r%29](http://postcards.hungaricana.hu/hu/72546/?query=SZO%3D%28n%C3%A9metellem%C3%A9r%29)
23. Hungaricana Képeslapok. 1917. *Torontálszécsány*. 04.02. 2015.
[http://postcards.hungaricana.hu/hu/225938/?query=SZO%3D%28toront%C3%A1lsz%C3%A9
cs%C3%A1ny%29](http://postcards.hungaricana.hu/hu/225938/?query=SZO%3D%28toront%C3%A1lsz%C3%A9cs%C3%A1ny%29)
24. I love Zrenjanin. Slavić, Zoran. 2013. *Farkaždin-selo kome su vukovi u imenu*. 04.02. 2015.
<http://ilovezrenjanin.com/aktuelno/farkazdin-selo-kome-su-vukovi-u-imenu/>
25. I love Zrenjanin. Bošnjak, Dejan. 2014. *Banat je kao priča: Kumane i Kumančani*. 04.02. 2015.
<http://ilovezrenjanin.com/tag/kumane/>
26. Konstantin Egyetem Nyitra. Hungarisztikai Tanszék. 2000. *A keresztény eszme megjelenése a középkori magyar törvényhozásban*. 18. 05. 2014. <http://www.angelfire.com/zine/pantagruel/>

27. Kulturraum Banat. Packi, Elisabeth. 2009. *Die ansiedlung der banater Schwaben*. 20. 07. 2014. <http://www.kulturraum-banat.de/Banat/Ansiedlung/Ansiedlung.pdf>
28. Lazarevo. 2011. *Osnovna škola Slavko Rodić – Lazarevo*. 05. 02. 2015. http://www.oslazarevo.edu.rs/cms/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=108
29. *Lazarfeld–Plan*. 13. 03. 2015. <http://lazarfeld.im-banat.eu/Lazbilder/Planhipfel.JPG>
Magyarország történeti földrajza 04. 01. 2015.
https://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=10&cad=rja&uact=8&ved=0CFkQFjAJ&url=http%3A%2F%2Felte.pene.hu%2Ffe107_files%2Fdownloads%2Fdownload.php%3Ffname%3D.%2F5.felev%2FMagyarorszag%2520tarsadalmi-gazdasagi%2520foldrajza%2Feloadasok_2009%2FMagyar_09_2.ppt&ei=G0uuVIGVCaT_ygP_1IDQDA&usq=AFQjCNEE5_fSI5xqGhvvjauPrtPKgejSQw&sig2=ZVjaJ7i_HQldFuchgwtaJg&bvm=bv.83339334,d.bGQ
30. *Mesna zajednica Lazarevo*. 13. 03. 2015. <http://www.lazarevo.rs/2012-03-30-18-03-31>
31. Múlt-kor – Történelmi portál. Pálffy, Géza. 2001. *A másfél évszázadnyi török uralom mérlege*. 12. 08. 2013. http://mult-kor.hu/20010915_a_masfel_evszazadnyi_torok_uralom_merlege
NMR Info. 2010. *Modoš – Jaša Tomić – monografija*. 02. 02. 2015. <http://www.jasatomic.org/monografija/>
32. Opština Nova Crnja. *Aleksandrovo*. 20. 02. 2015. <http://www.sonovacrnja.org.rs/index.php/lat/opstina-lat/mzc/42-kategorije-latinica/opstina-lat/mesne-zajednice-lat/57-2013-04-02-14-59-04>
33. Podunavske Švabe. 1998. *Neki podaci o Nemcima u Vojvodini*. 09. 12. 2012 http://www.dvstimme.org.rs/donauschwaben_yu.htm
34. Poljosfera. 2014. *I Pardanj i Bardan i Nemet Pardanj i Ninićevo i Međa*. 20. 03. 2015. <http://www.poljosfera.rs/price/naselja-u-banatu/30-i-pardanj-i-bardan-i-nemet-pardanj-i-ninicevo-i-meda>
35. Revolutionär sozialistische organisation. Jovanović, Miodrag. 1999. *Titoizam i sukob u bivšoj Jugoslaviji*. 04.06. 2014. <http://www.sozialismus.net//content/view/full/847/205/>
36. Rudolfsgnad–Banat. 2015. *Die Ansiedlung*. 20. 02. 2015. <http://www.rudolfsgnad-banat.de/chronik-und-mehr/die-ansiedlung>
37. *Rudolfsgnad–Townplan*. 20. 02. 2015. <http://www.rudolfsgnad.net/townplan.htm>
38. Siklós László. 2015. *Falurombolás a kezdetektől napjainkig*. 04. 03. 2015. <http://www.sikloslaszlo.hu/falurombolas-a-kezdetektol-napjainkig/>
39. Srpska pravoslavna eparhija banatska – *Banatsko Karađorđevo*. 20. 03. 2015. <http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/zitistansko-namesnistvo/banatsko-karadjordjevo/#more-580>
40. Srpska pravoslavna eparhija banatska – *Banatsko Višnjićevo*. 20. 03. 2015. <http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/secanjsko-namesnistvo/banatsko-visnjicevo/>
41. Srpska pravoslavna eparhija banatska – *Boka*. 05. 02. 2015. <http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/secanjsko-namesnistvo/boka/#more-752>

42. Srpska pravoslavna eparhija banatska – *Čestereg*. 20. 03. 2015.
<http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/zitistansko-namesnistvo/cestereg/#more-596>
43. Srpska pravoslavna eparhija banatska – *Farkaždin*. 05. 02. 2015.
<http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/perlesko-namesnistvo/farkazdin/#more-723>
44. Srpska pravoslavna eparhija banatska – *Lazarevo*. 05. 02. 2015.
<http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/zrenjaninsko-namesnistvo/lazarevo/#more-610>
45. Srpska pravoslavna eparhija banatska – *Lukino Selo*. 05. 02. 2015.
<http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/perlesko-namesnistvo/lukino-selo/#more-614>
46. Srpska pravoslavna eparhija banatska – *Melenci*. 05. 02. 2015.
<http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/novobecejsko-namesnistvo/melenci/#more-679>
47. Srpska pravoslavna eparhija banatska – *Perlez*. 09. 03. 2015.
<http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/perlesko-namesnistvo/perlez/#more-616>
48. Srpska pravoslavna eparhija banatska – *Tomaševac*. 05. 02. 2015.
<http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/crepajsko-namesnistvo/tomasevac/#more-772>
49. Szatmár. 2013. *Romániában 25 éve jelentették be a falurombolási tervet*. 06. 03. 2015.
http://www.szatmar.ro/Romaniaban_25_eve_jelentettek_be_a_falurombolasi_tervet/hirek/57847
50. Upoznaj Srbiju. 2013. *Melenci*. 05. 03. 2015. <http://www.upoznajsrbiju.co.rs/mesto/melenci-133>
51. Vortrag vor dem Architektursalon Kassel. Hofmann, M. Ludwig. 2003. *Macht und Raum- Eine Besichtigung moderner Architektur mit Michel Foucault*. 30. 10. 2012.
http://www.architektursalon-kassel.de/Martin_Hofmann.pdf

POPIS I POREKLO ILUSTRACIJA

1. Slika 1: Selo zbijenog tipa – Térpont. 2011. *A települések osztályozási szempontjai*. 04. 10. 2014. <http://www.terport.hu/telepulesek/telepulestipusok>
2. Slika 2: Linearno selo – Térpont. 2011. *A települések osztályozási szempontjai*. 04. 10. 2014. <http://www.terport.hu/telepulesek/telepulestipusok>
3. Slika 3: Idealna rekonstrukcija ranog srednjevekovnog sela – Térpont. 2011. *A települések osztályozási szempontjai*. 04. 10. 2014. <http://www.terport.hu/telepulesek/telepulestipusok>
4. Slika 4: Uništavanje sela u tursko doba – Hegyi, Klára. 1982. *Egy világbirodalom végvidékén*. Budapest: Gondolat Kiadó. 194.
5. Slika 5: Zemunice u turskom periodu na području Vojvodine – Поповић, Ј. Душан (ured.). 1939. *Војводина I: Од најстаријих времена до Велике сеобе*. Нови Сад: Историјско друштво у Новом Саду. 277.
6. Slika 6: Mađarsko selo u turskom period – Hegyi, Klára. 1982. *Egy világbirodalom végvidékén*. Budapest: Gondolat Kiadó. 202.
7. Slika 7: Karl VI – Gesellschaft für Reichskammergerichtsforschungen. *Karl VI*. 12. 06. 2014. <http://www.reichskammergericht.de/images/karl.jpg>

8. Slika 8: Klaudius Mersi – The Dilbernator. 2006. *Count Claudius Florimund Mercy*. 12. 06. 2014. <http://dilbernator.blogspot.com/2006/05/count-claudius-florimund-mercy-first.html>
9. Slika 9: Eugen Savojski – CommonsWikimedia. 2013. *Eugen von Savoyen by Bernhard Vogel*. 12. 06. 2014. http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Eugen_von_Savoyen_by_Bernhard_Vogel.jpg
10. Slika 10: Današnja teritorija Srednjeg Banata na Mersijevoj mapi – Szentkláray, Jenő. 1879. *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből*. Temesvár: Csanád-egyházmegyei könyvnyomda. Melléklet
11. Slika 11: Neuređeno naselje Boldor – MNL OL S1 No 0021
12. Slika 12: Marija Terezija – En.Wikipedia. 2015. *Maria Theresa*. 17. 04. 2015. http://en.wikipedia.org/wiki/Maria_Theresa
13. Slika 13: Tipski projekat kolonističke kuće – Grisselini, Franz. 1967. *Aus dem Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banat in Briefen 1716–1778*. München: Südostdeutsches Kulturwerk. Beilagen
14. Slika 14: Administrativna podela Banata – vojne granice – Bak, Borbála. 2008. *Magyarország történeti topográfiája*. Budapest: História MTA Történettudományi Intézete. Melléklet
15. Slika 15: Selo Rekaš (Rekaş) na drugom vojnom premeru – Mapire. *The Second Military Survey – Rekaş*. 10. 12. 2014. <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>
16. Slika 16: Recaş – pravilno selo na pokrenutom terenu – Panoramio. Andrei Cernea. *Rekaş*. 20. 12. 2014. http://www.panoramio.com/user/4028740?with_photo_id=38065564
17. Slika 17: Velike močvare na mestu nekadašnjeg srednjovekovnog sela Čestereg – MNL OL S1 No 0082/ 1-3
18. Slika 18: Jozef II – Parameter. Kultúra. 2010. *II. József jobbagyrendelete 225. éve született*. 20. 12. 2014. <http://www.parameter.sk/rovat/kultura/2010/08/20/ii-jozsef-jobbagyrendelete-225-eve-szuletett>
19. Slika 19: Detalj maršrute putovanja Jozefa II – Kulcsár, Krisztina. 2004. *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773*. Budapest: Gondolat–MOL. Melléklet
20. Slika 20: Srpski i Novi Itebej u doba Jozefa II – MNL OL S1 No 0234/ 2-7 Felő/Alsóittebé
21. Slika 21: Žombolj i SrpskaCrnja – uredjeno i neuredjeno naselje krajem XVIII veka – OSZK TK 2 209/Térképtár ST 66
22. Slika 22: Car Franc – Gentelments Gazette. 2014. *Franz II*. 30. 10. 2014. <http://www.gentlemansgazette.com/brooks-brothers-history/>
23. Slika 23: Car Ferdinand – EnWikipedia. *Ferdinand I of Austria*. 30. 10. 2014. http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b4/Kaiser_Ferdinand_I_von_%C3%96sterreich_in_ungarischer_Adjustierung_mit_Ordensschmuck_c1830.jpg
24. Slika 24: Franc Jozef – Mindserpent. *Fancis Joseph I of Austria*. 30. 10. 2014. http://www.mindserpent.com/American_History/foreign/germany/monarchs/monarch/Franz_Joseph_I_of_Austria.html

25. Slika 25: Knićanin na drugom vojnom premeru – Mapire. *The Second Military Survey – Knićanin*. 10. 12. 2014.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>
26. Slika 26: Mužlja (danas deo Zrenjanina) na mapi sa početka XX veka – Mapire. Hungarian Kingdom – *Mužlja*“ 10. 12. 2014.
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512
27. Slika 27: Novi Žednik u Bačkoj – naselje osnovano tokom prve agrarne reforme – Gostović, Marko. 1989. *Uređenje seoske teritorije*. Beograd: Naučna knjiga–Građevinski fakultet. 64.
28. Slika 28: Teritorija Banata pod nemačkom okupacijom – Janjetović, Zoran. 2012. „Borders of the German occupation zone in Serbia 1941–1944.” *Recueil de Travaux 2* (62): 106.
29. Slika 29: Molidorf – mapa crtana po sećanju nekadašnjih nemačkih stanovnika – Molidorf. *Molidorf House Map*. 20. 02. 2015.
<http://www.molidorf.com/images/MolidorfHouseMapSmall.jpg>
30. Slika 30: Plan novog naselja nakon Drugog svetskog rata – AV F 187 468-491
31. Slika 31: Mikro naselje izbeglica u Banatskom Karađorđevu – Slika autora
32. Slika 32: Crkva u polurušenom stanju u Sutjesci – PZZZSK fotodokumentacija – Sutjeska, 1959
33. Slika 33: Čorda – selo pre uređenja – Imrédi Molnár, László. 1958. „A magyar kamara térképező munkálatai a Temesközben 1780-tól 1859-ig. *Térképtudományi tanulmányok* 1956/1958: 33.
34. Slika 34: Čorda posle uređenja – crkva kao polazište premeravanja – Imrédi Molnár, László. 1958. „A magyar kamara térképező munkálatai a Temesközben 1780-tól 1859-ig. *Térképtudományi tanulmányok* 1956/1958: 22.
35. Slika 35: Javni prostor u selu Knićanin – IAZ F 1 A 13 Plan novonaseljenog mesta Knićanin
36. Slika 36: Javni prostor savršeno se uklapa u seosku matricu – Molin – IAZ F 1 E 64 Molin – situacioni nacrt opštine, 1932
37. Slika 37: Kružni trg i kružni oblika naselja – Šarlotenburg (Charlottenburg) – MNL OL S1 No 102/3
38. Slika 38: Seoski trg na raskrsnici dve ulice u Kumanu – IAZ F 1 E 78 Kumane, 1932
39. Slika 39: Plan idealnog sela iz 1929. godine – Симоновић, Ђорђе, Милорад Рибар. 1993. *Уређење сеоских територија и насеља: урбанизација села*. Београд: ИБИ – Инжењеринг и пројектовање. 132.
40. Slika 40: Plan centra naselja nakon Drugog svetskog rata u selu Lokve – AV 238 4
41. Slika 41: Uređenje seoskog parka u radnim akcijama u 1960-im godinama – Достанић, Миодраг, Миле Марков. 2002. *То је Тараш: хроника дуговечног села*. Тараш: Месна зајеница. 134.
42. Slika 42: Javni prostor na planog novog naselja nakon Drugog svetskog rata – AV F 187 468-491
43. Slika 43: Urbanistički plan rekonstrukcije naselja – *Predlog urbanističkog plana rekonstrukcije naselja Nova Crnja 1960*. Zrenjanin: Janjetov, Rada.

44. Slika 44: Pijaca u Novoj Crnji – vraćena stara funkcija – Slika autora
45. Slika 45: Nove saobraćajne površine – Slika autora
46. Slika 46: Centar sela u Žitištu – Slika autora
47. Slika 47: Centar sela u Kleku – Slika autora
48. Slika 48: Javni prostor sela označen kao pijačni trg – AV F 373 468 Bačko Gradište, 1883.
49. Slika 49: Vašar na glavnom trgu u Debeljači – Göncz, József, Béla Bognár. 2005. Szép Délvidékünk történelmi képeslapokon 1897–1945. Sopron: Szép Sopronunk Kiadó. 122.
50. Slika 50: Crkveni rituali na javnom prostoru - procedura sahrane u Lazarevu – Lazarfeld im Banat. *Alte Fotos – Die alte Schule im Hindergrund*. 24. 11. 2014. http://lazarfeld.im-banat.eu/Laz_AlteFotos.htm
51. Slika 51: Krčma na javnom prostoru sela u Perlezu – Göncz, József, Béla Bognár. 2005. Szép Délvidékünk történelmi képeslapokon 1897–1945. Sopron: Szép Sopronunk Kiadó. 138.
52. Slika 52: Igra Rumuna na glavnom trgu u Ečkoj – Gazdag, Ervin, Miron Grgić, Vasilije Novak. 2012. *Ečka: mala istorija Banata*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“. 80.
53. Slika 53: Vešanje za vreme rata u Pančevu – Vladimir Mitrović (ured.). 2009. *Zavičaj na Dunavu*. Novi Sad–Ulm: Muzej Vojvodine–Stiftung Donauschwabisches Zentralmuseum. 66.
54. Slika 54: Slovakinje u selu Selenča u Bačkoj, 1965. godine – Vladimir Mitrović (ured.). 2009. *Zavičaj na Dunavu*. Novi Sad–Ulm: Muzej Vojvodine–Stiftung Donauschwabisches Zentralmuseum. 158.
55. Slika 55: U socijalizmu izmeštena, danas napuštena pijaca u Novoj Crnji – Slika autora
56. Slika 56: Dan mladosti – Nova Crnja – Arhiv porodice Silađi
57. Slika 57: Dan mladosti – Banatski Despotovac – Соро, Милош. 2002. *Банатски Деспотовац: (Ernőháza–Ernsthausen)*. Зрењанин: Графикам. 51.
58. Slika 58: Parking prostori u selima – Slika autora
59. Slika 59: Slava sela u Srpskom Itebeju – Slika autora
60. Slika 60: Mimohod oko crkve prilikom verskog praznika u Novoj Crnji – Slika Eržebet Nađ
61. Slika 61: Namena parcela oko glavnog trga – Kačarevo – Vladimir Mitrović (ured.). 2009. *Zavičaj na Dunavu*. Novi Sad–Ulm: Muzej Vojvodine–Stiftung Donauschwabisches Zentralmuseum. 114.
62. Slika 62: Skica crkve na mapi naselja Božor (Bozsor) – MNL OL S 1 No 0022/4
63. Slika 63: Crkve raznih konfesija na javnom prostoru u Vojlovici – Göncz, József, Béla Bognár. 2005. Szép Délvidékünk történelmi képeslapokon 1897–1945. Sopron: Szép Sopronunk Kiadó. 153.
64. Slika 64: Projekat crkve iz XVIII veka u mestu Sakalhaza (Săcălaz) – Volkmann, Swantje. 2001. *Die Architektur des 18. Jahrhunderts im Temescher Banat*. (Doktorska disertacija) Heidelberg: Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg Philosophisch-Historische Fakultät, Kunsthistorisches Institut. 556.
65. Slika 65: Evangelistička crkva u Belom Blatu – ZZZSKZ fotodokumentacija – Belo Blato
66. Slika 66: Škola sa tornjem, izgrađena početkom XIX veka u današnjem Novom Miloševu (Karlova) – Бешлин, Миливој. 2013. Градитељско наслеђе Новог Милошева. Зрењанин–

- Ново Милошево: Завод за заштиту споменика културе–Удружење за неговање традиције. 32.
67. Slika 67: Tipski projekat škole sa početka XIX veka – Atanacković-Jeličić, Jelena. 2006. *Razvoj i transformacije arhitekture školskih zgrada u Vojvodini od XVIII veka do 2005. godine.* (Doktorska disertacija) Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu Fakultet tehničkih nauka. 124.
  68. Slika 68: Zgrada opštine bez posebih obeležja u Glogonju – Göncz, József, Béla Bognár. 2005. *Szép Délvidékünk történelmi képeslapokon 1897–1945.* Sopron: Szép Sopronunk Kiadó. 153.
  69. Slika 69: Vojna zgrada u Boki – PZZZSK fotodokumentacija – Boka, 1977
  70. Slika 70: Kuća beležnika na seoskom trgu – Göncz, József, Béla Bognár. 2005. *Szép Délvidékünk történelmi képeslapokon 1897–1945.* Sopron: Szép Sopronunk Kiadó. 153.
  71. Slika 71: Hotel u Sutjesci početkom XX veka – Hungaricana Képeslapok. 1914. *Szárcsa.* 04.02. 2015.
<http://postcards.hungaricana.hu/hu/188362/?query=SZO%3D%28sz%C3%A1rcsa%29>
  72. Slika 72: Krčma u sklopu javnog prostora u Krajišniku – Hungaricana Képeslapok. 1891. *Krajišnik.* 04. 02. 2015. <http://postcards.hungaricana.hu/hu/view/front/205825/>
  73. Slika 73: Prodavnica u sklopu javnog prostora u Jaša Tomiću – Göncz, József, Béla Bognár. 2005. *Szép Délvidékünk történelmi képeslapokon 1897–1945.* Sopron: Szép Sopronunk Kiadó. 131.
  74. Slika 74: Katolička crkva u Radojevu – PZZZSK fotodokumentacija – Radojevo, 1960
  75. Slika 75: Evangelistička crkva u Ostojićevu – OŠ „Dr Tihomir Ostojić“ Ostojićevo. 2013. *Ostojićevo, selo Poljaka staro osam vekova.* 17. 10. 2014.
<https://osdrthomirostojic.files.wordpress.com/2014/01/evangelistic48dka-crkva.jpg?w=228&h=300>
  76. Slika 76: Crkva u Vojvoda Stepi krajem 1930-ih godina – Mitrović, Vladimir. 2010. *Arhitektura XX veka u Vojvodini.* Novi Sad: Akademska knjiga–Muzej savremene umetnosti Vojvodine. 56.
  77. Slika 77: Projekat crkve u Stajićevu – AV F 126 V 351 2/36
  78. Slika 78: Školsko dvorište u sklopu javnog prostora sela – Arhiv porodice Deak
  79. Slika 79: Projekat sokolskog doma u Đali – AV F 126 V 350 23/35
  80. Slika 80: Nekadašnja katolička crkva u Mastortu – Erős, Lajos. 1993. *Adalékok a Zrenjanini-Nagybecskereki Egyházmegye történetéhez.* Kisorosz: Kisoroszi Római Katolikus Plébániahivatal. 438.
  81. Slika 81: Pravoslavna crkva u Šurjanu – PZZZSK fotodokumentacija – Šurjan, 1959
  82. Slika 82: Razglednica Mokrina iz perioda socijalizma – Slike mog SFRJ detinjstva. Pisci. Miroslav Antić. 26. 02. 2015. <https://slikemogdetinjstva.wordpress.com/pisci/miroslav-antic/>
  83. Slika 83: Centar sela u Krajišniku – Slika autora
  84. Slika 84: Novi objekat škole u Lazarevu – Slika autora
  85. Slika 85: Novi objekat škole u Tomaševcu – Slika autora
  86. Slika: Zgrada opštine u Žitištu – Slika autora

87. Slika 87: Plan elektrifikacije – javni prostor sa zgradom opštine u Molinu – IAZ F 1 E 103 Molin, 1936
88. Slika 88: Seoski bioskop u prostorijama krčme u Novoj Crnji – Arhiv porodice Silađi
89. Slika 89: Tipski projekat zadružnog doma u Uljmi – AV F 238 4
90. Slika 90: Situacija javnog prostora sela sa označenom mestom seljačke radne zadruge – Čestereg – AV F 238 4
91. Slika 91: Kolektivno stanovanje i drugi sadržaji u Ravnom Topolovcu – Slika autora
92. Slika 92: Pošta u Novoj Crnji – Slika autora
93. Slika 93: Pošta u Konaku – Slika autora
94. Slika 94: Vatrogasni dom u Novoj Crnji – Slika autora
95. Slika 95: Vatrogasni dom u Banatskoj Topoli – Slika autora
96. Slika 96: Zdravstvena stanica u Banatskom Despotovcu – Slika autora
97. Slika 97: Pošta u Banatskom Dvoru – Slika autora
98. Slika 98: Zdravstvena stanica u Kleku – Slika autora
99. Slika 99: Mesna zajednica u Kleku – Slika autora
100. Slika 100: Dom kulture u Toraku pre obnove – PZZZSK fotodokumentacija
101. Slika 101: Obnovljen dom kulture u Toraku – Slika autora
102. Slika 102: Pravoslavna crkva u izgradnji u Lazarevu – Slika autora
103. Slika 103: Pravoslavna crkva u Kleku – Slika autora
104. Slika 104: Toranj crkve u Banatskom Dvoru – Slika autora
105. Slika 105: Nova crkva u mestu Busenje – Slika autora
106. Slika 106: Pravoslavna crkva u Tomaševcu - spomenik kulture – Slika autora
107. Slika 107: Katolička crkva u Tordi – ispoljavanje društvenog ukusa – Slika autora
108. Slika 108: Utakmica u fiskulturnoj sali u Novoj Crnji – Slika Eržebet Šveler
109. Slika 109: Zgrada mesne zajednice i mesne kancelarije u Banatskom Despotovcu – Slika autora
110. Slika 110: Izgradnja objekta mesne zajednice i mesne kancelarije u Toraku – Slika autora
111. Slika 111: Obnovljen dom kulture u Tobi – Slika autora
112. Slika 112: Veselje u domu kulture u Mihajlovu – Slika Izabela Kiš
113. Slika 113: Dom kulture u Žitištu – Slika autora
114. Slika 114: Dom kulture u Tarašu – Slika autora
115. Slika 115: Napuštena zgrada hotel u centru Botoša – Slika autora
116. Slika 116: Napušten objekat škole u Hetinu – Slika autora
117. Slika 117: Prodavnica u tradicionalnom objektu u Boki – Slika autora
118. Slika 118: Javni prostor bez popločanja – Arhiv porodica Bering i Fabian
119. Slika 119: Statua Jovana Nepomukog na javnom prostoru – Arhiv porodice Biači
120. Slika 120: Milenijumski spomenik u Jaša Tomiću – Borovszky, Samu. 1911. *Torontál vármegye*. Budapest: Országos Monográfia Társaság.80.
121. Slika 121: Baza krsta u selu Boka – znak zahvalnosti Bogu što je spasio stanovništvo prilikom poplave – Slika autora

122. Slika 122: Park u centru naselja u Jaše Tomiću – Banaterra. 2006. *Jaša Tomić*. 06. 02. 2015. <http://www.banaterra.eu/srpski/monografija/jasa%20tomic/>
123. Slika 123: Spomen obeležje u Kleku – Slika autora
124. Slika 124: Statua narodnom heroju u Boki – Slika autora
125. Slika 125: Žitište – popločanje javnog prostora trga – Slika autora
126. Slika 126: Nedovršeni radovi – popločanje javnog prostora u Tomaševcu – Slika autora
127. Slika 127: Nova skulptura u Žitištu – Slika autora
128. Slika 128: Skulptura u Tordi – Youtube. Toronttorda. 04. 02. 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=ouA5bxLeDNw>
129. Slika 129: Česma na trgu u Toraku – Slika autora
130. Slika 130: Česma u Novom Itebeju – Slika autora
131. Slika 131: Fontana u Banatskom Despotovcu – Slika autora
132. Slika 132: Fontana u Knićaninu – Slika autora
133. Slika 133: Nagomilavanje vertikalnih akcenata u Hetinu – Slika autora
134. Slika 134: Javni prostor u selu Kibekhaza (Kübekháza) za vreme socializma – *Kübekhaza*. Múlt. 03. 03. 2015. http://www.kubekhaza.hu/index.php?page=mult_1944
135. Slika 135: Prodavnica podignuta u socializmu u naselju Apatfalva (Apátfalva) – Around. Tóth, László. *Apátfalva*. 03. 03. 2015. <http://aroundguides.com/13774804>
136. Slika 136: Nova, već zatvorena škola u selu Gelše – Slika Gabora Kerner
137. Slika 137: Uređen javni prostor u selu Ujsentivan (Újszentiván) – Panoramio. *Újszentiván*. 03. 03. 2015. <http://www.panoramio.com/user/8318020>
138. Slika: Slava sela u selu Bezered (Bezeréd) – spomenik palim borcima i napuštena školska zgrada – Slika Gabora Kerner
139. Slika 139: Zgrada opštine u naselju Ujsentivan – Panoramio. *Újszentiván*. 03. 03. 2015. <http://www.panoramio.com/user/8318020>
140. Slika 140: Spomenik palim borcima Prvog svetskog rata u Teremia Mare – Mapcarta. *Teremia Mare*. 03. 03. 2015. <http://mapcarta.com/13676140>
141. Slika 141: Majlatska nedelja – Kovách, Géza. 2004. *Majláthfalva: Egy 185 éves telepés község története*. Arad: Concord Media Rt. 142.
142. Slika 142: Zgrada opštine u selu Lovrin – Panoramio. *Primaria Lovrin*. 03. 03. 2015. <http://www.panoramio.com/photo/52534048>
143. Slika 143: Novi hotel u istorijskom stilu pored katoličke crkve u Sacalazu – posledica blizine grada – Slika autora
144. Slika 144: Objekat mešovite namene u mestu Lovrin – Panoramio. *Lovrin*. 03. 03. 2015. <http://www.panoramio.com/photo/52533742>
145. Slika 145: Crkva u selu Komlošu Mik (Comloșu Mic) – Mapcarta. *Comloșu Mic*. 03. 03. 2015. <http://mapcarta.com/13707660>
146. Slika 146: Napuštena nekadašnja nemačka crkva u selu Bobda – Panoramio. *Bobda*. 03. 03. 2015. <http://www.panoramio.com/photo/51434630>

147. Slika 147: Spomen ploča na objektu narodnooslobodilačkog odbora u Aleksandrovu – PZZZSK registrator Velike Livade
148. Slika 148: Razglednica sa javnim objektima sela u Novoj Crnji – Arhiv Dobrovoljnog vatrogasnog društva u Novoj Crnji
149. Slika 149: Stara zgrada opštine U Novoj Crnji – PZZZSK registrator Nova Crnja
150. Slika 150: Pravoslavna crkva u centru Radojeva – Slika Nebojše Faranova
151. Slika 151: Spomenik palim borcima u Radojevu – PZZZSK registrator Radojevo
152. Slika 152: Zgrada opštine u Nemačkoj Crnji – Arhiv porodice Tabar
153. Slika 153: Odlazak po badnjak u Srpskoj Crnji – Фаранов, Небојша. 2004. *Из прошлости Српске Црње*. Српска Црња: Народна библиотека „Ђура Јакшић”. 119.
154. Slika 154: Zadrugi dom u 1960-im godinama u Tobi – PZZZSK registrator Toba
155. Slika 155: Pravoslavna crkva u Vojvoda Stepu – PZZZSK fotodokumentacija – Vojvoda Stepa, 1960
156. Slika 156: Zgrada stare opštine u Vojvoda Stepu – PZZZSK registrator Vojvoda Stepa
157. Slika 157: Dom kulture i mesna zajednica u Vojvoda Stepu – PZZZSK fotodokumentacija – Vojvoda Stepa, 1988
158. Slika 158: Prodavnica u Bočaru na staroj razglednici – Hungaricana Képeslapok. *Bocsár*. 04.02. 2015.
<http://postcards.hungaricana.hu/hu/52830/?query=SZO%3D%28Bocs%C3%A1r%29>
159. Slika 159: Spomenik palim borcima na javnom prostoru u Bočaru – PZZZSK fotodokumentacija – Bočar, 1979
160. Slika 160: Javni prostor Kumana na razglednici – Hungaricana Képeslapok. 1906. *Kumánd*. 04.02. 2015.
<http://postcards.hungaricana.hu/hu/search/results/?simple=1&query=SZO%3D%28kum%C3%A1nr%C3%B3%29>
161. Slika 161: Prikaz trga u Kumanu u prvoj polovini XX veka – I love Zrenjanin. Bošnjak, Dejan. 2014. *Banat je kao priča: Kumane i Kumančani*. 04.02. 2015.
<http://ilovezrenjanin.com/tag/kumane/>
162. Slika 162: Spomen obeležje palim borcima u Kumanu – PZZZSK fotodokumentacija – Kumane, 1978
163. Slika 163: Spomenik narodnom heroju u Kumanu – PZZZSK fotodokumentacija – Kumane, 1978
164. Slika 164: Zgrada karlovačke opštine 1889. Godine – Бешлин, Миливој. 2013. Градитељско наслеђе Новог Милошева. Зрењанин–Ново Милошево: Завод за заштиту споменика културе–Удружење за неговање традиције. 14.
165. Slika 165: Zgrada škole u Karlovi 1889. Godine – Бешлин, Миливој. 2013. Градитељско наслеђе Новог Милошева. Зрењанин–Ново Милошево: Завод за заштиту споменика културе–Удружење за неговање традиције. 16.
166. Slika 166: Spomenik palim borcima u Novom Miloševu – PZZZSK registrator Novo Miloševo

167. Slika 167: Spomen ploča žrtvama Drugog svetskog rata u Novom Miloševu – PZZZSK registrator Novo Miloševo
168. Slika 168: Nekadašnja osnovna škola u Banatskoj Dubici – PZZZSK registrator Banatska Dubica
169. Slika 169: Spomenik palim borcima u Banatskoj Dubici – PZZZSK registrator Banatska Dubica
170. Slika 170: Spomenik palim borcima u Boki – PZZZSK fotodokumentacija – Boka, 1973
171. Slika 171: Stara bogomolja u Busenju u 1980-im godinama – Panoramio. *Busenje – Káptalanfalva*. 30. 03. 2015.
<http://www.panoramio.com/user/5345028/tags/Busenje%20%28Kaptalanfalva%29>
172. Slika 172: Jarkovac na razglednici sa početka XX veka – Hungaricana Képeslapok. *Árkod*. 04. 02. 2015.
<http://postcards.hungaricana.hu/hu/search/results/?simple=1&query=SZO%3D%28%C3%A1rkod%29>
173. Slika 173: Krst u crkvenoj porti u Jarkovcu – PZZZSK registrator Jarkovac
174. Slika 174: Spomenik palim borcima u Jarkovcu – PZZZSK registrator Jarkovac
175. Slika 175: Javni prostor Jaša Tomića sa parkom i okolnim objektima – Hungaricana Képeslapok. *Módos*. 04. 02. 2015.
<http://postcards.hungaricana.hu/hu/search/results/?simple=1&query=SZO%3D%28m%C3%B3dos%29>
176. Slika 176: Pogled na katoličku crkvu između dva svetska rata – Banaterra. 2006. *Jaša Tomić*. 06. 02. 2015. <http://www.banaterra.eu/srpski/monografija/jasa%20tomic/>
177. Slika 177: Razglednica Konaka početkom XX veka – Hungaricana Képeslapok. *Kanak*. 04.02. 2015.
<http://postcards.hungaricana.hu/hu/search/results/?simple=1&query=SZO%3D%28kanak%29>
178. Slika 178: Razglednica Krajišnika početkom XX veka – Hungaricana Képeslapok. *Istvánföld* 04.02. 2015.
<http://postcards.hungaricana.hu/hu/search/results/?simple=1&query=SZO%3D%28istv%C3%A1nf%C3%B6ld%29>
179. Slika 179: Razglednica Krajišnika 1970-ih godina – Delcampe. 1975. *Krajišnik*. 03. 02. 2015.
<http://www.delcampe.net/page/item/id,220037988,var,KRAJISNIK-STEFANSFELD-STEFANFOLD-ISTVANFOLDE-1975,language,E.html>
180. Slika 180: Stara razglednica Sečnja – Hungaricana Képeslapok. 1917. *Torontálszécsány*. 04.02. 2015.
<http://postcards.hungaricana.hu/hu/225938/?query=SZO%3D%28toront%C3%A1lsz%C3%A9cs%C3%A1ny%29>
181. Slika 181: Katolička crkva u Sečnju pre rušenja – PZZZSK fotodokumentacija – Sečanj, 1959
182. Slika 182: Spomenik palim borcima u Sečnju – PZZZSK fotodokumentacija – Sečanj
183. Slika 183: Razglednica Sarče na početku XX veka – Hungaricana Képeslapok. 1914. *Szárcsa*. 04.02. 2015.
<http://postcards.hungaricana.hu/hu/188362/?query=SZO%3D%28sz%C3%A1rcsa%29>

184. Slika 184: Dom kulture, odnosno spomen dom u Sutjesci 1986. godine – PZZZSK fotodokumentacija – Sutjeska, 1986
185. Slika 185: Stari pravoslavni hram u Šurjanu – PZZZSK fotodokumentacija – Šurjan
186. Slika 186: Spomenik palim borcima u Šurjanu – PZZZSK registrator Šurjan
187. Slika 187: Naslov plana naselja Ernsthauzen – MNL OL S1 No 0136/1-2
188. Slika 188: Rimokatolička crkva u Banatskom Despotovcu okružena parkom u međuratnom periodu – Соро, Милош. 2002. *Банатски Деспотовац: (Erőháza–Ernsthausen)*. Зрењанин: Графикам. 20.
189. Slika 189: Učenici ispred stare škole 1961. godine u Banatskom Despotovcu – Соро, Милош. 2002. *Банатски Деспотовац: (Erőháza–Ernsthausen)*. Зрењанин: Графикам. 49.
190. Slika 190: Rimokatolička crkva u Belom Blatu – PZZZSK fotodokumentacija – Belo Blato, 1959
191. Slika 191: Spomenik palim borcima u Belom Blatu – PZZZSK fotodokumentacija – Belo Blato, 1973
192. Slika 192: Razglednica Botoša sa početka XX veka – Delcampe. 1906. *Botoš–Bótos*. 03. 02. 2015.
<http://www.delcampe.net/page/item/id,111451085,var,BotosBotos1906Banat,language,E.html>
193. Slika 193: Spomenik palim borcima Drugog svetskog rata u Botošu – PZZZSK fotodokumentacija – Botoš, 1973
194. Slika 194: Pravoslavna crkva i deo javnog prostora u Čenti – PZZZSK fotodokumentacija – Čenta, 1959
195. Slika 195: Zgrada zadružnog doma u Čenti u socijalističkom periodu – PZZZSK registrator Čenta
196. Slika 196: Projekat zadružnog doma u Čenti – AV F 238 4
197. Slika 197: Razglednica nemačkog dela Ečke – Old postcards and photos of Serbia. *Ečka*. 20. 02. 2015. <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=679320&page=3>
198. Slika 198: Zgrade rumunske i nemačke opštine u Ečkoj – Gazdag, Ervin, Miron Grgić, Vasilije Novak. 2012. *Ečka: mala istorija Banata*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“. 54, 62.
199. Slika 199: Spomenik palim borcima ispred zadružnog doma u Ečkoj – PZZZSK fotodokumentacija – Ečka, 1973
200. Slika 200: Razglednica javnog prostora Srpskog Elemira – Hungaricana Képeslapok. *Szerbelemér*. 04.02. 2015.
<http://postcards.hungaricana.hu/hu/72546/?query=SZO%3D%28n%C3%A9metellem%C3%A9r%29>
201. Slika 201: Razglednica javnog prostora Nemačkog Elemira – Hungaricana Képeslapok. 1915. *Németelemér*. 04.02. 2015.
<http://postcards.hungaricana.hu/hu/72546/?query=SZO%3D%28n%C3%A9metellem%C3%A9r%29>

202. Slika 202: Zadružni dom i spomenik palim borcima u Elemiru – PZZZSK fotodokumentacija – Elemir, 1973
203. Slika 203: Kuća beležnika u Farkaždinu – razglednica sa početka XX veka – I love Zrenjanin. Slavić, Zoran. 2013. *Farkaždin-selo kome su vukovi u imenu*. 04.02. 2015. <http://ilovezrenjanin.com/aktuelno/farkazdin-selo-kome-su-vukovi-u-imenu/>
204. Slika 204: Slika centra Farkaždina nakon Drugog svetskog rata – PZZZSK fotodokumentacija – Farkaždin, 1959
205. Slika 205: Zadružni dom i spomenik palim borcima na javnom prostoru Farkaždina – PZZZSK registrator Farkaždin
206. Slika 206: Rumunska pravoslavna i grkokatolička crkva u centru naselja Jankov Most 1960. Godine – PZZZSK fotodokumentacija – Jankov Most, 1960
207. Slika 207: Spomenik palim borcima ispred škole na trgu Jankov Mosta – PZZZSK fotodokumentacija – Jankov Most, 1974
208. Slika 208: Katolička crkva u Kleku – Erős, Lajos. 1993. *Adalékok a Zrenjanini-Nagybecskereki Egyházmegye történetéhez*. Kisorosz: Kisoroszi Római Katolikus Plébániahivatal. 198.
209. Slika 209: Razglednica Kleka sa arteškim bunarom – Helytörténet. 1900. *Klek/Bégafo*. 15. 02. 2015. <http://helytortenet.com/klek-begafo-1900-regi-kepeslap>
210. Slika 210: Zadružni dom na mestu crkve u Kleku – PZZZSK registrator Klek
211. Slika 211: Spomen obeležje palim borcima u Kleku – PZZZSK fotodokumentacija – Klek, 1976
212. Slika 212: Poplava u Rudolfsgnadu krajem XIX veka – OSZK DK 036625
213. Slika 213: Prikaz crkve u Knićaninu – Rudolfsgnad–Banat. 2015. *Die Ansiedlung*. 20. 02. 2015. <http://www.rudolfsgnad-banat.de/chronik-und-mehr/die-ansiedlung>
214. Slika 214: Javni prostor sa crkvom u Lazarevu – Eisler, Michael. 1900. *Monographie der Gemeinde Lázárföldje 1800–1900*. Großbetschkerek: F. P. Pleitz. 19.
215. Slika 215: Zgrada opštine u Lazarevu – Eisler, Michael. 1900. *Monographie der Gemeinde Lázárföldje 1800–1900*. Großbetschkerek: F. P. Pleitz. 39.
216. Slika 216: Ruševine crkve bez tornja u Lazarfeldu – PZZZSK fotodokumentacija – Lazarevo, 1959
217. Slika 217: Spomenik palim borcima u Lazarfeldu – PZZZSK fotodokumentacija – Lazarevo, 1974
218. Slika 218: Katolička crkva u Sigmundfeldu – Erős, Lajos. 1993. *Adalékok a Zrenjanini-Nagybecskereki Egyházmegye történetéhez*. Kisorosz: Kisoroszi Római Katolikus Plébániahivatal. 475.
219. Slika 219: Spomenik u centru Lukićeva PZZZSK fotodokumentacija – Lukićevo, 1959
Lukino selo
220. Slika220: Stara škola u Lukinom Selu – Gabrity Molnár, Irén. 2015. *Lukácsfalva*. 07. 03. 2015. <http://gabritymolnariren.com/Lukacsfalva.pdf>
- 220a. Slika 220a: Crkva u Lukinom Selu 1959. godine – PZZZSK fotodokumentacija – Lukino Selo, 1959

221. Slika 221: Pravoslavna crkva u Melencima – Delcampe. 1915. *Melenci*. 03. 02. 2015. <http://www.delcampe.net/page/item/id,262294856,var,MELENCI--MELENCZE--Srpska-Pravoslavna-Crkva-Srbija-Serbia-SR0749,language,E.html>
222. Slika 222: Zgrada opštine u Melencima na staroj razglednici sa početka XX veka – Delcampe. 1915. *Melenci*. 03. 02. 2015. <http://www.delcampe.net/page/item/id,262294856,var,MELENCI--MELENCZE--Srpska-Pravoslavna-Crkva-Srbija-Serbia-SR0749,language,E.html>
223. Slika 223: Spomenik palim borcima u Melencima – PZZZSK fotodokumentacija – Melenci, 1978
224. Slika 224: Melenci u doba socijalizma – Delcampe. *Melenci*. 03. 02. 2015. http://images-01.delcampe-static.net/img_large/auction/000/142/255/608_001.jpg?v=1
225. Slika 225: Razglednica Mihajlova sa početka XX veka – Hungaricana Képeslapok. 1891. *Magyarszentmihály*. 04. 02. 2015. <http://postcards.hungaricana.hu/hu/62705/?query=SZO%3D%28magyarszentmih%C3%A1ly%29>
226. Slika 226: Spomenik palim borcima u Mihajlovu – PZZZSK fotodokumentacija – Mihajlovo, 1986
227. Slika 227: Trg sa starom crkvom u Orlovatu – Banaterra. 2006. *Orlovat*. 06. 02. 2015. <http://banaterra.eu/srpski/O/orlovat/index.htm>
228. Slika 228: Novi pravoslavni hram na javnom prostoru Orlovata – Drašković, Radoje (ured.). 1998–2004. *Orao–prve orlovatske novine*. 09. 03. 2015. http://www.intercomm.co.rs/ic_novine/orao-orlovat/
229. Slika 229: Spomen obeležje u parku sela – PZZZSK fotodokumentacija – Orlovat, 1975
230. Slika 230: Javni prostor u Perlezu na razglednici sa početka XX veka – Hungaricana Képeslapok. 1899. *Perlez*. 04.02. 2015. <http://postcards.hungaricana.hu/hu/search/results/?simple=1&query=SZO%3D%28perlasz%29>
231. Slika 231: Vešanje ispred pravoslavne crkve u Perlezu – Znaci. *Nemački zločini u Jugoslaviji*. 30. 01. 2015. <http://znaci.net/damjan/pojam.php?br=1058>
232. Slika 232: Pravoslavna crkva u Perlezu 1959. Godine – PZZZSK fotodokumentacija – Perlez, 1959
233. Slika 233: Spomenik ispred doma kulture u Perlezu – PZZZSK fotodokumentacija – Perlez, 1970
234. Slika 234: Projekat crkve u Stajićevu – F 126 V 351 2/36
235. Slika 235: Spomenik palim borcima u crkvenoj porti u Stajićevu – PZZZSK fotodokumentacija – Stajićevo, 1976
236. Slika 236: Pogled na javni prostor Taraša u posleratnom periodu – Banaterra. 2006. *Taraš*. 06. 02. 2015. <http://www.banaterra.eu/srpski/T/Taras/>
237. Slika 237: Pravoslavna crkva u Tomaševcu – PZZZSK fotodokumentacija – Tomaševac, 1959
238. Slika 238: Spomenik palim borcima ispred narodnog mesnog odbora – PZZZSK fotodokumentacija – Tomaševac

239. Slika 239: Bogomolja u Banatskom Dvoru – Erős, Lajos. 1993. *Adalékok a Zrenjanini-Nagybecskereki Egyházmegye történetéhez*. Kisorosz: Kisoroszi Római Katolikus Plébániahivatal. 545.
240. Slika 240: Spomenik podignut borcima Drugog svetskog rata u Banatskom Dvoru – PZZZSK fotodokumentacija – Banatski Dvor, 1973
241. Slika 241: Pretvaranje stare majurske zgrade u crkvu u Banatskom Karađorđevu – Sr. Wikipedia. Banatsko Karađorđevo. 30. 01. 2015. http://sr.wikipedia.org/Banatsko_Karađorđevo
242. Slika 242: Dom kulture sa spomen pločom u Banatskom Karađorđevu – PZZZSK registrator Banatsko Karađorđevo
243. Slika 243: Spomenik palim borcima u Banatskom Karađorđevu – PZZZSK fotodokumentacija – Banatsko Karađorđevo, 1981
244. Slika 244: Spomen ploča na zidu zadružnog doma u Banatskom Višnjicevu – PZZZSK registrator Banatsko Višnjicevo
245. Slika 245: Prvi spomenik žrtvama fašizma u Banatskom Višnjicevu – PZZZSK registrator Banatsko Višnjicevo
246. Slika 246: Razglednica sela Čestereg – Delcampe. 1909. *Čestereg*. 03. 02. 2015. <http://www.delcampe.net/page/item/id,0045929397,language,E.html>
247. Slika 247: Katolička crkva u Česteregu – Čestereg. Tschestereg. Csósztelek. Neuhatzfeld. 30. 01. 2015. <http://www.cestereg.rs/Glavni%20meni/Foto%20galerija.htm>
248. Slika 248: Školska zgrada u Česteregu – Čestereg. Tschestereg. Csósztelek. Neuhatzfeld. 30. 01. 2015. <http://www.cestereg.rs/Glavni%20meni/Foto%20galerija.htm>
249. Slika 249: Zgrada zadružnog doma u Česteregu – Tomić, Pavle. 1981. *Opština Žitište*. Žitište–Novi Sad: Opština–Prirodno-matematički fakultet Institut za geografiju. 136.
250. Slika 250: Spomenik palim borcima u Česteregu – PZZZSK fotodokumentacija – Čestereg, 1986
251. Slika 251: Zgrada javne funkcije u tradicionalnom selu Hetina – PZZZSK registrator Hetin
252. Slika 252: Katolička crkva u Hetinu – PZZZSK fotodokumentacija – Hetin, 1961
253. Slika 253: Centar Hetina sa pijacom i autobuskom stanicom – Tomić, Pavle. 1981. *Opština Žitište*. Žitište–Novi Sad: Opština–Prirodno-matematički fakultet Institut za geografiju. 133.
254. Slika 254: Spomenik palim borcima u parku Hetina – PZZZSK fotodokumentacija – Hetin, 1973
255. Slika 255: Javni prostor u Pardanju početkom XX veka – Old postcards and photos of Serbia. *Međa*. 20. 02. 2015. <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=679320&page=3>
256. Slika 256: Spomenik palim borcima u parku Međe – PZZZSK registrator Međa
257. Slika 257: Crkva u Novom Itebeju – PZZZSK registrator Novi Itebej
258. Slika 258: Dom omladine u centru Novog Itebeja – PZZZSK registrator Novi Itebej
259. Slika 259: Spomenik palim borcima u Novom Itebeju – PZZZSK registrator Novi Itebej

260. Slika 260: Katolička crkva u Ravnom Topolovcu – Erős, Lajos. 1993. *Adalékok a Zrenjanini-Nagybecskereki Egyházmegye történetéhez*. Kisorosz: Kisoroszi Római Katolikus Plébániahivatal. 285.
261. Slika 261: Ispred novog doma kulture u Ravnom Topolovcu – Ravni Topolovac. Stare fotografije Ravnog Topolovca. 30. 01. 2015. http://www.ravni-topolovac.com/fotogalerija/stare_fotografije_ravnog_topolovca/
262. Slika 262: Pravoslavna crkva u parku Srpskog Itebeja – PZZZSK fotodokumentacija – Srpski Itebej, 1959
263. Slika 263: Razglednice iz socijalističkog perioda – Srpski i Novi Itebej – Delcampe. Itebej. 30. 01. 2015. http://www.delcampe.net/items?language=E&catLists%5B0%5D=7169&searchString=&page=1&useAsDefault=N&layoutForm%5Blistitemsperpage%5D=50&sortByForm%5Bsort%5D=price_present_ASC
264. Slika 264: Razglednica Toraka sredinom XX veka – Kupindo. Begejci – Torak. Crkva, folklor. 30. 03. 2015. https://www.kupindo.com/Srbija-i-ex-YU-1961-80/22129731_Begejci-Torak-crkva-folklor-
265. Slika 265: Crkva u nekadašnjem Malom Toraku – PZZZSK fotodokumentacija – Begejci, 1972
266. Slika 266: Dom kulture u novom centru Toraka – PZZZSK registrator Begejci
267. Slika 267: Rimokatolička crkva u Tordi – Dobai, József. 1989. *Torda krónikája (1776–1989)*. Újvidék: Tordai Helyi Közösség és Dolgozók szerkesztősége. 12.
268. Slika 268: Centar Torde sa crkvom u pozadini – Dobai, József. 1989. *Torda krónikája (1776–1989)*. Újvidék: Tordai Helyi Közösség és Dolgozók szerkesztősége. 63.
269. Slika 269: Objekat škole u Tordi podignut 1938. Godine – Dobai, József. 1989. *Torda krónikája (1776–1989)*. Újvidék: Tordai Helyi Közösség és Dolgozók szerkesztősége. 24.
270. Slika 270: Stara opštinska zgrada sa spomen pločom u Tordi – PZZZSK registrator Torda
271. Slika 271: Premeštanje, odnosno otkrivanje spomen ploče ispre novog doma kulture – Dobai, József. 1989. *Torda krónikája (1776–1989)*. Újvidék: Tordai Helyi Közösség és Dolgozók szerkesztősége. 16.
272. Slika 272: Zgrada opštine i gostionica na javnom prostoru Žitišta – Delcampe. 1903. *Begaszentgyörgy*. 03. 02. 2015. <http://www.delcampe.net/page/item/id,242233808,var,Serbia-GRUSS-aus-BEGA-SZENT-GYORGY--Geschäftslokal-Ploczar-J-Parkreszlet-to-Sannicolau-Mare-ROMANIA-1903-,language,E.html>
273. Slika 273: Park u centru Žitišta – Old postcards and photos of Serbia. *Žitište*. 20. 02. 2015. <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=679320&page=>
274. Slika 274: Prvobitno mesto spomenika palim borcima u Žitištu – PZZZSK registrator Žitište
275. Slika 275: Premešten spomenik palim borcima u Žitištu – PZZZSK fotodokumentacija – Žitište, 1988
276. Slika 276: Napušten stari hrvatski centar u Radojevu – isključen iz razvojnih tokova – Slika autora
277. Slika 277: Međunarodni put kroz centar sela u Srpskoj Crnji – Slika autora

278. Slika 278: Obnovljen javni prostor sela Sajokaza (Sajókaza) – Építészfórum. Remeczki, Rita, Szloszjár György. 2008. *Faluközpont fejlesztések, rip-ROPI.* 25. 01. 2015. <http://epiteszforum.hu/falukozpont-fejlesztések-rip-rop>
279. Slika 279: Projekat obnove javnog prostora sela – Építészfórum. Remeczki, Rita, Szloszjár György. 2008. *Faluközpont fejlesztések, rip-ROPI.* 25. 01. 2015. <http://epiteszforum.hu/falukozpont-fejlesztések-rip-rop>
280. Slika 280: Izgradnja socijalističkog sela u Novoj Crnji – Arhiv porodice Silađi
281. Slika 281: Planirana centralna zona u Novoj Crnji – *Plan generalne regulacije naselja Nova Crnja – nacrt plana 2013.* Novi Sad: JP Zavod za urbanizam Vojvodine. 03. 03. 2014. <http://www.sonovacrnja.org.rs/index.php/cir/default-mini-baner/2-category-all/202-2013-06-05-07-46-44>

POPIS I POREKLO PRILOGA

- I Županije u srednjem veku na mestu Banata u Vojvodini – Domanovszky, Sándor (ured.). 1991. *Magyar művelődéstörténet 2.* Szekszárd: Babits Magyar-Amerikai Kiadó. 30. 03. 2015. <http://mek.oszk.hu/09100/09175/html/20.html>
- II Karta Čanadskog sandžaka – Káldy–Nagy, Gyula. 2008. *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása.* Szeged: Csongrád Megyei Levéltár. Melléklet
- III Detalj Mersijeve mape Tamiškog Banata početkom XVIII veka – Mildenberg, Ludvig Kibern. 1879. *Der Temesvarer Banat.* Wien: Schnellpressen-Druck des K. K. Militär geographisches Institut.
Szentkláray, Jenő. 1879. *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből.* Temesvár: Csanád-egyházmegyei könyvnyomda. Melléklet
- IV Srezovi u Torontalskoj županiji krajem XIX veka – HIM B IX Magyarország megyetérképek (1731–napjainkig)
- V Banat u sklopu Dunavske Banovine – Sr. Wikipedia. *Dunavska banovina.* 20. 03. 2015. sr.wikipedia.org/sr/Дунавска_бановина
- VI Teritorija Vojvodine u socijalističkom periodu – Wikimedia. *Autonomna pokrajina Vojvodina.* 20. 03. 2015. http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/a/a4/Vojvodina_karta.png/500px-Vojvodina_karta.png
- VII Okrug Srednji Banat u Vojvodini – Wikimedia. *Okruzi Vojvodine.* 20. 03. 2015. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5d/Districts_Vojvodina_Lat.png
- VIII Teritorija Srednjeg Banata u savremenim granicama – ZZZSKZ. *Mapa Srednjeg Banata.* 20. 03. 2015. <http://www.zrenjaninheritage.com/kulturna-dobra>
- IX Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Aleksandrovo – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: SZKN NC, AV F 419;
- X Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Nova Crnja – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: The First Military Survey–Nova Crnja“ 03. 02. 2015.

- <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=12&lat=45.65967&lon=20.57646>, „The Second Military Survey–Nova Crnja“ 03. 02. 2015.
- <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=12&lat=45.65907&lon=20.5732>, SZKN NC, „Hungarian Kingdom–Nova Crnja“ 03. 02. 2015.
- http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=12&lat=45.65907&lon=20.5732;
- XI Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Radojevo – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Radojevo“ 10. 12. 2014. <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, AV F 419 Radojevo, „Hungarian Kingdom–Radojevo“ 10. 12. 2014. http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512;
- XII Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Srpska Crnja – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Srpska Crnja“ 10. 12. 2014. <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, SZKN NC, „The Second Military Survey–Srpska Crnja“ 10. 12. 2014. <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, SZKN NC, „Deutschzerne–Map“ 01.12.2014. <http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com/~deutschzerne/Files/MapA.jpg>;
- XIII Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Toba – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: MNL OL S1 No 0128 1782, „The Second Military Survey–Toba“ 12. 01. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, MNL FML XIII. 5 registrar, AV F 238 4 Toba;
- XIV Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Vojvoda Stepa – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: Arhiv porodica Bering i Fabian, SZKN NC;
- XV Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Bočar – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Bočar“ 15. 01. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Bočar“ 15. 01. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, „Hungarian Kingdom–Bočar“ 15. 01. 2015. http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512, ZZZSKZ – registrar Bočar;
- XVI Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Kumane – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Kumane“ 10. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Kumane“ 10. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, „Hungarian Kingdom–Kumane“ 15. 02. 2015. http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512; S 76 No 0574/1-4, AV F 238 4 Kumane;

- XVII Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Novo Miloševo – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Novo Miloševo“ 10. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Novo Miloševo“ 10. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, Бешлин 2013, ZZZSKZ – registrator Novo Miloševo;
- XVIII Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Banatska Dubica – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Banatska Dubica“ 15. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Banatska Dubica“ 15. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, MNL OL S 76 0648/1-18 Banatska Dubica;
- XIX Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Boka – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Boka“ 15. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Boka“ 15. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>; „Hungarian Kingdom–Boka“ 15. 02. 2015. http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512;
- XX Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Busenje – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The Second Military Survey–Busenje“ 15. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, „Hungarian Kingdom–Busenje“ 15. 02. 2015. http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512;
- XXI Tabela i prikaz postojećeg stanja Jarkovac – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Jarkovac“ 15. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Jarkovac“ 15. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, „Hungarian Kingdom–Jarkovac“ 15. 02. 2015. http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512;
- XXII Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Jaša Tomić – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Jaša Tomić“ 15. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, AV F 373, „The Second Military Survey–Jaša Tomić“ 15. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, „Hungarian Kingdom–Jaša Tomić“ 15. 02. 2015. http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512;
- XXIII Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Konak – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Konak“ 15. 02. 2015.

- <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Konak“ 15. 02. 2015.
- <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, „Hungarian Kingdom–Konak“ 15. 02. 2015.
- http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512;
- XXIV Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Krajišnik – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The Second Military Survey–Krajišnik“ 15. 02. 2015.
- <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, „Hungarian Kingdom–Krajišnik“ 15. 02. 2015.
- http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512;
- XXV Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Neuzina – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Neuzina“ 15. 02. 2015.
- <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Neuzina“ 15. 02. 2015.,
- <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, AV F 419;
- XXVI Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Sečanj – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Sečanj“ 15. 02. 2015.
- <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Sečanj“ 15. 02. 2015.
- <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, „Hungarian Kingdom–Sečanj“ 15. 02. 2015.
- http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512;
- XXVII Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Sutjeska – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Sutjeska“ 15. 02. 2015.
- <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Sutjeska“ 15. 02. 2015.
- <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, „Hungarian Kingdom–Sutjeska“ 15. 02. 2015.
- http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512;
- XXVIII Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Šurjan – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Šurjan“ 15. 02. 2015.
- <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Šurjan“ 15. 02. 2015.
- <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, „Hungarian Kingdom–Šurjan“ 15. 02. 2015.
- http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512;
- XXIX Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Aradac – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Aradac“ 20. 02. 2015.
- <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The

- Second Military Survey–Aradac“ 20. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>,
 „Hungarian Kingdom–Aradac“ 20. 02. 2015.
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512;
- XXX Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Banatski Despotovac – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: MNL OL S1 No 0136/1-2, „The Second Military Survey–Banatski Despotovac“ 20. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, MNL OL S1 No 0136/1-2, „Hungarian Kingdom–Banatski Despotovac“ 20. 02. 2015.
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512, „Danube-Swabians–Maps Ernsthausen“ 06. 02. 2015. <http://www.danube-swabians.org/Maps/Ernsthausen/OLDSCSAN/TileGroup0/0-0-0.jpg>;
- XXXI Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Belo Blato – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The Third Military Survey–Belo Blato“ 20. 02. 2015.
http://mapire.eu/en/map/hkf_75e/?zoom=5&lat=46.71155&lon=18.14058, Hungarian Kingdom–Belo Blato“ 20. 02. 2015.
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512, MNL OL S 76 No 1191/1-17;
- XXXII Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Botoš – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Botoš“ 20. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Botoš“ 20. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, AV F 419, „Hungarian Kingdom–Botoš“ 20. 02. 2015.
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512, AV F 419 Botoš;
- XXXIII Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Čenta – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Čenta“ 20. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Čenta“ 20. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, MNL OL S 76 No 0230/1-39 Čenta, AV F 238 4 Čenta;
- XXXIV Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Ečka – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Ečka“ 20. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Ečka“ 20. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, „Hungarian Kingdom–Ečka“ 20. 02. 2015.
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512;
- XXXV Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Elemir – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Elemir“ 20. 02. 2015.

- <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Elemir“ 20. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, MNL OL S 76 No 0403/1-35 Elemir;
- XXXVI Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Farkaždin – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Farkaždin“ 20. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Farkaždin“ 20. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, „Hungarian Kingdom–Farkaždin“ 20. 02. 2015.
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512;
- XXXVII Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Jankov Most – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Jankov Most“ 20. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Jankov Most“ 20. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, AV F 419 Jankov Most, AV F 238 4 Jankov Most;
- XXXVIII Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Klek – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Klek“ 20. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Klek“ 20. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, ZZZSKZ – mapa sela po sećanju nekadašnjih nemačkih stanovnika, PZZZSK – registrator Klek;
- XXXIX Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Knićanin – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The Second Military Survey–Knićanin“ 20. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, „The „Hungarian Kingdom–Knićanin“ 20. 02. 2015.
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512, MNL OL S 76 No 1039/1-29 Knićanin, MNL OL S 76 No 1039/1-29, „Rudolfsgnad–Townplan“ 20. 02. 2015.
<http://www.rudolfsgnad.net/townplan.htm>;
- XL Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Lazarevo – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The Second Military Survey–Lazarevo“ 20. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, „The „Hungarian Kingdom–Lazarevo“ 20. 02. 2015.
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512, „Lazarfeld–Plan“ 13. 03. 2015. <http://lazarfeld.im-banat.eu/Lazbilder/Planhipfel.JPG>;
- XLI Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Lukićevo – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The Second Military Survey–Lukićevo“ 20. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>;

- XLII Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Lukino Selo – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The Second Military Survey–Lukino Selo“ 20. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, „Hungarian Kingdom–Lukino Selo“ 20. 02. 2015. http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512, AV F 419 Lukácsfalva;
- XLIII Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Melenci – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Melenci“ 20. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Melenci“ 20. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, MNL OL S 76 No 0797/1-76 Melenci, AV F 238 4 Melenci;
- XLIV Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Mihajlovo – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The Second Military Survey–Mihajlovo“ 20. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, „Hungarian Kingdom–Mihajlovo“ 20. 02. 2015. http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512;
- XLV Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Orlovat – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Orlovat“ 20. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.7655>, „The Second Military Survey–Orlovat“ 20. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, MNL OL S 76 No 0943/1-38 Orlovat
- XLVI Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Perlez – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Perlez“ 20. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Perlez“ 20. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, MNL OL S 76 No 0985/1-52 Perlez;
- XLVII Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Stajićevo – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: AV F 126 Pravoslavna crkva Stajićevo-situacija
- XLVIII Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Taraš – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Taraš“ 20. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Taraš“ 20. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, MNL OL S 76 No 1250/ 1-24 Taraš, AV F 238 4 Taraš;
- XLIX Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Tomaševac – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Tomaševac“ 20. 02. 2015. <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The

- Second Military Survey–Tomaševac“ 20. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, MNL OL S 76 No 1257/ 1-27 Tomaševac, AV F 238 4 Tomaševac;
- L Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Banatski Dvor – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: MNL OL S 1 No 0222/1-4, „The Second Military Survey–Banatski Dvor“ 26. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, IAZ E 99;
- LI Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Banatsko Karađorđevo – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: Arhiv porodica Bering i Fabian, PZZZSK – registrator Banatsko Karađorđevo;
- LII Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Banatsko Višnjićevo – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor „The Second Military Survey–Banatsko Višnjićevo“ 26. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>,
- LIII Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Čestereg – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The Second Military Survey–Čestereg“ 26. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, „Hungarian Kingdom–Čestereg“ 26. 02. 2015.
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512, AV F 238 4 Čestereg;
- LIV Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Hetin – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The Second Military Survey–Hetin“ 26. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, „Hungarian Kingdom–Hetin“ 26. 02. 2015.
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512;
- LV Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Međa – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Međa“ 26. 02. 2014.
<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The Second Military Survey–Međa“ 26. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, „Hungarian Kingdom–Međa“ 26. 02. 2015.
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512;
- LVI Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Novi Itebej – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: MNL OL S1 No 0234/2-7 Novi Itebej, „The Second Military Survey–Novi Itebej“ 26. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>;
 „Hungarian Kingdom–Novi Itebej“ 26. 02. 2015.
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512;
- LVII Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Ravni Topolovac – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The Second Military Survey–Ravni Topolovac“ 26. 02.

2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>;
 „Hungarian Kingdom–Ravni Topolovac“ 26. 02. 2015.
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512; „Kathreinfeld“ 20.
 03. 2015. <http://www.dupont-banat.org/europe/intro/banat/villages/kathreinfeld/index.html>;
- LVIII Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Srpski Itebej – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: MNL OL S1 No 0234/2-7 Srpski Itebej, MNL OL S1 No 0234/2-7 Srpski Itebej, „The Second Military Survey–Srpski Itebej“ 26. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, „The
 „Hungarian Kingdom–Srpski Itebej“ 26. 02. 2015.
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512;
- LIX Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Torak – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Torak“ 26. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The
 Second Military Survey–Torak“ 26. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>,
 „Hungarian Kingdom–Torak“ 26. 02. 2015.
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512;
- LX Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Torda – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The Second Military Survey–Torda“ 26. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>, AV
 F 419 Torda, MNL OL S 76 No 1223/1-31
- LXI Tabela i prikaz postojećeg stanja naselja Žitište – Slike autora – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor – Mape: „The First Military Survey–Žitište“ 26. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=5&lat=47.89035&lon=14.76556>, „The
 Second Military Survey–Žitište“ 26. 02. 2015.
<http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=5&lat=46.81258&lon=18.42373>,
 „Hungarian Kingdom–Žitište“ 26. 02. 2015.
http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=6&lat=46.91249&lon=20.42512, AV F 238 4 Žitište;
- LXII Prikaz tipologije javnih prostora naselja Srednjeg Banata po mestu u seoskoj strukturi – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor
- LXIII Prikaz tipologije javnih prostora naselja Srednjeg Banata po načinu ulivanja ulica – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor
- LXIV Prikaz tipologije javnih prostora naselja Srednjeg Banata po prvobitnom mestu religijskog objekta – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor
- LXV Prikaz tipologije javnih prostora naselja Srednjeg Banata po kompleksnosti arhitektonskog okvira – Grafički prilozi Aleksandra Pavlović i autor